

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/18222> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Kruyswijk, H.H.

Title: Baas in eigen boek?: Evolutietheorie en schriftgezag bij de Gereformeerde Kerken in Nederland (1881-1981)

Issue date: 2011-12-08

Hittjo Kruyswijk

**Evolutietheorie
en Schriftgezag
bij de
Gereformeerde Kerken
in Nederland
(1881-1981)**

**Baas in
eigen Boek?**

Baas in eigen Boek?

ISBN 978-90-8704-253-0

© 2011 Hittjo Kruyswijk & Uitgeverij Verloren
Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum
www.verloren.nl

Omslagontwerp: Reynoud Homan, Muiderberg
Typografie: Rombus, Hilversum
Druk: Wilco, Amersfoort
Brochage: Van Strien, Dordrecht

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

Baas in eigen Boek?

*Evolutietheorie en Schriftgezag bij de
Gereformeerde Kerken in Nederland
(1881-1981)*

Proefschrift

ter verkrijging van
de graad van Doctor aan de Universiteit Leiden,
op gezag van Rector Magnificus prof.mr. P.F. van der Heijden,
volgens besluit van het College voor Promoties
te verdedigen op donderdag 8 december 2011
klokke 16.15 uur

door

HITTJO HENDRIK KRUYSWIJK

geboren te Rotterdam
in 1939

Promotiecommissie:

Promotor: prof.dr. E.G.E. van der Wall

Leden: prof.dr. W.B. Drees
prof.dr. H. te Velde
prof.dr. R.P.W. Visser (Universiteit Utrecht)

Voor deze uitgave werd financiële steun verkregen van:
J.E. Jurriaanse Stichting
Stichting Dr Abraham Kuyperfonds.

Inhoudsopgave

<i>Inleiding</i>	9
Oriëntatie en probleemstelling	9
Korte schets van de ontstaansgeschiedenis van de Gereformeerde Kerken in Nederland (GKN)	12
Wetenschappelijke vorming	13
De GKN en het Schriftgezag	15
‘Typisch gereformeerd’ – Uniform of pluriform?	16
De receptie van Darwins evolutietheorie in Nederland	18
Methoden van onderzoek	22
Periodisering en bronnen	23

DEEL I GRONDLEGGING

<i>Inleiding</i>	27
1 Abraham Kuyper	28
Inleiding	28
1 Schriftgezag: ‘gelijk de telefoon’	31
2 Natuurwetenschap: ‘het sousterrein der wetenschap’?	34
3 Schepping en praeformatie	38
4 ‘Tegen elk boeleeren met de Evolutie’	44
5 Enkele commentaren op Kuypers Evolutierede	48
Samenvatting	53
2 Herman Bavinck	55
Inleiding	55
1 Schriftgezag: ‘Deus dixit’	57
2 Natuurwetenschap, schepping en evolutie	60
2.1 <i>Gereformeerde Dogmatiek</i>	60
2.2 Evolutie: Pro of Contra?	64
Samenvatting	69

3	Natuuronderzoekers	72
	Inleiding	72
1	<i>De Christelijke Vereeniging van Natuur- en Geneeskundigen in Nederland</i> (CVNG)	73
2	<i>De Societas Studiosorum Reformatorum</i> (SSR)	74
3	Numerieke krachtsverhouding tussen natuurgeleerden en theologen in de GKN (1900-1920)	77
	Samenvatting	78
	<i>Samenvatting deel I</i>	79
DEEL II CONSOLIDATIE		
	<i>Inleiding</i>	85
4	Van slangenkuil tot egelstelling	87
	Inleiding	87
	De beweging van de 'jongeren'	87
	Oppositie van dissidente theologen	90
1	Cornelis Veltenaar	92
2	Hendrik Jansen	93
3	Cornelis van Gelderen	94
4	De kwestie-Netelenbos (1920)	96
5	De kwestie-Geelkerken (1924-1926)	99
	5.1 De aanloop	99
	5.2 De interventie van J. Ridderbos: <i>Het verloren paradijs</i>	103
	5.3 De synode besluit	107
6	Nabeschouwingen over de kwestie-Geelkerken	109
	6.1 De synode	109
	6.2 G.Ch. Aalders	111
	6.3 De VU en 'Assen'	113
	6.4 Stagnatie of nieuw begin?	115
	Samenvatting	119
5	Het debat natuurwetenschap-theologie over de oergeschiedenis	121
	Inleiding	121
	Numerieke verhouding natuuronderzoekers-theologen in de GKN 1920-1940	121
	J.P. de Gaay Fortman	123
	W.J.A. Schouten	127
	Het debat natuurwetenschap-theologie	128
1	Het scheppingsverhaal volgens G.Ch. Aalders	129

2	Het 'Bijbels wereldbeeld': het debat Grosheide-Schouten	132
3	De ouderdom van de aarde en van het heelal	140
3.1	G.Ch. Aalders: 'lichtcontinua'	140
3.2	G.J. Sizoo: ouderdomsbepaling met behulp van radioactiviteit	142
3.3	W.J.A. Schouten: astronomische benadering	145
3.4	Twee speculatieve visies: H.H. Kuyper en V. Hepp	145
4	Paradijsverhaal	149
4.1	Het paradijsverhaal volgens G.Ch. Aalders	149
4.2	Natuurgeleerden protesteren bij de synode	151
4.3	De studiegroep van theologen en natuurgeleerden	153
4.4	Het debat Aalders-Schouten over de 'vier bijzonderheden'	154
	Samenvatting	161
6	Schepping en evolutie	163
	Inleiding	163
1	F.J.J. Buytendijk	164
2	H.W. van der Vaart Smit	167
3	J.P. de Gaay Fortman	169
4	W.J.A. Schouten	173
5	G.Ch. Aalders	178
	Samenvatting	182
	<i>Samenvatting deel II</i>	184
DEEL III DE GROTE OMSLAG		
	<i>Inleiding</i>	189
	Enkele maatschappelijke veranderingen in Nederland in de jaren 1950-1980	189
	Kerkverlating en secularisatie	191
	Kerkverlating bij de GKN	198
	Toenemende onderwijsparticipatie bij de GKN	199
	De GKN verlaten het isolement	204
7	Natuuronderzoekers aan de leiding	207
	Inleiding	207
1	G.J. Sizoo en de CNVG-conferentie over de ouderdom van de aarde (1950)	207
2	Nic.H. Ridderbos: een nieuwe kadertheorie (1954)	210
3	J. Lever: <i>Creatie en Evolutie</i> , van krammen tot loven	215
3.1	Publicaties van 1948 tot 1955	217
3.2	<i>Creatie en Evolutie</i> (1956)	221

3.3	De receptie van <i>Creatie en Evolutie</i>	224
3.4	Publicaties na 1956	230
3.5	Balans	233
3.6	Lofzang	234
	Samenvatting	235
8	‘De theologen gingen voorop’	237
	Inleiding	237
1	G.C. Berkouwer: de laatste systeembouwer	239
	Inleiding	239
1.1	<i>De Heilige Schrift</i> (1956)	241
1.2	Historisch Schriftgezag	242
1.3	De schepping	244
2	J.L. Koole en het variabel soortelijk gewicht	247
3	Tj. Baarda: de boodschap los van de historie	252
4	C. Augustijn: eerst de historie, dan de dogmatiek	257
5	H.M. Kuitert: een aetiologische mythe	260
	Samenvatting	265
9	Kerk: de ‘grote omslag’	267
	Inleiding	267
1	‘Assen’ herzien (1967)	269
2	<i>Geen ander fundament</i> (1970/1971)	272
3	Het deputaatschap ‘Kerk en theologie’	274
4	<i>God met ons</i> (1980/1981)	275
5	<i>God met ons</i> : receptie en follow-up	283
6	‘Verhaal en Feit’ (1989)	287
7	Een sociologische visie	289
	Samenvatting	292
	<i>Samenvatting deel III</i>	294
	Samenvatting en conclusies	297
	Summary	304
	Afkortingen	310
	Herkomst afbeeldingen	311
	Literatuurlijst	312
	Personenregister	333
	Curriculum Vitae	336

Inleiding

Oriëntatie en probleemstelling

Wat deden de gereformeerden met de evolutietheorie en wat deed de evolutietheorie met de gereformeerden? Zo zou de vraagstelling van dit proefschrift voor een eerste oriëntatie kort kunnen worden aangeduid. De omgang van de Gereformeerde Kerken in Nederland (GKN) met Darwins evolutietheorie en in het bijzonder het evolutionisme of darwinisme als daaruit voortvloeiende wereldbeschouwing vormt het onderwerp van dit historisch onderzoek. Het is gericht op het debat tussen de gereformeerde kerkelijke gezagsdragers, theologen en natuuronderzoekers in de laatste decennia van de negentiende en het grootste deel van de twintigste eeuw. In 1881 hield Abraham Kuyper zijn befaamde rede over *De hedendaagsche schriftcritiek in haar bedenkelijke strekking voor de gemeente des levenden Gods* en in 1981 deed de synode van de GKN het veel besproken rapport *God met ons* verschijnen.¹ Zoals zal worden betoogd kunnen deze beide gebeurtenissen als markeerpunten worden beschouwd van het begin en het einde van het evolutiedebat in de GKN.

In een tweetal artikelen stelt de wetenschapshistoricus R.P.W. Visser (1994 en 2008) dat de gereformeerde bioloog J. Lever (1922-2010) met zijn boek *Creatie en Evolutie* in 1956 een doorbraak teweegbracht in het denken van de gereformeerden in ons land over evolutie.² Er ontstond, aldus Visser, een brede discussie over de relatie tussen geloof en wetenschap, waarin de natuurwetenschap in verregaande mate los gemaakt werd van de theologie. Daarvoor was het natuurlijk wel nodig de letterlijke lezing van het Bijbelse scheppingsverhaal los te laten door een verandering in de exegese in te voeren die meer aansloot bij het moderne wetenschappelijke wereldbeeld. In de jaren zestig van de twintigste eeuw kreeg de evolutietheorie defi-

¹ Abraham Kuyper, *De hedendaagsche schriftcritiek in haar bedenkelijke strekking voor de gemeente des levenden Gods. Rede bij het overdragen van het rectoraat der Vrije Universiteit, gehouden den 20sten oktober 1881* (Amsterdam 1881); Rapport *God met ons. Over de aard van het Schriftgezag*. Rapport Generale Synode GKN, Special kerkinformatie nr. 113 (Leusden 1981).

² R.P.W. Visser, 'Van afwijzing naar aanpassing. Nederlandse gereformeerden over Darwins evolutietheorie, 1900-1960', *Gewina* 17 (1994) 112-127, aldaar 124-127; R.P.W. Visser, 'Dutch Calvinists and darwinism, 1900-1960', in: J. van der Meer en S. Mandelbrote eds., *Nature and Scripture in the Abrahamic religions: 1700-present* (Leiden en Boston 2008) 11, 293-315, aldaar 308-311; J. Lever, *Creatie en Evolutie* (Wageningen 1956). J. Lever (1922-2010) was van 1952-1986 hoogleraar in de zoölogie aan de Vrije Universiteit (VU) te Amsterdam; zie hoofdstuk 7, §3.

nitief bestaansrecht in het wetenschappelijk onderzoek en tevens in het universitair en het middelbaar onderwijs van de gereformeerden. Tot zover Visser.

Ook de godsdienstsocioloog G. Dekker (1992) en de historicus A.Th. van Deursen (2005), beiden hoogleraar aan de Vrije Universiteit te Amsterdam en de gereformeerde kerkhistoricus H.C. Endedijk (1992) zijn van oordeel dat de confrontatie met de evolutietheorie na de Tweede Wereldoorlog een belangrijke rol heeft gespeeld bij de totstandkoming van een nieuwe visie op het gezag van de Bijbel bij de GKN.³

Levers boek *Creatie en Evolutie* leidde echter, zoals we zullen zien, bij de gereformeerde achterban aanvankelijk nog tot veel afwijzende reacties. Slechts enkele waren wat meer afwachtend. Dat de evolutietheorie uiteindelijk, zoals Visser stelde, in de wetenschappelijke kring van de GKN werd geaccepteerd wordt onder meer bevestigd door de resultaten van het onderzoek van dit proefschrift.

Dat die acceptatie niet gelijkmatig in de gehele gereformeerde gezindte is doorgedrongen blijkt uit de resultaten van een sociologisch onderzoek dat in 1990 werd gehouden onder leden van deze groep.⁴ Van de 230 ondervraagden zeiden er 118 (51%) het er (helemaal) mee eens te zijn dat God de aarde in zes dagen geschapen heeft; 61 personen (26%) waren het daarmee (helemaal) niet eens. Slechts een minderheid van 49 ondervraagden (21%) stemde in met de uitspraak dat de aarde en de levende natuur door evolutie zijn ontstaan en maar liefst 126 personen (55%) zeiden dit niet te geloven.⁵ Bij een enquête (2009) werden bij een 'onderzoekpanel' van 908 Nederlanders enigermate vergelijkbare resultaten verkregen.⁶ Van alle respondenten geloofde 21% dat hemel en aarde in zes dagen zijn geschapen. Van degenen onder hen die zichzelf als 'gereformeerd' beschouwden, was dit niet minder dan 68%, van de hervormden 55% en van de rooms-katholieken slechts 23%. Van alle ondervraagden hield 58% de evolutietheorie voor juist; voor gereformeerden was dit 30%, voor hervormden 53% en voor rooms-katholieken 56%. In hetzelfde jaar gaf de Gereformeerde Bond in de PKN een 'Handreiking Schepping en Evolutie' uit, waarin de evolutietheorie weliswaar niet ronduit werd afgewezen, maar wel gekenschetst als een hypothese, die best nog wel eens door een betere zou kunnen

3 G. Dekker, *De stille revolutie. De ontwikkeling van de Gereformeerde Kerken in Nederland tussen 1950 en 1990* (Kampen 1992) 120; A.Th. van Deursen, *Een hoeksteen in het verzuild bestel. De Vrije Universiteit 1880-2005* (Amsterdam 2005) 249-252; H.C. Endedijk, *De Gereformeerde Kerken in Nederland* (Kampen 1992) 1, 183; H.C. Endedijk, *De Gereformeerde Kerken in Nederland* (Kampen 2002) 50-51.

4 Hieronder worden verstaan alle kerkgenootschappen die het woord 'gereformeerd' in de naam voeren alsmede in sommige gevallen, zoals ook hier, de Gereformeerde Bond in de Nederlandse Hervormde Kerk (NHK). G. Dekker en J. Peters, *Gereformeerden in meervoud. Een onderzoek naar levensbeschouwing en waarden van de verschillende gereformeerde stromingen* (Kampen 1989) 16-39; Dekker, *De stille revolutie*, 11.

5 M.P. Veerman, *Mondig-bondig-zondig. Drie stromingen binnen de gereformeerde wereld in Nederland* (proefschrift VU z.p. (Gorinchem) 1995) 64-65; 165-171 (vragen nr. 50 en 58); Dekker, *De stille revolutie*, 137.

6 'Evolutie of schepping? Nederlanders over het ontstaan van de mens' (*Trouw* 27 februari 2009, p. 26-27). Het betreft hier een steekproef door de marktonderzoekorganisatie Synovate in samenwerking met Dagblad *Trouw* onder een 'e-panel' waaraan 67.000 Nederlanders deelnemen, die volgens de onderzoekers een goede representatie van alle Nederlanders biedt. (www.synovate.nl).

worden vervangen.⁷ De diffusie van de acceptatie van de evolutietheorie lijkt dus bij de ruimer gedefinieerde groep van de gereformeerde gezindte slechts in beperkte mate te hebben plaatsgevonden.

Bij onderzoek in de Verenigde Staten van Amerika (2011) bleek zelfs dat niet minder dan 40% van de bevolking daar gelooft dat God de mens in zijn tegenwoordige vorm heeft geschapen, 38% gelooft in een door God geleide evolutie van de mens en 16% gelooft in evolutie van de mens zonder goddelijke leiding. In 1982 waren die percentages 41, 38 en 9%. Er is dus een geringe daling van de eerste groep en een duidelijke stijging van de laatste, al vormt die nog steeds een minderheid.⁸

Intussen maakten de GKN in de periode 1950-1980 theologisch en kerkelijk een ingrijpende omwenteling door. Voor de beschrijving hiervan lieten gereformeerden zich verleiden tot het gebruik van krachtige taal: 'de aardbeving',⁹ 'de cesuur',¹⁰ 'de grote omslag',¹¹ 'de grote verandering',¹² 'de grote koerswijziging',¹³ 'de grote ommekeer',¹⁴ 'de storm',¹⁵ de 'Wende',¹⁶ 'de stille revolutie',¹⁷ 'het oversteken van de Rubicon',¹⁸ 'het verwordingsproces' en 'de ontmanteling van de gereformeerde kerken',¹⁹ 'de crisis in de theologiebeoefening',²⁰ ja zelfs 'de diepe crisis' en 'de totale crisis'.²¹ De vraag naar de continuïteit van de gereformeerde identiteit werd dan ook enkele malen aan de orde gesteld.²²

Aangezien deze crisis in de GKN vrijwel onmiddellijk volgde op de door Lever geïnitieerde ontwikkeling in het denken over evolutie rijst de vraag of een verband, *post aut propter*, aannemelijk kan worden gemaakt tussen Levers herwaardering van de evolutietheorie in relatie tot het scheppingsverhaal en de daarop volgende theologische en kerkelijke omwenteling in de GKN. Behalve deze hoofdvraag van dit onderzoek zijn uiteraard meer vragen te stellen. Hoe is de verandering in de houding van de gereformeerden ten opzichte van de evolutietheorie in de jaren

7 *Schepping en Evolutie. Een handreiking* (Gereformeerde Bond), (www.gereformeerdebond.nl).

8 www.gallup.com/poll/21814/evolution-creationism-intelligent-design.aspx.

9 H.M. Kuitert, 'Studenten van vandaag – predikanten van gisteren – theologie van morgen', *GTT* 63 (1963) 131-139, aldaar 132.

10 A. van Egmond, 'Als in een donkere spiegel. Honderd jaar gereformeerde dogmatiek in het *GTT*', *GTT* 99 (1999) 163-178, aldaar 172.

11 Endedijk, *De GKN* (2002) 35, 49, 87; Van Deursen, *Hoeksteen*, 223.

12 Van Deursen, *Hoeksteen*, 223.

13 Endedijk, *De GKN* (2002) 31.

14 W. Stoker, 'Een gereformeerde theologische traditie na 2000?', *GTT* 99 (1999) 327-331, aldaar 328.

15 Endedijk, *De GKN* (2002) 35.

16 H.C. Stoffels, 'Nieuw Jeruzalem in aanbouw', *GTT* 99 (1999) 314-326, aldaar 318.

17 Dekker, *De stille revolutie*.

18 J.S. Vos, 'Het einde van de gereformeerde exegese', *GTT* 99 (1999) 88-135, aldaar 124.

19 A.M. Lindeboom, *De theologen gingen voorop. Een eenvoudig verhaal van de ontmanteling van de Gereformeerde Kerken* (Kampen 1987); J. Hendriks, *De emancipatie van de gereformeerden. Sociologische bijdrage tot de verklaring van enige kenmerken van het huidige gereformeerde volksdeel* (Alphen aan den Rijn 1971) 248; Dekker, *De stille revolutie*, 44.

20 Stoker, 'Een gereformeerde theologische traditie na 2000?', 328.

21 *Acta* 1971-1972, (bijlage 84) 169-172.

22 Dekker, *De stille revolutie*, 44-46, 93-95, 97, 197, 201, 217-226; Stoker, 'Een gereformeerde theologische traditie na 2000?', 327-331.

1950-1980 te verklaren? Was Levers 'offensief' misschien onderdeel van een meer algemeen proces van natuurwetenschappelijke heroriëntatie in de GKN? Welke veranderingen deden zich voor in de exegese van het scheppingsverhaal? Hadden die veranderingen iets te maken met de hernieuwde confrontatie met de evolutietheorie? Welke factoren zouden hierop nog meer van invloed kunnen zijn geweest? Welke repercussies had deze confrontatie voor de kern van de gereformeerde dogmatiek en daarmee voor de gereformeerde identiteit? Is Vissers term 'aanpassing' hier inderdaad op zijn plaats? Is er een verband met het fusieproces tot de Protestantse Kerk in Nederland (PKN), waardoor de GKN in 2004 ophielden te bestaan? Ten slotte, is er een relatie tussen de veranderde houding ten opzichte van de evolutietheorie bij de gereformeerden en algemene maatschappelijke veranderingen in Nederland in de jaren zestig van de twintigste eeuw? We plaatsen deze vragen in het perspectief van de ontstaansgeschiedenis van de GKN.

Korte schets van de ontstaansgeschiedenis van de Gereformeerde Kerken in Nederland (GKN)

In dit proefschrift worden met de naam 'gereformeerden', tenzij anders aangegeven, de leden van de Gereformeerde Kerken in Nederland (GKN) bedoeld. Dit kerkgenootschap kwam in 1892 tot stand door de vereniging van de kerken die uit de Nederlandse Hervormde Kerk (NHK) waren voortgekomen bij de 'Afscheiding' van 1834 en de 'Doleantie' van 1886.²³ Allen die zichzelf 'gereformeerd' noemden vormden, zoals al aangegeven, tezamen in bredere zin de 'gereformeerde gezindte' of 'het gereformeerde volksdeel'.²⁴ Een overzicht van verschillende concepten van een 'stamboom' van de gereformeerde gezindte geeft bijvoorbeeld B. Wallet.²⁵ Binnen de gereformeerde gezindte vormden de GKN steeds de grootste groep. Haar maximale ledental werd na een groeiperiode van bijna een eeuw in 1975 bereikt en bedroeg toen 879.000 personen, ruim zes procent van de Nederlandse bevolking. Daarna begon een geleidelijke afname als gevolg van kerkverlating tot 675.000 leden in het jaar 2004.²⁶ In dat jaar hielden de GKN op te bestaan door te fuseren met de NHK en de Evangelisch-Lutherse Kerk tot de PKN.

De kleinere gereformeerde kerken hadden in 1989 tezamen ongeveer 350.000 en in 2006 ruim 450.000 leden. Van de Gereformeerde Bond in de PKN (opgericht in 1906 in de NHK) staat het ledental niet precies vast omdat het hier een stroming of modaliteit zonder ledenregistratie betreft. Naar een schatting uit 1985 bedroeg het

23 Endedijk, *De GKN* (2002), 10-19.

24 Dekker en Peters, *Gereformeerden in meervoud*, 16-22; J. Hendriks, *De emancipatie van de gereformeerden*, 1-9.

25 B. Wallet, 'Kerkelijke stambomen', in: G. Harinck, H. Paul en B. Wallet, *Het gereformeerde geheugen. Protestantse herinneringsculturen in Nederland, 1850-2000* (Amsterdam 2009) 625-634.

26 Dekker, *De stille revolutie*, 57-62; J. Becker en J. de Hart, *Godsdienstige veranderingen in Nederland. Verschuivingen in de binding met de kerken en de christelijke traditie*. Rapport van het Sociaal en Cultureel Planbureau (Den Haag 2006) 30-31; Endedijk, *De GKN* (1992) II, 251; Endedijk, *De GKN* (2002) 45.

aantal aanhangers toen 400.000; volgens de gegevens van de Gereformeerde Bond zelf waren het er in 2010 minstens 500.000. De totale gereformeerde gezindte vormde daarmee rond de laatste eeuwwisseling ongeveer 10% van de Nederlandse bevolking.²⁷

Een van Kuypers belangrijkste motieven voor zijn uittreding uit de NHK, naast zwaarwegende praktische bezwaren tegen de organisatiestructuur van die kerk, was gelegen in de historische schriftkritiek zoals die werd beoefend door de ‘moderne’ theologische stroming in de NHK. De modernen wilden de eis van historische betrouwbaarheid, of misschien beter toetsing, ook stellen aan de Bijbel, zoals aan ieder ander geschrift. Kuypers oratie over de schriftkritiek (1881) is dan ook gekozen als het beginpunt van de periode die het onderwerp vormt van deze studie, ook al valt dit jaartal enkele jaren vóór de Doleantie en de formele oprichting van de GKN. Voor Kuypers bestond geloofszekerheid alleen bij de gratie van een absoluut gezag van de Heilige Schrift. Daarmee blokkeerde hij voor de gereformeerden niet alleen de dialoog met de historisch-kritische Bijbelonderzoekers maar ook de discussie met de beoefenaren van de natuurwetenschappen. Dit zou bepalend worden voor de omgang van de gereformeerden met de natuurwetenschap in het algemeen en met de evolutietheorie in het bijzonder. Met de oprichting van de Vrije Universiteit (VU) te Amsterdam in 1880 wilde Kuypers de gereformeerde wetenschapsbeoefening en de emancipatie van de orthodoxe ‘kleine luyden’ ter hand nemen.²⁸

Wetenschappelijke vorming

Voor de wetenschappelijke vorming van hun leden hebben de GKN zich veel moeite getroost. De VU werd decennialang geheel uit particuliere middelen gefinancierd. Zelfs in 1940 bedroeg de bijdrage van overheid nog slechts 4.000 gulden per jaar (2% van de begroting).²⁹ Tonnen werden jaarlijks bijeengebracht door contributies, giften van particulieren, kerkelijke collecten en vanaf 1930, het meest spectaculair van al, de beroemde ‘VU-busjes’. Dit waren spaarpotten in de vorm van bliken busjes, ter vergroting van hun wervende kracht voorzien van de beeltenis van de oprichter van de VU, die werden uitgezet bij gereformeerde huisvrouwen met de bedoeling dat daar elke week een klein bedrag uit het huishoudgeld in zou worden gestort, vooral ten behoeve van de natuurwetenschappelijke en de nog op te richte

27 Dekker en Peters, *Gereformeerden in meervoud*, 18-19; Endedijk, *De GKN* (1992) 11, 252; G. Dekker, J. de Hart en J. Peters, *God in Nederland 1966-1996* (Amsterdam 1997) 12; T.G. Bernts, G. de Jong en H. Yar, ‘Een religieuze atlas van Nederland’, in: W.B.H.J. van de Donk e.a. red., *Geloven in het publieke domein. Verkenningen van een dubbele transformatie*. Rapport WRR (Amsterdam 2006) 89-138, aldaar 90-91; www.christipedia.nl.

28 M.J. Aalders, *125 jaar Faculteit der godgeleerdheid aan de Vrije Universiteit* (Zoetermeer 2005) 14-15, 26-29; Van Deursen, *Hoeksteen*, 15-22; J. Koch, *Abraham Kuypers. Een biografie* (Amsterdam 2006) 221-238.

29 Van Deursen, *Hoeksteen*, 140.

ten medische faculteit.³⁰ De inhoud werd regelmatig door vrijwilligers opgehaald. In 1937 waren er al meer dan 25.000 VU-busjes in omloop en bleek inmiddels meer dan drie ton te zijn ingezameld. Na de Tweede Wereldoorlog nam de overheidbijdrage snel toe en in 1968 werd de VU volledig gesubsidieerd.³¹

Pas 25 jaar na de oprichting (dus in 1905) verkreeg de VU door toedoen van het kabinet-Kuyper de *effectus civilis* en werden haar diploma's daarmee officieel erkend.³² Tot 1930 omvatte de VU alleen alfafaculteiten, waarvan de staf in toenemende mate uit eigen kweek werd gerekruteerd. De gereformeerde beoefenaren van de natuurwetenschappen konden tot 1930 (artsen tot 1951) uitsluitend worden opgeleid aan de rijksuniversiteiten en -hogescholen. Zij waren daar meestal lid geworden van de *Societas Studiosorum Reformatorum* (SSR, opgericht in 1886). Van 1896 tot 1971 waren zij, eenmaal afgestudeerd, georganiseerd in de reünistenvereniging van SSR, opgericht in 1922 en in de *Christelijke Vere(n)iging van Natuur- en Geneeskundigen* (CVNG), opgericht in 1897.³³

Bij de totstandkoming van de GKN in 1892 werd ook de Theologische School van de kerken van de Afscheiding te Kampen (opgericht in 1854) erkend als opleidingsinstituut voor predikanten van de GKN en werd deze ook door hen gefinancierd.³⁴ In 1902 mislukten plannen tot samenvoeging van de predikantenopleiding in Kampen met die van de VU. De 'School der Kerken' wist echter het hoofd boven water te houden. De examens van het niet-academische 'Kampen' werden overigens pas in 1914 door de VU erkend.³⁵ In 1939 nam de School de titel van 'Theologische Hogeschool van de Gereformeerde Kerken' aan, in 1987 werd dat 'Theologische Universiteit Kampen' en in 2007 'Protestantse Theologische Universiteit' te Utrecht, Kampen en Leiden.³⁶ Tot 1966 werd de ThUK geheel particulier door de GKN gefinancierd en vielen studenten bovendien buiten het algemene beurzenstelsel. Daarna ontving de ThUK in snel toenemende mate, maar nooit volledig, subsidie van de rijksoverheid en konden haar studenten ook in aanmerking komen voor een studiebeurs.³⁷ De ThUK had geleidelijk haar oorspronkelijk 'Afgescheiden' of 'bevindelijk' karakter verloren, zodat VU-rector J.F. Koksmas in 1954 meende te kunnen vaststellen 'dat men op de preekstoel tegenwoordig niet meer kan horen of een dominee de vrije- of de schoolslag geleerd heeft'.³⁸

30 Vandaar het wat afgunstig klinkende varium: 'Zodra Uw geld in 't busje klinkt, een Christen-arts in zijn auto springt' (*Studenten Almanak Vrije Universiteit 1959* (Amsterdam 1959) 259).

31 J. de Bruijn, *Helpende Handen. VU-plan 1937 en Vrouwen VU-hulp in de jaren 1932-1997* (Zoetermeer 1999) 47; Van Deursen, *Hoeksteen*, 49-55, 140-144, 228.

32 Tot 1905 hadden juristen en afgestudeerden van de literaire faculteit voor een algemene erkenning hun examens nogmaals moeten afleggen bij een erkende universiteit; voor de theologen was dit in de regel niet nodig omdat de GKN hun VU-diploma accepteerde voor de functie van predikant.

33 Zie hierna hoofdstuk 3.

34 B. de Graaf en G. van Klinken, *Geschiedenis van de Theologische Universiteit in Kampen 1854-2004* (Kampen 2005), 84-88. In dit proefschrift wordt de school verder uitsluitend als 'ThUK' aangeduid.

35 De Graaf en Van Klinken, *Geschiedenis van de ThUK*, 123.

36 De Graaf en Van Klinken, *Geschiedenis van de ThUK*, 142, 164, 318; Endedijk, *De GKN* (1992) 1, 181-182.

37 De Graaf en Van Klinken, *Geschiedenis van de ThUK*, 240-243.

38 De Graaf en Van Klinken, *Geschiedenis van de ThUK*, 206.

De GKN en het Schriftgezag

Tijdens deze studie is gaandeweg duidelijk geworden dat de opvatting van het Schriftgezag en de wijzigingen die zich daarin in de jaren 1950-1980 voordeden het scharnier vormden waarom de verandering in de houding van de gereformeerden tegenover de evolutietheorie draaide. In deel 1 van dit proefschrift wordt uiteengezet hoe de basis voor dit Schriftgezag in de laatste decennia van de negentiende eeuw door Abraham Kuiper en zijn latere collega en opvolger Herman Bavinck werd gelegd. Het gezag van de Bijbel was voor hen absoluut doordat het was gebaseerd op het door de Heilige Geest ingegeven geloof in Gods directe inspiratie van de tekst bij de Bijbelschrijvers. Dit leidde in het algemeen tot een letterlijke uitleg van de tekst. Ging het om als historische gebeurtenissen gepresenteerde verhalen, dan werden deze derhalve als ‘echt gebeurd’ verstaan. Men noemde dit de ‘eenvoudig-historische’ exegese. De exegese volgde dus de dogmatische opvatting.³⁹ Het gezag dat van als historisch gepresenteerde teksten uitgaat wordt in dit proefschrift het historisch Schriftgezag genoemd. Dit strekte zich nadrukkelijk ook uit over de oergeschiedenis van het boek Genesis en over het scheppingsverhaal.

Na het overlijden van Kuiper en Bavinck in respectievelijk 1920 en 1921 bleef hun gezag in de GKN tot de jaren vijftig vrijwel onaantastbaar. Het was een tijdperk van groei en bloei en van een zeker gearriveerd triumfalisme. Maar inhoudelijk kwam men niet veel verder dan een defensief consolideren van de eenmaal opgeworpen stellingen.⁴⁰ De kaarten waren geschud, opstandige theologen werden door synodale zuiveringsprocessen uit hun ambt ontzet en kritische natuuronderzoekers werd de mond gesnoerd. De standpunten over het historisch Schriftgezag en over schepping en evolutie werden door beide kampen, globaal aan te duiden als behoudenden en vooruitstrevenden, steeds scherper geformuleerd en gefixeerd. Deze jaren, die voor vele onderzoekers een interessant studieobject zijn gebleken, vormen het onderwerp van het tweede deel van deze dissertatie.

De patstelling duurde voort tot de ‘totale crisis’ uitbrak, die zijn hoogtepunt kreeg in de jaren zestig en zeventig van de twintigste eeuw. In die jaren maakte de Nederlandse samenleving als geheel een ingrijpende transformatie door, gekenmerkt door het verdwijnen van de zogenaamde zuilen, secularisatie en kerkverlating en niet in het minst veranderingen in de opvatting van gezag. Vooruitlopend op hetgeen daarover in het derde deel van dit proefschrift zal worden uiteengezet kunnen we hier al aanduiden dat het daarbij ging om een verschuiving van de aard van het gezag van heteronoom formeel-autoritair, naar autonoom, persoonlijk dan wel collectief aanvaard gezag.

Het eindpunt van de ontwikkeling na 1950 is minder gemakkelijk aan te geven. Dit hangt onder meer samen met de al genoemde verschillen in diffusiesnelheid van

³⁹ Vgl. D. van Keulen, ‘The theological course of the Reformed Churches in the Netherlands’, in: G. Harinck en D. van Keulen eds., *Vicissitudes of Reformed theology in the twentieth century* (Zoetermeer 2004) 87-117, aldaar 113-114.

⁴⁰ De historicus G. Harinck huldigt een andere opvatting over deze periode (zie hoofdstuk 4).

nieuwe opvattingen voor diverse groeperingen binnen de gereformeerde gezindte en daarmee hoogstwaarschijnlijk ook in de GKN. De grootste veranderingen lijken zich toch wel vóór 1970 te hebben voltrokken, met wat de kerk betreft een uitloop tot 1981, het jaar van het verschijnen van het reeds vermelde synoderapport *God met ons*, waarin een nieuwe omschrijving van het historisch Schriftgezag werd gepresenteerd. Hiermee wordt dan tevens het eindpunt van onze onderzoekperiode aangegeven. De al genoemde godsdienstsocioloog G. Dekker is van mening dat de crisis nog langer duurde en hij nam dan ook in zijn boek *De stille revolutie* de periode 1950-1990, dus nog tien jaar langer, tot onderwerp van studie. Voor ons onderzoek is die laatste periode voornamelijk als epiloog van belang. De discussie over ‘intelligent design’ ontstond in deze kring rondom het jaar 2000 en valt daarmee buiten het bestek van dit onderzoek.

‘Typisch gereformeerd’ – Uniform of pluriform?

Als typische kenmerken van de GKN worden vaak genoemd: de sterke binding aan het gezag van de Bijbel (het reeds genoemde Schriftgezag) en de traditionele belijdenisgeschriften, de ‘Drie formulieren van Enigheid’, namelijk de Nederlandse Geloofsbelijdenis (1561-1562), de Heidelbergse Catechismus (1563) en de Dordtse Leerregels of Vijf artikelen tegen de Remonstranten (1619). Deze binding had een grote, ja alles bepalende betekenis voor het persoonlijk leven van de gereformeerden. Voorts kozen zij, overtuigd van de superioriteit van het eigen godsdienstig inzicht, voor een doelbewust isolement ten opzichte van andere kerken en ‘zuilen’. ‘In het isolement ligt onze kracht’, was de leus van G. Groen van Prinsterer geweest. Dit sloot een missionaire betrokkenheid bij het maatschappelijk leven niet uit: het ‘middenveld’, het onderwijs en de politiek werden speerpunten van gereformeerd activisme.⁴¹ Het waren juist deze kenmerken die na 1960 aan betekenis inboetten. In verschillende publicaties en egodocumenten is, dikwijls met een nostalgische ondertoon, getracht het ‘rijke’ typisch gereformeerde leven van weleer te beschrijven.⁴²

De verandering in de status van het Schriftgezag in de jaren 1950-1980 leidde tot een toenemende pluriformiteit binnen de GKN. In tegenstelling tot de NHK, die vanouds zogenaamde ‘modaliteiten’ kende, hadden de gereformeerden lange tijd een strenge tucht gehandhaafd, waarmee de eenheid van geloofsopvatting en de collec-

41 J. Hendriks, *De emancipatie van de gereformeerden*, 236; Dekker en Peters, *Gereformeerden in meer-voud*, 58-68, 119-122; Endedijk, *De GKN* (1990) 1, 40-41; Endedijk, *De GKN* (2002) 9; J. Veenhof, ‘Het GTT ging een eeuw lang mee. Hoofdmomenten uit een geschiedenis van honderd jaar theologiseren’, *GTT* 99 (1999) 9-58, aldaar 24-25; Veerman, *Mondig-bondig-zondig*, 100-114.

42 Bijvoorbeeld: B. van Kaam, *Parade der mannenbroeders* (Wageningen 1964) en *De opstand der gezagsgetrouwden* (Wageningen 1966); A.C. de Gooyer, *Het beeld der vad’ren. Een documentaire over het leven van het protestants-christelijk volksdeel in de twintiger en dertiger jaren* (Utrecht 1964); G. Mak, *De eeuw van mijn vader* (Amsterdam en Antwerpen 1999); A. Amelink, *De gereformeerden* (Amsterdam 2001); J. Greven, *De Bijbel van mijn jeugd* (Amsterdam 2005).

tieve gedragscode of ‘gereformeerde zede’ werd bewaakt.⁴³ Vanaf 1960 ontstond, tegelijk met het wegvallen van die tucht, ook binnen de GKN een pluriformiteit van meer behoudende stromingen, zoals de ‘Verontrusten’, tot meer veranderingsgezinde zoals bijvoorbeeld de werkgroep *Synoodkreet*, die op haar manier natuurlijk ook verontrust was. Zuiveringsprocessen, zoals in het Interbellum, waren niet langer aan de orde.⁴⁴

Met betrekking tot opleidingsniveau, beroepsniveau en inkomen onderscheidden leden van de gereformeerde gezindte zich nauwelijks van de gemiddelde Nederlandse bevolking. Bij een onderzoek in 1985 scoorden de leden van de GKN op deze criteria echter opvallend hoger dan het gemiddelde voor Nederland en voor de gereformeerde gezindte, een gegeven dat bij ‘de grote omslag’ ongetwijfeld een belangrijke rol heeft gespeeld. Andere gereformeerde groeperingen, vooral de zogenoemde ‘bevindelijk gereformeerden’ en leden van de Gereformeerde Bond in de NHK, bleven bij het Nederlandse gemiddelde achter.⁴⁵

Een vorm van pluraliteit die in de GKN een steeds belangrijker rol ging spelen is dan ook het verschil tussen drie lagen van wetenschappelijke vorming: het universitaire milieu (voornamelijk de kring van en rondom de VU en de ThUK), voorts de leidinggevende organisaties binnen de GKN (met name de synode) en ten slotte de overigen, de ‘leken’. In overeenstemming met de algemene ontwikkeling nam het aantal ‘gestudeerde’ leden van de GKN vooral na de Tweede Wereldoorlog zowel absoluut als relatief aanzienlijk toe. Daar stond tegenover dat de ‘niet-gestudeerden’ volgens G. Dekker ‘wel wat anders aan hun hoofd hadden dan zo’n betrekkelijk elitair probleem als de evolutietheorie’.⁴⁶ Ter illustratie noemt Dekker het volgende voorbeeld. In 1965, tijdens het hoogtepunt van de kerkelijke discussie over het al dan niet herroepen van de besluiten van de synode van Assen in 1926 over het tweede en derde hoofdstuk van Genesis (dus over de zondeval, en niet over de schepping⁴⁷) werd 750 belijdende leden van de GKN naar hun mening hierover gevraagd. Daarbij bleken er ongeveer evenveel voor- als tegenstanders van die herroeping te zijn (beide ruim 20% van het totaal) maar ruim de helft van de onderzochten (vooral jongeren en vrouwen) bleek daarover helemaal geen mening te hebben.⁴⁸ De genoemde cijfers lijken de gedachte van een ‘elitair probleem’ te bevestigen. Onderzoek naar opvattingen over evolutie buiten de kring van de vertegenwoordigers van kerkelijk gezag, theologen en natuuronderzoekers valt echter buiten de doelstelling van dit proefschrift, zoals aangegeven in het begin van deze Inleiding. De helft van alle gereformeerden valt sowieso buiten het veld van dit onderzoek, namelijk de vrouwen. Zij speelden geen rol in het evolutiedebat.

43 Dekker, *De stille revolutie*, 196; R. Schippers, *De Gereformeerde zede* (Kampen 1955).

44 Dekker, *De stille revolutie*, 48-49.

45 Dekker en Peters, *Gereformeerden in meervoud*, 58-61, 101-103.

46 G. Dekker, *Interview* (27 juli 2006).

47 Zie hoofdstuk 9.

48 G. Dekker, ‘Het “gewone volk” aan het woord’, *Regelrecht* 4 (1967) 228-252, aldaar 230, 233-234, 247.

De receptie van Darwins evolutietheorie in Nederland

Evolutietheorieën zijn van alle tijden. In de oudheid en in de middeleeuwen werd bijvoorbeeld algemeen aangenomen dat dieren en planten wel eens nakomelingen van een andere soort konden voortbrengen en ook geloofde men in het bestaan van monstra, tussenvormen tussen verschillende diersoorten of zelfs tussen dier en mens, soms ook nog voorzien van duivelse eigenschappen. Ook in de Bijbel komen dergelijke monstra voor (Ez. 1, Dan. 7 en op diverse plaatsen in de Openbaring van Johannes). Met het ontstaan van leven uit levenloze materie had men evenmin moeite: palingen konden ontstaan uit modder (Aristoteles) en muizen uit de combinatie van ongewassen kleding en tarwekorrels (Van Helmont), een verschijnsel dat *generatio spontanea* wordt genoemd.

In de zeventiende eeuw ontstond een toenemend besef van wetmatigheid in de natuur en kregen natuuronderzoekers oog voor wat genoemd wordt de soortconstantie: planten en dieren kunnen alleen gelijksoortige nakomelingen krijgen. De Zweedse geleerde Carolus Linnaeus (1707-1778) meende dat er precies zoveel soorten planten en dieren bestonden als er 'in den beginne' waren geschapen en dat transformaties (overgangen van de ene soort in de andere) onmogelijk waren, al ging hij hier later aan twifelen door zijn kennis van hybriden (bastaardvormen). Intussen was velen wel duidelijk geworden dat de aarde al veel ouder moest zijn dan de 6 à 10 duizend jaar die men tevoren op grond van de geslachtsregisters uit Genesis had berekend.

De Fransman G. Cuvier (1769-1832) was één van de bekendste voorstanders van de zogenoemde catastrofentheorie: gedurende het bestaan van de aarde zouden meerdere grootschalige natuurrampen hebben plaatsgevonden, waarvan de Bijbelse zondvloed de laatste was. Daarbij zou telkens een groot gedeelte van de op aarde levende soorten zijn vernietigd. De overlevende soorten, eerder te klein in aantal om in gefossiliseerde vorm te zijn gevonden, zouden daarna de aarde hebben veroverd. Andere aanhangers van catastrofentheorieën namen aan dat God na elke catastrofe nieuwe soorten had geschapen. Deze theorieën kregen de doodsteek door het werk van de Engelse geoloog Charles Lyell (1797-1875) die de wetmatigheid van de natuurwetenschap doortrok naar de geologie door het aannemelijk maken van het 'actualiteitsbeginsel': alle veranderingen in de aardkorst hebben zich voltrokken volgens universele wetten, die ook in het heden gelden ('uniformitarianisme'). De gedachte van een ontwikkeling van de soorten kwam vanaf het begin van de negentiende eeuw weer naar voren, maar vond aanvankelijk weinig gehoor. Dit gold zowel voor de theorieën van Erasmus Darwin (1731-1802), de grootvader van Charles, als voor die van de veel systematischer Fransman J.B. de Lamarck (1744-1829).

Rond het midden van de negentiende eeuw waren in heel West-Europa en ook in Nederland natuuronderzoekers bezig met gedachten en theorieën over een evolutionaire ontwikkeling van de natuur. De doorbraak van de evolutietheorie in de natuurwetenschap en meer algemeen, in het moderne wereldbeeld is zoals bekend vooral te danken aan Charles Robert Darwin (1809-1882). Darwin kwam tot zijn

theorie over de afstamming van de soorten door jarenlange waarnemingen op het gebied van de geologie, de zoölogie en de botanie, in het bijzonder gedurende zijn reis met de *Beagle* van 1831-1836. Onderweg las hij het rond die tijd verschenen *Principles of geology* van de zojuist genoemde Charles Lyell. Het boek *Essay on population* uit 1798 van Thomas R. Malthus (1766-1834) bracht hem, in combinatie met zijn kennis van het kweken van planten- en dierenrassen op het idee van de natuurlijke selectie. Spontane varianten van een soort, die het best aangepast waren aan hun omgeving, kregen de overhand in de populatie door groter succes bij de productie van nageslacht. Darwin publiceerde zijn inzichten na vele jaren van voorbereiding in 1859 in zijn *On the origin of species by means of natural selection, or the preservation of favoured races in the struggle for life*.⁴⁹ Op aanraden van Alfred Wallace verving Darwin de term *natural selection* later door *survival of the fittest*, een begrip ontleend aan het werk van Herbert Spencer (1820-1903). In 1871 betrok Darwin ook de oorsprong van de mens in zijn theorie in *The descent of man*, en tenslotte ook die van de menselijke geest in *The expression of emotions in man and animals* (1872).⁵⁰ Het concrete mechanisme van soortverandering, erfelijkheid en natuurlijke selectie was Darwin onbekend. Een begin van de ontsluiting hiervan bracht Hugo de Vries met zijn mutatieleer.⁵¹

Darwin had evenmin een verklaring voor het ontstaan van het eerste leven. De idee van een scheppende God, waar hij in zijn jeugd en tijdens zijn reis met de *Beagle* nog vast in geloofde, verloor hij geleidelijk door de groei van zijn overtuiging dat de hele ontwikkeling van de levende natuur langs natuurlijke weg, zonder ingrijpen van een schepper, had plaatsgevonden. Hij beschouwde zichzelf aan het eind van zijn leven niet als atheïst, maar als agnost. Witte vlekken, zoals het ontstaan van het leven en de mogelijkheid van doelmatigheid van de natuurlijke selectie liet hij oningevuld. Zijn wetenschappelijke erfenamen zoals Thomas H. Huxley (1825-1895), Carl Vogt (1817-1895) en vooral Ernst Haeckel (1834-1919) breidden de evolutieleer uit tot een sluitende theorie in de vorm van een materialistisch 'monistisch' wereldbeeld, waarin de gehele ontwikkeling van de aarde en haar levende bewoners tot een natuurlijke ontwikkeling vanuit het niets werd herleid en geestelijke verschijnselen als product van kracht en stof worden beschouwd. Deze filosofische wereldbeschouwing wordt wel met de naam evolutionisme of darwinisme aangeduid.

In het algemeen kan gezegd worden dat de darwinistische evolutietheorie in het negentiende-eeuwse dominante liberale klimaat in West-Europa en in de Verenigde

49 Ch. Darwin, *On the origin of species by means of natural selection, or the preservation of favoured races in the struggle for life* (Londen 1859).

50 Ch. Darwin, *The descent of man; and selection in relation to sex* (Londen 1871); Ch. Darwin, *On the expression of the emotions in men and animals* (Londen 1872).

51 E. Zevenhuizen, *Vast in het spoor van Darwin. Biografie van Hugo de Vries* (Amsterdam en Antwerpen 2008). Voor recente overzichten betreffende de evolutietheorie zie: R. Dawkins, *The ancestor's tale. A pilgrimage to the dawn of life* (1^e druk, 2004; paperback editie; Londen 2005); R. Dawkins, *The greatest show on earth. The evidence for evolution* (1^e druk, Londen 2009; paperbackeditie Londen 2010); S. Freeman en J.C. Herron, *Evolutionary analysis* (1^e druk, 1998; 4^e druk, Upper Saddle River NJ 2007).

Staten goed werd ontvangen Dit gold ook voor Nederland.⁵² In het ‘Darwinjaar’ 2009 verschenen twee proefschriften waarin de vroege receptie van Darwin in Nederland wordt beschreven.⁵³ De meeste beoefenaren van de natuurwetenschappen behoorden hier tot de Nederlands Hervormde liberale bourgeoisie, die in het algemeen de ‘moderne’ godsdienstopvatting was toegedaan. Het modernisme erkende, en dit zou men ook deïsme kunnen noemen, geen bovennatuurlijke ingrepen in de natuurwetten en keerde zich met name tegen het geloof in wonderen. De evolutietheorie viel bij de moderneren dan ook in goede aarde.⁵⁴ Ook de afstamming van de mens uit het dierenrijk, actueel na de verschijning van Darwins *Descent of man* (1871), werd door hen zonder problemen geaccepteerd.

Een invloedrijke vertegenwoordiger van deze richting was de Utrechtse filosoof en jurist Cornelis W. Opzoomer.⁵⁵ Hij huldigde een dualisme van rede en gevoel: wetenschap berust uitsluitend op zintuiglijke waarneming (empirie); het geloof in God daarentegen berust op inwendige gevoelsgevoelensgewaarwordingen. Dit dualisme van een natuurlijke en een bovennatuurlijke wereld speelt een belangrijke rol in de discussie over evolutie. De gebruikte terminologie kan hier soms verwarring stichten: zo noemt Ilse Bulhof Opzoomers wereldbeeld in haar artikel over de receptie van Darwin in Nederland juist monistisch.⁵⁶ Deze tegenstelling is echter schijnbaar: in Opzoomers visie vormt de empirische werkelijkheid een eenheid in materialistische zin, zonder enige inmenging van bovennatuurlijke krachten, en daarnaast is er de bovennatuurlijke of spirituele wereld van God, waarover wij onze kennis niet aan zintuiglijke waarneming maar aan inwendige gevoelsbewegingen ontleen. Het zijn twee aparte sferen, waartussen volgens Opzoomer geen strijd kon bestaan.

Het debat over evolutie kwam in ons land vooral op gang door een zestal geruchtmakende voordrachten van Carl Vogt (‘Affen-Vogt’) in 1868 in Rotterdam.⁵⁷ Binnen tien jaar leek het pleit beslecht: op 12 februari 1877 kreeg Darwin voor zijn 68^e verjaardag een rijk versierd album aangeboden met de portretten van niet minder dan 217 Nederlandse bewonderaars, grotendeels wetenschapsbeoefenaren. In dat zelfde jaar meende de Utrechtse hoogleraar P. Harting met betrekking tot de evolutietheorie dan ook te kunnen concluderen ‘dat er tegenwoordig niet vele biologen meer zijn, die haar niet aannemen’.⁵⁸

52 J.G. Hegeman, ‘Darwin en onze voorouders. Nederlandse reacties op de evolutieleer 1860-1875: een terreinverkenning’, *BMGN* 85 (1970) 261-315; I. Bulhof, ‘The Netherlands’, in: Th. Glick ed., *The comparative reception of darwinism* (Austin en Londen 1972) 269-306; B. Leeuwenburgh en J. van der Heide, ‘Darwin on Dutch soil: the early reception of his ideas in the Netherlands’, in: E.-M. Engels en Th.F. Glick, *The reception of Charles Darwin in Europe* (Londen 2008) 1, 175-187.

53 B. Leeuwenburgh, *Darwin in domineesland* (Nijmegen 2009); J. van der Heide, *Darwin en de strijd om de beschaving in Nederland 1859-1909* (Amsterdam 2009).

54 Bulhof, ‘The Netherlands’, 285-294; Hegeman, ‘Darwin en onze voorouders’, 271.

55 Cornelis W. Opzoomer (1821-1892) was van 1846-1890 hoogleraar te Utrecht.

56 Bulhof, ‘The Netherlands’, 285.

57 Leeuwenburgh, *Darwin in domineesland*, 153-157.

58 Leeuwenburgh, *Darwin in domineesland*, 247-248.

De orthodoxen in de NHK probeerden intussen de gegevens van de natuurwetenschap in overeenstemming te brengen met die van de Bijbel door aan beide een gelijkwaardige en gelijksoortige kwaliteit van kennis toe te kennen, een methode die concordisme wordt genoemd.⁵⁹ We zagen al dat de Gereformeerde Bond nog steeds op dit spoor zit.

Een derde stroming van latere datum binnen de NHK was de zogenaamde Utrechtse Kring. Zij werd opgericht in 1947 en bestond uit theologen en natuurgeleerden die zich rekenschap wilden geven van de verhouding tussen natuurwetenschap en kerk. Haar grootste zorg was de 'geestelijke crisis' in de wereld en in de kerk als gevolg van de materialistische invloed van natuurwetenschap en techniek, waardoor 'het geloof dat er een Heer der schepping is, die een heilsplan met de wereld heeft' in de knel dreigde te komen.⁶⁰ Zij riep de kerk dan ook op tot een geestelijk *réveil* en wetenschappelijke zelfkritiek ten aanzien van het kerkelijk spreken over God en natuurwetenschap.⁶¹ Dit initiatief mondde vele jaren later uit in het tweedelige boekwerk *Geloof en Natuurwetenschap*.⁶² Hierin wordt in het voetspoor van Karl Barth gesproken over de betekenis van de schepping voor de inhoud van het christelijk geloof. De evolutietheorie komt daarbij echter nauwelijks aan bod; de indruk ontstaat dat men de acceptatie daarvan als een gepasseerd station beschouwde, niet relevant voor de invloed van de notie 'schepping' voor het geloof.⁶³

Van rooms-katholieke zijde kwam aan het eind van de negentiende eeuw veel weerstand tegen de evolutietheorie. Pas in de loop van de twintigste eeuw luwde dit verzet langzamerhand mede als gevolg van tegemoetkomende pauselijke uitspraken.⁶⁴ In het debat binnen de GKN over de evolutietheorie speelden de discussies onder liberalen, hervormden en rooms-katholieken in het geheel geen rol. Het isolement werkte hier blijkbaar nog steeds door. Het was een proces waarbij de noodzaak werd gevoeld de in eigen kring gerezen problemen met betrekking tot de verhouding tussen de evolutietheorie en het Schriftgezag ook in eigen kring op te lossen. Het onderzoek is dan ook voornamelijk op de ontwikkeling binnen de

59 Zie de publicaties, genoemd in noot 48.

60 Zie hiervoor ook het artikel van mijn vader: M. Kruyswijk, 'De waardering van techniek', *Orgaan CVNG* (1936) 5-17.

61 P. Clausing e.a., 'Memorandum inzake de crisis in wereld en Kerk', *Wending* 6 (1951-1952) 113-120; C.J. Dippel, 'Natuuronderzoekers dagen de kerk uit. Prolegomena voor een hernieuwd gesprek tussen geloof en natuurwetenschap', *Wending* 6 (1951-1952) 121-137, aldaar 128.

62 C.J. Dippel e.a., *Geloof en Natuurwetenschap* I en II ('s-Gravenhage 1965 en 1967).

63 J.M. de Jong, 'Bijbels scheppingsgeloof', in: Dippel e.a., *Geloof en Natuurwetenschap* I, 1-53, aldaar 28, 52; zie ook het themanummer over de schepping van *Wending* 14 (1959-1960) 633-685, zie hoofdstuk 7.

64 P. Smit, 'Houding en reactie van het katholieke volksdeel ten aanzien van de evolutiegedachte', in: B.J. Alfrink, red., *De identiteit van katholieke wetenschapsmensen* (Baarn 1980); R.P.W. Visser, 'De opkomst van evolutionistische denkbeelden in Rooms-Katholiek Nederland 1900-1920', in: K. van der Horst, P.A. Koolmees en A. Monna red., *Over beesten en boeken. Opstellen over de geschiedenis van de diergeneeskunde en de boekwetenschap, aangeboden aan Guus Mathijssen bij zijn afscheid als bibliothecaris van de Faculteit der Diergeneeskunde te Utrecht* (Rotterdam 1995) 211-226; A.C. Flipse, 'De schepping zou er even wonderbaar om zijn'. Geschiedenis van het evolutiedebat in gereformeerde en rooms-katholieke kring', in: K. van Bekkum en G. Harinck red., *Botsen over het begin* (uitgave *Nederlands Dagblad* 2010) 9-22.

GKN gericht. Pas na het wegvallen van het isolement in de jaren 1950-1960 gingen externe factoren hierbij een rol van betekenis spelen. Dan worden ze ook bij de studie betrokken.

Methoden van onderzoek

Na hetgeen tot nu toe is betoogd zal duidelijk zijn dat bij dit onderzoek de nadruk ligt op de ontwikkelingen in de GKN naar aanleiding van haar confrontatie met de darwinistische evolutietheorie en niet op de evolutietheorie zelf. Van die theorie zullen alleen de elementen die in het gereformeerde debat het meest bestreden werden, namelijk de descententie- of afstammingstheorie, de ongerichte natuurlijke selectie en vooral het monistisch materialisme aan de orde komen. Daardoor is een nauwkeuriger definitie van de begrippen ‘darwinisme’ en ‘evolutietheorie’, over de betekenis waarvan de meningen nogal uiteenlopen, niet nodig.⁶⁵ De gereformeerden achtten de genoemde elementen van de evolutietheorie op grond van het door hen beleden absoluut gezag van de Schrift onverenigbaar met het Bijbelse verhaal van schepping, zondeval en heilsgeschiedenis. Het ‘sociaal darwinisme’, in de vorm van de toepassing van het recht van de sterkste in de maatschappij als uitvloeisel van het evolutionisme werd door hen als volkomen strijdig met het christelijk gebod van de naastenliefde van de hand gewezen.⁶⁶

Deze confrontatie kan worden geplaatst in het ruimere kader van mogelijke interacties tussen geloof en wetenschap. Theoretisch en ook historisch gezien omvat dit het volledige spectrum tussen de uitersten van conflict en vreedzame co-existentie. Sommigen (zoals de zojuist besproken Opzoemer) zijn van mening dat het twee elkaar totaal niet rakende domeinen betreft, een opvatting die meer recent nog door de bekende publicist Stephen Jay Gould werd gepropageerd.⁶⁷ Onderschikking van de godsdienst aan de natuurwetenschap wordt op polemische wijze gepropageerd door de bioloog Richard Dawkins, die voor de godsdienst nog ternauwernood plaats ziet. Het omgekeerde, onderschikking van de wetenschap aan de godsdienst, waarbij de wetenschap de functie van dienaar (*ancilla*) van de godsdienst krijgt toegewezen, vinden we bij vele gereformeerden.⁶⁸

65 Voor de problemen bij deze definitie: Van der Heide, *Darwin en de strijd om de beschaving in Nederland*, 19-21.

66 Hegeman, ‘Darwin en onze voorouders’, 297-307; J. Lever, ‘Geloof en wetenschap bij Lysenko’, *G&W* 48 (1950) 160-183.

67 S.J. Gould, *Rocks of ages. Science and religion in the fullness of life* (New York 1999) 5-6.

68 D.C. Lindberg, ‘Science and the early church’, in: D.C. Lindberg en R.L. Numbers eds., *God and nature. Historical essays on the encounter between Christianity and science* (Berkeley, Los Angeles en Londen 1986) 19-48; D.C. Lindberg en R.L. Numbers, ‘Introduction’, in: D.C. Lindberg en R.L. Numbers, *When science and Christianity meet* (Chicago en Londen 2003) 1-5; D.C. Lindberg, ‘The medieval church encounters the classical tradition: Saint Augustine, Roger Bacon and the handmaidens metaphor’, in: Lindberg en Numbers, *When science and Christianity meet*, 7-32; R. Dawkins, *The God delusion* (Londen 2006).

Het blijkt dus niet mogelijk de relatie tussen geloof en wetenschap volgens een vast model, een *master narrative*, te beschrijven.⁶⁹ In deze studie worden dan ook niet a priori grenzen tussen geloof en wetenschap of monisme en dualisme getrokken, maar proberen we vast te stellen waar de onderzoekers die worden besproken hun grenzen trokken en welke consequenties dat had voor de inzichten die zij ontwikkelden.

Periodisering en bronnen

Het tijdperk van onderzoek is onderverdeeld in de drie perioden, die al zijn aangeduid bij de bespreking van de ontwikkeling van het gereformeerde denken over het Schriftgezag. Hiermee correspondeert de indeling in drie hoofddelen:

- I 1881-1921: grondlegging
- II 1921-1950: consolidatie
- III 1950-1981: de grote omslag.

Deze periodisering komt vrijwel overeen met de indeling van J. Hendriks naar aanleiding van zijn geschiedenis van de gereformeerde ‘emancipatie’ en wijkt slechts weinig af van de periodisering van de kerkgeschiedenis van de GKN door H.C. Endedijk en de sociologische benadering door D.Th. Kuiper.⁷⁰ De gereformeerde dogmaticus D. van Keulen onderscheidt na 1950 een periode ‘van isolement tot openheid’, hetgeen samenhangt met zijn grote bewondering voor het werk van G.C. Berkouwer in de periode van ca. 1950-1965, tot slot gevolgd door een periode van ‘pluralisering’.⁷¹

Als bronmateriaal is voornamelijk gebruik gemaakt van gedrukte bronnen. Daar aan werden toegevoegd de resultaten van enig archiefonderzoek en enkele interviews met betrokken personen. Het voordeel van de hier gevolgde methode is dat de officiële, publieke, uitgekristalliseerde oordelen aan de orde komen. Deze zijn veelal van een wetenschappelijk of kerkelijk gezaghebbend karakter. Zij vormen de hoofdstroom van dit stuk geschiedenis. Een nadeel is dat onderstromen in de vorm van persoonlijke overwegingen die een rol hebben gespeeld bij het tot stand komen van de officiële teksten, minder vaak in beeld komen. Daar kunnen ook gedachten bij zijn geweest, die niet publiek werden uitgesproken omdat ze sociaal ongewenst

69 J.H. Brooke, *Science and religion. Some historical perspectives* (Cambridge enz. 1991) 1-81; 275-347; J.H. Brooke en G. Cantor, *Reconstructing nature. The engagement of science and religion* (Edinburgh 1998) 15-46; Th. Dixon, G. Cantor en S. Pumfrey eds., *Science and religion. New historical perspectives* (Cambridge 2010); R. Olson, ‘A dynamic model for “science and religion”: interacting subcultures’, *Zygon* 46 (2011) 65-83.

70 J. Hendriks, *De emancipatie van de gereformeerden*; Endedijk, *De GKN* (1992); Endedijk, *De GKN* (2002) 10-35; D. Th. Kuiper, *De voormannen: een sociaal-wetenschappelijke studie over ideologie, konflikt en kerngroepvorming binnen de gereformeerde wereld in Nederland tussen 1820 en 1930* (Meppeel 1972).

71 Van Keulen, ‘The theological course of the Reformed Churches’, 89, 109 (zie ook hoofdstuk 8).

werden geacht.⁷² Ook wordt weinig aandacht besteed aan tegenstromen. De weerstand tegen de ontwikkeling in de jaren 1950-1980 lijkt bijvoorbeeld vooral te zijn gevoed door overwegingen waarin gehechtheid aan traditie een grotere rol speelde dan kritische wetenschappelijke afweging van argumenten. Omdat de aandacht bij dit onderzoek in de eerste plaats uitging naar vernieuwing is afgezien van een ongetwijfeld interessante studie van de oppositie van bijvoorbeeld de zogenaamde ‘Verontrusten’.

72 Zie bijvoorbeeld de discussie tussen F.J.J. Buytendijk en H.H. Kuyper over de houding van H. Bavinck (hoofdstuk 4).

DEEL I GRONDLEGGING

Inleiding

Meer dan wie dan ook hebben de ‘mastodonten’ Abraham Kuyper (1837-1920) en Herman Bavinck (1854-1921) de gereformeerde theologie in Nederland gevormd. Hoofdstuk 1 en 2 van het eerste deel van deze dissertatie zijn dan ook gewijd aan de studie van hun beider werk, met name van hun visie op het Schriftgezag en de daaruit voortgekomen denkbepelden over schepping en evolutie. Die denkbepelden zouden tot ongeveer 1960 bepalend blijven voor het gereformeerde denken.

In vereenvoudigde versie werden de gedachten van Kuyper en Bavinck voor de gereformeerde achterban uit de doeken gedaan door de gereformeerde theoloog W. Geesink. In het weekblad *De Heraut* gaf hij gedurende vijf jaar in wekelijkse afleveringen een leergang van grote delen van de gereformeerde geloofsleer onder de titel *Van 's Heeren Ordinantiën* (afgekort: *VHO*), met hier en daar persoonlijke accenten.¹ *De Heraut* werd in veel gereformeerde gezinnen gelezen waardoor deze artikelen een veel groter bereik hadden dan de geleerde werken van Kuyper en Bavinck.

De kerk speelde in deze periode geen rol van betekenis in de discussie over schepping en evolutie. In het derde hoofdstuk wordt beschreven hoe zich in de beginjaren van de GKN een aanvankelijk nog zeer kleine groep van gereformeerde natuuronderzoekers vormde. Zij waren georganiseerd in de studentenvereniging *Societas Studiosorum Reformatorum* (SSR, opgericht in 1886) en de *Christelijke Vereniging van Natuur- en Geneeskundigen in Nederland* (CVNG, opgericht in 1895). In hun kring werd weliswaar over evolutie gediscussieerd en door de CVNG ook gepubliceerd, maar tot een debat met de theologen kwam het nog niet. Het laatste hoofdstuk van dit deel is dan ook aanzienlijk korter dan de beide andere.

1 W. Geesink, *Van 's Heeren Ordinantiën*, oorspronkelijk in wekelijkse afleveringen gepubliceerd in *De Heraut* van 1901-1906 en daarna onder dezelfde titel als boek uitgegeven (1^e druk, Amsterdam 1907; 2^e druk, 1925). De artikelenreeks in *De Heraut* begon zonder inleiding; de naam van de auteur werd pas aan het einde van de laatste aflevering vermeld. De citaten zijn afkomstig uit het boek (1^e druk). [G.H.J.] W. [J.] Geesink (1854-1929) was van 1890-1926 hoogleraar aan de VU met als hoofdpoddracht ethiek. (*BLGNP* 5 (2001) 192-194).

I Abraham Kuyper

Inleiding

Abraham Kuyper (1837-1920) was als *primus inter pares* grondlegger van de GKN (in 1892) en de belangrijkste vormgever van het gereformeerde leven zolang de GKN hebben bestaan. Voor een overzicht van Kuypers veelzijdige carrière en zijn bibliografie moge ik verwijzen naar de recente biografie van Jeroen Koch.¹ Maar een oriënterende levensbeschrijving, in belangrijke mate ontleend aan Kochs boek, kan hier niet achterwege blijven. Kuyper werd in 1837 te Maassluis geboren, groeide op in een hervormd domineesgezin en ging in Leiden theologie studeren. De moderne theoloog J.H. Scholten (1811-1885) was daar zijn belangrijkste leermeester en ook zijn promotor (1862). Tijdens zijn predikantschap in Beesd (1863-1865) en vervolgens in Utrecht (1867-1870) maakte Kuyper een ontwikkeling door van gematigd ‘modern’ tot bevlogen orthodox christen en activist. Deze bekeringsgeschiedenis nam niet in de laatste plaats door Kuypers eigen toedoen legendarische vormen aan.² Niets minder dan de herkerstening van Nederland was de taak die hij zich vervolgens voor ogen stelde. Met een onstuitbare energie stortte hij zich op die onderneming: hij richtte een persimperium op (overname van het weekblad *De Herant* in 1871, oprichting van het dagblad *De Standaard* in 1872), organiseerde het volkspetitionnement voor de vrijheid van (christelijk) onderwijs (1878), richtte Nederlands eerste politieke partij, de Antirevolutionaire Partij (ARP) op (1878), stichtte de Vrije Universiteit (1880), voerde de Doleantie, de afscheidingsbeweging uit de hervormde kerk aan (1886), verenigde deze met een deel van de Christelijke Gereformeerde Kerk tot de GKN (1892) en werd, als kroon op zijn politieke carrière, voorzitter van de ministerraad (1901-1905). Deze grootscheepse campagne van ‘Abraham de Geweldige,’ zoals de cartoonist Albert Hahn hem noemde, resulteerde echter niet in de herkerstening van de Nederlandse samenleving maar in het tot stand komen van de eerste zuil binnen wat later ‘het verzuild bestel’ zou gaan heten.

Naast zijn afkeer van de hiërarchische structuur en het volkskerk-karakter van de Nederlandse Hervormde Kerk was Kuypers belangrijkste ideële drijfveer om uit

1 Koch, *Abraham Kuyper*.

2 C. Augustijn, ‘Kuypers zelfportret’, in: C. Augustijn en J. Vree, *Abraham Kuyper: vast en veranderlijk. De ontwikkeling van zijn denken* (Zoetermeer 1998) 23; J. Vree, *Kuyper in de kiem. De precalvinistische periode van Abraham Kuyper 1848-1874* (Hilversum 2006) 7-9, 363-387; Koch, *Abraham Kuyper*, 25-34; vgl. A. Kuyper, *Het modernisme een fata morgana op christelijk gebied* (Amsterdam 1871) 52.

Abraham Kuyper (1908).

die kerk te treden zijn geleidelijk gegroeide verontrusting over de ontwikkeling van het modernisme en de ethische richting in de NHK. Hij beschouwde deze als desastreus voor het christelijk geloof. Het toelaten van de historische Schriftkritiek en de toenemende invloed van het monistisch materialisme en evolutionisme ‘ontroofden’ volgens Kuyper aan de gemeente de vaste grond van het geloof, namelijk het vertrouwen op het eenvoudig-historisch gezag van de Heilige Schrift en het geloof in Gods heilsplan met deze wereld. De calvinistische leer, zoals die was geformuleerd in de ‘Drie Formulieren van Enigheid’ en aanvaard door de nationale synode van Dordrecht (1618-1619), vormde het enige uitgangspunt om deze dreiging het hoofd te bieden, maar dan wel ‘in rapport met (het bewustzijn van) de tijd’.³ Daartoe dienden moderne middelen ingezet: maatschappelijke organisatie in kerk, politieke partij en universiteit, en eigentijdse communicatie- en vervoermiddelen: pers, telefoon en schrijfmachine, trein en oceaanstomer.

³ C. Augustijn en J. Vree, *Abraham Kuyper: vast en veranderlijk*, 9; ook wel verkort tot ‘in rapport met de tijd’; H.M. Kuitert, ‘Voorwoord’, in: C. Augustijn e.a., *In rapport met de tijd. 100 jaar theologie aan de Vrije Universiteit* (Kampen 1980) 7-12, aldaar 8.

In verband met het onderwerp van deze studie beperk ik mij tot een bespreking van Kuypers visie op het Schriftgezag, zijn ideeën over de rol van de natuurwetenschap en zijn houding ten opzichte van het evolutiedenken, in het bijzonder de biologische evolutietheorie. Zijn relevante geschriften dateren globaal uit de periode 1880-1900. Het uiteenlopend genre van deze werken vraagt enige toelichting. Kuypers driedelige systematische werk *Encyclopaedie van de heilige Godgeleerdheid* (1894)⁴ is zijn theologisch *magnum opus*.⁵ Het eveneens in drie delen uitgegeven *De gemeene gratie* (1902) werd in eerste instantie als artikelenreeks in *De Heraut* gepubliceerd en was dus bestemd voor een breder publiek.⁶ Zijn *Dictaten dogmatiek* werden door enkele studenten en predikanten in vijf delen te boek gesteld. Zij waren niet in de handel verkrijgbaar en zijn vermoedelijk daardoor zeldzaam.⁷ In het voorwoord geeft Kuyper zijn zegen aan de uitgave met de zuinige kritische kanttekening, mogelijk ook als *captatio benevolentiae* bedoeld, dat de dictaten ‘niet alle van gelijke waardij zijn; (...) Nog altoos blijft het mijn hope, dat ik, zoo God mij het leven spaart, zelf mijn Dogmatiek zal kunnen uitgeven. (...) En inmiddels behelpe men zich met deze dictaten’. Ook door latere theologen werd verschillend over de kwaliteit van de dictaten gedacht.⁸ Voor Kuypers visie op de schepping vormen zij echter een unieke bron die ondanks mogelijke onnauwkeurigheden niet is te verwaarlozen.

Dan zijn er natuurlijk zijn befaamde oraties over de Schriftkritiek (1881),⁹ het pantheïsme (1892)¹⁰ en de evolutie (1899),¹¹ die al was het maar vanwege de uitgebreide annotaties ook tot zijn wetenschappelijke publicaties gerekend kunnen worden. In de bundel van zes *Stone-lezingen*, in 1898 gehouden te Princeton (USA) en uitgegeven onder de titel *Het calvinisme*, gaf Kuyper een compacte (niet-geannoteerde) samenvatting van zijn theologie.¹² Incidenteel zullen ook nog enkele kleinere publicaties van Kuyper worden aangehaald. Opvallend is steeds de strijdvaardige autoritaire toon, het levendige, vaak barokke of archaische taalgebruik en de schitterende vergelijkingen. In 1901 verliet Kuyper de VU om zich geheel aan de politiek te kunnen wijden. Na het einde van zijn regeerperiode in 1905 publiceerde hij nog velerlei, maar geen origineel theologisch werk meer.

4 A. Kuyper, *Encyclopaedie der heilige Godgeleerdheid* (1^e druk, 1894; 2^e herziene druk, (hier gebruikt) Kampen 1909).

5 D. van Keulen, *Bijbel en dogmatiek. Schriftbeschouwing en Schriftgebruik in het dogmatisch werk van A. Kuyper, H. Bavinck en G.C. Berkouwer* (Kampen 2003) 21-22.

6 A. Kuyper, *De gemeene gratie* (Leiden 1902).

7 A. Kuyper, *Dictaten dogmatiek* (1^e druk, z.p. 1902; 2^e herziene druk, Kampen 1910 – hier gebruikt).

8 Van Keulen, *Bijbel en dogmatiek*, 23, vooral noot 17.

9 A. Kuyper, *De bedendaagsche Schriftcritiek in haar bedenkelijke strekking voor de gemeente des leventen Gods. Rede gehouden bij het overdragen van het rectoraat der Vrije Universiteit gehouden den 20sten October 1881* (Amsterdam 1881).

10 A. Kuyper, *De verflauwing der grenzen. Rede bij de overdracht van het rectoraat aan de Vrije Universiteit op 20 oktober 1892* (Amsterdam 1892).

11 A. Kuyper, *Evolutie: rede bij de overdracht van het rectoraat aan de Vrije Universiteit op 20 oktober 1899* (Amsterdam en Pretoria 1899).

12 A. Kuyper, *Het calvinisme. Zes Stone-lezingen in oktober 1898 te Princeton (N-J) gehouden* (1^e druk, Amsterdam 1899; 2^e druk, Kampen, z.j.).

Kuypers theologie rustte op zijn visie op het gezag van de Schrift. Daarom begannen we daarmee onze beschouwingen, om vervolgens meer specifiek in te gaan op zijn opvattingen over wetenschap, en vervolgens de schepping, de oergeschiedenis en tenslotte de evolutie.

1 Schriftgezag: 'gelijk de telefoon'

Kuyper behandelde zijn denkbeelden over het Schriftgezag prominent in zijn oratie over de Schriftkritiek (1881). In de *Encyclopaedie* (1894) werkte hij die verder uit. De rede over de Schriftkritiek heeft een grote invloed gehad op de ontwikkeling van de gereformeerde theologie.¹³ Kuypers visie op het Schriftgezag wordt hier dan ook aan de hand van deze oratie besproken.

Voor Kuyper kon een mens alleen zeker in het leven staan bij de gratie van een absoluut en onbetwifelbaar gezag van de Heilige Schrift. Dit gezag berust op de organische inspiratie of theopneustie, dat wil zeggen dat God de tekst door de Heilige Geest bij de Bijbelschrijvers ingaf: 'Niet mechanisch door het influisteren aan het vleesche-lijk oor, maar organisch door tevoorschijnroeping der woorden uit 's menschen eigen bewustzijn, d.i. door gebruikmaking van al zulke woorden als in het geestelijk sensorium van den schrijver voorhanden waren'.¹⁴ Dat ging overigens weer niet zo ver, dat het tijdsbepaalde, gedateerde, wereldbeeld van de schrijvers ook in dienst werd genomen, neen, het geschrevene gold als een tijdloze, dus juist voor alle tijden geldende waarheid. Dus niet: het Woord van God is in de Schrift te vinden, neen, de Schrift is Gods Woord.¹⁵ 'De Schrift is een organisme. Niets kan er bij. Niets er af'.¹⁶ 'Wanneer ik de (...) heilige Schriftuur lees, dan spreekt niet Mozes noch Joannes tot mij, maar de Heere mijn God. (...) Ware het beeld niet te onheilig, ik zou zeggen, gelijk de telefoon, een toespreken uit de verte is, zoo ook is mij dat boek der Testamenten'.¹⁷ Ook over het doorgeven van de teksten zoals deze nu in ons bezit zijn en over het vaststellen van de canon en zelfs over de vertalingen heeft de Geest gewaakt.¹⁸ Eerder vatte Kuyper de gang van de Schrift van God tot mens al kort samen in *De Heraut*: 'Erkenning van God als werkende oorzaak alzoo: 1. bij de praeformatie;¹⁹ 2. bij de formatie; 3. bij de conservatie; en 4. bij de predicatie van geheel de Heilige Schrift'.²⁰

Over tegenstrijdigheden in de Bijbel deed Kuyper niet moeilijk: 'Geen gebeuzel over den onderscheiden stijl der schrijvers of het eigen karakter van hun gedach-

13 Van Keulen, *Bijbel en dogmatiek*, 22-23.

14 Kuyper, *Schriftcritiek*, 21.

15 Kuyper, *Schriftcritiek*, 20; Koch, *Abraham Kuyper*, 234; H. Leene, 'Wereldbeeld en geschiedenisbeeld. Honderd jaar Oude Testament in het GTT', *GTT* 99 (1999) 61-87.

16 Kuyper, *Schriftcritiek*, 38.

17 Kuyper, *Schriftcritiek*, 16.

18 Kuyper, *Schriftcritiek*, 38.

19 Hiermee bedoelde Kuyper aan te geven dat de gehele tekst van de Schrift al voor de schepping gecon-
cipieerd was in Gods Raad.

20 A. Kuyper, [zonder titel] *De Heraut* nr. 33, 21 juli 1878.

tenkring en wat dies meer zij, behoeft ons dus op te houden'.²¹ Hij stelde vast dat wanneer sommige gebeurtenissen op verschillende wijze 'door den oppersten Kunstenaar met een afwisseling van coloriet en veelzijdigheid van opvatting op het doek zijn gebracht, die wel den bijzienden kabbalist den blik verwart, maar den op een afstand blijvenden kenner verrukt door heerlijke harmonieën'.²² Overigens zag hij ook wel beperkingen aan de zekerheid, zoals het ontbreken van de 'autographen' (de oorspronkelijke handschriften), de menselijke factor bij het vaststellen van de canon, moeilijkheden bij de vertaling en het subjectieve element bij de uitleg. De *textus receptus*, de algemeen aanvaarde tekst, is door de leiding van de Geest tot ons gekomen.²³

De gereformeerde kerkhistoricus C. Augustijn schreef in 1969 een uitgebreid artikel over Kuypers rede over de Schriftkritiek.²⁴ Augustijn betoogt, aan de hand van een oudere brochure van Kuiper, *De Schrift het Woord Gods* (1870), dat deze het formele gezag van de Bijbel toen nog niet als uitgangspunt had genomen. Hij had daar gesteld dat de gemeente de Bijbel als het woord van God erkent door haar geestelijke ervaring en niet doordat de Bijbel zichzelf als zodanig legitimeert. Want dat zou immers neerkomen op een cirkelredenering.²⁵ Hij had in dat verband gewezen op 'het tijdvak der orthodoxie, waarin de Heilige Schrift verlaagd werd tot een verzameling van woorden Gods. (...) Er kwam iets bibliolatrisch, iets fetischachtig in het vergoden van die papieren bladen, waarvan men, als het stofgoud van den vlinder, den lichtenden dauwdrop des geestes had weggeblazen'.²⁶

Augustijn meent dat Kuiper hier de geloofservaring wel de grond van het Schriftgezag noemde, maar dat dit uitgangspunt bij hem steeds meer op de achtergrond raakte. Mede onder invloed van de correspondentie met de ethische theoloog J.H. Gunning jr. dreef hij steeds meer in de richting van de aanvankelijk door hem bestreden orthodoxie, die de Schrift gelijk stelde aan het woord van God. Kuiper durfde, aldus Augustijn, de spanning van het integreren van het nieuwere Bijbelonderzoek in zijn theologie niet aan. Daarom beklemtoonde hij zo sterk het gezag van de Schrift: 'het gaat hem om absolute zekerheid, om een gezag dat zonder meer erkend wordt en waarin de mens kan rusten. (...) Kuiper is steeds verder de kant opgegaan van een gezag van formele aard, een gezag dat in feite los stond van de inhoud der Schrift en daardoor leeg was'.²⁷

21 Kuiper, *Schriftkritiek*, 18.

22 Kuiper, *Schriftkritiek*, 35.

23 Kuiper, *Schriftkritiek*, 35-39.

24 C. Augustijn, 'Kuypers rede over "de hedendaagsche Schriftkritiek" in haar historische context', *GTT* 69 (1969) 18-31 en 81-108, aldaar 20-21. Later opgenomen in: Augustijn en Vree, *Abraham Kuiper: vast en veranderlijk*, 109-148.

25 Augustijn geeft hier ('Kuypers rede', 20) een voetnoot (nr. 9): 'a.w. [bedoeld is: A. Kuiper, *De Schrift het Woord Gods* (Tiel 1870)] p. 5: 'Dit toch zou een cirkelbewijs zijn, vooral bij zoo hoogheilige zaak den denkenden geest volstrekt onwaardig'.

26 Augustijn, 'Kuypers rede', 20. Augustijn citeert hier: Kuiper, *De Schrift het Woord Gods*, 12-13; vgl. Kuiper, *De gemeene gratie*, 1, 92, waar hij spreekt over werktuiglijk gebruik van de Schrift door de Bijbelvaste godgeleerden van de achttiende eeuw.

27 Augustijn, 'Kuypers rede', 29-31.

Het 'angstmotief' bij Kuypers is eveneens gesignaleerd door de kerkhistoricus J. van den Berg en de nieuwtestamenticus J.S. Vos. Ook Kuypers biograaf J. Koch wijst daarop.²⁸ Een werkelijk existentiële angst voor onzekerheid beluisteren we uit de eerste hand in Kuypers rede over het modernisme (1871):

O! er is een giftige slang, die in ons aller hart zoekt binnen te sluipen (...) de 'Twijfelzucht' (...) want geeft ge eenmaal aan de twijfelzucht voet, dan moet ze u wel als haar prooi meesleuren, tot ten leste zelfs de zinlijke waarneming onzeker wordt voor uw besef. (...) Ja, zo diep kan men in die draaikolk worden meegesleurd, dat men ten laatste als een van zinnen beroofde zichzelf een schim in eigen oogen wordt en, krampachtig de vingers aan de slapen klemmend, in zielsangst uitroept: Ben ik of ben ik niet?

Daar stelt Kuypers dan het woord uit de brief van Johannes tegenover: 'hetgeen wij gezien hebben met onze oogen, hetgeen wij aanschouwd hebben en onze handen getast hebben van het Woord des Levens, *Daarin, en daarin alleen ligt onze kracht*'.²⁹

Volgens Augustijn had Kuypers in 1878 zijn standpunt ten opzichte van het Schriftgezag definitief bepaald. Hij schreef toen over de Bijbelschrijvers: 'dat de gedachtevorm die uit hun pen vloeide niet maar was zoals die uitviel, maar uitviel gelijk die op het natuurlijk erts van hun gedachte gedreven was door den Heiligen Geest. *Theopneustie* derhalve van den aanbeginne tot den einde. (...) Aldus onfeilbaarheid'.³⁰ Augustijn geeft daarbij als commentaar: De inspiratie moest organisch heten, maar had in feite een hoog mechanisch gehalte.³¹ In 1879 schreef Gunning aan Kuypers: 'Uwe inspiratie-theorie hangt naar mijn oordeel met een zondig *heerschen over Gods Woord*, een zondig weigeren om voor duidelijke feiten te buigen, samen'.³²

Tot zover Augustijns oordeel over de ontwikkeling van Kuypers opvatting van het Schriftgezag. Kuypers kreeg dus, nog vóór het officiële begin van onze onderzoekperiode, het verwijt 'baas in eigen Boek' te willen zijn. Zijn existentiële behoefte aan zekerheid grondde Kuypers op het absolute gezag van de Schrift. Maar die overtuiging berust weer op een menselijk oordeel, een postulaat: 'omdat het absoluut geloof aan het goddelijke der Schrift nooit anders dan op rechtstreeks goddelijk getuigenis kan rusten. Wie dat getuigenis ontving, die staat als een muur. Wie dat nog mist, golft nog als een baar der zee'.³³

28 J. Veenhof, 'Het GTT ging een eeuw lang mee', 53; Vos, 'Het einde van de gereformeerde exegese', 91; Koch, *Abraham Kuypers*, 62-63; vgl. P. Bergers opmerking over het angstmotief bij Kierkegaard in: P. Berger, *The heretical imperative. Comparative possibilities of religious affirmation* (New York 1979) 82.

29 Kuypers, *Het modernisme een fata morgana op christelijk gebied*, 52-55. Kuypers citeert 1 Johannes 1:1. Het door mij [Kr.] gecursiveerde gedeelte is een toevoeging van Kuypers zelf.

30 Augustijn, 'Kuypers rede', 91; Augustijn citeert hier A. Kuypers, [zonder titel] *De Heraut* nr. 33, 21 juli 1878.

31 Augustijn, 'Kuypers rede', 106; vgl. Rapport *God met Ons, Special Kerkinformatie* nr. 113 (GKN Leusden 1981) 44.

32 Augustijn, 'Kuypers rede', 87. Augustijn citeert hier J.H. Gunning, 'Brief aan A. Kuypers, Zondagnacht 19 Jan. '79', in: J.H. Gunning J.Hzn., *Prof. Dr. J.H. Gunning. Leven en werken* (Rotterdam z.j. (1922-1925)) deel III, 970-973.

33 Kuypers, *Schriftcritiek*, 40. Dezelfde uitdrukking is te vinden in H. Bavinck, *De zekerheid des geloofs*

Uit het direct geïnspireerd karakter van de Schrift vloeit voor Kuypers de noodzaak voort van een letterlijke uitleg van de tekst. We zullen dit in het bijzonder zien bij zijn uitleg van het scheppings- en het paradijsverhaal. Hoewel hij bij mijn weten nergens een begrip als ‘eenvoudig-historische’ uitleg gebruikt komt zijn interpretatie op hetzelfde neer: de Schrift is ‘geïnspireerd, en door die inspiratie tot zelfs in het enkele woord toe bindend van autoriteit’.³⁴

2 Natuurwetenschap: ‘het sousterrein der wetenschap’?

Een goed uitgangspunt voor het verkrijgen van inzicht in Kuypers visie op de natuurwetenschappen is artikel II van de Nederlandse Geloofs Belijdenis, dat als volgt luidt:

II. Door wat middel God van ons gekend wordt.

Wij kennen Hem door twee middelen. Ten eerste, door de schepping, onderhouding, en regering der gehele wereld; overmits deze voor onze ogen is als een schoon boek, in hetwelk alle schepselen, grote en kleine, gelijk als letteren zijn, die ons de onaanzienlijke dingen Gods geven te aanschouwen, namelijk zijn eeuwige kracht en Goddelijkheid, als de apostel Paulus zegt, Rom. 1 : 20: welke dingen alle genoegzaam zijn om de mensen te overtuigen, en hun alle onschuld te benemen. Ten tweede, geeft Hij zichzelf ons nog klaarder en volkomener te kennen door zijn heilig en Goddelijk woord, te weten, zo veel als ons van node is in dit leven, tot zijn eer, en de zaligheid der zijnen.³⁵

Er zijn dus twee boeken: het boek der natuur en het boek der Schriftuur, een traditionele voorstelling die teruggaat tot Augustinus.³⁶ De hiërarchie is duidelijk: de kennis uit de Schriftuur is ‘klaarder en volkomener’. Maar het verschil is graduëel. Beide boeken hebben dezelfde auteur, God, en kunnen dus nooit met elkaar in tegenspraak zijn. Dit belangrijke gezichtspunt zal in het verdere debat nog herhaaldelijk aan de orde komen. Het boek der Schriftuur danken de gelovigen aan de bijzondere genade van God. In het boek der natuur is zijn algemene genade werkzaam die behalve aan de natuur ook aan de gehele mensheid ten deel valt. Door de algemene genade wordt het vernietigend effect van de zonde, dat in de hele natuur en in de mens doorwerkt, ten dele ‘gestuit’, waardoor de wereld, zij het met gebreken, kan voortbestaan.³⁷ De mogelijkheid God uit de natuur te leren kennen is meteen ook

(Kampen 1901) 22. Zij is waarschijnlijk ontleend aan Jacobus 1:6: ‘want die twijfelt, is eene baar der zee gelijk, die van den wind gedreven en op en neder geworpen wordt’ (oude vertaling).

34 Kuypers, *Schriftcritiek*, 32-33.

35 Hier overgenomen uit: ‘Belijdenis des geloofs der Gereformeerde Kerken in Nederland, overgezien in de Synode-Nationaal’, in: *Bijbel. Nieuwe vertaling in opdracht van het Nederlandsch Bijbelgenootschap bewerkt door de daartoe benoemde commissies* (Leeuwarden z.j. (1951)).

36 Vgl. E. Jorink, ‘Het Boeck der Natuere’. *Nederlandse geleerden en de wonderen van Gods Schepping, 1575-1715* (Groningen 2004) 9-25; Engelse vertaling: *Reading the book of nature in the Dutch Golden Age 1575-1715* (Leiden 2010).

37 Kuypers geeft hier een prachtige beeldspraak: ‘En vraagt ge hoe er uit aldus gestuit kwaad ooit iets te

een opdracht tot onderzoek van de natuur, en tot ontzag voor de grootsheid van de natuur als openbaring van Gods macht. Door de 'kennisse Gods' komt een mens tot de 'Eere Gods', het uiteindelijke doel van de schepping.³⁸

Studie van de natuur begint met waarneming. Meten, wegen en tellen vormen zo 'het eerste en laagste deel' van het natuurkundig onderzoek. Kuyper doet hierover enkele uitspraken die op het eerste gezicht de indruk wekken dat hij een lage dunk heeft van de natuurwetenschap. Zo meent hij dat de resultaten van empirisch natuuronderzoek,

hoe rijk ook in praktische vrucht, toch altoos op de scala van het wetenschappelijk onderzoek geheel onderaan staan, en zoo weinig een hoog wetenschappelijk karakter dragen, dat ze veeleer formeel geheel gelijk staan met de kennis van den landman, die leerde inzien, hoe het land moet bebouwd en hoe deugdelijk vee kan gefokt worden.³⁹

Of, nog krasser uitgedrukt in een toespraak tot de studenten van de vU bij het begin van het academisch jaar (1900):

Hoe gewichtig ook de ontdekking en het leeren behandelen van natuurkrachten zij, alle daaraan gewijde studie levert toch nooit anders dan het lage sousterrein der wetenschap, en tot haar hogere verdiepingen klimt ge eerst op als ge indringt in de geestelijke wetenschap van het onzichtbare menschenleven.⁴⁰

Maar, zo vervolgt Kuyper, ook op die hogere verdiepingen kan de onderzoeker het niet stellen zonder empirisch onderzoek: de historicus onderzoekt feiten, de taalkundige de gangbare taal en de psycholoog heeft te maken met de fysiologische zijde van zijn vak. En zelfs de theoloog worstelt met harde feiten in exegese en historische context. Het 'sousterrein der wetenschap' is voor Kuyper dus niet alleen het empirisch fundament van de natuurwetenschap, zoals H.J. Veenendaal (1951) schijnt te menen, maar van alle faculteiten.⁴¹ Zo ontstaat een gebouw van de wetenschap, waarin deze een definitieve vorm krijgt door haar inbedding in de op de openbaring berustende wetenschapsfilosofie.⁴² De natuurwetenschap, zo meent Kuyper,

verheft zich [eerst] tot haar tweede stadium [door] de ontdekking van de wetten die in al het bizondere generale heerschappij oefenen. De denkende geest kan niet rusten, zoolang

voorschijn kan treden dat u boeit, toespreekt en aantrekt, neem dan slechts het beeld van de gierpont. Die pont wordt in beweging gebracht door den stroom die hem pijsnel stroomafwaarts en ten verderve zou voeren, maar door den ketting aan te leggen komt de pont behouden aan de overzij aan, naar die overzij door geen andere kracht gerperst en gewrongen, dan die op zich zelf haar zou verbrijzeld hebben' (Kuyper, *Het calvinisme*, 111-112).

38 Kuyper, *Collegedictaten IV, Locus de magistratu*, 71-75, 95.

39 Kuyper, *Encyclopaedie II*, 105.

40 A. Kuyper, *Scolastica II. Om het zoeken of om het vinden? Of het doel van echte studie* (Amsterdam en Pretoria, z.j. (1900)) 17. In zijn eerdere *Scolastica* van 1889 omschreef Kuyper het begrip *Scolastica* als: 't geheim van echte studie' of: 'de wetenschap van het geleerden-leven' (A. Kuyper, *Scolastica* (Amsterdam 1889) titelblad en p. 9).

41 Kuyper, *Encyclopaedie II*, 104-107; H.J. Veenendaal, 'Dr Abraham Kuyper en de natuurwetenschap', *G&W* 49 (1951) 137-149, aldaar 140-141.

42 Kuyper, *Scolastica II*, 16-21.

hij nog niets kent dan de afzonderlijke gegevens en de wet, waardoor die gegevens beheerscht worden. Hij vorsch ook naar het verband (...) tusschen het geheel der natuur buiten ons en den mensch, en uiteindelijk naar den oorsprong en van die natuur en van den band die ons aan haar, tot in ons lichaam verbindt.

Maar dan begeeft de natuurwetenschap zich eigenlijk al op het terrein van de ‘Philosophie der natuur als culminerend vak in deze faculteit’.⁴³ Daarmee komen we meteen op het door Kuyper gehanteerde begrip ‘tweeërlei wetenschap’, dat weer is afgeleid van het begrip ‘tweeërlei menschen’.⁴⁴ Door het geloof verandert de christen namelijk fundamenteel: de wedergeboorte of *palingenesis*. Er wordt een nieuwe loot (‘Edelreis’) geënt op de oude onderstam (‘Wildling’), en die nieuwe loot is te herkennen aan de nieuwe vruchten. Op de buitenwereld mag dat dan de indruk van hoogmoed maken, maar daar kan de wedergeborene zelf werkelijk niets aan doen.⁴⁵ Als hij de natuur gaat onderzoeken zullen zijn objectieve bevindingen dankzij de algemene genade dezelfde zijn als die van de niet-wedergeborene. ‘Door het feit der zonde is namelijk de formeele arbeid van het denken niet aangetast, (...) er is slechts ééne logica’, stelt Kuyper.⁴⁶ De empirie, de kennis die de vrucht is van waarneming, is voor allen beschikbaar en valt ons ten deel door de algemene genade. In het universiteitsgebouw opklimmend van de natuurwetenschap tot aan het hoogste niveau, de theologie, neemt het gehalte aan empirie en algemene genade af terwijl dat van de particuliere genade navenant toeneemt.⁴⁷ De dogmatiek, de ware ‘kennis Gods’, berust geheel op onderzoek van de openbaring en is dus uitsluitend te danken aan de particuliere genade.⁴⁸

De gelovige natuuronderzoeker heeft een ander uitgangspunt dan zijn niet-gelovige collega en hij plaatst zijn bevindingen dan ook in een ander (voor Kuyper uiteraard: het enig juiste) perspectief. Voor hem zijn de natuurwetten niet in de na-

43 Kuyper, *Encyclopaedie*, II, 160-161; *Het Calvinisme*, 99-100.

44 Kuyper, *Encyclopaedie*, II, 97-125.

45 Kuyper, *Encyclopaedie*, II, 101.

46 Kuyper, *Encyclopaedie*, II, 107. Hier lijkt een inconsistentie in Kuypers opvattingen te bestaan: in *Verflawwing der grenzen* spreekt hij namelijk over ‘onze verduisterde rede’ (37) en stelt hij ‘dat de zonde ook het verstand verduisterd heeft’ (47).

47 Illustratief voor Kuypers denkwijze is zijn visie op de medische faculteit: ‘Het menselijk soma, en dat alleen, moet dus het object voor het complex der medische studiën blijven. (...) [Het] psychisch leven is erfdeel der Philologische en niet der Medische faculteit. Glijt men over die grens heen, dan moet de Medische faculteit de psychische verschijnselen wel aan het somatisch leven ondergeschikt maken, en kan ze niet rusten, alvorens het haar gelukt is, onder den drang van haar eigen object, dit psychisch leven materialistisch te verklaren’. (*Encyclopaedie* II, 147-149). Ook hier diende het monisme te worden bestreden. De somatische geneeskunde, inclusief de psychopathie, die hij blijkbaar somatisch bepaald achtte, valt volgens Kuyper kennelijk onder de algemene genade, getuige zijn bekende uitspraak: ‘nu kan men gerustelijk drie kwart der dusgenoemde medische wetenschap aan heidenen en Turken overlaten. Wanneer iemand koorts heeft en chinine moet innemen, dan is dat voor den zieke volkomen hetzelfde, of een Peruaan of een geleerd doctor hem die chinine ingeeft’ (A. Kuyper, [geciteerde voordracht zonder titel], *Jaarverslag VHOOG* 12 (1892) 37-42, aldaar 41). Voor een algemene beschouwing over Kuyper en de geneeskunde: G.A. Lindeboom, ‘Kuyper over de geneeskunde’, *G&W* 53 (1955) 17-27 en 35-40; Van Bergen, *Van genezen in geloof tot geloof in genezen*, 65-92, aldaar 69.

48 Kuyper, *Schrijfcritiek*, 6-7, 10.

tuur zelf besloten maar door God als 'ordinantiën' boven de natuur gesteld en ingebed in het eeuwige Raadsbesluit Gods: Gods plan met deze wereld. De natuurwetten zijn ook geen door God ingestelde automatismen, neen, God is voortdurend zelf werkzaam in die natuurwetten. Is dat dan geen pantheïsme? Neen, zegt Kuyper, want God is niet met zijn wezen in de natuur aanwezig maar met zijn kracht. In de zwaartekracht trekt Hij de vallende steen naar de aarde toe. Op college vergeleek Kuyper de natuur met een piano: op de toetsen speelt God zijn melodie, gewoonlijk volgens de door hemzelf gegeven wetten, maar soms buiten die wetten om, zonder deze terzijde te stellen:

Speelde God aldoor op dezelfde wijze, dan zou men denken dat hij een automaat was. Het wonder dient om te toonen dat God de wetten van de natuur niet alleen gesteld heeft, maar dat Hij ze ook van *oogenblik tot oogenblik* draagt en andere kan volgen wanneer het Hem behaagt.⁴⁹

Van een conflict tussen geloof en wetenschap wilde Kuyper dan ook niets weten: 'dat bestaat niet'. Het argument dat hij hiervoor gebruikte was: 'alle wetenschap gaat van geloof uit (...), geloof aan ons ik, aan de zuivere werking onzer zintuigen, [het] onderstelt het geloof aan de juistheid der denkwet (...) en bovenal geloof in de beginselen waarvan men uitgaat'. Niet geloof en wetenschap staan tegenover elkaar, maar twee wetenschappelijke stelsels, elk met een eigen geloof: dat van de 'Normalisten' (naturalisten), die alleen van natuurlijke gegevens uitgaan en geen schepping en wonderen, maar alleen evolutie erkennen, staat tegenover het geloof van de 'Abnormalisten', die uitgaan van de openbaring, en geloven in schepping, wonder en heilsgeschiedenis.⁵⁰

Evenals in de natuur is God ook bij voortdurend werkzaam in de geschiedenis van de mensheid als geheel, maar ook van ieder persoonlijk: 'het bestaan en het verloop der dingen is geen speelbal van gril of fortuin maar gehoorzaamt aan vastheid van ordening. Gods vaste wil zet zich door in heel de natuur en heel de historie'.⁵¹ Deze eenheid van conceptie in de vorm van een voortdurend sturende zorg van God vanaf het eerste begin van de schepping en gedurende de hele verdere ontwikkeling van zowel natuur als cultuur tot op de dag van vandaag en in de toekomst tot de wederkomst van Christus is van cruciale betekenis voor Kuypers oordeel in het debat over schepping en evolutie.⁵² Het succes van het evolutiedenken schrijft Kuyper vooral toe aan het feit dat ook de evolutiegedachte een 'eenheid van gezichtspunt' biedt, een totale verklaring van het bestaan.⁵³

49 Kuyper, *Dictaten dogmatiek II, Locus de creaturis materialibus*, §3, *De mundo*, 23-24.

50 Kuyper, *Het calvinisme*, 116-126, vooral 117-118. Het betoog van C.B. Hylkema, dat het neo-calvinisme, verpersoonlijkt door Kuyper, ondanks de schijn van het tegendeel een naturalistische wereldbeschouwing aanhangt, lijkt mij niet overtuigend (C.B. Hylkema, *Oud- en nieuw-calvinisme. Een vergelijkende geschiedkundige studie* (Haarlem 1911)).

51 Kuyper, *Het calvinisme*, 100.

52 W. Geesink geeft hierover dezelfde opvatting (*VHO I*, 1-63).

53 Kuyper, *Evolutie*, 8, 100-101, 112; vgl. Kuyper, *Schrijfcritiek*, 15, 16.

Naast het bevorderen van Gods eer heeft de wetenschap ook als taak de effecten van de zonde te stuiten, binnen de grenzen van de algemene genade. Hieronder verstaat Kuyper het beteugelen van natuurgeweld in allerlei vorm, zoals het bestrijden van ziekte. Speciaal aan ‘wetenschappelijke Christenen’ richt hij de opdracht dit met alle energie te doen en ‘de drukpers onder den last uwer studiën te doen zweeten’.⁵⁴ Sinds de wetenschap in de loop van de negentiende eeuw zo’n hoge vlucht heeft genomen is, als gevolg van het gevoerde benoemingsbeleid, negentig procent van alle leerstoelen bezet door ‘Normalisten’. En aangezien de mogelijkheid om wetenschap te beoefenen voor de meesten afhankelijk is van een positie als hoogleraar of lector, zijn er nog maar weinigen overgebleven die de wetenschap vanuit een christelijk uitgangspunt beoefenen. Door het oprichten van speciale christelijke universiteiten, zoals de Vrije Universiteit, moet die ontwikkeling worden gekeerd.⁵⁵ Kuyper noemt hier een buitengewoon praktische conditie voor persoonlijke deelname aan de beoefening van de wetenschap, een voorwaarde die we bij de bespreking van de verdere lotgevallen van de VU en de GKN nog enkele malen tegen zullen komen.

3 Schepping en praeformatie

In zijn colleges dogmatiek behandelt Kuyper de schepping uitvoerig.⁵⁶ De oorsprong van het scheppingsverhaal leidt hij op deductieve wijze af van zijn visie op het Schriftgezag en hij komt dan tot de volgende constructie. Over de schepping, zegt hij, zijn wij uitsluitend ingelicht door wat God ons in Genesis openbaart: er was immers geen menselijke getuige bij. Het scheppingsverhaal moet al in het paradijs aan Adam en Eva zijn geopenbaard en daarna mondeling zijn doorgegeven tot Mozes het op Schrift stelde.⁵⁷ Wijsgerig onderzoek kan hoogstens speculeren en geschiedkundig onderzoek kan niet meer opleveren dan mythen en sagen die in het beste geval nog resten van het geopenbaarde scheppingsverhaal bevatten. Natuurkundig onderzoek kan ons wel veel leren over de ‘veranderingen van onze planeet en de opvolging der creaturen’, maar ons evenmin informeren over het ontstaan van heelal en aarde en over het ontstaan van het leven. Concordistische voorstellen om tot overeenstemming van geloof en wetenschap te komen vielen bij Kuyper niet in goede aarde:

Zonder de creatio als uitgangspunt is alle religie in den zin der Schrift ondenkbaar. De pogingen, vooral in den laatsten tijd van geloovige zijde aangewend om de creatio los te laten en in de evolutie de oplossing van het wereldraadsel te vinden, ten einde alzoo de Christelijke belijdenis met de jongste hypothese der wetenschap te doen rijmen, rusten

⁵⁴ Kuyper, *Het calvinisme* 124.

⁵⁵ Kuyper, *Het calvinisme* 124-126; A. Kuyper, *Uit het diensthuis uitgeleid. Rede te Leeuwarden, te Groningen en te Rotterdam gehouden* (Kampen 1912) 13-18.

⁵⁶ Kuyper, *Dictaten dogmatiek II, Locus de creatione en Locus de creaturis*.

⁵⁷ Kuyper, *Locus de creatione*, §4, 28.

dan ook òf op onbekendheid met het weezen der evolutie-leer of op gebrek aan logisch doordenken.⁵⁸

Met welk doel heeft God de wereld geschapen? De schepping is aangelegd op de mens en culmineert dan ook in de schepping van de mens, aldus Kuyper, maar het doel van de schepping is Gods eer. Hij citeert Rom. 11:36: 'Want uit Hem, door Hem en tot Hem zijn alle dingen. Hem zij de heerlijkheid in der eeuwigheid, amen'.⁵⁹ Zoals de mens het eindpunt van de schepping is, zo is de aarde volgens Kuyper weliswaar niet het geometrische maar wel het ideële centrum van de schepping. Dus: een geocentrisch wereldbeeld in ideële zin. Er volgt dan een niet geheel heldere uiteenzetting over de vraag of niet eerder de hemel, waar God woont, het centrum van het heelal is: een 'ouranocentrisch wereldbeeld'.⁶⁰ De vraag die niet aan de orde komt is of we bij God wel van een fysieke verblijfplaats in de schepping mogen spreken. We hebben hier in de ruimte te maken met de aanraking van het eindige en het oneindige zoals we dat in de schepping bij het begin van de tijd hebben. Kuyper zegt daarover:

Nu zijn wij volkomen onmachtig om die aanraking tot klare oplossing te brengen. Er is er wel eene, maar die geeft alleen de religie, niet het dogma. Het waarachtig vroomer gevoel geraakt dan ook geen oogenblik met deze tegenstelling in moeilijkheid. In mystieke gemeenschap met het eeuwige Wezen wordt ook deze tegenstelling volkomen voor ons opgelost. (...) De stille aanbidding en gemeenschap met God geeft ons ook op dit punt de volkomen oplossing.⁶¹

Deze discussie over het 'wereldbeeld van de Bijbel' zou nog een belangrijke rol gaan spelen bij de 'kwestie-Geelkerken'.⁶²

Aan het scheppingsproces zijn twee perioden te onderscheiden, zo vervolgt Kuyper zijn uiteenzetting. Bij de 'eerste schepping' werd het *tohu wabohu*, de ongeordende wereld uit het niets geschapen.⁶³ Hierop volgde de zesdaagse periode van de 'tweede schepping', het *hexaëmeron*,⁶⁴ eindigend met de schepping van de mens. Bij de behandeling hiervan volgt Kuyper weer de deductieve methode. Hij gaat uit van de natuurbeschrijvingen uit Genesis, die steeds op hun theologische betekenis worden beoordeeld, maar toch ook worden vergeleken met de resultaten van natuurwetenschappelijk onderzoek, voor zover deze een bevestiging van het Genesis-verhaal bieden. Zo betoogt hij op zuiver speculatieve gronden, dat in de periode van het

58 Kuyper, *Locus de creatione*, §4, 29.

59 Kuyper, *Locus de creatione*, §4, 65.

60 Vgl. V. Hepp, *Calvinism and the philosophy of nature. The Stone lectures delivered at Princeton in 1930* (Grand Rapids 1930); zie hoofdstuk 5.

61 Kuyper, *Locus de creatione*, §4, 25.

62 Zie hoofdstuk 4 van dit proefschrift.

63 Kuyper geeft een autobiografisch en antropomorf antwoord op de vraag wat God deed vóór de schepping: 'Te denken dat God tot op de schepping niets gedaan heeft, is even dwaas als dat mijn dienstmeid wanneer ik uit mijn gedachten opsta om in mijn kachel te poken, denkt: nu voert hij toch eens wat uit.' (Kuyper, *Locus de creatione*, §2, 14).

64 Ook wel gespeld als: *hexahemeron*.

tohu wabohu geen eerdere scheppingsorde is vernietigd.⁶⁵ Er zouden toen wel grote atmosferische en geologische veranderingen hebben plaatsgevonden. Even later meent hij dat dit ook gebeurde op de derde dag van het *hexaëmeron*, en ‘ook deze voorstelling wordt door de tegenwoordige wetenschap geheel bevestigd’. Het feit dat er al licht was op de eerste dag en er op de derde dag al planten konden groeien terwijl zon, maan en sterren pas op de vierde dag werden geschapen verklaart Kuyper uit een ‘algemeene *coruscatie*’ [lichtstraling] van de materie. Deze *coruscatie* kon blijkbaar afwisselend opvlammen en uitdoven, wat de afwisseling van licht en donker tot het verschijnen van de zon zou verklaren.⁶⁶ Het feit dat de planten met zaad en al werden geschapen wijst er op dat ze in volwassen staat geschapen werden. Kuyper speculeert zelfs over de vraag of hieruit kan worden afgeleid in welk seizoen de schepping plaats vond: lente of herfst; vermoedelijk dacht hij hierbij uitsluitend aan de situatie op het noordelijk halfrond.⁶⁷ Verder wijst hij op de classificatie in het plantenrijk: ‘Tevens zien we hier dat met de schepping ook de [planten-]soorten waren gegeven. En dan komt er een verrassende, terloopse opmerking: ‘Wel kan uit een bepaalde soort zich ook weer een nieuw soort evolueeren, maar de groote classificatie is dadelijk zoo geschapen: naar haar *aard*’.⁶⁸ Kuyper lijkt daarmee een gedeeltelijke afstamming van de soorten te accepteren. Helaas lichtte hij dit hier niet nader toe. We komen hierop terug bij de bespreking van zijn evolutierede.

Bij de schepping van zon, maan en sterren beginnen de door de zon bepaalde dagen. Het is echter mogelijk, zegt Kuyper, dat deze dagen een andere duur hadden dan de tegenwoordige omdat de rotatiesnelheid van de aarde wellicht een andere was dan nu. De vijfde dag bracht de schepping van de vogels en de vissen, weer zo’n fraaie bevestiging van de latere bevindingen van de wetenschap, dat de vogels en de vissen eerder op aarde verschenen dan de andere diersoorten.⁶⁹ Opvallend vindt hij verder dat juist deze dieren zich door het leggen van eieren voortplanten, die

de hulp van vrouwtje en mannetje niet nodig hebben om uit te komen. (...) Dus ook hier staan we weer voor de vraag, of God in die wateren de eitjes heeft geschapen, of dat Hij rechtstreeks door Zijn machtwoord uit de stof der wateren die visschen eensklaps heeft doen voortkomen. Voor de almachtigheid Gods is dat natuurlijk gelijk. Voor onze voorstelling echter is de tweede onderstelling het aannemelijkst. Maar in elk geval is de stof voor de visschen en vogelen uit de wateren genomen.⁷⁰

65 Zoals betoogd door aanhangers van de zogenoemde restitutietheorie, zie hoofdstuk 2, blz. 31.

66 Kuyper, *Locus de creatione*, §5, 85.

67 Kuyper, *Locus de creatione*, §5, 87. Volgens W. Geesink is dit ‘een ijdele vraag’. Hij meent dat de zon al op de eerste dag (met ‘de hemel’) was geschapen, maar eerst op de vierde dag, mogelijk door een verzetting van de aardas, de wisseling van de seizoenen ging regelen (W. Geesink, *VHO* 1, 280).

68 Kuyper, *Locus de creatione*, §5, 88.

69 Kuyper, *Locus de creatione*, §5, 89. Kuyper gebruikt hier kennelijk de omgekeerde volgorde: immers, hoe kan de Bijbelse ‘bevestiging’ voorafgaan aan de wetenschappelijke waarneming? Een andere kennelijke vergissing of verspreking, in verband met het feit dat beide poolstreken van de aarde onbewoonbaar zijn, luidt: ‘we hebben nu een zóó sterk verschil tusschen koude en hitte, dat beide ons de dood aanbrengen. Aan de Noordpool bevrozen we. En de Zuidpool is even onherbergzaam door bovenmatige hitte.’ (Kuyper, *Locus de creatione*, §5, 88).

70 Kuyper, *Locus de creatione*, §5, 89.

Kuyper trad dus in details bij zijn deductieve speculaties, evenals bij het eerder genoemde voorbeeld van de seizoenen. De landdieren, geschapen op de zesde dag, zo vervolgt hij, verschillen van de vogels en de vissen doordat zij hun jongen baren ('genereren') en ook een psychisch leven, ja zelfs een ziel hebben.⁷¹ In een ander hoofdstuk preciseert hij dit als volgt: planten hebben alleen een *soma*, dieren een *soma* en een *psuchè*, zoals blijkt uit het feit dat zij over verstand, gevoel en wil beschikken, en mensen zowel een *soma* als een bijzondere *psuchè*, namelijk één die ontvankelijk is voor het *pneuma*, het zelfbewustzijn, het *ik*.⁷² We komen hier dadelijk op terug.

Zo zien we in de planten- en dierenwereld een 'scala, waardoor de natuur tot den mensch opklimt'. Maar wat is nu het verband in deze *scala naturae*? Hier komt Kuyper met één van zijn wezenlijke bezwaren tegen de afstamingsstheorie:

De planten- en dierenwereld vormen een scala, waardoor de natuur tot den mensch opklimt. (...) Ja, ook de H[eilige] S[chrift] duidt dien samenhang tusschen mensch en stof aan, maar zoo, dat niet de mensch uit het dier is voortgekomen, maar dat de idee van den mensch de formeerende macht is, die alle voorgaande formaties in 't leven riep.(...) Die praeformatie is geen schijn, maar realiteit: er is in den mensch een plantaardig en een dierlijk bestaan.⁷³

Kuyper maakt hier de vergelijking met de bouw van een kathedraal: voordat de architect begint te bouwen heeft hij de complete bouwtekening immers al klaar: 'het verschil tussen ons en het darwinisme is, dat Darwin de mens langs de Jacobs ladder uit de dierenwereld laat opklimmen, terwijl de Schrift langs diezelfde ladder God en de mens laat afdalen naar de natuur'.⁷⁴

Alvorens in te gaan op Kuypers frontale aanval op de evolutietheorie willen we hem eerst verder volgen bij zijn analyse van de eerste hoofdstukken van Genesis over de schepping van de mens, het paradijs en de zondvloed. Met betrekking tot de schepping van de mens spreekt Kuyper uitvoerig over de vraag of de mensheid, zoals Genesis beschrijft, uit één ouderpaar afkomstig is, in tegenstelling tot de dieren en planten, waarvan er waarschijnlijk meer tegelijk geschapen zijn. De afkomst van de hele mensheid uit één ouderpaar is voor Kuyper van wezenlijke betekenis in verband met de zondeval, waarin alle mensen delen en de genade die aan alle mensen wordt aangeboden. Ook Bavinck vond dit een onopgeefbaar standpunt.⁷⁵ Sterk

71 Kuyper, *Locus de creatione*, §5, 90-92.

72 Kuyper, *Dictaten dogmatiek 11, Locus de creaturis materialibus*, §4, 34-35.

73 Kuyper, *Locus de creaturis materialibus*, §4, 29. Het begrip praeformatie kwamen we eerder tegen bij Kuypers opvatting over de oorsprong van de Schrift, die hij al vóór de Schepping in Gods Raad gepraeformeed noemde. Voor de praedestinatie geldt hetzelfde, vóór of na de zondeval, respectievelijk als supra- en infralapsarisch aangeduid. Het begrip praeformatie speelde ook een belangrijke rol bij H. Bavinck, F.J.J. Buytendijk, H.W. van der Vaart Smit en J.P. de Gaay Fortman. (hoofdstuk 2 en 6 van dit proefschrift). Het vertoont een onmiskenbare gelijkenis met de ideeënwereld van Plato en daarmee het kenmerk van inbreng van 'buiten-Bijbelse', namelijk filosofische gegevens (K. Dijk, lemma 'Raad Gods', *Christelijke Encyclopaedie* IV, 658-663).

74 Kuyper, *Locus de creaturis materialibus*, §4, 30.

75 Kuyper, *Dictaten dogmatiek 11, Locus de homine*, §4, 48-45. Voor Bavincks mening: zie hoofdstuk 2, §2.2.

blijkt hierbij de eenheid van schepping, val en verlossing als begin van de heilsgeschiedenis waarin Gods plan met deze wereld culmineert.

De mens is een twee-eenheid van lichaam en ziel. Zonder op alle details van dit onderscheid in te gaan, kan worden vastgesteld dat voor Kuyper de ziel samenhangt met het individuele 'ik' van de mens en met zijn onsterfelijk bestaan. Maar op welk moment in het leven van het individu ontstaat nu de ziel? Kuyper verwerpt de mogelijkheid van praëxistentianisme, volgens welke opvatting bij de conceptie een ziel uit de ideeënwereld neerdaalt om ingekerkerd te worden in een lichaam, wegens de ondenkbaarheid van een praëxistentie vóór de schepping. Zo verwerpt hij ook het transducianisme, waarbij de ziel zich bij de conceptie afsplitst uit de ziel van de vader. Hij kiest ten slotte voor het creatianisme, waarbij de ziel telkens geschapen wordt bij het tot stand komen van een nieuw mens: een voorbeeld van de continue werkzaamheid van God in de schepping. De scherpe scheiding tussen schepping en onderhouding gaat hier blijkbaar niet op. 'Bij het sterven blijft alleen de ziel, terwijl God uit de kiem van 't lichaam ten laatsten dage een verheerlijkt lichaam zal doen opstaan'.⁷⁶ We zagen eerder dat Kuyper ook aan de dieren een ziel toekende, zij het van een eenvoudiger aanleg dan de menselijke ziel. Een expliciete uitspraak over de sterfelijkheid dan wel onsterfelijkheid van de dierlijke ziel deed hij hier niet.

Het paradijsverhaal van de zondeval is werkelijk historie, zo betoogt Kuyper in *De gemeene gratie*.⁷⁷ In het licht van de latere 'kwestie-Geelkerken' valt op dat het blijkbaar ook aan het einde van de negentiende eeuw al nodig werd gevonden dit te onderstrepen. Van meer direct belang voor ons onderwerp is Kuypers opvatting dat na de zondvloed een gewijzigde orde van zaken voor en op onze aardbol is ingetreden, en dat het deze gewijzigde orde van zaken is, waaronder wij thans nog leven. Door de zondvloed onderging de aarde een catastrofe, waarbij 'geweldige scheuringen en verzettingen en opbarstingen hebben plaats gehad'. De instelling van de seizoenen en van de regenboog wijzen op grote veranderingen in de dampkring. Dat gold ook voor de dieren (zij werden eerst na de zondvloed aan de mens tot spijs gegeven) en voor de mens: zijn levensverwachting werd aanmerkelijk teruggebracht.⁷⁸ Ook hier kunnen we ons afvragen of er dan sprake was van een herschepping, maar dat is niet Kuypers opvatting. Er werd niets nieuws geschapen, maar de bestaande orde werd gewijzigd. Toch zouden we hier van een zodanige 'wetsverzetting' in de natuur kunnen spreken, zoals daarna ook niet meer is voorgekomen, dat we hier met een periode met een heel eigen karakter, tussen de schepping en onze orde te maken hebben. Kuyper noemt dit 'een nieuwe bedeeeling'.

De ouderdom van het menselijk geslacht leidde Kuyper af uit de geslachtsregisters in het Oude en Nieuwe Testament. Zo komt hij, evenals velen die deze bereke-

⁷⁶ Kuyper, *Dictaten dogmatiek II, Locus de homine*, §6, 60-67; citaat: 65-66. De vraag hoe deze opvatting zich verdraagt met de eerder genoemde praeformatie van de mens blijft onbeantwoord.

⁷⁷ Kuyper, *De gemeene gratie I*, 96-104.

⁷⁸ Kuyper, *De gemeene gratie I*, 81-88.

ningen al eerder hadden uitgevoerd, met enige reserves tot een tijdsduur tussen de schepping van Adam en Christus' geboorte van ongeveer 4000 jaar.⁷⁹

Ook van het paradijsverhaal betoogt Kuyper, alweer op deductieve gronden, dat we hier te maken hebben met realistische geschiedschrijving:

Wat we nodig hebben is zekerheid. Zekerheid aangaande de dingen die bij den oorsprong en bij het opkomen van ons menschelek leven plaats grepen en dat leven in heel zijn verdere ontwikkeling beheerscht hebben. Zekerheid bovenal omtrent hetgeen God de Heere toen deed, verordineerde en sprak, alsook omtrent de beloften die Hij gaf omtrent onze toekomst. (...) Eerst (...) als ge weet wat Uw God schiep, sprak en verordineerde, en wat het hoofd van den stamvader van ons geslacht daarna deed, en welk oordeel toen over ons ging, en welke belofte toen gegeven, en welke genade toen geschonken werd, hebt ge grond onder de voeten, en staat er onder uw gebeiteld beeld een solied voetstuk.⁸⁰

Een mens dient voorts te geloven

dat God zoo feitelik in het Paradijs sprak [en dat] in deze eerste hoofdstukken een verhaal voor ons ligt van gebeurtenissen, *die zich zoo werkelijk hebben toegedragen*, en waarin metterdaad diezelfde woorden gesproken zijn, die ons als gesproken worden bericht. Niet alleen dus, dat hetgeen *verhaald* wordt werkelijke historie moet zijn, maar ook het *bericht* dat er ons van toekwam moet zóó zijn, dat we er op aan kunnen. Hetgeen in deze eerste [vijf – Kr] hoofdstukken van Genesis verhaald wordt is zoo uiterst gewichtig, en beheerscht derwijs geheel onzen blik op de wereld, dat het letterlik op *elk* woord, ja op *elke* letter aankomt. (...) De vraag of de woorden, die wij als toentertijd gesproken, lezen, ook metterdaad in die volgorde en met diezelfde uitdrukkingen geuit zijn, die thans voor ons liggen, behoeft ons niet op te houden, zoo de Heilige Geest ons slechts waarborg biedt, dat de zin en de beteekenis dier woorden, ook al mogen ze dan anders uitgedrukt zijn, geheel dezelfde is, en zoo elke onzekerheid voor ons zij uitgesloten. Ook als er staat wat de slang sprak, moet ge zekerheid bezitten, dat metterdaad deze en geen andere gedachte uit Satan den mensch toekwam.⁸¹

Die zekerheid hebben we nodig, zegt Kuyper, en het paradijsverhaal moet werkelijk historie zijn. Een regelrecht postulaat. Hij gaat, in lijn met zijn opvatting van het Schriftgezag, deductief te werk vanuit de gedachte van een reëel historisch verslag van gebeurtenissen. Hij maakt een vreemde gedachtensprong: het komt op elke letter aan, maar of de weergegeven woorden ook letterlik zo zijn gesproken doet er niet toe. Het gaat om de boodschap. Maar die moet wel door de letterlike tekst worden gedekt.⁸² Resultaten van natuurwetenschappe-

79 Kuyper, *Locus de creatione*, §5, 92-105, aldaar 101.

80 Kuyper, *De gemeene gratie* 1, 95.

81 Kuyper, *De gemeene gratie* 1, 96-97. In het 'zakelijk register' achterin deel III van *De gemeene gratie* wordt de passage over het scheppingsverhaal uit deel I, 95-97, aangeduid als: 'Scheppingsverhaal, letterlik op te vatten'.

82 Dit in tegenstelling tot de zogenoemde kerugmatiese theologie, die de boodschap in mythische vorm verpakt acht; zie hierna hoofdstuk 9.

lijk onderzoek worden op opportunistische wijze uitsluitend geaccepteerd wanneer die steun bieden aan de deductieve conclusies. Zodra ze daarmee in strijd zijn worden deze terzijde gelegd, veelal met de kwalificatie van onbewezen hypothese.

4 'Tegen elk boeleeren met de Evolutie'

En nu dan Kuypers visie op de evolutie. Hij had de aanval al eerder ingezet met zijn oratie *Verflauwing der grenzen* (1892), waarin hij zich primair richtte tegen het pantheïsme, maar de evolutiegedachte 'haar wettige dochter' noemde.⁸³ De oratie begon met een filippica tegen het pantheïsme van Nietzsche, met wiens werk Kuyper kort tevoren kennis schijnt te hebben gemaakt. Voor het pantheïsme kon Kuyper in het algemeen nog wel een zekere sympathie opbrengen: in tegenstelling tot het 'deftig-koud Deïsme' zag hij in het pantheïsme 'een stuwen van de ziel, om met ontstuimigen aandrang zich in de diepte van het wezen Gods te verzinken. [Maar] onder dat gras school een giftige adder: zeer spoedig drong het filosofisch Pantheïsme het religieuze element terug'.⁸⁴ Dat kwam door het negentiende-eeuwse optimisme van de Verlichting, de triomfen van de natuurwetenschap en het vooruitgangsgeloof.⁸⁵ Het wijsgerig pantheïsme streeft idealistisch naar synthese van alle tegenstellingen, ook die tussen God en mens, aldus Kuyper. Maar de kerk heeft vanouds beleden: Ik geloof in God den Vader, den Almachtige, Schepper des hemels en der aarde. Tussen God en de wereld ligt dus de scherpst mogelijke grenslijn. De evolutietheorie is niet minder dan het pantheïsme een manier om van God af te komen.⁸⁶ Want Darwins theorie is als puur atheïstisch te beschouwen: 'In de Evolutietheorie [werkt] de schadelijke drijfkracht van het Pantheïsme op de meest verleidelijke wijze na, overmits haar kracht er op gericht is, om het *niet* bestaan van scheidende grenzen op alle terrein onzer kennis staande te houden'. Hij noemde de evolutietheorie een nieuw 'Formulier van Eenigheid', naar analogie met de 'Drie Formulieren van Eenigheid' van de Dordtse synode.⁸⁷

We laten Kuypers beschouwingen over het pantheïsme hier even rusten en vervolgen zijn gevecht tegen de evolutie aan de hand van zijn oratie *Evolutie* (1899), enkele malen aangevuld met opmerkingen uit de *Dictaten dogmatiek*, waarin Kuyper de evolutietheorie behandelde in een paragraaf onder de titel *De buiten-Schrijf-*

83 Kuyper, *Verflauwing der grenzen*, 30. Zie voor het belang van deze rede voor Kuypers denken over evolutie: J. Vree, 'Tegen de evolutie de palingenesie. Abraham Kuypers rede over de Verflauwing der grenzen (1892)', in: Augustijn en Vree, *Abraham Kuyper, vast en veranderlijk*, 149-164.

84 Kuyper, *Verflauwing der grenzen*, 9-10.

85 Kuyper, *Verflauwing der grenzen*, 13-14.

86 Kuyper, *Verflauwing der grenzen*, 16-19.

87 Kuyper, *Verflauwing der grenzen*, 20-21.

tuurlijke voorstellingen omtrent het ontstaan der dingen.⁸⁸ In zijn colleges verwees hij naar zijn Evolutie-oratie.⁸⁹

De oratie begint met de veel geciteerde pakkende openingszin: 'Onze negentiende eeuw sterft weg onder de hypnose van het Evolutie-dogma'. Wat is de verklaring voor het succes van Darwin in vergelijking met eerdere evolutietheorieën, zo vraagt Kuiper zich af. Het is de theorie van de natuurlijke selectie en *the struggle for life and survival of the fittest*, gecombineerd met de wetten van Thomas Malthus. Daardoor wordt een alles omvattende verklaring van de natuur geboden waarin voor Gods wereldbestuur geen plaats meer is.⁹⁰ In zijn colleges zei Kuiper daarover: 'Denk u nu de ongeloofige wereld, (...) nu opeens hoorende van een theorie waaruit alles zonder God kon worden verklaard (...) en men begrijpt het ongelooflijk succes, dat de Darwinistische theorie hebben moest. (...) Zoo concentreert zich dus de geheele strijd tusschen geloof en ongelooft in de vraag: is er een plan in de wereld of niet; is de kosmos teleologisch of ateleologisch?'⁹¹

We volgen nu weer de oratie. Ook hier roemde Kuiper de 'eenheid van plan in alle organisch leven', die door de evolutietheorie was gepresenteerd.⁹² Het Evolutie-dogma kent echter geen richtinggevend principe: 'De tuchè, het geval, is in dit dogma het eenig denkbare motief. (...) De *Zweck*-theorie, het onbewust streven van het al naar de verwezenlijking van een mystiek gezet *doel*, is op en top pantheïstisch, maar met het Evolutie-dogma in lijnrechte tegenspraak. (...) Immers, dat dogma (...) heeft geen mindere strekking, dan om den kosmos streng monistisch te begrijpen door in wat *anorganisch* is de verklaring te zoeken van alle *organisch* leven'.⁹³ Kuiper citeert vervolgens de Duitse bioloog en filosoof Ernst Haeckel: 'die Weltgeschichte muss ein physikalisches chemisches Prozess sein'.⁹⁴ Hij noemt ook Haeckels rede over het monisme uit 1892, onder verwijzing naar de 8^e druk (1899), waarvan hij blijkbaar korte tijd voor het uitspreken van zijn evolutierede kennis had genomen. Kuiper citeert Haeckels rede niet, maar wij doen dat hier wel, ter verduidelijking van Haeckels standpunt:

Wie unser menschlicher Körper sich langsam und stufenweise aus einer langen Reihe von Wirbelthierahnen herangebildet hat, so gilt dasselbe auch von unserer Seele; als Function unseres Gehirns hat sie sich stufenweise in Wechselwirkung mit diesem ihrem Organ entwickelt. Was wir kurzweg 'menschliche Seele' nennen, ist ja nur die Summe unseres Emp-

88 Kuiper, *Locus de creatione*, §6, 106-127, aldaar 115-127.

89 Kuiper, *Locus de creatione*, §6, 124. Deze passages dateren blijkbaar uit de periode van najaar 1899 tot augustus 1901, het moment waarop Kuiper toetrad tot de regering.

90 Kuiper, *Evolutie*, 7-8.

91 Kuiper, *Locus de creatione*, §6, 119, 121.

92 Kuiper, *Evolutie*, 36.

93 Kuiper, *Evolutie*, 13-15, 37.

94 Kuiper, *Evolutie*, 14. Kuiper citeert hier: E. Haeckel, *Natürliche Schöpfungsgeschichte* (Berlijn 1898) 1, 153. Ernst Haeckel (1834-1919) genoot ook in Nederland groot gezag: hij ontving in 1890 bij het eeuwfeest van het Genootschap ter bevordering der Natuur-, Genees- en Heelkunde te Amsterdam de Swammerdam-medaille (J. van der Heide, 'Haeckel in Holland. Nederlandse correspondentie aan een Duits darwinist en monist', *Gewina* 25 (2002) 99-112).

findens, Wollens und Denkens, die Summe von physiologischen Functionen deren Elementarorgane die mikroskopischen Ganglienzellen unseres Gehirn bilden.⁹⁵

Daarmee was voor Kuyper de kern van het ‘Evolutie-dogma’ geïdentificeerd: het gaat uit van een monistisch-materialistisch wereldbeeld, waarin het geestelijke niet meer is dan een product van het materiële en waarin tegenover die wereld voor God geen enkele plaats is.

Kuyper somt dan een aantal aan de biologie ontleende bezwaren tegen de evolutietheorie op, waarvan ik er slechts enkele noem. De Achilleshiel van de theorie is volgens hem het probleem van de onbekendheid van het mechanisme van de overerving. Ook kan de vraag wat er ‘fitting’ is aan een slechts partieel tot stand gekomen variatie (bijvoorbeeld: een vleugelstompje of de aanleg van een oog) niet beantwoord worden.⁹⁶ Tenslotte ontbreekt elk experimenteel bewijs: in de dierenfokkerij is het nog nooit gelukt de ene diersoort uit de andere te ontwikkelen. Ook is de spontane generatie van het leven nooit aangetoond en blijft het onderscheid tussen de anorganische en de organische wereld absoluut. Daardoor is de evolutieleer op een jammerlijk fiasco uitgelopen, meent Kuyper.⁹⁷ En wie deze theorie toch nog beweert aan te hangen, hangt dan ook geen theorie aan, maar een dogma.⁹⁸

Vervolgens komt hij tot zijn kritiek ‘op geestelijk standpunt’. Hij onderscheidt daar esthetische, ethische en religieuze bezwaren. Naar zijn mening biedt de evolutietheorie geen verklaring voor de schoonheid van de natuur. Zijn ethische bezwaren zijn gericht tegen het recht van de sterkste in de strijd om het bestaan. Dat staat lijnrecht tegenover Christus’ gebod van de naastenliefde. Voor een individuele ethische beslissing is binnen het proces van de natuurlijke selectie geen plaats, het geestelijke is een product van de materie en voor een ziel is al helemaal geen plaats meer. Religieuze begrippen als zonde, schuld, berouw, verlossing en voortbestaan van de ziel na de dood en het bestaan van een persoonlijke God zijn uitgesloten.⁹⁹

Ten slotte stelt Kuyper, nogal onverwacht, een vraagstuk aan de orde dat veler aandacht heeft getrokken:

Een geheel ander is natuurlijk het met name in Engeland zoo vaak verhandeld vraagstuk, of de Religie, als zoodanig, een spontane ontplooiing van de soorten in het organische leven uit de cytode of uit de kerncel toelaat. Die vraag toch moet zonder voorbehoud in bevestigenden zin beantwoord worden. Niet onzen stijl zullen we aan den Oppersten Bouwmeester van het Heelal opdringen. Mits Hij, niet in schijn, doch in wezen de Bouwmeester blijve, is Hij ook in de keuze van den bouwstijl de Vrijmachtige. Had het dus God

95 E. Haeckel, *Der Monismus als Band zwischen Religion und Wissenschaft*. (1^e druk, 1892; 8^e druk, 1899; herdruk, Leipzig 1908 – hier geciteerd) 21.

96 Kuyper, *Evolutie*, 32, 33; Vgl. M. Behe, *Darwin’s black box* (New York 1998) 68-73 (‘The bacterial flagellum: irreducible complexity’); Dawkins, *The God delusion*, 156-161.

97 Kuyper, *Evolutie*, 36; vgl. *Locus de creatione*, §6, 124.

98 Kuyper, *Evolutie*, 38.

99 Kuyper, *Evolutie*, 40-46.

beliefd, niet zelf soorten te scheppen, maar soort uit soort te doen opkomen, doordat Hij de voorafgaande soort op de productie van het hooger volgende had aangelegd, de Scheping zou er even wonderbaar om zijn.¹⁰⁰

In zijn colleges deed Kuyper vergelijkbare uitspraken. Hij achtte het *in abstracto* mogelijk dat God de schepping zou zijn begonnen met het scheppen van atomen, en daaruit door evolutie de wereld in haar tegenwoordige vorm had doen ontstaan. 'De wijsheid en almacht Gods blijft er even bewonderenswaardig om. (...) Doch we zijn nu eenmaal niet geroepen om fantazieën te maken, maar om te rekenen met de realiteit'.¹⁰¹ Overgangen van de ene naar de andere soort zijn nooit aangetoond, zo gaat hij verder. Er blijken bovendien twee onoverkomelijke grenzen te bestaan, die tussen de anorganische en de organische natuur, en die tussen dier en mens. Het leven en de menselijke geest moeten door God zijn ingebracht, en dan is er dus geen sprake meer van een continue evolutie. Er is wel een scala in de natuur; 'God de Heere is geen fantazie-kunstenaar; maar er is in Hem een eenheid van gedachte, waarin evolutie valt op te merken. (...) In het voorafgaande is een praeformatie van het komende'.¹⁰² Kennelijk bedoelt Kuyper dat in Gods Raad al vóór de schepping het bouwplan van een *scala naturae* was begrepen. We zagen al dat dit volgens hem ook gold voor de Heilige Schrift.

De mogelijkheid van een afstamming van de soorten wordt als een theoretische 'fantazie' voorgesteld, die alleen dan zou hebben plaatsgevonden als het God had liefd, wat volgens Kuyper kennelijk niet het geval is. De voorafgaande soort is het ontwerp voor de volgende soort, en hiermee geeft Kuyper de teleologie aan: het vooropgestelde doel is 'albeheerschend, en niet de wereld had dan zichzelf mechanisch, maar God haar uit door Hemzelve daarvoor bereide elementen opgebouwd'. Dus het maakt Kuyper eigenlijk helemaal niets uit of God de afzonderlijke soorten heeft geschapen of door evolutie uit een kerncel heeft doen voortkomen. Waar het om gaat is de praeformatie, 'met voorbedachten rade', en geen epigenese, geen toevallige spelingen der natuur in de vorm van richtingloze erfelijke variaties, geen natuurlijke selectie of *survival of the fittest*.¹⁰³ We komen dadelijk uitvoeriger op dit punt terug.

Na zijn oratie tegen de Schriftkritiek, 'die ons de Openbaring onzes Gods ontstal', en zijn oratie over de *Verflauwing der grenzen* 'tegen den moordenden invloed van het Pantheïsme' achtte hij het thans zijn 'roeping, tegen het nòg doodelijker gevaar dat in *de Evolutie* schuilt' zijn stem te verheffen.¹⁰⁴ 'Niet ernstig genoeg kan dan ook al wie in Christus zijn verwerkelijkt ideaal aanbidt, gewaarschuwd worden, om tegen elk boeleeren met de Evolutie op zijn hoede te zijn. Christelijke leer en Evolutieleer zijn twee over en weer elkaar uitsluitende systemata. Antipo-

100 Kuyper, *Evolutie*, 46-47.

101 Kuyper, *Locus de creatione* §6, 125.

102 Kuyper, *Locus de creatione* §6, 126.

103 Kuyper, *Evolutie*, 48.

104 Kuyper, *Evolutie*, 50-51.

den tusschen welke noch zoen noch vergelijk denkbaar is', zo had hij al aan het begin van zijn rede verklaard.¹⁰⁵ En dan volgt de genadeslag:

De Evolutie is een nieuw uitgedacht stelsel, (...) dat zich regelrecht tegen het Christelijk geloof over stelt, en niet dan op den puinhoop van onze Christelijke Belijdenis zijn tempel stichten kan. (...) We moeten er ons niet tegen verdedigen, maar het aanvallen. De handboeken waarin het sloop, moeten terzijde gelegd en aan geen onderwijzer, die het leeraart mogen we onze kinderen toevertrouwen. Het moet als de doodelijke bacterie, die alle geestelijke leven vernielen komt, microscopisch nagespeurd en uit elke plek van het weefsel onzes levens worden geweerd. Tegenover de besteklooze mechaniek der Evolutie stellen wij het geloof in dat eeuwig Wezen, dat 'alle ding gewerkt heeft en nog werkt naar den raad zijns willens'.¹⁰⁶

Zo kwam Kuypers aan het einde van zijn evolutierede terug op zijn uitgangspunt: de voortdurende vaderlijke sturende zorg van God voor Zijn schepping volgens een van tevoren geconcipieerd gepraeformeerd plan. Nauwelijks noemde hij het schepingsverhaal uit Genesis, en al evenmin het Schriftgezag. Hierdoor steeg hij uit boven het formele belang van het letterlijk Schriftgezag. Ook de Schrift zal immers eens een einde nemen, bij de parousia. Maar waar het Kuypers ten diepste om gaat is het Raadsbesluit Gods en de plaats die de mensheid als collectief en ieder mens als individu in het heilsplan van God met de wereld inneemt.

5 Enkele commentaren op Kuypers Evolutierede

'Een ongehoord knappe rede', aldus de bioloog Jan Lever, 'Kuypers behandelt daar de stand van de genetica up-to-date. Maar bijna alle potentiële lezers meenden het toen na de eerste zin al wel te weten: Kuypers is tegen de evolutie'. Lever wijst dan op Kuypers relativering van het begrip soortconstantie als argument dat hij toch wel enige ruimte zag voor de evolutiegedachte.¹⁰⁷ Dit oordeel is gebaseerd op zijn zojuist genoemde uitspraken over de schepping van de soorten. Ook kan hier gewezen worden op Kuypers eerder aangehaalde opmerking over de mogelijkheid van het 'evolueeren' van de ene plantensoort uit de andere.¹⁰⁸ Een descendentietheorie was voor hem niet principieel onaanvaardbaar, maar dan wel binnen het bestek van praeformatie volgens Gods vooropgesteld plan.

Meerdere auteurs hebben betoogd dat uit deze passage een zekere mate van aanvaarding van de evolutietheorie blijkt. Zo stelt de wetenschapshistoricus R.P.W. Visser dat Kuypers positiever tegenover de evolutietheorie stond dan de meeste van

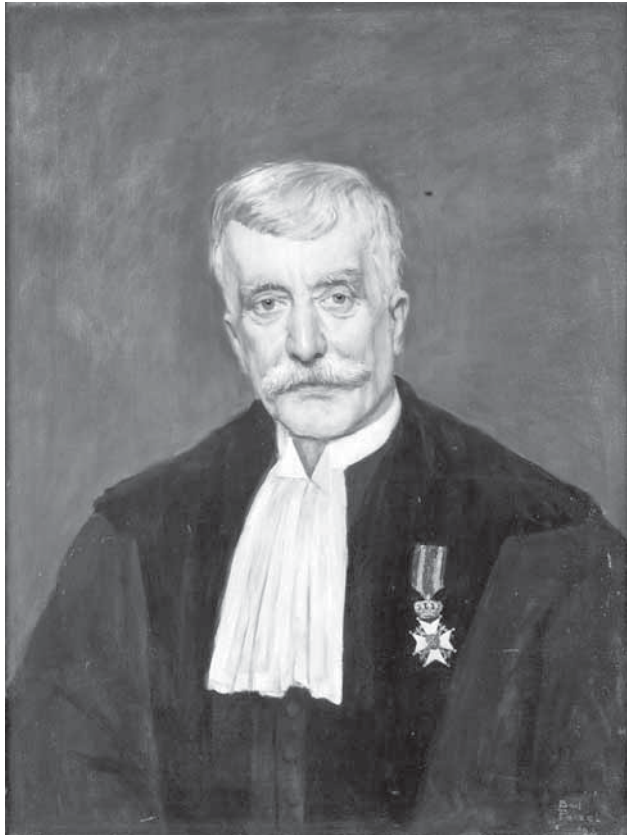
105 Kuypers, *Evolutie*, 11.

106 Kuypers, *Evolutie*, 49-50.

107 Lever, *Interview* (29 april 2005); zie ook: Lever, *Creatie en Evolutie*, 188-192 (besproken in hoofdstuk 7).

108 Kuypers, *Locus de creatione*, §5, 88.

W. Geesink (1927).

zijn volgelingen.¹⁰⁹ Toen de Utrechtse hoogleraar in de biologie A.A.W. Hubrecht in zijn rectorale oratie van 1902 oordeelde dat Kuyper voor de gereformeerden de weg had geopend voor de aanvaarding van de evolutietheorie kreeg hij echter, aldus Visser, dadelijk via een viertal anonieme artikelen in *De Hervaut* te horen dat Kuyper niets moest hebben van welk aspect van de evolutietheorie dan ook.¹¹⁰ Hubrecht had zich een jaar eerder trouwens al in dezelfde zin over het standpunt

109 Visser, 'Van afwijzing naar aanpassing', 113-116.

110 Visser, 'Van afwijzing naar aanpassing', 115; Visser, 'Dutch Calvinists and darwinism', 295. Visser heeft hier het oog op een viertal artikelen onder de titel 'De evolutie in nieuwe banen' in *De Hervaut* nrs 1267-1270 (13 april-4 mei 1902). Vermoedelijk was W. Geesink, de hoofdredacteur van *De Hervaut*, de auteur. In dezelfde tijd schreef Geesink namelijk in hetzelfde weekblad enkele artikelen over evolutie in de serie *Van 's Heeren ordinantiën* (1901-1906). Deze serie werd later als boek uitgegeven (Kampen 1907-1908); A.A.W. Hubrecht, *De evolutie in nieuwe banen. Redevoering uitgesproken op 20 maart 1902* (z.p. z.j. (1902) 15-16. In een later artikel vermeldde Hubrecht alleen Kuypers strijd tegen de evolutietheorie en niet diens instemming met de descententie. (A.A.W. Hubrecht, 'Charles Darwin', *De Gids* 73-4 (1909) 395-412, aldaar 397-398, 407). A.A.W. Hubrecht (1853-1915) was van 1882-1915 hoogleraar in de zoölogie, later in de vergelijkende embryologie te Utrecht (P. Bautz, 'Hubrecht, Ambrosius Arnold Willem', *Biografisch woordenboek van Nederland* 1 (1979) 256-258).

van Kuiper uitgesproken.¹¹¹ Maar nu kreeg hij dan in *De Heraut* de wind van voren. Want wat had Hubrecht – volgens de *Heraut*-schrijver – beweerd? Dat er tussen Kuiper en de voorstanders van de evolutieer slechts een misverstand heerste: immers, Kuiper had het grondbeginsel van de evolutietheorie, de afstamming der soorten, aanvaard en zijn enige reserve was van zuiver subjectieve aard, namelijk dat men God als Schepper moest blijven erkennen.

Voor Hubrecht was het probleem daarmee opgelost: de wetenschap vraagt immers naar feiten en daarom maakt het voor haar niets uit ‘of iemand daarbij voor zijn eigen persoon wil uitgaan van een mechanisch-materialistische wereldbeschouwing, dan wel gelooven blijft aan een “Oppersten Bouwmeester van het Heelal”’.¹¹² Het was een reactie die uitstekend paste in de ‘moderne’ visie zoals we die zagen bij Opzoomer. Volgens de *Heraut*-schrijver had Hubrecht zich echter vergist: Kuiper had niet beweerd dat de ontwikkeling van de soorten uit een door God geschapen cytode kon worden aangenomen, maar de vraag beantwoord ‘of deze voorstelling bestaanbaar is met het religieus besef in den mensch. Het antwoord op die vraag luidde bevestigend. Alle religie rust op de erkenning, dat God de Schepper is van hemel en aarde.’ Op de eerste vraag, of deze opvatting van de evolutie ‘te rijmen is met de Openbaring die God ons schonk in Zijn Woord, (...) kan het antwoord niet anders dan ontkenkend zijn’.

Letterlijk had de *Heraut*-schrijver gelijk: Kuiper heeft het hier over ‘de Religie’ en niet over het Christendom. Maar de verdere context geeft toch Kuipers eigen standpunt vanuit het christelijk geloof weer, met inbegrip van zijn praeformatievoorwaarde. Kuiper vatte het begrip ‘Religie’ blijkbaar ruimer op, zodat het ook het christendom omvat. Het is duidelijk, er was de *Heraut*-schrijver blijkbaar veel aan gelegen iedere suggestie van een gereformeerd toegeven aan de evolutieer de kop in te drukken. Kuiper heeft dit, voor zover bekend, nooit publiekelijk bevestigd of tegengesproken.

In de lopende serie *Van ’s Heeren Ordinantiën* in *De Heraut* gaf W. Geesink intussen voor de gereformeerde achterban een exegese van het scheppingsverhaal die in grote lijnen met die van Kuiper overeenkwam.¹¹³ Maar over de afstamming van de soorten week Geesink stellig van Kuiper af: (de cursiveringen zijn overgenomen): ‘De moneren [oercellen] kunnen voor ons niet zijn de grondvormen, waaruit zich *vanzelf* heel de dierenwereld heeft ontwikkeld; en evenmin zijn de grondvormen, waaruit zich *onder Gods inwerking* het lagere tot het hogere getransformeerd heeft’.¹¹⁴ Dus gaf Geesink wel het beeld van de systematiek van de *scala naturae*, evenals Kuiper begrepen als praeformatie, maar met uitsluiting van het genetisch verband:

111 A.A.W. Hubrecht, ‘Hugo de Vries’ mutatietheorie’, *De Gids* 65 (1901-1) 492-519, aldaar 492-493.

112 ‘De evolutie in nieuwe banen I’, *De Heraut* nr. 1267 (13 april 1902).

113 Geesink, *VHO*, I, 216-332.

114 Geesink, *VHO*, I, 313.

Met de Schrift voor ons kunnen wij niet anders denken dan dat de dieren van den beginne door God *in verschillende soorten* uit het stof der aarde zijn *geproduceerd* of voortgebracht. Wat de natuurstudie ons leeren kan, is, dat de individuen der verschillende soorten zich in den loop der tijden in verschillende variëteiten hebben voortgeplant, en dat veel van wat *voor ons* thans verschillende soorten zijn, *in het wezen der dingen*, in Gods Raad, niet ongelijksoortig is. Vele van deze variëteiten zijn door omwenteling in de natuur ondergegaan; maar de soorten zelf zijn gebleven en staan in een onafzienbare menigvuldigheid voor ons. Wat de natuurstudie ons leeren kan, is de *praeformatie*, de scala in Gods levende schepping. Zeker, in het hooger ontwikkelde dier vindt men het lagere terug, gelijk in het dier de plant; maar dat niet ten gevolge van spontane, mechanische en toevallige ontwikkeling, maar omdat het zoo in Gods Raad was bepaald en door Zijn alomtegenwoordige kracht werd uitgevoerd.¹¹⁵

Hiermee nam Geesink dus afstand van Kuypers opmerking over de abstracte mogelijkheid van een afstamming van de soorten. Het begrip soortconstantie probeerde Geesink te redden door zijn toevlucht te nemen tot een ‘ideeël’ soortbegrip: ‘De soort, de eigen aard, is naar Christelijke natuurbeschouwing een ordinantie Gods, door Hem in Zijn schepping gelegd en door Zijn voorzienigheid onderhouden’. In verband met wetenschappelijke problemen met betrekking tot de definitie van het soortbegrip maakte Geesink ten slotte een onderscheid tussen de soort ‘als Goddelijke idee’ en als ‘zwevend’ begrip van de mens.¹¹⁶

Hoe kunnen we de passage van Kuiper over de afstamming nu het beste plaatsen in het verband van de hele evolutierede? Wat om te beginnen het meest opvalt is toch de plotselinge verandering van toonsoort, een tegemoetkoming binnen het geheel van een totale afwijzing. Kuiper presenteert deze korte passage van ongeveer een pagina in zijn oratie nadrukkelijk als een ‘ander vraagstuk’, wel te onderscheiden van de hoofdlijn van zijn betoog. Het onderwerp komt voor zover mij bekend behalve in de oratie en in de *Dictaten dogmatiek* in geen enkele andere tekst van Kuiper over de schepping voor, waarbij ook nog kan worden gewezen op zijn eerder genoemde terloopse opmerking over ‘het evolueeren van plantesoorten’.¹¹⁷ Stelt Kuiper de kwestie van de afstamming van de plant- of diersoorten, voorafgaand aan de schepping van de mens, hier niet aan de orde als een kwestie die eigenlijk minder ter zake doet, omdat die niet relevant is voor de heilsgeschiedenis, voor ‘Gods Raad’, die immers op de mens gericht is? We kunnen hier ook denken aan een veel eerdere, eveneens terloops in een bijzin gemaakte opmerking van Kuiper in een betoog tegen het instituut van de volkskerk: ‘Een volkskerk is tegen de analogie des geloofs, en weerspreekt de groote tegenstelling tusschen Christus en de wereld, die van Genesis drie tot Openbaring negentien de hoofdgedachte der Schrift vormt’.¹¹⁸ Het scheppingsverhaal behoorde blijkbaar niet tot ‘de hoofdgedachte der

115 Geesink, *VHO*, I, 313.

116 Geesink, *VHO*, I, 304-307.

117 Kuiper, *Locus de creatione*, §5, 88.

118 Kuiper, *Confidentie. Schrijven aan den Weled. Heer J.H. van der Linden* (Amsterdam 1873) 83; zie

Schrift'. Die begon bij de zondeval. Deze gedachtengang lijkt niet geheel consistent met die van de eenheid van scheppings- en paradijsverhaal die eerder ter sprake kwam, tenzij we val en verlossing als focus van de schepping zien.

We keren terug naar de passage over de afstamming van de soorten. Voor wie was die bedoeld? In de 'Annalen', een soort troonrede die het slotstuk van de oratie vormt, voerde Kuypers een pleidooi voor uitbreiding van de VU. Na de behoefte aan versterking van de 'Litterarische en Juridische faculteit' en zelfs de wenselijkheid van uitbreiding met een medische faculteit te hebben genoemd vervolgde hij:

Maar wie geen vreemdeling is in den principiëelen strijd onzer dagen, zal, na mijn rede, mij toch allicht toestemmen, dat de wetenschappelijke beslissing heden ten dage veel meer bij de Natuurkundige, dan bij de Medische faculteit ligt. Een kundig botanicus, zoöloog, of anthropoloog is, zullen we in de worsteling der geesten niet achteraan komen, voor onze Universiteit een volstreekte behoefte.¹¹⁹

De perken waarbinnen deze kundige nieuwkomer (een fysicus of chemicus kwam blijkbaar niet in aanmerking) zich diende te bewegen lagen nu tenminste vast. Rekende Kuypers de descendentietheorie misschien ook tot het 'sousterrein der wetenschap'? Werd van de natuurkundige bovenal de 'Philosophie der natuur als culminerend vak in deze faculteit' verwacht?¹²⁰

Op grond van de genoemde overwegingen moet worden vastgesteld dat Kuypers opmerking over de afstamming van de soorten niet als instemming met de afstammingsleer mag worden beschouwd. Voor zover de evolutietheorie voor hem relevant was, in de zin van een monistisch-materialistische kwalificatie van de natuur, waarbij de soorten ontstaan door een planloze autonome ontwikkeling door natuurlijke selectie en *survival of the fittest*, zag Kuypers daarin het meest dodelijke gevaar voor het christendom. Een eventuele beperkte afstamming van de soorten, als 'fantazie', mits in het kader van praeformatie al vóór de schepping door God bepaald, deed niet ter zake voor de heilsgeschiedenis. 'Lood om oud ijzer', zo zou de latere gereformeerde vakbondsleider en politicus Bouke Roolvink (1912-1979) het genoemd hebben.¹²¹ We sluiten hiermee de bespreking van Kuypers evolutierede af.

Enkele jaren later, in 1903, was het thema evolutie nogmaals het onderwerp van een rectorale oratie aan de VU, ditmaal van Abraham Kuypers oudste zoon Herman Huber Kuypers (1864-1945).¹²² In diens oratie *Evolutie of revelatie* komt de

ook C. Augustijn, 'Kuypers theologie van de samenleving', in: Augustijn en Vree, *Abraham Kuypers. Vast en veranderlijk*, 33. Mogelijk noemt Kuypers hier speciaal het negentiende hoofdstuk van het boek *Openbaring* als einde van 'de hoofdgedachte van de Schrift' omdat in de slothoofdstukken 20-23 het duizendjarig rijk en de nieuwe hemel en aarde worden beschreven, waarmee de staat der ellende en de staat der genade een einde nemen en de staat der heerlijkheid intreedt.

119 Kuypers, *Evolutie*, 53; deze wens werd herhaald door W. Geesink, *VHO* 1, 218.

120 Kuypers, *Encyclopaedie*, 11, 160-161; Kuypers, *Het calvinisme*, 100; zie dit hoofdstuk, §2.

121 Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw. Nederland in de jaren zestig* (Amsterdam en Meppel 1995) 200.

122 H.H. Kuypers, *Evolutie of revelatie. Rede bij de overdracht van het rectoraat aan de Vrije Universiteit op 20 oktober 1903* (Amsterdam en Pretoria z.j.) H.H. Kuypers was van 1900-1940 hoogleraar kerkgeschiedenis aan de VU en een productief publicist. Hij speelde een belangrijke rol aan de VU en binnen de

evolutie van de natuur in het geheel niet aan de orde. Hier gaat het om de vraag of het christendom zich door evolutie uit de oudste godsdiensten heeft ontwikkeld of door Goddelijke openbaring aan de mensheid is medegedeeld. Het begrip evolutie wordt hier dus in historische zin gebruikt. H.H. Kuiper valt de ‘jonge wetenschap’ van de assyriologie aan, op welk terrein de Duitse archeoloog Franz Delitzsch zojuist de zogenoemde *Babel-Bibel-Streit* had ontketend door te verklaren dat Israëls godsdienst niet meer dan een *Abklatsch*, een minderwaardige imitatie van de Babylonische godsdienst was. En volgens de *religionsgeschichtliche* opvatting zou de Babylonische godsdienst zich weer uit vroegere oergodsdiensten als het animisme ontwikkeld hebben. ‘Nieuw Guinea en de Hottentotten in Zuid-Afrika, moet u het beeld leveren van wat de Urreligion bij alle volkeren moet zijn geweest’.¹²³ Kuiper jr kende zijn vaderlandse koloniale geschiedenis. Houdt men daarentegen vast aan de goddelijke openbaring, zo ging hij voort, dan volgt daaruit dat na de verspreiding van Noachs nakomelingen de kennis van de *Uroffenbarung* onder hen teloor is gegaan, al zijn bij de Semitische volken resten overgebleven, die bij Gods roeping van Abraham tot leven werden gewekt.¹²⁴

Ook H.H. Kuiper verzette zich dus, naar analogie met zijn vader, niet tegen de algemene gedachte van een evolutie, ditmaal in Israëls godsdienst, maar dan wel op basis van de openbaring van ‘het program van Gods Raad’, zoals die in het paradijs (niet bij de schepping!) begon na de zondeval, de belofte van verlossing, de komst van Christus en – in de toekomst – de voleinding, anders gezegd: de incarnatie van God in de schepping.¹²⁵

Samenvatting

Abraham Kuiper was in vele opzichten de belangrijkste grondlegger van de GKN. Het fundament van zijn theologie was zijn axioma van het absolute gezag van de Schrift, die hij beschouwde als direct door God geïnspireerd. Hoewel hij het begrip ‘inspiratie’ probeerde te verruimen tot ‘organische inspiratie’ viel hij telkens terug op de idee van een mechanische, grafische of zelfs letterlijke ingeving. Dit leidde dan ook tot een nagenoeg letterlijke exegese van het scheppingsverhaal, dat vervolgens met talloze speculatieve deducties werd opgetuigd. De mogelijkheid van een afstamming van de soorten werd door Kuiper wel als theoretische mogelijkheid (‘fantazie’) genoemd, maar dan uitsluitend als onderdeel van de uitvoering van Gods Raad (praeformatie), en niet als autonoom planloos evolutionair proces. Kuiper beschouwde de darwinistische evolutietheorie als grondslag van een materialistisch monisme en daarmee als een van de grootste bedreigingen voor het chris-

GKN, vooral rondom de synode van Assen in 1926. Door zijn nationaal-socialistische sympathieën raakte hij later geïsoleerd. Voor H.H. Kuiper zie: D. Nauta, ‘Herman Huber Kuiper, *BLGNP* 3 (1988) 233-236.

123 H.H. Kuiper, *Evolutie of revelatie*, 8, 11.

124 H.H. Kuiper, *Evolutie of revelatie*, 31-32.

125 H.H. Kuiper, *Evolutie of revelatie*, 10-11.

telijk geloof. Zijn opvatting van het historisch Schriftgezag en zijn daaruit vloeiende afwijzing van de evolutiegedachte zou tot ver in de twintigste eeuw het debat over schepping en evolutie in de GKN bepalen. In belangrijke mate, maar niet volledig en met andere accenten, werd die opvatting gedeeld door zijn opvolger als hoogleraar in de dogmatiek aan de VU, Herman Bavinck.

2 Herman Bavinck

Inleiding

Kuyper opvolger als dogmaticus aan de vU, Herman Bavinck (1854-1921) was de tweede belangrijke grondlegger en vormgever van de Gereformeerde Kerken in Nederland.¹ Hij was een zoon van de christelijk gereformeerde predikant Jan Bavinck uit Kampen, en dus afkomstig uit de kring van de Afscheidenen. Na een jaar gestudeerd te hebben aan hun Theologische School in Kampen vervolgde hij zijn studie op glorieuze wijze in Leiden waar hij in 1880 bij J.H. Scholten promoveerde. Kuyper vroeg hem nog vóór die promotie als hoogleraar aan de vU, maar Bavinck zag daar na veel twijfel van af. Hij werd predikant in Franeker. In 1883 aanvaardde hij de functie van hoogleraar in de dogmatiek aan de Theologische School te Kampen. Pogingen tot een fusie met de theologische faculteit van de vU mislukten als gevolg van theologische maar ook van persoonlijke tegenstellingen. De synode van de GKN dreigde in 1902 de School op te heffen. Onder die dreiging stemde Bavinck toen in met een herhaald beroep van Kuyper, die in 1901 minister-president geworden was, om zijn plaats als dogmaticus aan de vU in te nemen. Bavinck maakte die overstap samen met de hoogleraar A. Biesterveld en 27 van de 55 Kamper studenten gingen met hen mee. Kampen bleef behouden voor de GKN, al duurde het vijftien jaar voor de schade was hersteld.² Tot zijn overlijden, op 67-jarige leeftijd, bleef Bavinck hoogleraar in de dogmatiek aan de vU.

Daarnaast bewoog Bavinck zich op het terrein van de politiek: van 1905-1907 was hij voorzitter van het Centraal Comité van A.R. Kiesverenigingen en van 1911 tot zijn overlijden was hij lid van de Eerste Kamer. In deze periode kwam het door politieke en meer persoonlijke oorzaken tot een verwijdering tussen Bavinck en Kuyper, die tot uiting kwam in de zogenoemde 'Vijfherenbrochure', waarin onder aanvoering van Bavinck het leiderschap van Kuyper ter discussie werd gesteld.³ Bavinck noteerde in 1918 in zijn persoonlijke aantekeningen: 'Dr Kuyper heeft problemen van deze tijd opzij geschoven, teruggedrongen (bijv. hist. critiek des Bijbels

1 Voor H. Bavinck: zie R.H. Bremmer, *Herman Bavinck en zijn tijdgenoten* (Kampen 1966).

2 J. Stellingwerff, *De Vrije Universiteit na Kuyper. De Vrije Universiteit van 1905 tot 1955, een halve eeuw geestesgeschiedenis van een civitas academica* (Kampen 1987) 16-17; Aalders, *125 jaar FdG*, 66-91, 364-367; De Graaf en Van Klinken, *Geschiedenis van de ThUK*, 96-102.

3 A. Anema, H. Bavinck, P.A. Diepenhorst, Th. Heemskerk en S. de Vries, *Leider en leiding in de Anti-Revolutionaire Partij* (Amsterdam 1915); Bremmer, *Herman Bavinck*, 219-242.

Herman Bavinck
(1922-postuum).

aan de v.u.) ging terug tot historie, belijdenis, traditie, 't volk, de kleine luiden, (recler pour mieux sauter) en deed zoo vooral, om politiek belang. Maar kwam niet vooruit, en ging niet door, greep naar 't verleden terug, maar zorgde niet voor de toekomst, werd conservatief'.⁴ Bavinck interesseerde zich in deze tijd ook voor pedagogiek en voor de organisatie van het onderwijs. In 1919 werd hij door de regering benoemd tot voorzitter van de onderwijsraad.⁵

In dat zelfde jaar kreeg Bavinck bezoek van twee leden van de 'Deputaten voor de Oefening van het Verband' van de GKN.⁶ Er waren uit de kerken blijkbaar nogal wat klachten gekomen over zijn onderwijs, waarin hij 'trachtte de dogmatiek te doen zien in verband met het algemeen menselijk denken'. De afgezanten van Deputaten kregen echter geen voet aan de grond. Hun rapport werd begin 1920 terzijde gelegd, mogelijk mede in verband met Bavincks afnemende gezondheid.

4 H. Bavinck, geciteerd door G. Harinck, *De Reformatie. Weekblad tot de ontwikkeling van het gereformeerde leven 1920-1940* (Baarn 1993) 27.

5 Bremmer, *Herman Bavinck*, 257.

6 M.J. Aalders, 'Bavinck voor de vierschaar van deputaten', *Historisch Tijdschrift GKN* 1 (2003) 15-21; Aalders, *125 jaar FdG*, 102.

Over Bavincks leven en werk verschenen reeds in de eerste jaren na zijn overlijden enkele publicaties van tijdgenoten. Voorafgaand aan de reeds genoemde biografie, waaruit de meeste hier vermelde gegevens afkomstig zijn, publiceerde R.H. Bremmer in 1961 een proefschrift over de theologie van Bavinck.⁷ Volgens zijn biografen was Bavinck weliswaar een minder spectaculaire en strijdbare persoonlijkheid dan Kuiper, maar een minstens even diep denker, die bovendien kans zag zijn gedachten op een meer innemende en bedachtzame manier te ontvouwen en daardoor een zeer invloedrijke positie en groot gezag binnen de GKN verwierf.⁸ Met het inslaan van nieuwe wegen leek Bavinck het wel eens moeilijk te hebben. Dit bleek bij herhaling bij zijn aarzeling om van Kampen naar Amsterdam te gaan, maar ook bij het innemen van standpunten op theologisch gebied.⁹ Verscheidene auteurs wijzen er op dat Bavinck de neiging had zich in persoonlijke gesprekken, in dialogen op conferenties en in zijn persoonlijke aantekeningen verder mee te laten voeren met de mening van zijn gesprekspartners dan hij uiteindelijk voor zijn rekening wenste te nemen. Als het er op aan kwam, bleef hij dan toch liever bij traditionele standpunten, ook al zag hij de noodzaak tot vernieuwing in. Dat kon dan weer tot teleurstelling leiden van diegenen die hem eerst aan hun zijde meenden te hebben gekregen.¹⁰ Over het thema evolutie heeft Bavinck uitvoerig geschreven, zowel in monografieën als in zijn grote werk over dogmatiek. Alvorens zijn opvattingen over evolutie aan de orde te stellen is het nodig Bavincks daaraan ten grondslag liggende visie op het Schriftgezag en de 'zekerheid des geloofs' te bespreken.

1 Schriftgezag: 'Deus dixit'

Zijn theorie aangaande het Schriftgezag heeft Bavinck uiteengezet in zijn vierdelige en herhaalde malen herdrukte magnum opus *Gereformeerde Dogmatiek* (deel I, Hoofdstuk II, §14).¹¹ Over het Schriftgezag verschildte Bavinck nauwelijks van Kuiper, naar wie hij overigens opvallend weinig verwijst. Ook Bavinck zag de Bij-

7 R.H. Bremmer, *Herman Bavinck als dogmaticus* (Kampen 1961).

8 G. Harinck, C. van der Kooi en J. Vree, 'Als Bavinck nu maar eens kleur bekende'. *Aantekeningen van H. Bavinck over de zaak-Netelenbos, het Schriftgezag en de situatie van de Gereformeerde Kerken (november 1919)* (Amsterdam 1994) 6.

9 A.Th. van Deursen, 'Bavinck en de Vrije Universiteit', in: G. Harinck en G. Neven red., *Ontmoetingen met Bavinck* (Barneveld 2006) 25-33.

10 Harinck e.a., 'Als Bavinck nu maar eens kleur bekende', 12-14; Bremmer, *Herman Bavinck*, 271-274; D. van Keulen, 'Strijd om een erfenis. Het beroep op Kuiper en Bavinck in de kwestie-Geelkerken', in: G. Harinck red., *De kwestie-Geelkerken. Een terugblik na 75 jaar* (Barneveld 2001) 109-146, aldaar 129-130; Van Keulen, *Bijbel en dogmatiek*, 244-245, noot 91. Iedere suggestie van een tegenstelling tussen Bavincks publieke uitspraken en zijn persoonlijke mening werd verontwaardigd van de hand gewezen door H.H. Kuiper ('Ongewenste inmenging', *De Heraut*, nr. 2489 van 4 oktober 1925).

11 H. Bavinck, *Gereformeerde Dogmatiek* (1^e druk, Kampen 1895-1901; 2^e uitgebreide druk, Kampen 1906-1911). Deze tweede druk wordt in dit proefschrift geciteerd. Later werd het werk nog enkele malen in ongewijzigde vorm, zij het met andere paginanummers herdrukt. Ruim een eeuw na de eerste uitgave verscheen een Engelse vertaling: J. Bolt ed., *Reformed Dogmatics. Herman Bavinck*. (Grand Rapids MI 2003-2008).

bel als organisch geïnspireerd door de Heilige Geest ('theopneust') en daarom als Woord van God. Het gezag van de Heilige Schrift is dan ook boven iedere twijfel verheven: *Deus dixit, of: ipse dixit*.¹²

In zijn brochure *De zekerheid des geloofs* legt Bavinck nader uit dat deze overtuiging de enige draagzuil is waar de godsdienst op rusten kan.¹³ Hierop berust dan ook de zekerheid des geloofs, en dat is een noodzakelijke behoefte om getroost te kunnen leven en zalig te kunnen sterven.¹⁴ Zekerheid is de normale, natuurlijke gesteldheid van onze geest, gelijk de gezondheid die is van het lichaam, zo betoogt Bavinck.¹⁵ Merkwaardig is dat hij zich niet de vraag stelt of deze zekerheid voor de mens wel bereikbaar is, maar deze grondt op een natuurlijke behoefte en een natuurlijke ervaring. Het is een van de zeldzame momenten waarop de empirie een funderende rol in zijn betoog speelt. De bereikbaarheid van de zekerheid des geloofs is voor Bavinck evenals voor Kuyper een postulaat, afgeleid uit een natuurlijke noodzaak en gefundeerd op de eveneens gepostuleerde onfeilbaarheid van de openbaring van Gods woord.¹⁶

Wij vervolgen nu weer Bavincks betoog in de *Gereformeerde Dogmatiek*. Ook voor Bavinck gold: de Schrift is het Woord Gods; zij bevat het niet alleen maar zij is het.¹⁷ Wat betreft het letterlijk Schriftgezag was hij meer genuanceerd dan Kuyper. Zonder de *inspiratio punctualis*, inclusief *tittel* en *iota*, uit de zeventiende eeuw te veroordelen, wees hij er op dat in de organische inspiratie gradatie bestaat: het één is van meer belang dan het ander, er is een organische ordening. Maar ook het kleinste heeft zijn betekenis en zijn eigen bedoeling.¹⁸ Als de Schrift kennelijk bedoelt, een verhaal als historisch te geven, heeft de exegeet geen recht, ten believe van de historische kritiek daarvan een mythe te maken, aldus Bavinck.¹⁹ Dat wil niet zeggen dat alle Schriftgedeelten een inhoudelijk historische betekenis hebben. Maar dan moet de Bijbel dit zelf wel duidelijk aangeven, zoals bij de gelijkenissen van Jezus. Ook delen van het Oude Testament kunnen als niet-historisch worden beschouwd, zoals het boek Job en het boek Prediker. Van sommige profetieën kan men zich afvragen of die realistisch of symbolisch bedoeld zijn.²⁰

Bavinck had meer oog voor de subjectieve kant van de religie dan Kuyper. Een latere generatie auteurs beriep zich dan ook op Bavinck bij de introductie van het begrip van het zogenoemde relationele Schriftgezag, waarbij de nadruk wordt gelegd op het functioneren van het Schriftgezag als erkend gezag.²¹ Inderdaad be-

12 Bavinck, *GD* 1, 5, 491; vgl. P. Berger, die de deze gevleugelde uitdrukking als boegbeeld van het 'reductionistisch' beroep op de autoriteit van de traditie presenteert (*The heretical imperative*, 62).

13 Bavinck, *De zekerheid des geloofs* (1^e druk, Kampen 1901; 5^e druk, Kampen z.j.) 49.

14 Bavinck, *De zekerheid des geloofs*, 14.

15 Bavinck, *De zekerheid des geloofs*, 22.

16 Bavinck, *De zekerheid des geloofs*, 49-50.

17 Bavinck, *GD* 1, 470.

18 Bavinck, *GD* 1, 464.

19 Bavinck, *GD* 1, 474.

20 Bavinck, *GD* 1, 476.

21 Zie hierna, hoofdstuk 9.

steedde Bavinck in zijn *Gereformeerde Dogmatiek* veel aandacht aan het verschil tussen het *principium (cognoscendi) externum* en het *principium (cognoscendi) internum* van de religie. Het *principium externum* is Gods 'bijdrage': de openbaring in de schepping, de persoon van Christus, de Schrift en de werking van de Heilige Geest. Het *principium internum* is de menselijke inbreng: het geloof in de boodschap van de openbaring. Dat is geen verdienste van die mens zelf (zoals, volgens Bavinck, bij Socinianen en Remonstranten) want ons menselijk oordeel en onze wil zijn door de zonde zodanig gecorrumpeerd dat wij daartoe ten enenmale niet bij machte zijn. Het is dan ook volledig aan de werking van de Heilige Geest te danken als een mens tot het geloof in de openbaring komt. Het geloof is dus een genadegave van God en geen 'subjectief' besluit van de mens.²² In één zin, in een brief aan J.B. Netelenbos: 'Ik voor mij vind het beter, om te zeggen, dat de Schrift, het Woord Gods, het *Deus dixit*, de grond is van ons geloof, maar het getuigenis des H.G., of misschien nog juister, het door den HG. verlichte oog (hart, oor) is het middel/orgaan, waardoor ik die Schrift als Gods Woord erken en aanneem'.²³

Deze goddelijke grond van het geloof is voor Bavinck dan ook de enige en volstrekt voldoende bron van de zekerheid des geloofs, een zekerheid die hij bij de voorchristelijke godsdiensten mist. Niets gaat deze zekerheid te boven: 'Eer geeft de geloovige alles prijs, dan dat hij zijn geloof verloochent. Niets is hem te kostbaar voor zijn geloof, noch zijn geld, noch zijn goed, noch zijn eer noch zijn leven', aldus Bavinck.²⁴ Eerder schreef hij al ruimer over 'de religie' in het algemeen: 'Voor haar heeft de mens alles over, zijn geld en zijn goed, zijn vrouw en zijn kind, zijn naam, zijn eer, zijn leven'.²⁵

Het gezag van de Schrift kan volgens Bavinck niet afhankelijk zijn van menselijke erkenning.²⁶ Hij beschouwt het subjectieve element van de godsdienst (het *principium internum*) dus als volstrekt ondergeschikt aan het gezag van de openbaring. In zijn latere jaren kreeg Bavinck meer oog voor het belang van het materiële Schriftgezag. In zijn notities over de zaak-Netelenbos sprak hij zijn twijfel uit over het absolute primaat van het formele ten opzichte van het materiële Schriftgezag: 'Waarom heet de Schrift Gods Woord? Om formele of materiele redenen? Omdat ze van God ingegeven is van woord tot woord, of omdat ze Gods Woord bevat nl. Gods verlossingsplan, Gods heilsraad?' Wat God aan de mens wilde medelen draagt historisch, tijdelijk karakter, 'ja nog sterker, is Schrift geworden (inscripturatio), (...) de vorm is totaal menselijk, van begin tot einde'. Als voorbeelden van tijdgebonden voorstellingen geeft Bavinck dan het wereldbeeld van de Schrift, de kosmogonie, het niet-causale beeld van de gebeurtenissen in de natuur en in de geschiedenis, de beeldtaal van de profetie en van de apocalyptiek, en de gelijkenissen

22 Bavinck, *GD* I, 531-535.

23 Harinck e.a., '*Als Bavinck nu maar eens kleur bekende*', 16.

24 Bavinck, *GD* I, 615.

25 Bavinck, *GD* I, 531; in vrijwel gelijklopende bewoordingen: Bavinck, *De zekerheid des geloofs*, 27-29.

26 Bavinck, *GD* I, 487-488.

van Jezus.²⁷ Tenslotte vroeg hij zich in zijn persoonlijke aantekeningen af: ‘Moet de Christ. geschiedbeschouwing z niet wijzigen, evenals die van de natuur?’²⁸ In het hoofdstuk over het relationeel Schriftgezag komen deze woorden van Bavinck opnieuw aan de orde, maar nu bespreken we eerst zijn visie op de evolutie.

2 Natuurwetenschap, schepping en evolutie

2.1 Gereformeerde Dogmatiek

In zijn *Gereformeerde Dogmatiek* heeft Bavinck een hoofdstuk over de schepping opgenomen (deel II, hoofdstuk V, §33), maar de evolutietheorie komt daarin nog niet direct ter sprake.²⁹ Verbazend is dan ook in eerste instantie zijn als het ware terloops gemaakte opmerking: ‘Natuurlijk is hierover geen verschil, dat de wereld op dit ogenblik in plaats van duizenden jaren, ook wel reeds miljoenen van eeuwen zoude hebben kunnen bestaan’. Bavinck plaatst deze opmerking in het kader van een afweging van meetbare ouderdom tegenover eeuwigheid en vervolgt: ‘Maar iets geheel anders is het, of de wereld eeuwig had kunnen zijn in dezelfde zin als God eeuwig is’.³⁰ Wat hij met deze opmerking bedoelt wordt duidelijk in de paragraaf (nr. 35) over de stoffelijke wereld.³¹ Hij betoogt hier dat het scheppingsverhaal uit Genesis het oudste scheppingsverhaal ter wereld is, ‘bij andere volken allengs verbasterd, door Israël in haar zuiverheid bewaard’.³² Uniek is dat het bestaan Gods aan alle andere bestaansvormen voorafgaat. Het scheppingsverhaal van Genesis bevat geen theogonie en is streng monotheïstisch. De schepping geschiedt uit niets, zonder oerstof, en begint met woord en licht.³³

Bavinck volgt nu het scheppingsverhaal van het eerste hoofdstuk van Genesis.³⁴ In het eerste vers staat dat God de hemel en de aarde schiep; volgens vers 2 was de aarde ‘woest en ledig’. We hebben hier dus te maken met ‘geogonie’ of *creatio prima*, er is nog een ongevormde toestand, later *tohu wabohu* genoemd. Iedere vorm van tijdsbepaling ontbreekt. Hierna volgt de *creatio secunda*, de inrichting van de schepping, die zich uitstrekt over de volgende zes dagen, het *hexaëmeron*. Tot zover is er geen verschil met de lezing van Kuyper. Bavinck volgt een indeling in twee groepen van drie dagen. De eerste drie dagen worden gekenmerkt door *distinctio*: het scheiden van licht en donker, hemel en aarde, land en zee. De tweede periode van drie dagen, dus de vierde tot en met de zesde dag, worden *ornatus* genoemd. Een bekende moeilijkheid hierbij is hoe wij ons moeten voorstellen dat er licht was

27 Harinck e.a., ‘Als Bavinck nu maar eens kleur bekende’, 58-61.

28 Harinck e.a., ‘Als Bavinck nu maar eens kleur bekende’, 64.

29 Bavinck, *GD* II, 426-465.

30 Bavinck, *GD* II, 450-451.

31 Bavinck, *GD* II, 500-543.

32 Bavinck, *GD* II, 506.

33 Bavinck, *GD* II, 503.

34 Bavinck, *GD* II, 506-511.

voordat de hemellichamen op de vierde dag werden geschapen, en hoe de planten, geschapen op de derde dag, het zonder zonlicht konden stellen. Bavinck heeft hiervoor dezelfde nogal gekunstelde verklaring als Kuyper: licht kan ook bestaan zonder zon en planten hebben die kennelijk ook niet nodig. We laten dit probleem hier even rusten omdat Bavinck hierna uitvoerig ingaat op de ernstige ‘strijd tussen openbaring en wetenschap’ met betrekking tot de gegevens van de geologie die wezen op een ontwikkelingsduur van het heelal van miljoenen jaren.³⁵

Bavinck noemt vier strategieën die zijn toegepast om tot een verzoening van deze tegenstellingen te komen.³⁶ Hier volgt een bespreking van dit overzicht omdat dit een helder licht werpt op de positie die Bavinck zelf vervolgens inneemt. De eerste strategie is de zogenoemde ‘ideale theorie’: Genesis geeft een poëtische en geen historische beschrijving, de zes dagen zijn geen opvolgende tijdperken maar ze geven een classificatie, een logische ordening aan. Deze allegorische of mythologische voorstelling heeft oude papieren: Philo van Alexandrië, Origenes, en vooral Augustinus pleitten er reeds voor en na de opkomst van de natuurwetenschap kreeg zij opnieuw veel aandacht. Een bijzondere variant is de door Kurtz (1865) geformuleerde visioenshypothese, waarin het scheppingsverhaal niet als historisch wordt opgevat, maar als een ‘rückwärts schauende Prophetie mit visionärer Darstellungsweise’.

In de beide volgende genoemde strategieën worden pogingen gedaan de gegevens van geologie en paleontologie in te passen in het Genesisverhaal. De ‘restitutietheorie’ (ook genoemd en verworpen door Geesink)³⁷ maakt een scheiding in de tijd tussen Genesis 1 vers 2 en 3. Het *tohu wabohu* wordt geduid als resultaat van een catastrofale verwoesting van de oorspronkelijke schepping, wellicht samenhangend met de val van de engelen. Deze toestand wordt dan beëindigd door het scheppingsproces van zes dagen. De concordistische benadering zoekt ruimte voor de geologische en paleontologische gegevens, maar dan door de zes scheppingsdagen niet als dagen maar als tijdperken op te vatten.

De vierde theorie, de ‘antigeologische’, probeert eveneens de resultaten van de natuurwetenschappen in te passen in het Genesis-verhaal, maar nu door deze deels in de periode van de zes scheppingsdagen en deels in de periode daarna, tot aan de zondvloed, te plaatsen. De zondvloed wordt in deze theorie gezien als een catastrofe met kosmische complicaties, waarbij de bijvoorbeeld de aardas werd verzet, een aanzienlijke klimaatsverandering op aarde plaats had en de constitutie van de mens met inbegrip van zijn levensverwachting ingrijpend werd gewijzigd. De vraag rees dan natuurlijk of de zondvloed van regionale dan wel van universele omvang moet zijn geweest en of deze chronologisch in de geologische tijdschaal valt in te passen als diluvium of ijstijd. Het is duidelijk dat Bavincks sympathie uitgaat naar de laatstgenoemde strategie. Hij merkt daarbij op dat de feitelijke ge-

35 Bavinck, *GD II*, 519-520. In tegenstelling tot Kuyper erkende Bavinck dus het bestaan van een strijd tussen openbaring en wetenschap.

36 Bavinck, *GD II*, 521-527.

37 Geesink, *VHO I*, 235.

gevens van de natuurwetenschap door ieder geaccepteerd dienen te worden. Maar we moeten niet buigen voor te snel geformuleerde hypothesen: ‘Voorshands zou het aanbeveling verdienen, dat de geologie (...) zich bepaalde tot het verzamelen van materiaal en van het bouwen van conclusies en het opstellen van hypothesen afzag’.³⁸

Nu, dat heeft de natuurwetenschap zich natuurlijk niet laten zeggen. Bavinck maakt hier weer het bekende onderscheid tussen feiten en hypothesen in de wetenschap. Ook al erkent hij de wetenschappelijke status van de hypothese, het is toch mogelijk een hypothese tijdelijk terzijde te leggen wat bij een feit uiteraard niet mogelijk is.³⁹ Het is een riskante tactiek die we ook bij het latere verzet van gereformeerden tegen de evolutietheorie geregeld zullen tegenkomen. Bij een toenemende waarschijnlijkheid van de hypothese krijgt zulk verzet onvermijdelijk het karakter van struisvogelpolitiek en achterhoedegevecht.

Bavinck verwerpt een symbolische interpretatie van het scheppingsverhaal. De visioenhypothese en de restitutiethorie veroordeelt hij als veel te speculatief in relatie tot de tekst van Genesis. De concordantiethorie aanvaardt hij evenmin omdat die naar zijn mening uitgaat van een in volgorde en duur nog veel te onzekere geologische indeling in tijdperken en omdat de dagen uit het Genesisverhaal in elk geval gekenmerkt worden door de afwisseling van licht en donker, zodat voor meerdaagse tijdperken geen plaats is.⁴⁰ Hij werkt de antigeologische theorie dan ook verder uit. Zijn adhesie aan deze theorie grondt Bavinck op het feit dat deze de ‘letterlijke en historische opvatting van Genesis 1’ vasthoudt en de resultaten van de geologie probeert te plaatsen in het kader van de zes scheppingsdagen. De christelijke theologie heeft immers, aldus Bavinck, op een enkele uitzondering na, altijd vastgehouden aan de ‘letterlijke, historische opvatting van het scheppingsverhaal’.⁴¹ Bavinck gebruikte hier de uitdrukking ‘letterlijk, historisch’ voor de opvatting die later door J. Ridderbos en G.Ch. Aalders als de ‘eenvoudig-historische’ zou worden aangeduid.

Bavinck betoogt nogmaals dat het *tohu wabohu* voorafging aan de orde van de dagen door de schepping van het licht. Genesis geeft niet aan hoe lang die toestand heeft geduurd. De duur van de eerste drie dagen werd wel bepaald door de wisseling van dag en nacht, maar aangezien de zon nog niet was geschapen kon die wisseling nog niet door rotatie van de aarde om de zon tot stand komen. De eerste drie dagen waren dus niet gelijk aan onze dagen. Maar ook de lengte van de vierde tot en met de zesde dag hoeft niet dezelfde als nu te zijn geweest, ‘want de Schrift zelf wijst ons er op, dat door den val en in den zondvloed ontzaglijke veranderingen hebben plaatsgehadt, niet alleen in de menschen – en dierenwereld, maar ook in de aarde en in den dampkring’.⁴²

38 Bavinck, *GD II*, 528-529

39 Bavinck, *GD II*, 534-535.

40 Bavinck, *GD II*, 530-540.

41 Bavinck, *GD II*, 525, 528.

42 Bavinck, *GD II*, 533; vgl. Kuypers vrijwel gelijklopende opvatting (zie hoofdstuk 1, §4).

Eigenlijk rekte Bavinck de periode van de schepping hiermee op van ‘den beginne’ tot en met de zondvloed. Het eigenlijke scheppingsproces van het *hexaëmeron* wordt gevolgd door een periode van verdere ‘wording’, te vergelijken met de ‘nieuwe bedeeeling’ bij Kuyper: ‘Er hebben bij het ontstaan en de formatie der dingen krachten gewerkt, er hebben tot den zondvloed toe toestanden bestaan, en er heeft in dien vloed eene catastrophe plaats gehad, gelijk die na dezen tijd niet meer zijn voorgekomen’ vervolgt Bavinck. Met andere woorden: bij de zondvloed zijn de natuurwetten verzet tot de vorm waarin wij ze nu kennen. Dit herinnert aan de catastrofentheorie van Cuvier (door Bavinck even genoemd) en is geheel in strijd met de idee van de universele geologische wetten zoals ontwikkeld door Lyell, die volgens Bavinck ‘de hypothese der geologische tijdperken in dienst stelde van de evolutietheorie’.⁴³ Zijn zienswijze is dan ook in zijn eigen terminologie zeker anti-geologisch te noemen, maar heeft daarnaast ook onmiskenbare concordistische trekken.

Een aparte paragraaf (nr. 36) wijdt Bavinck aan de mens, de kroon op de schepping.⁴⁴ Nadat de dieren door de aarde waren voortgebracht schiep God zelf de mens naar zijn beeld tot heer over de hele schepping. De gedachte van de dierlijke afstamming van de mens werpt Bavinck ver van zich: die leer ‘tast in den mensch het beeld Gods aan en verlaagt hem tot het beeld van orang-oetan en chimpanse’.⁴⁵ Er zijn trouwens ook niet voldoende natuurwetenschappelijke argumenten voor gevonden.⁴⁶ Ook hier weer zo’n merkwaardige en potentieel gevaarlijke vermenigving van godsdienstige en natuurwetenschappelijk redenering: wat te doen als die argumenten nu eens plotseling wel zouden opduiken?

Voor de bepaling van den ouderdom van het menselijk geslacht gaat Bavinck, na de ‘hypothesen’ van de paleontologie te hebben verworpen, uit van chronologische gegevens uit de (pre-)historie van Egypte, Mesopotamië en de naar de zijn mening nauwkeuriger gegevens betreffende het volk Israël. Vanaf ongeveer 2000 v.Chr. zijn die gegevens zeker te achten, en de betrouwbaarste gegevens over de daaraan voorafgaande tijd gaan ‘niet hoger dan vijf à zeventuizend jaren vóór Christus’. Ook om andere redenen kan de mensheid niet veel langer dan enkele duizenden jaren voor Christus bestaan hebben. Hij baseert deze veronderstelling op de overweging dat de wereldbevolking in aantal en verspreiding ten tijde van Christus anders veel groter geweest had moeten zijn, terwijl die zich naar zijn mening beperkte tot het gebied rondom de Middellandse Zee. Uitgaande van de ‘gewone’ datering van de zondvloed in 2348 v. Chr. komt Bavinck tot de schatting dat de mensheid tot aan de roeping van Abraham in 1900 v.Chr. de tijd heeft gehad om zich te vermenigvuldigen tot ongeveer 12 miljoen afstammelingen van Noach en de zijnen, genoeg voor de opbouw van de machtige rijken aan Eufraat en Nijl.⁴⁷ De eenheid van het men-

43 Bavinck, *GD II*, 540-543.

44 Bavinck, *GD II*, 543-565.

45 Bavinck, *GD II*, 554.

46 Bavinck, *GD II*, 554-556.

47 Bavinck, *GD II*, 556-558.

selijk geslacht, in de zin van zijn afkomst uit één enkel ouderpaar, ‘door de Schrift geleerd’, wordt volgens Bavinck alweer door natuurwetenschappelijke gegevens ten sterkste bevestigd en dat stemt overeen met het gezamenlijk lot van de mensheid in schepping, zondeval en genade.⁴⁸

Theorieën over het bestaan van zogenaamde prae-adamieten, mensen die al vóór Adam zouden hebben geleefd, acht Bavinck onwaarschijnlijk.⁴⁹ De Hof van Eden moet wel in Azië hebben gelegen, als is een precieze locatie niet te geven.⁵⁰ Het cruciale en unieke verschijnsel van de schepping van de mens in vergelijking met de gehele daaraan voorafgaande scheppingsgeschiedenis wordt door Bavinck terloops aangeduid in de volgende passage uit het begin van het derde deel van zijn *Gereformeerde Dogmatiek*:

Toen God de schepping volbracht had, zag Hij met welgevallen op het werk zijner handen neer, want het was alles zeer goed, Gen. 1:31. Wel stond de wereld toen pas aan het begin van hare ontwikkeling, en was zij dus eene volmaaktheid, niet in graad en mate, maar in natuur en aard deelachtig. (...) Maar lang heeft die wereld in hare oorspronkelijke goedheid niet bestaan. Nauwelijks was zij geschapen, of de zonde drong in haar binnen. Het mysterie van het zijn wordt nog onbegrijpelijker door het mysterie van het kwaad. Bijna op hetzelfde oogenblik, als de schepselen rein en heerlijk voortkomen uit de hand van hun Maker, worden zij al van hun glans beroofd en staan zij bedorven en onrein voor zijn heilig aangezicht. De zonde heeft de gansche schepping verwoest, haar gerechtigheid in schuld, haar heiligheid in onreinheid, haar heerlijkheid in schande, haar zaligheid in elende, haar harmonie in wanorde, haar leven in dood, haar licht in duisternis verkeerdt.⁵¹

Blijkbaar deed de hele voorgeschiedenis van de ‘vele miljoenen jaren’ met inbegrip van de schepping van de mens tot het moment van de zondeval eigenlijk niet ter zake: de wereld was toen nog ‘nauwelijks geschapen’. Het is dezelfde conclusie die we ook uit Kuypers scheppingsleer meenden te kunnen trekken. Waarom dan toch zo zwaar getild aan die beschrijving van de schepping? Er is maar één verklaring: omdat het in de Bijbel staat en het Schriftgezag eist dat wij het scheppingsverhaal evenzeer als openbaring van een fysiek werkelijke gang van zaken accepteren als de gehele verdere Bijbelse geschiedenis.

2.2 Evolutie: Pro of Contra?

Naast deze systematische scheppingsleer binnen het kader van zijn dogmatiek heeft Bavinck zich ook nog in enkele monografieën en (uitgegeven) voordrachten uitgesproken over de schepping.⁵² In grote lijnen volgt hij zijn uiteenzettingen in de

48 Bavinck, *GD* II, 562.

49 Bavinck, *GD* II, 559-560.

50 Bavinck, *GD* II, 558-565.

51 Bavinck, *GD* III, 1-2. Zie ook H.M. Kuitert, ‘De goede schepping’, *G&W* 61 (1963) 109-135, aldaar 110.

52 Voor enkele vroege artikelen en archiefstukken (1881-1884): W.-J. de Wit, ‘Beeld van gorilla en chimpansee of beeld van God? De eerste pagina’s van Herman Bavincks manuscript “De mensch, Gods even-

Gereformeerde Dogmatiek, waarbij hij een aantal details nader uitwerkt. In één artikel, dat wij als laatste zullen bespreken, volgt Bavinck een andere koers.

In ‘Christendom en natuurwetenschap’ (1887) besprak Bavinck een serie voordrachten van de Engelse theoloog Frederick Temple.⁵³ In zijn commentaar gaat hij in op de verhouding tussen wetenschap en geloof, waarbij hij betoogt dat de natuurwetenschappelijke waarneming altijd subjectieve filosofische elementen bevat en voor de christen kunnen die slechts aan de openbaring zijn ontleend.⁵⁴ Dus is de wetenschap volgens Bavinck de dienares van het geloof. Ook zijn standpunt ten aanzien van evolutie is duidelijk. Temple had op deïstische wijze een evolutie uit een eenmalige schepping door God bepleit, waarbij het leven als gevolg van een aparte scheppingsdaad van God werd gezien. Maar de ontwikkeling van de soorten, met inbegrip van de mens, zou in een langdurig proces kunnen hebben plaatsgevonden. Hiertegenover stelde Bavinck:

Als zij [de Schrift] ons spreekt over den mensch, dan verhaalt zij, hoe die mensch niet uit het dier zich geleidelijk heeft ontwikkeld maar uit de hand Gods is voortgekomen; hoe de menschheid eene is en uit éenen bloede gesproten; hoe die mensch naar Gods beeld werd geschapen maar ook weldra viel in zonde en dood. De openbaring zelve treedt op in de vorm van historie; en van eene historie, die andere krachten ons laat zien dan de gewone menschengeschiedenis. (...) Zij wijst ons heen naar eene toekomst, waarin aarde en hemel zullen vergaan.⁵⁵

Bavinck gelooft dus in de eenmalige schepping van het eerste mensenpaar. Daarmee begint volgens Gods Raad de historie van het christendom met de voleinding als doel.

In de voordracht ‘Schepping of ontwikkeling’, die hij vermoedelijk in één van de laatste jaren van de negentiende eeuw heeft gehouden (dus ongeveer gelijktijdig met Kuypers rede over het evolutionisme) veroordeelde ook Bavinck het evolutionisme als materialistische interpretatie van het heelal. Op de evolutietheorie ging hij nauwelijks in, afgezien van een veroordeling van de gedachte van de *generatio aequivoca* (*generatio spontanea*). Zijn rede mondde uit in een lofprijzing op Gods schepping.⁵⁶ De meest grondige samenvatting van Bavincks ‘correcte’ ideeën over geloof, natuurwetenschap en evolutie is te vinden in zijn *Stone-lezing* uit 1908.⁵⁷ De redenering zou, mede gebruik makend van hetgeen in de *Gereformeerde Dogmatiek* over openbaring werd gezegd, als volgt kunnen worden samengevat. De

beeld” (1884). Inleiding, tekst en commentaar’, in: Harinck en Neven red., *Ontmoetingen met Herman Bavinck*, 165-182.

53 H. Bavinck, ‘Christendom en natuurwetenschap’, in: *Kennis en leven. Opstellen en artikelen uit de vroegere jaren door Dr H. Bavinck* (Kampen 1921) 184-202. Het betreft hier een heruitgave van een artikel in de reeks *De Vrije Kerk* XIII (1887).

54 Bavinck, ‘Christendom en natuurwetenschap’ (*Kennis en leven*), 200-201.

55 Bavinck, ‘Christendom en natuurwetenschap’ (*Kennis en leven*), 190-192, 197.

56 H. Bavinck, *Schepping of ontwikkeling* (1^e druk, Kampen 1901; 2^e druk, 1919).

57 H. Bavinck, *Wijsbegeerte der openbaring. Stone-lezingen voor het jaar 1908, gehouden te Princeton N.J.* (Kampen 1908) 70-94; Engelse vertaling: *The Philosophy of Revelation* (New York 1909).

Heilige Geest plant in ons het geloof. Door het geloof houden wij de openbaring van God in de Heilige Schrift voor waar. Die openbaring leidt ons tot de ware ‘kennis Gods’ en leert ons dat God het universum door een daad van vrije wil heeft geschapen met derhalve één oorzaak en één doel: de heilsgeschiedenis van de mens. Er is dus harmonie tussen al het bestaande, ook tussen ons kenvermogen en de werkelijkheid.⁵⁸ Een beoefenaar van de natuurwetenschap, aldus Bavinck,

kan zichzelf niet in twee helften splitsen en zijn gelooven en weten niet van elkander afzonderen. [Anders wordt] objectief in de werkelijkheid tusschen God en wereld, en subjectief in den mensch tusschen zijn verstand en zijn hart, tusschen zijn gelooven en zijn weten eene kloove gegraven, indien althans niet erger nog aan God het bestaan en aan het geloof het bestaansrecht wordt ontzegd.⁵⁹

Deze ‘kloove’, die vergelijkbaar is met de afstand tussen de ‘Non-overlapping Magisteria’ van Stephen J. Gould,⁶⁰ zal bij de bespreking van het werk van J. Lever nog aan de orde komen. Onze kennis van de natuur is altijd gebrekkig, vervolgt Bavinck:

Eigenlijk kan er van natuurwetten alleen sprake zijn op het standpunt van het theïsme. Natuurwetten zijn er alleen als er een Wetgever is, die boven de natuur staat. (...) Van God als Wetgever losgemaakt, zijn natuurwetten niets anders dan eene menselijke en altijd feilbare beschrijving van de wijze, waarop de dingen werken. (...) Wetten, ordeningen zijn ze dan alleen in zoover als ze een metafysisch karakter dragen.⁶¹

Deze uitspraak komt overeen met die van Kuyper over de deductieve grond van de natuurwetten. Bavinck stelt: ‘De ware vrije verhouding tot de natuur kan de mensch alleen verkrijgen, als hij staat in de rechte verhouding tot God. En deze hebben wij aan het Christendom te danken’.⁶² Het scheppingsverhaal leert ons dat de werkelijkheid niet goddelijk maar geschapen is, en niet door een autonoom ontwikkelingsproces is ontstaan.⁶³ Over het ontstaan van de soorten merkt hij op:

De schepselen bestaan niet *na* elkaar in eene rechte lijn van ontwikkeling, maar zij bestaan *naast* elkaar, zetten naast elkaar hun leven voort en staan met elkander voortdurend in een levend, organisch, ingewikkeld, veelzijdig verband. (...) De constantheid der soorten is bij alle variabiliteit binnen den historische tijd, dien wij kennen, een onbetwistbaar feit. De zwakkere exemplaren en soorten sterven niet naar den eisch der natural selection uit, maar blijven tot den huidigen dag naast de sterken voortbestaan. Het bestaan is niet louter een strijd van allen tegen allen, maar ook een voortdurend schragen en steunen van elkaar; daar is haat, maar daar is ook veel liefde in de wereld.⁶⁴

58 Bavinck, *Wijsbegeerte der openbaring*, 91.

59 Bavinck, *Wijsbegeerte der openbaring*, 71, 70.

60 S.J. Gould, *Rocks of ages*; zie eerder: Inleiding.

61 Bavinck, *Wijsbegeerte der openbaring*, 84-85.

62 Bavinck, *Wijsbegeerte der openbaring*, 89.

63 Bavinck, *Wijsbegeerte der openbaring*, 90.

64 Bavinck, *Wijsbegeerte der openbaring*, 92.

Bij alle ruimte die hij had gemaakt voor een lange geologische geschiedenis van de aarde, hield Bavinck hier vast aan een schepping van de levende natuur *aus eiu-nem Gusz*. De gedachte van evolutie wordt verworpen en zelfs de soortconstantie wordt gehandhaafd; er is alleen ruimte voor ‘variatie’ binnen de soort. Voor descendentie en selectie is geen plaats. En, merkwaardig genoeg, ondanks de gegevens van de paleontologie, ook niet voor het uitsterven van soorten. Meer algemeen: empirische kennis is niet meer dan aanvulling op de deductieve kennis die ons door de openbaring toekomt en kan en mag daar dus nooit mee in strijd zijn. Bij tegenstellingen wordt gewezen op het ontoereikend en hypothetisch karakter van de natuurwetenschap maar ook op ons onvolkomen begrip van de Schrift. Bij de beschouwingen over de geologische geschiedenis van de aarde paste Bavinck de exegese van Genesis aan. Blijkbaar was dat bij het ontstaan van de levende natuur en vooral van de mens niet mogelijk. In tegenstelling tot Kuiper, maar in overeenstemming met Geesink aanvaardt Bavinck dus geen mogelijkheid van een genetisch verband in de *scala naturae*.

In zijn rectoraatsrede ‘Modernisme en orthodoxie’ uit 1911 besteedde Bavinck eveneens veel aandacht aan de relatie tussen geloof en natuurwetenschap. Hij legde hierbij andere accenten dan Kuiper. ‘Empirie nu en experiment, historische critiek en exegese vinden principiëel ook in onze kringen geen bezwaar, al behoudt daarbij deductie en synthese zeer zeker haar recht van bestaan. (...) wij nemen dankbaar elke goede gave aan, welke de Vader der lichten in deze eeuw ons schenkt’.⁶⁵ Maar in de waardering van beide ligt verschil: ‘Wij willen niets afdingen op de belangrijkheid van de ontdekkingen der wetenschap of de uitvindingen der techniek, maar zij halen toch niet in betekenis bij den godsdienst, die als gemeenschap met God de troost en de vrede der ziel is’.⁶⁶

Naar aanleiding van een debat in de Eerste Kamer over het onderwijs in Nederlands-Indië (1911) schreef Bavinck een opstel over de natuurwetenschap, dat eerst in 1921 postuum in de bundel *Verzamelde opstellen* werd gepubliceerd. Hij betoogde dat de natuurwetenschap eerst onder invloed van het christendom, en met name van de Reformatie, tot bloei was gekomen. Het christendom predikte immers de ontgoddelijking van de natuur en de roeping van de mens de natuur aan zich te onderwerpen en die te beheersen.⁶⁷ Die beheersing van de natuur brengt Bavinck dan weer in verband met de christelijke idee van de geschiedenis als heilsgeschiedenis: het Christendom gaat uit van de ‘saamwerking van den wil van vele redelijke schepselen met de Goddelijke voorzienigheid, die de menschheid wil heenleiden naar een vastgesteld doel nl. het koninkrijk Gods. (...) Bij het Christendom gaat God zelf in de geschiedenis in en leidt de harten tot de verwezenlijking van zijn

65 Bavinck, *Modernisme en orthodoxie. Rede gehouden bij de overdracht van het rectoraat aan de Vrije Universiteit op 20 oktober 1911* (Kampen, z.j.) 12-13.

66 Bavinck, *Modernisme en orthodoxie*, 25.

67 H. Bavinck, ‘Christendom en natuurwetenschap’, in: H. Bavinck, *Verzamelde opstellen op het gebied van godsdienst en wetenschap* (Kampen 1921) 78-104, aldaar 83.

doel'.⁶⁸ Bavinck keerde zich dan ook nogmaals tegen de materialistische of evolutie-onistische wereldverklaring.⁶⁹

Bavinck zag de wetenschap dus evenals Kuyper in navolging van Augustinus als dienaar van het geloof. De vraag rijst voorts in hoeverre Bavinck hier niet aanleunt tegen een pantheïstische of panentheïstische wereldbeschouwing. Hij wijst zo'n wereldbeeld echter, evenals Kuyper, faliekant af als onverenigbaar met een openbaring door een bewuste wilsvaad van God.⁷⁰ In alle tot nu toe genoemde publicaties volgde Bavinck de lijn uit zijn *Gereformeerde Dogmatiek*: God heeft ons in Genesis de historische toedracht en het doel van de schepping, de heilsgeschiedenis, geopenbaard. De bevindingen van de natuurwetenschap moeten daarmee wel overeenstemmen. Voor zover dat niet het geval lijkt te zijn ligt de oorzaak in het ontoereikend vermogen van de wetenschap of in een onjuiste interpretatie van de openbaring.

Verrassende uitspraken deed Bavinck echter in de polemische brochure *Evolutie* (1907) in de serie *Pro en Contra*.⁷¹ Nadat het standpunt *pro* was bepleit door de Haarlemse biologieleeraar P.G. Buekers gaf Bavinck zijn visie *contra* evolutie. Na een algemeen betoog dat opnieuw gericht was tegen de mechanistische natuurbeschouwing concludeerde Bavinck:

De verhouding tussen geloof en wetenschap zal er beter op worden, als dezerzijds de mechanische wereldbeschouwing prijsgegeven en de vijandschap tegen den godsdienst, met name tegen den Christelijken godsdienst afgelegd wordt, en als generzijds meer dan tot dusverre het belangrijk bestanddeel van waarheid erkend wordt, dat in de leer van evolutie en descententie ongetwijfeld opgesloten ligt.⁷² (...) Ons soortbegrip is onzeker en staat lang niet vast; het kan ieder oogenblik door het wetenschappelijk onderzoek gewijzigd, ingekrompen of uitgebreid worden. De soorten, die wij thans in planten- en dierenwereld aannemen, vallen dus volstrekt niet samen met die, welke door de scheppende kracht Gods bij den aanvang in het aanzijn werden geroepen. Waarschijnlijk waren deze laatste veel minder in aantal, dan Linnaeus in zijn tijd nog vermoeden kon. In dat geval is er niet alleen voor evolutie, maar ook, hetzij door langzame verandering, hetzij door plotselinge mutatie, in een wijden kring van organische wezens voor descententie plaats. Mits evolutie niet verstaan worde in mechanischen zin, is er dan ook tusschen schepping en ontwikkeling geen tegenstelling. (...) Het natuurmechanisme is zonder intelligente oorzaak niet te verklaren [maar het] moet ondergeschikt zijn aan de regeering en leiding van een allesbeheerschend Goddelijk verstand.⁷³

68 Bavinck, 'Christendom en natuurwetenschap' (*Verzamelde opstellen*) 96. Bavinck behandelt de voorzienigheid uitvoeriger in *GD II*, (§39), 635-670; zie hiervoor ook: Van Keulen, *Bijbel en dogmatiek*, 177-186.

69 Bavinck, 'Christendom en natuurwetenschap' (*Verzamelde opstellen*) 102.

70 Bavinck, *GD I*, 305.

71 H. Bavinck, 'Contra', in: P.G. Buekers en H. Bavinck, *Evolutie* (Pro en Contra Serie III nr. 3, Baarn 1907) 21-38. Verder afgekort als: Bavinck, *Evolutie: Pro en Contra*. In 1921 werd Bavincks opstel posthuum opnieuw uitgegeven (zonder vermelding van herkomst) in de bundel H. Bavinck, *Verzamelde opstellen* (Kampen 1921) 105-120.

72 Kennelijk bedoelt Bavinck, enigszins verwarrend, met 'dezerzijds' de positie van zijn tegenspeler en met 'generzijds' zijn eigen positie.

73 Bavinck, *Evolutie: Pro en Contra*, 37-38.

Plotseling zette Bavinck de soortconstantie overboord en gaf hij ruimte aan de afstammingsgedachte onder leiding van een *Intelligent Design*. Even eerder had hij zelfs de dierlijke afstamming van de mens al bespreekbaar gemaakt: ‘wanneer [die] nu een feit ware, zou zij ondanks dit alles [Bavincks eerder in deze publicatie genoemde bezwaren – Kr.] aanvaard moeten worden. Maar dat is volstrekt niet het geval. Rechtstreeksche bewijzen zijn er niet voor want niemand heeft ze ooit waargenomen’.⁷⁴ Bavinck achtte de dierlijke afstamming van de mens dus in principe niet uitgesloten, alleen het bewijs daarvoor ontbrak.

Deze uitspraken in *Evolutie: Pro en Contra* sporen absoluut niet met Bavincks redenering in zijn *Gereformeerde Dogmatiek*. Zij zijn alleen te verklaren door aan te nemen dat hij twijfelde over de keuze tussen twee niet zonder meer verenigbare zienswijzen over de afstamming van de soorten, namelijk een officiële ‘correcte’ voorstelling, zoals in zijn dogmatiek en al zijn andere monografieën over de schepping, en daarnaast een voorzichtig experimentele benadering van het afstammings-thema in het kader van een theïstische, door God geleide evolutie. In 1921 werd het artikel uit *Pro en Contra* postuum nogmaals (onder de titel ‘Evolutie’, zonder vermelding van de eerdere uitgave) uitgegeven in de bundel *Verzamelde opstellen*. In het voorwoord tot dit werk (door Herman Bavincks broer Coenraad B. Bavinck) lezen we dat het de bedoeling van de schrijver was de bundel pas na de synode van dat jaar te doen verschijnen. Blijkbaar wilde hij daar geen commotie teweegbrengen.

Na 1911 verlegde Bavinck zoals eerder vermeld zijn aandacht van de theologie naar de psychologie en het onderwijs en namen zijn publicaties over geloof, natuurwetenschap en evolutie een einde. In zijn persoonlijke aantekeningen ging hij intussen nog wel iets verder, getuige zijn ‘stelling voor de professorenkrans van 2 februari 1917’: ‘Wijl de betrouwbare resultaten van de nieuwere natuur- en geschiedwetenschap onverenigbaar zijn met de gewone exegese van het Bijbelsch scheppingsverhaal, is het noodig, deze exegese inzonderheid ten opzichte van den tijd, den duur en de orde van het scheppingswerk te herzien.’ Waarop een latere commentator (L. Bouman) in 1926 (het jaar van de synode van Assen) schreef: ‘Wat zou men met Bavinck gedaan hebben, als hij in 1917 [bovengenoemde stelling] gepubliceerd had?’⁷⁵

Samenvatting

Als we de scheppingsleer van Bavinck samenvatten kunnen we vaststellen dat hij zich evenals Kuyper baseert op het scheppingsverhaal van Genesis en dit vervolgens aanvult met speculatieve deducties. God heeft het universum uit het niets geschapen. Dit scheppingsproces omvat de volgende perioden: ten eerste het *tohu wabohu*, een periode van onbepaalde duur en de periode van de zes scheppings-

⁷⁴ Bavinck, *Evolutie: Pro en Contra*, 35.

⁷⁵ Harinck e.a., ‘Als Bavinck nu maar eens kleur bekende’, 77.

dagen, die een grotere lengte kunnen hebben gehad dan onze dagen (het *hexaëmeron*). Deze perioden zouden wel ‘millioenen van eeuwen’ kunnen hebben geduurd, met als eindpunt de schepping van de mens, gevolgd door de periode van verlengde ‘wording’, tot aan het einde van de zondvloed, die met enige nauwkeurigheid gedateerd kan worden op 2348 v.Chr. Hiermee maakt Bavinck dus ruimte voor een veel langere ontwikkelingsduur van het universum dan de ‘klassieke’ periode van zes dagen van 24 uur. Binnen de soorten van de dieren kunnen veranderingen (variëaties?) hebben plaatsgehad.

De mogelijkheid van *generatio spontanea* wijst Bavinck af: het ontstaan van het leven is een aparte scheppingsdaad van God. De eveneens aparte schepping van het eerste mensenpaar, waarvan alle thans levende mensen afstammen, moet ongeveer vijf à zeventuizend jaar v.Chr. hebben plaatsgevonden. Zijn verzet tegen de evolutietheorie is evenals bij Kuyper in de eerste plaats gericht tegen de monistisch materialistische verklaring van de ontstaanswijze van het heelal en van de mens. Die laat immers geen ruimte voor de schepping als openbaring van een liefdevol wilsbesluit van God en voor een planmatige harmonische, organische heilsgeschiedenis van de mens als doel. In een publicatie uit 1907 wekte Bavinck de indruk dat hij met de mogelijkheid van afstamming van nieuwe uit eerder geschapen soorten rekening hield en een dierlijke afstamming van de mens niet principieel afwees, maar die op wetenschappelijke gronden niet waarschijnlijk achtte. In zijn latere publicaties komt hij hier niet meer op terug en treffen we slechts de ‘correct’-gereformeerde scheppingsleer aan.

We moeten dan ook vaststellen dat er in Bavincks uitspraken met betrekking tot de afstamming van de soorten en de mogelijkheid van een dierlijke afstamming van de mens een duidelijke inconsistentie bestaat. In kleinere kring durfde hij zich hierover vrijer uit te spreken. Na zijn dood gaf dit aanleiding tot discussies over de vraag wat Bavinck nu precies bedoeld had. In 1925 bijvoorbeeld (we lopen even vooruit op het volgende hoofdstuk) wilde F.J.J. Buytendijk zich voor zijn verdediging van J.G. Geelkerken op Bavinck beroepen. Buytendijk betoogde dat Bavinck op een vergadering van oud-leden van de *Nederlandse Christen Studenten Vereeniging* (NCSV) gepleit had voor het loslaten van de ‘naïef-realistische opvatting’ van de eerste hoofdstukken van de Bijbel. Buytendijk merkte vervolgens op: ‘Nu kan men, met mij, het betreuren dat Dr Bavinck zich niet eens onomwonden tegenover ons volk heeft uitgesproken. Overgrote voorzichtigheid en de nog steeds gangbare mening “dat de mensen er niet rijp voor zijn”, hebben hem hiervan weerhouden’.⁷⁶ Dit ingezonden stuk kwam Buytendijk op een woedende reactie van H.H. Kuyper in *De Heraut* te staan: ‘(we) moeten er met ernst tegen opkomen, wanneer Prof. Buytendijk het doet voorkomen, alsof Prof. Bavinck in particuliere gesprekken den indruk zou hebben gewekt alsof hij van dit verhaal een opvatting had die hij niet openlijk wilde uitspreken. (...) Daarom gaat het ook niet aan, wan-

⁷⁶ F.J.J. Buytendijk, ‘Ingezonden stuk’, *Overtoomsche Kerkbode* 33 (1925) nr. 38 d.d. 20 september 1925. Voor F.J.J. Buytendijk: zie hoofdstuk 6, §1.

neer men het gezag van Prof. Bavinck hier wil laten gelden, in deze quaesties zich te beroepen op particuliere uitlatingen, die niemand controleren kan, maar heeft men het alleen te doen met hetgeen hij in zijn meesterwerk [*Gereformeerde Dogmatiek*] ons heeft nagelaten'.⁷⁷ Die uitlatingen waren natuurlijk heel goed te controleren geweest door navraag te doen bij de aanwezigen, maar ze kwamen H.H. Kuiper eenvoudig niet van pas bij zijn opstelling in de kwestie-Geelkerken. In een ander artikel meldde Buytendijk even later dat Bavinck op de 'professorenkrans' aan de VU 'over Genesis sprak zoals daar nog nooit over gesproken was. (...) Helaas, de brochure door Bavinck in Januari 1920 aan ons "jongeren" – zooals men belooft te zeggen – beloofd, en waarin hij zich zou uitspreken, verscheen niet'.⁷⁸

We hebben echter gezien dat Bavinck intussen toch wel enkele controversiële opvattingen gepubliceerd had, blijkbaar zonder veel protest op te roepen. Misschien waren die aan de aandacht ontsnapt? Of wilde men er niet van weten? We moeten dan toch vaststellen dat Bavinck naast zijn traditioneel-correcte versie van het scheppingsverhaal er ook nog een vrijere versie op na hield, waaraan we misschien het meest recht doen door een vergelijking met de ongeveer gelijktijdige problematiek rondom de hoogleraar C. van Gelderen die ook tussen twee onderling tegenstrijdige opvattingen omtrent Genesis balanceerde.⁷⁹ 'Geen model van wetenschappelijke eerlijkheid', zo concludeerde Van Deursen over Van Gelderen. En over Bavinck, die hij dan met Van Gelderen vergelijkt (naar aanleiding van Bavincks stelling voor de 'professorenkrans') merkt hij op: [dat] 'is voor Bavinck karakteristiek: eerst de kritische vraag, en dan het uitblijven van een antwoord'.⁸⁰ We herinneren aan de eerder vermelde opmerking van L. Bouman: 'Wat zou men met Bavinck gedaan hebben, als hij in 1917 [bovengenoemde stelling] gepubliceerd had?'.⁸¹ Dat zegt niet minder over de intolerantie in de GKN dan over het karakter van Bavinck en Van Gelderen.

77 H.H. Kuiper, 'Ongewenschte inmenging', *De Heraut* nr. 2489 d.d. 4 oktober 1925.

78 F.J.J. Buytendijk, 'Wat iemand zegt en wat hij is', *Woord en Geest* 1 (1925) nr. 2 (9 oktober 1925). Buytendijk rekende zich blijkbaar tot 'de jongeren' in de GKN; zie hoofdstuk 4 van dit proefschrift.

79 Voor C. van Gelderen: zie hoofdstuk 4.

80 Van Deursen, *Hoeksteen*, 96-99.

81 Harinck e.a., 'Als Bavinck nu maar eens kleur bekende', 77.

3 Natuuronderzoekers

Inleiding

‘Over de natuurwetenschappen als omwentelingsfactor in de theologie zou een boek te schrijven zijn’, schreef H.M. Kuitert in 1963.¹ In de beginjaren van de GKN waren er echter nog maar weinig beoefenaren van de natuurwetenschappen en was de VU een echte alfa-universiteit. Van Deursen (2005) betoogt dat de *Christelijke Vereeniging van Natuur- en Geneeskundigen* (CVNG) tot 1930 de plaatsvervangster is geweest van de nog niet bestaande faculteit der natuurwetenschappen.² Een constatering die in haar algemeenheid juist lijkt, maar wel enige kanttekeningen behoeft. Zo duurde het voor biologen nog tot 1950, voor medici tot 1951 en voor geologen tot 1960 voor de VU hen in haar nieuwgevormde faculteiten kon opnemen en zelf studenten kon gaan opleiden. Behalve de CVNG was er nog een ander gezelschap waarin gereformeerde en orthodox-hervormde natuuronderzoekers samen met de ‘alfa’s’ buiten de VU waren verenigd: de studentenvereniging *Societas Studiosorum Reformatorum* (SSR) en haar reünistenorganisatie.

Binnen de kring van de gereformeerde wetenschapsbeoefenaren vormden artsen en vooral natuuronderzoekers lange tijd een minderheid vergeleken met de theologen. De eerste organisatievorm van gereformeerde artsen was de *Vereeniging tot Christelijke Verzorging van Krankzinnigen en Zenuwlijders in Nederland* (VtCV), die in 1884 door de Kamper hoogleraar Lucas Lindeboom (1845-1933) werd opgericht. Hij zou bijna vijftig jaar voorzitter van de VtCV blijven. In de periode tot 1907 kwamen vier grote ‘gestichten’ tot stand, in 1910 overkoepeld door de *Vale-riuskliniek* te Amsterdam als wetenschappelijk onderzoekcentrum.³ De curatieve zorg voor somatisch zieken leek bij de gereformeerden in het algemeen wat minder in de belangstelling te staan.⁴ De voorliefde voor de psychiatrie hing mogelijk samen met binnen de VtCV heersende ideeën over de relatie tussen krankzinnigheid en zonde, waardoor christen-artsen speciale taken en mogelijkheden bij de behandeling van ‘zielsziekten’ werden toegedacht.⁵

1 H.M. Kuitert, ‘Kroniek. Studenten van vandaag – predikanten van morgen’, *GTT* 63 (1963) 131-139, aldaar 134.

2 Van Deursen, *Hoeksteen*, 203, 73.

3 Stellingwerff, *De VU na Kuiper*, 18-19; Van Bergen, *Van genezen in geloof tot geloof in genezen*, 119-220, aldaar 120 en 194-199. In 1928 werd nog een vijfde psychiatrische inrichting geopend.

4 J. Hekman, ‘Ziekenzorg in Nederland’, *Orgaan CVNG* 1930, 54-77.

5 Van Bergen, *Van genezen in geloof tot geloof in genezen*, 133-151.

I De Christelijke Vereeniging van Natuur- en Geneeskundigen in Nederland (CVNG)

Vanuit deze op praktische medische, in het bijzonder dus op psychiatrische zorg gerichte kring van de VtCV werd in december 1895 het initiatief genomen tot de oprichting van de CVNG met het doel tot een breder wetenschappelijk referentiekader te komen. De statuten werden goedgekeurd in 1897, zodat dit jaar het officiële stichtingsjaar van de CVNG werd. Artikel 1 van die statuten luidde: ‘De CVNG stelt zich ten doel, de natuur- en geneeskundige wetenschappen in haren geheelen omvang te beoefenen bij het licht van Gods Woord.’ Bij de eerste ledenvergadering in 1896 waren zestien personen aanwezig.⁶ In 1900 werd besloten tot het uitgeven van een tijdschrift: het *Orgaan van de Christelijke Vereeniging van Natuur- en Geneeskundigen in Nederland (Orgaan CVNG)*.⁷ De bijdragen aan het blad waren vrijwel uitsluitend van de leden afkomstig. In zijn openingsrede in de tiende vergadering van de CVNG, de eerste waarvan het verslag in het *Orgaan CVNG* werd opgenomen, stelde voorzitter S.R. Hermanides meteen het thema geloof, wetenschap en zekerheid aan de orde:

langs tweeërlei weg kan de mensch tot zekerheid komen – langs de weg van wetenschap en langs dien van geloof. (...) Het onderscheid tusschen gelooven en weten bestaat niet in verschillenden graad van zekerheid; immers zekerheid laat geen vermeerdering of vermindering toe – zij is de volkomen rust van den geest in de waarheid door geen vrees voor dwaling bewogen. (...) Eigenlijk verkrijgen wij beide soorten zekerheid door getuigenis ... in het eene geval verschaft ons de getuigenis van onze zintuigen zekerheid, in het andere die van anderen. In beide gevallen moet de mens op de juistheid van zijn waarnemingen vertrouwen en dat is weer een kwestie van geloof.⁸

Binnen dit kader van geloof, wetenschap en zekerheid zouden zich vele levendige discussies in de CVNG gaan afspelen.⁹ In het *Orgaan CVNG* gaven voorzitter D. Schermers¹⁰ in 1922 en W.J.A. Schouten in 1925 een opsomming van eerdere bij-

6 D. Schermers, ‘De eerste kwart-eeuw van de Chr. Vereeniging van Natuur- en Geneeskundigen’, *Orgaan CVNG* 1922, 23-51, aldaar 23-24. De CVNG heeft bestaan tot 1971, toen zij wegens teruglopende belangstelling werd opgeheven (zie p. 200).

7 [Redactie *Orgaan CVNG*], ‘Ter inleiding’, *Orgaan CVNG* 1901, 1-2; S.R. Hermanides, ‘Openingsrede in de 10^e Vergadering van de Christelijke Vereeniging van Natuur- en Geneeskundigen’, *Orgaan CVNG* 1901, 3-18, aldaar 3-4, 6-7; L. Bouman, ‘Over onze beginselen’ (incl. discussie), *Orgaan CVNG* 1902, 55-85; S.R. Hermanides, ‘Over den grondslag der wetenschap. Openingsrede’, *Orgaan CVNG* 1906/1907, 1-27. De nummering van de jaargangen van het *Orgaan CVNG* ontbreekt veelal; daarom wordt bij de verwijzing alleen het verschijningsjaar genoemd.

8 Hermanides, ‘Openingsrede in de 10^e Vergadering van de CVNG’, 3-4, 6-7.

9 Schermers, ‘De eerste kwart-eeuw van de CVNG’, 23-51; Van Bergen, *Van genezen in geloof tot geloof in genezen*, 93-118, aldaar 94.

10 D. Schermers had ook behoord tot de oprichters van de Unie Hendrik de Cock (later SSR) in 1886 (zie: L. Bückmann, ‘Uit het leven van een kleine wereld’, in: *Gedenkboek ter gelegenheid van het vijf- en twintig jarig bestaan der Societas Studiosorum Reformatorum, vroeger Hendrik de Cock* (Haarlem 1911) 293-331, aldaar 293).

dragen over evolutie in dit tijdschrift.¹¹ Deze artikelen waren alle geschreven door medici. De meeste bevatten een beschrijving van (onderdelen van) de evolutietheorie, gevolgd door een afwijzing van de evolutiegedachte vanuit de gereformeerde theologische visie dan wel vanuit de gedachte dat er te veel aan de bewijsvoering haperde om van een steekhoudende wetenschappelijke theorie te kunnen spreken. Tot een inhoudelijke discussie over de verhouding tussen natuurwetenschap en geloof kwam het in deze periode niet. Een uitzondering vormden de artikelen van F.J.J. Buytendijk.¹²

Uit de samenstelling van het ledenbestand van de CVNG, waarvan met onregelmatige tussenpozen overzichten in het *Orgaan CVNG* werden gepubliceerd, blijkt dat beoefenaren van de natuurwetenschappen daar eerst geleidelijk hun intrede deden. Het eerste nummer van het *Orgaan CVNG* vermeldt de namen van 36 leden, allen mannen. Van 31 leden werd als professie ‘arts’ aangegeven. Van de vijf overigen kon worden achterhaald dat er vier ook arts waren. Slechts één lid was geen arts maar chemicus: H.W. Bakhuis Roozeboom, hoogleraar te Amsterdam. In de jaargang 1913/1914 werden de namen van 89 leden genoemd, weer allen man, ditmaal helaas zonder opgave van discipline. Het getal van 100 leden werd bereikt in 1916/1917. In 1921 waren er 122 leden, waaronder één vrouw (scheikundig ingenieur en lerares). Van de meeste leden werd de discipline vermeld en van de meeste overigen kon die uit andere bronnen worden achterhaald. Van de genoemde 122 leden waren er 91 arts, waaronder nog steeds relatief veel zenuwartsen, zoals de oorsprong van de vereniging begrijpelijk maakt. Tien leden waren tandarts, dierenarts of apotheker. Daarnaast waren er enkele ingenieurs. Onder de twaalf natuurgeleerden treffen we enkele bekende namen aan. Vier chemici waren lid, onder wie B.C.P. Jansen, samen met W.F. Donath de ontdekker van vitamine B₁. Er waren ook vier physici, onder wie W.J.A. Schouten (zie hoofdstuk 4 en 5) en vier biologen, onder wie A.A.L. Rutgers (de latere gouverneur van Suriname, vicepresident van de Raad van State en ere-doctor van de VU) en J.P. de Gaay Fortman (zie hoofdstuk 4 en 5). Ten slotte waren er nog vier leraren waarvan het vak niet was vermeld of na te gaan; gezien de doelstelling van de vereniging zal dit één van de exacte vakken zijn geweest.

2 De *Societas Studiosorum Reformatorum* (SSR)

SSR werd opgericht te Leiden op 9 februari 1886 onder de naam *Unie Hendrik de Cock* als vereniging voor studenten van gereformeerden huize met afdelingen aan alle algemene Nederlandse universiteiten en hogescholen. De Unie was bedoeld als vriendenkring van gereformeerde studenten met als doel ‘den omgang te bevorderen tusschen deze geestverwante jongemenschen, teneinde ze op die wijze met

11 Schermers, ‘De eerste kwart-eeuw van de CVNG’, 37-40; W.J.A. Schouten, ‘De tegenwoordige stand van het evolutievraagstuk’, *Orgaan CVNG* 1925, 1-24.

12 Zie hoofdstuk 6, §1; vgl. Visser, ‘Dutch Calvinists and darwinism’, 298-301.

Gods hulp te behoeden voor de gevaren en de verleiding van het studentenleven (...) en ze te wapenen tegen de ongeloofttheorieën die in deze dagen als de hoogste wijsheid ex cathedra verkondigd worden'.¹³ Welke theorieën men op het oog had werd niet nader vermeld. Het was een defensieve doelstelling, waarschijnlijk ingegeven door de minderheidspositie van deze studenten aan de algemene universiteiten en hogescholen.

De vereniging was aanvankelijk bedoeld voor leden van de Christelijke Gereformeerde Kerken maar enkele jaren later werd de grondslag verbreed en werd de Unie opengesteld voor alle studenten 'van gereformeerde belijdenis'. In 1905 werd de naam gewijzigd in *Societas Studiosorum Reformatorum* (SSR). In 1922 werd een reünistenorganisatie opgericht. Zij bestond uit locale of regionale groepen, verenigd in een landelijke unie, die jaarlijks een congres hield, waar onderwerpen die verband hielden met de doelstelling werden besproken. Als studentenvereniging had de SSR een ruimere opzet dan de CVNG, voor welke zij de belangrijkste bron van nieuwe leden vormde. Overeenkomstig de meer specifieke doelstelling van de CVNG trad slechts een deel van de 'bèta's' onder de SSR-leden na hun afstuderen toe tot de CVNG. Hoeveel studenten of afgestudeerden van gereformeerden huize geen lid waren van SSR of CVNG is niet bekend. De Unie-SSR werd in 1969 opgeheven en opgesplitst in zelfstandige plaatselijke verenigingen, waarbij het confessionele karakter werd verlaten. De reünistenorganisatie heeft bestaan tot 2002; enkele locale kringen zijn ook thans nog actief.

SSR heeft een aantal periodieke publicaties uitgegeven, zoals het *Annuaarium* (jaarboek; van 1912-1932), het maandblad *Libertas ex Veritate* (1931-1967), almanakken zowel van de Unie (1933-1963) als van afzonderlijke afdelingen en vijfjaarlijkse gedenkboeken. Het oudste gedenkboek, ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan van de Unie in 1911, geeft een overzicht van de namen van alle leden, per stad en per studierichting. De Unie had toen 85 leden (studenten) en 118 oud-leden (reünisten). Van 7 leden en van 9 oud-leden werd als studierichting 'nat. phil.' opgegeven, een destijds gangbare benaming voor de faculteit der wis- en natuurkunde, zonder nadere specificatie. Gedeeltelijk vinden we deze namen terug in de ledenlijst van de CVNG uit 1921. Over de periode 1914-1926 ontbreken, voor zover mij bekend, cijfers over ledentallen van de SSR.¹⁴

In het *Annuaarium* (1912) treffen we een artikel aan dat het betrekkelijk kleine aantal leden dat in de natuurwetenschappen studeerde wellicht enigszins begrijpelijk maakt. De schrijver, J. Bruin, naar uit de tekst valt af te leiden zelf vermoedelijk natuurkundige, waarschuwde hierin de SSR-leden voor de gevaren van de natuurwetenschap. Voor de biologie sprak het wel vanzelf dat dit een gevaarlijke wetenschap was, die stond immers 'in het teeken van de evolutie, van het loochenen van

13 H. Bouwman, 'Hendrik de Cock', in: *Gedenkboek 25 jaar SSR*, 27-50, aldaar 50; Bückmann, 'Uit het leven van een kleine wereld', 293; P.B. Bouman, 'Herdenkingsrede gehouden 11 februari 1936', in: *Gedenkboek uitgegeven ter gelegenheid van het vijftig-jarig bestaan der Societas Studiosorum Reformatorum* (Amsterdam 1936) 265-273, aldaar 266; www.wikipedia.nl/societas-studiosorum-reformatorum.

14 *Annuaaria* of jaarboeken uit deze periode kon ik in Nederlandse bibliotheken niet vinden.

alle teleologie, kortweg, in het teken van het materialisme'. Bij de biologie mocht het er dan dik opliggen, bij de studie van de natuurkunde lagen de gevaren meer verscholen, maar 'toch verstrikt zij ons op den duur zoo licht met haar zoo noodzakelijke deterministische beschouwingen'. Bruin concludeerde dan ook dat 'biologie en physica voor het geloof gevaren meebrengen en wel de physica de ernstigste (...) wijl haar terrein voor het overgrootste deel gemeenschappelijk terrein [voor de al dan niet wedergeborene] is, terwijl de biologie in een zeer militant stadium is'.¹⁵ Ook binnen de SSR werden er vanaf het begin discussies over schepping en evolutie gevoerd.¹⁶

Zowel CVNG als SSR voelden zich ondanks de verwantschap in afkomst en doelstelling door de VU niet altijd even serieus genomen. We geven hiervan enkele voorbeelden, ook uit latere perioden. In het jubileumboek van de SSR ter gelegenheid van haar 25-jarig bestaan (1911) lezen we dat Abraham Kuiper ondanks herhaalde uitnodigingen niet als spreker voor SSR-bijeenkomsten wenste op te treden.¹⁷ Bavinck deed dat wel en was zelfs al kort na de oprichting in 1886 erelid van de SSR geworden.¹⁸ Zijn afkomst uit de kring van de Afscheiding zal daaraan niet vreemd zijn geweest. In 1911 werd een artikel voor Kuipers krant *De Standaard*, bedoeld om aankomende studenten te werven voor de SSR, door de redactie afgewezen, tenzij men er nadrukkelijk op zou wijzen dat SSR alleen bestemd was voor studenten van studierichtingen die de VU niet kon aanbieden, wat weer door SSR werd geweigerd.¹⁹ Bij het tot stand komen van de faculteit wis- en natuurkunde in 1930 had de VU individuele leden van de SSR en de CVNG benaderd maar de besturen waren tegen hun zin daarbij niet betrokken.²⁰ In een 'Rondblik' in *G&W* (1958) maakte redactiesecretaris H.R. Woltjer bezwaar tegen een uitspraak van VU-hoogleraar W.F. de Gaay Fortman. Deze had beweerd dat VU-leerlingen omstreeks 1930 internationaal tot de meest deskundige discussianten over het thema geloof en wetenschap behoorden. Woltjer merkte snedig op, dat er toen nog helemaal geen op dit punt goed geïnstrueerde leerlingen van de VU konden zijn geweest omdat de VU toen nog niet over bètafaculteiten beschikte. Daarmee stelde hij natuurlijk impliciet dat men zulke deskundigen destijds bij zijn eigen organisatie, de CVNG had moeten zoeken.²¹ In 1970 ten slotte was de VU niet bereid het met opheffing bedreigde *G&W* in het op te richten *VU-Magazine* op te nemen.²²

15 J. Bruin, 'Is natuurstudie gevaarlijk voor het geloof?', *Annuaarium der Societas Studiosorum Reformatorum* (z.p., 1912) 81-93.

16 Bückmann, 'Uit het leven van een kleine wereld', 296, 299; S.T. Heidema, 'Scheppingsverhaal en natuurwetenschap', in: *Annuaarium der Societas Studiosorum Reformatorum* 1913 (Amsterdam 1913) 109-126.

17 G. Puchinger, '1886-1961', in: H. van Harten red., *Vier glazen. Gedenboek 1886-1961 Societas Studiosorum Reformatorum* (Delft 1961) 9-33, aldaar 17.

18 G.R. Bax e.a. red., 'Ter Inleiding', in: *Gedenboek 25 jaar SSR* III-IV; H. Bavinck, 'Feestrede ter gelegenheid van het 25 jarig bestaan der SSR 9 febr. 1911', in: *Gedenboek 25 jaar SSR*, 1-24; Bückmann, 'Uit het leven van een kleine wereld', 295; Puchinger, '1886-1961', 14-16.

19 G.A. de Bruyne, '... of VU?', in: Van Harten red., *Vier glazen*, 93-116, aldaar 107.

20 Van Deursen, *Hoeksteen*, 115, 176, 180.

21 H.R. Woltjer, 'Rondblik', *G&W* 56 (1958) 244-245.

22 P.G. Smelik, 'Verslag van de huishoudelijke vergadering der CVNG op zaterdag 12 juni 1971', *G&W* 69 (1971) 143-150, aldaar 145-146.

Het was als zo vaak de macht van de professionele organisatie tegen de particuliere verenigingen.

3 Numerieke krachtsverhouding tussen natuurgeleerden en theologen in de GKN (1900-1920)

Aan het begin van de twintigste eeuw vormden de natuurgeleerden binnen de GKN zoals gezegd een kleine minderheid tegenover de theologen. De beschikbare cijfers voor beoefenaren van de natuurwetenschappen en theologen zijn niet geheel vergelijkbaar. Het percentage GKN-leden onder de groep natuuronderzoekers is namelijk niet bekend. Gezien de doelstelling van de verenigingen waarvan zij lid waren, de CVNG en de SSR, mag echter worden aangenomen dat zij allen sympathisant en vermoedelijk in meerderheid lid van de GKN waren. De organisatiegraad van GKN-studenten in de natuurwetenschappen is evenmin bekend. De aantallen theologiestudenten van de VU en de ThUK werden door hun onderwijsinstelling geteld; aangenomen mag worden dat zij vrijwel allen tot de GKN behoorden.²³ Voor de aantallen predikanten van de GKN geldt dit uiteraard per definitie; deze opgaven kunnen bovendien als de meest nauwkeurige worden beschouwd. Ondanks de aangegeven beperkingen lijken deze cijfermatige gegevens toch geschikt om een numerieke vergelijking tussen gereformeerde natuurgeleerden en theologen te maken. Het gaat om relatief grote kwantitatieve verschillen tussen beide groepen, waarbij we vooral geïnteresseerd zijn in het verloop van de numerieke verhouding. Ten slotte nog: keus is er niet, het zijn voor zover bekend de enige cijfers waarover we kunnen beschikken.

Voor de CVNG geldt, en voor de SSR geldt dit voor zover het de beoefenaren van de bètawetenschappen betreft, dat zij in deze eerste periode in zeer overwegende mate uit artsen bestonden. Beoefenaren van de exacte vakken waren er tot 1900 vermoedelijk slechts enkele. Vanaf ongeveer 1910 lijkt hun aantal iets te zijn toegenomen. Op grond van de eerder genoemde cijfers komt men dan voor 1920 tot ongeveer twintig personen (afgestudeerden). Tot aan het einde van de eerste periode die ons onderzoek beschrijft vormden zij een kleine minderheid tegenover de theologen: in het jaar 1900 waren er in de GKN 508 predikanten en in 1920 waren dat er 554.²⁴ Daarnaast beschikten de GKN over twee theologische faculteiten met samen ongeveer tien hoogleraren. Er waren in de GKN in de periode 1900 tot 1920 dus ruim 25 maal zoveel theologen als natuurgeleerden. Wat de studenten betreft: in 1911 waren er bij SSR zeven studenten in de natuurwetenschappen tegenover ongeveer 110 studenten in de theologie bij de VU en ThUK tezamen, dus ongeveer twaalfmaal

²³ Alle hier genoemde cijfers voor theologische studenten zijn ontleend aan Aalders, *125 jaar FdG*, 364-370. De auteur wijst er op dat deze cijfers met enige voorzichtigheid moeten worden gehanteerd aangezien er variaties in de wijze van telling zijn vastgesteld.

²⁴ *Handboek ten dienste van de Gereformeerde Kerken in Nederland* (Middelburg 1901) 213; *Jaarboek ten dienste van de Gereformeerde Kerken in Nederland* (Goes 1921) 238.

zoveel. Des te opmerkelijker mag het genoemd worden dat de natuurgeleerden er in slaagden er een bloeiende vereniging met een eigen tijdschrift op na te houden.

Samenvatting

In de eerste decennia van het bestaan van de GKN organiseerden de gereformeerde studenten in de geneeskunde en de veel minder talrijke studenten in de natuurwetenschappen zich in de SSR. Na hun afstuderen werden zij dikwijls lid van de re-unisten-organisatie van SSR en/of van de CVNG. In beide gezelschappen werd de evolutietheorie op theologische gronden afgewezen. Tot een publiek debat met de theologen is het voor zover mij bekend in deze jaren nooit gekomen.

Samenvatting deel 1

Abraham Kuyper en Herman Bavinck dachten in grote lijnen gelijk over het Schriftgezag en met name over het historisch Schriftgezag. Van Keulen geeft een systematisch overzicht van hun onderlinge overeenkomsten en verschillen.¹ De zekerheid is voor beiden de kern van het geloof. Kuyper steunt wat dat betreft meer op het formele gezag van de Schrift terwijl Bavinck meer nadruk legt op de werking van de Heilige Geest bij de persoonlijke toe-eigening van het geloof en daarmee ook meer oog heeft voor de subjectieve zijde daarvan. Hiermee correspondeert Kuypers aandacht voor de organische inspiratie. Ondanks zijn bewering van het tegendeel toont die trekken van mechanische of grafische inspiratie. Bavinck geeft in de eerste drie hoofdstukken van zijn *Gereformeerde Dogmatiek* een uitvoerige filosofische en theologische legitimering van het Schriftgezag. Kuyper presenteert in zijn rede over de Schriftkritiek een axiomatische, postulerende toe-eigening van het Schriftgezag. In zijn *Dictaten dogmatiek* vinden we een uitgebreide uiteenzetting over de eigenschappen van de Schrift. Ook hier wordt het absolute gezag van de Schrift geponereerd: 'De gansche H(eilige) S(chrift) heeft absoluut gezag over den geheelen mensch. (...) Wij hebben hier niet de bespiegelingen van den geleerde nodig, maar wij moeten terstond in krijgsdienst'.²

De beide grondleggers waren dogmatici en de dogmatiek kreeg tot in het begin van het eerste decennium van de twintigste eeuw de meeste aandacht binnen de gereformeerde theologie. Het Schriftgezag werd dogmatisch gefundeerd. De focus was gericht op de betekenis van de Schrift voor de relatie tussen God en mens en de heilsgeschiedenis zoals die in Gods Raad was voorzien. Onderzoek naar de ontstaanswijze van de Bijbel en de exegese van de tekst kwam pas daarna aan de orde en diende te worden ingepast in de dogmatische visie op de Schrift. Over de uitleg van de tekst van Genesis 1-5 merkte Kuyper op dat deze letterlijk diende te worden gevolgd. Hij had daarbij vooral het Paradijsverhaal op het oog. Ook Bavinck verdedigde een 'letterlijk-historische' opvatting van het scheppingsverhaal. Geheel consequent waren zij daarbij geen van beiden, zoals bleek uit hun interpretatie van het begrip 'dag' en van de geslachtsregisters.

1 Van Keulen, *Bijbel en dogmatiek*, 159-174; Van Keulen, 'The theological course of the Reformed Churches', 95-97.

2 Kuyper, *Dictaten dogmatiek* II, *Locus de Sacra Scriptura*, hoofdstuk III: *De auctoritate Sacrae Scripturae*, 65-85, aldaar 65, 66.

Beiden zagen het scheppingsverhaal als een historisch verslag van een feitelijke gang van zaken, een reportage door God zelf aan de eerste mensen overgebracht. Dit verslag was vervolgens door hen en hun nakomelingen onder de leiding van de Heilige Geest aan de latere Bijbelschrijvers doorgegeven of door de Geest opnieuw bij hen geïnspireerd. ‘Heidense’ scheppingsverhalen waren te beschouwen als verbasterde restanten van het origineel, verbasterd doordat zij de begeleidende bescherming van de Geest hadden ontbeerd. Daarnaast breidden Kuyper en Bavinck het scheppingsverhaal uit met deductieve speculaties, binnen welk kader natuurwetenschappelijke gegevens op opportunistische wijze zo mogelijk ter adstructie werden ingepast. Voor zover de beschikbare natuurwetenschappelijke bevindingen niet pasten in de deductieve constructie werden ze als blijkbaar onjuiste hypothesen terzijde gelegd.

Kuyper ontkende het bestaan van een strijd tussen geloof en wetenschap: voor hem bestonden alleen twee ‘geloven’ met elk hun eigen wetenschap: dat van de wedergeborenen tegenover dat van de niet wedergeborenen. Verzoening tussen die beide was in die visie onmogelijk. Hij behandelt de schepping en de evolutie dan ook strikt gescheiden. Wel voert hij naast dit principiële argument ook ‘technische’ tegenargumenten tegen de evolutiegedachte aan die ontleend zijn aan de evolutietheorie zelf of aan de praktische consequenties. Uit zijn benadering van de evolutiegedachte spreekt boven alles zijn veroordeling van het materialistisch monisme. Het belang van de fysieke ontwikkeling van het leven op aarde, met inbegrip van de mogelijkheid van een afstamming van de soorten, viel daarbij in het niet. Hij beschouwde dit vermoedelijk als onderdeel van ‘het sousterrein der wetenschap’, dat geen rol speelde in de natuurfilosofie van de wedergeborenen.

Bavinck erkende de tegenstelling tussen geloof en wetenschap wel. Hij zocht naar punten van overeenkomst of verenigbaarheid tussen het scheppingsverhaal en resultaten van wetenschappelijk onderzoek, een benadering die als concordisme kan worden aangemerkt. Hij paste deze echter uitsluitend toe op de ontwikkeling van de anorganische natuur. In tegenstelling tot Kuyper sprak Bavinck zich nadrukkelijk uit over een veel hogere ouderdom van de aarde dan de traditionele zesduizend jaar. Kuyper hield weliswaar de mogelijkheid open van dagen met een langere duur dan onze 24 uur, maar volgde het scheppingsverhaal toch bijna letterlijk. Bavinck sprak onbekommerd over een periode van miljoenen eeuwen, voorafgaand aan de schepping van de mens. Want op dat moment, en eigenlijk pas na de zondeval, begon voor beiden de wereld van het christendom pas echt. De voorgeschiedenis daarvan deed, zo lijkt het, eigenlijk niet ter zake voor de heilsgeschiedenis. Dit leidde bij Kuyper tot het in overweging nemen van de mogelijkheid van een ontwikkeling van de soorten, mits in het kader van een goddelijk plan, door middel van praeformatie. Bavinck vestigde de indruk dat hij ten slotte tot de overtuiging kwam dat aan het accepteren van afstammings- en mutatietheorie niet meer te ontkomen viel, maar hij durfde dit standpunt niet te propageren. De evolutietheorie, in de zin van een planloze, ongerichte, autonome ontwikkeling van de natuur en, in het verlengde daarvan, van de geschiedenis van de mensheid, stuitte bij zowel bij

Kuyper als bij Bavinck op de grootst mogelijke weerstand. Bavinck en Kuyper zagen beiden een continuïteit tussen schepping en onderhouding of voorzienigheid. Dit past geheel binnen de gedachte van de heilsgeschiedenis als uitvoering van het plan van Gods Raad.

Tegenover dit theologisch geweld hadden de relatief nog weinig talrijke gereformeerde natuuronderzoekers in deze periode weinig in te brengen. Zij slaagden er wel in om een levensvatbare organisatie op te bouwen, de CVNG. Deze recruteerde haar leden vooral uit de (reünisten van) de studentenvereniging SSR. In het volgende hoofdstuk zullen we zien dat de natuurgeleerden in het Interbellum meer van zich zouden laten horen.

DEEL II CONSOLIDATIE

Inleiding

In de periode die het onderwerp vormt van het tweede deel van dit proefschrift en met name in het Interbellum speelden in de GKN diverse conflicten over het Schriftgezag, vooral met betrekking tot de exegetische van de eerste hoofdstukken van Genesis. De bekendste waren de 'kwestie-Netelenbos' en de 'kwestie-Geelkerken', zo genoemd naar de beide predikanten die wegens hun afwijkende opvatting van het Schriftgezag in respectievelijk 1920 en 1926 werden afgezet (hoofdstuk 4). Tijdens de procedure tegen Geelkerken begon ook de inspraak van gereformeerde natuuronderzoekers bij de exegetische van Genesis. Die zal in de hoofdstukken 5 en 6 aan de orde komen. In het laatste hoofdstuk zullen we ons in het bijzonder bezighouden met publicaties van gereformeerde onderzoekers over evolutie die in deze periode verschenen.

Het wegvallen van de leiding van Kuiper en Bavinck gaf aanleiding tot een confrontatie tussen behoud en vernieuwing. In de politiek werd de machtsstrijd om de opvolging van Kuiper na het einde van de schoolstrijd en de introductie van het algemeen (mannen)kiesrecht in 1917 beslecht toen Hendrikus Colijn in 1918 voorloperig en in 1920 definitief de leiding van de ARP overnam.¹ In 1920 werd hij bovendien president-directeur van de VU en in 1922 hoofdredacteur van *De Standaard*. Op politiek gebied vierde het gereformeerde volksdeel triomfen als nooit tevoren. In de jaren dertig stond Colijn vijfmaal aan het hoofd van een kabinet en bij de Tweede Kamer verkiezingen van 1937 haalde de ARP niet minder dan 17% van de stemmen.²

Op kerkelijk terrein vervulde Colijn in tegenstelling tot Kuiper slechts een bescheiden rol. Het ledental van de GKN groeide gestaag van bijna 500.000 in 1920 tot 675.000 in 1949.³ Volgens de gegevens van de volkstellingen nam het percentage GKN-leden onder de Nederlandse bevolking echter iets af, namelijk van 8,0% in 1930 tot 7,0% in 1947.⁴ Het aantal studenten aan de VU verdrievoudigde van 195 in 1919 tot 618 in 1937.⁵

1 Kuiper, *De voormannen*, 241-251; voor H. Colijn: zie H. Langeveld, *Dit leven van krachtig handelen. Hendrikus Colijn 1869-1944. Deel I 1869-1933* (z.p. (Amsterdam) 1998); H. Langeveld, *Schipper naast God. Hendrikus Colijn. Deel II 1933-1944* (z.p. (Amsterdam) 2004).

2 Langeveld, *Schipper naast God*, 251.

3 *Handboek ten dienste van de GKN* (1921; 1950).

4 Gegevens volkstellingen 1930 en 1947, ontleend aan: Endelijk, *De GKN* (1992) II, 252-253. Bij de volkstellingen was de rubriek 'gereformeerden' niet steeds uniform gedefinieerd; voor de jaren 1930 en 1947 lijkt dit echter wel het geval (zie deel III, Inleiding, kerkverlating en secularisatie).

5 *Jaarboek VU* (1920) XLVII; *Jaarboek VU* (1937) 74.

Het is niet verwonderlijk dat deze spectaculaire groeicijfers de gereformeerden het gevoel gaven dat hen een rijke ideologische erfenis in handen was gevallen en dat zij spelers in een succesverhaal waren geworden. De zorg voor en het beheer van deze erfenis werd door de leidinggevende instituties van de gereformeerden, de synode en de onderwijsinstituten, de VU en de ThUK voorop, als een belangrijke, zo niet de belangrijkste taak gezien. Dit proces, dat als ‘het sluiten van de rijen’ zou kunnen worden gekenmerkt en dat wordt beschreven in hoofdstuk 4, duurde ongeveer tien jaar en vond zijn hoogtepunt in de besluiten van de synode van Assen in 1926. Nadat de oppositie van enkele dissidente theologen was uitgeschakeld kwam die van de beoefenaren van de natuurwetenschappen aan de beurt. Dit debat speelde zich af tussen natuuronderzoekers enerzijds, en theologen en synode anderzijds en drong nauwelijks door buiten de kring van hun vakgenoten. Binnen enkele jaren was ook deze oppositie op een zijspoor gezet.

In deel I hebben we gezien hoe in de periode 1881-1920 de basis voor het absolute Schriftgezag met de daaruit voortvloeiende plaatsbepaling voor de theologie en de natuurwetenschappen was gelegd. De hoofdvraag die we in het tweede deel van dit proefschrift willen beantwoorden is: wat was nu het effect van deze stormloop van veranderingsgezinde theologen en natuuronderzoekers op het Schriftgezag? Waren er verdere ontwikkelingen in het theologisch inzicht, met name met betrekking tot het Schriftgezag in het algemeen en het historisch Schriftgezag in het bijzonder? Of was deze reeks van confrontaties, om met Van Deursen te spreken, niet meer dan een ‘epigonenstrijd’ en waren de jaren 1920-1950 niet meer dan een periode van consolidatie en stagnatie?⁶ Kwam er verandering in de houding van de gereformeerden tegenover de evolutietheorie? Waren er verbanden met maatschappelijke veranderingen binnen of rondom de GKN of, ruimer gezien, in de Nederlandse samenleving? Een geschikt beginpunt van de analyse van deze vragen vormt het ontstaan van de zogenoemde ‘jongerenbeweging’. Die kan worden gezien als de opmaat tot de theologische strijd.

6 A.Th. van Deursen, ‘De Vrije Universiteit en de geschiedwetenschappen’, in: M. van Os en W.J. Wieringa red., *Wetenschap en rekenschap 1880-1980. Een eeuw wetenschapsbeoefening en wetenschapsbeschouwing aan de Vrije Universiteit* (Kampen 1980) 360-400, aldaar 373. De indruk van consolidatie en stagnatie komt uit veel historische overzichten naar voren (diverse bijdragen in de bundel *GTT-100*; Van Deursen, *Hoeksteen*, 132-134; Kuiper, *De voormannen*, 253-258; D.Th. Kuiper, ‘Gefnuikte vernieuwing. De “beweging der jongeren” in de Gereformeerde Kerken in Nederland in de periode 1910-1930’, *JGGKN* 1 (1987) 57-87; Hendriks, *De emancipatie van de gereformeerden*, 218-224. Een andere interpretatie geeft G. Harinck; zie dit hoofdstuk, §4.

4 Van slangenkuil tot egelstelling

Inleiding

De beweging van de ‘jongeren’

Het beschrijven van de jongerenbeweging in de GKN in de jaren 1916-1926 brengt de moeilijkheid met zich mee dat er geen sprake was van een duidelijke organisatie maar eerder van een stroming, een aantal gelijkgezinden die een gelijke actie ondernamen. De aanduiding ‘jongeren’ is alleen daarom al misleidend omdat de leeftijd van de leden van deze groep nogal uiteenliep.¹ De socioloog D.Th. Kuiper gebruikt dan ook liever een omschrijving als: de nieuwe generatie na die van Kuyper en Bavinck.² De ‘jongeren’ (deze min of meer ingeburgerde term wordt hier nu verder gebruikt) hadden de sympathie van Bavinck en omgekeerd. Een van zijn leerlingen, H.W. van der Vaart Smit (1888-1985), noemde Bavinck zelfs ‘de jongere bij uitnemendheid’.³ In 1911 had Bavinck zich in zijn rede *Modernisme en orthodoxie* al uitgesproken over de noodzaak een antwoord te vinden op de uitdagingen van de nieuwe tijd. Die uitdagingen namen alleen maar toe na de Eerste Wereldoorlog en de Russische en Duitse revoluties. Bavinck schreef enkele malen over de rechtvaardiging van het voeren van oorlog.⁴ Ook de gereformeerde predikant J.B. Netelenbos (1879-1934) verwees hiernaar in de inleiding van zijn brochure *De grond van ons geloof*: ‘Onze verwarde tijd is geloofschokkend. Onder Christenvolken ontstond de vreeselijke oorlog, die hen verlamde en uitputte. Onder Christenvolken vlamde een haat op, die den overwinnaar den nobelen zin ontroofde, hem het woord des Heilands geheel vergeten deed: “hebt uw vijanden lief”’.⁵ Ondanks het feit dat de oorlog het neutrale Nederland maar rakelings passeerde, behoorden Bavinck en Netelenbos tot de weinigen in gereformeerde kring die zich in theologische zin met de oorlog bezig hielden.⁶ Bavinck wilde zich echter niet openlijk voor het vernieuwingsstreven van de ‘jongeren’ uitspreken. Vandaar de verzuchting van

1 Geïntroduceerd door J.C. Aalders, zie dit hoofdstuk, noot 8.

2 Kuiper, *De voormannen*, 253-258; Kuiper, ‘Gefnuikte vernieuwing’, 62-63.

3 Harinck, *De Reformatie*, 31, 83.

4 D. van Keulen, ‘Bavinck en het oorlogsvraagstuk’, in: Harinck en Neven red., *Ontmoetingen met Bavinck*, 183-204.

5 J.B. Netelenbos, *De grond van ons geloof* (Utrecht 1919) 1.

6 Van Keulen, ‘Bavinck en het oorlogsvraagstuk’, 183-186.

een ‘jongere’ (W. Bakhuis Roozeboom): ‘Als Bavinck nu maar eens kleur bekende’.⁷ Bavincks ambivalente houding in deze zou later nog problemen geven doordat zowel de jongeren als het gereformeerde machtscentrum, de synode, zich op zijn erfenis konden beroepen.

Als officieus begin van de jongerenbeweging wordt wel aangeduid de rede van J.C. Aalders (1881-1966), gereformeerd predikant te Beetgum, gehouden voor de vergadering van de ‘Friesche vereniging van predikanten’ van de GKN in 1916.⁸ Aalders knoopte aan bij de discussie over de politieke malaise in de Antirevolutionaire Partij.⁹ Hij constateerde een algemeen proces van geestelijke inzinking in de GKN, dat hij als de onvermijdelijke derde fase uit de drieslag ‘opgang, blinken en verzinken’ van Bilderdijk beschouwde.¹⁰ Aalders signaleerde een afnemende geestdrift voor de beginselen en toenemende wereldgelijkvormigheid en hij riep op tot terugkeer tot de oude gereformeerde vroomheid. Maar daarnaast ook expliciet tot meegaan met de ‘eisch des tijds’. In een volgende brochure, *De critiek der jongeren*, voegde hij aan dit programma nog een hele verlanglijst van vernieuwingen op allerlei terrein toe, samengevat als de ‘cultuurproblemen van onzen tijd’: evangelisatie, moderne letterkunde, sociale actie, bestrijding van drankmisbruik, het vraagstuk van de vrouw, het vraagstuk van de seksualiteit en van de opgroeiende jeugd.¹¹ Hij waarschuwde tegen ‘gereformeerde intellectualistische principiën-tirannie, die hoe langer hoe meer mensen (...) van ons zal vervreemden’. Verder meende hij dat de gereformeerde belijdenis in de vorm van de Drie Formulieren van Enigheid herziening behoeft en drong hij aan op een nieuwe Bijbelvertaling, een nieuwe psalmberijming en de invoering van gezangen.

In 1919 en 1920 kwam een groep ‘jongeren’ in Utrecht bij elkaar om te proberen de krachten te bundelen. Onder hen bevond zich de predikant J.B. Netelenbos, die wel een eerste vertegenwoordiger van de stroming van de ‘jongeren’ is genoemd.¹² Daarna viel al snel de naam van J.G. Geelkerken als ‘een der meest op de voorgrond tredende woordvoerders van de jongerenbeweging’ en ‘een leidende figuur in de beweging van de jongeren’.¹³ H.H. Kuyper meende in 1926 dat zich rondom Geelkerken ‘heel een groep van “jongeren” of “intellectueelen” had geschaard’.¹⁴ Geelkerken was (in 1904) voorzitter geweest van de NCSV, de ethisch en oecumenisch georiënteerde *Nederlandse Christen Studenten Vereniging*.¹⁵ Een ander brandpunt

7 Harinck e.a., ‘Als Bavinck nu maar eens kleur bekende’, 19.

8 J.C. Aalders, *Veruitwendigen onze kerken? Referaat gehouden voor de Friesche vereeniging van predikanten der Gereformeerde Kerken in Nederland, den 27en september 1916 te Leeuwarden* (Kampen 1916). Voor J.C. Aalders: zie B.A. Venemans, ‘Aalders, Johannes Christiaan’, *BLGNP* 2 (1983) 10.

9 Voor deze politieke malaise zie: Kuiper, *De voormannen*, 245-251.

10 Aalders, *Veruitwendigen onze kerken?*, 12.

11 J.C. Aalders, *De critiek der jongeren. Een woord tot de gereformeerde kerken* (Baarn 1918) 12, 15.

12 Endedijk, *De GKN* (2002) 22.

13 Kuiper, ‘Gefnuikte vernieuwing’, 78.

14 H.H. Kuyper, [zonder titel], *De Heraut* nr. 2519 van 2 mei 1926.

15 A.J. van den Berg, *De gereformeerden en de NCSV, met name in de jaren 1915-1930*, *JGGKN* 2 (1988) 121-150; A.J. van den Berg, *De Nederlandse Christen-Studenten Vereniging 1896-1985* (’s-Gravenhage 1991) 96, 309.

van 'jongeren'-activiteit was het in 1919-1920 opgerichte tijdschrift *De Reformatie*, in 1925 gevolgd door het weekblad *Woord en Geest* onder hoofdredactie van alwéer Geelkerken.¹⁶

De behoudende partij in de GKN werd gevormd door de kerkelijke machthebbers, belichaamd door de synode. Deze werd op haar beurt gesteund door de theologische hoogleraren van de VU en de ThUK, die enerzijds voor de uitoefening van hun functie van de synode afhankelijk waren, maar anderzijds een belangrijke sturende invloed op haar hadden. Het gereformeerde machtscentrum reageerde strijdvast op het optreden van de jongerenbeweging: het lidmaatschap van de NCSV werd door de gereformeerde predikantenconferentie te Utrecht (1919) en de synode van Leeuwarden (1920) ten strengste afgeraden, in dit laatste geval vooral aan 'jeugdige studenten en aanstaande dienaren des Woords'.¹⁷ Voorstellen tot vernieuwing van de belijdenis werden door de synode aan een commissie toegewezen, die pas jaren later, eerst in 1927 en tenslotte in 1930, tot de conclusie kwam 'dat voor een uitbreiding of uitbouw van onze confessie (...) onder ons nog geen plaats is', respectievelijk 'dat de noodzakelijkheid van uitbreiding der belijdenisgeschriften niet voldoende is gebleken'.¹⁸ De synode nam, op de dag waarop Netelenbos werd afgezet (8 september 1920), een *Getuigenis* aan dat van alle kansels moest worden voorgelezen en waarin werd gewaarschuwd tegen allerlei bedreiging door de tijdgeest.¹⁹ Geelkerken las dit *Getuigenis* niet zonder afkeurend commentaar voor.²⁰ Zijn 'getuigenispreek' werd als brochure uitgegeven hetgeen hem in de kringen van de synode uiteraard niet in dank werd afgenomen. De controverse werd nog verder versterkt door Geelkerkens steunbetuiging aan de VU-studenten die in 1921 en 1924 toneelstukken met een in zedelijk opzicht omstreden karakter opvoerden.²¹ Geelkerken was dus al *persona non grata* voordat in 1924 zijn nog te bespreken afzettingsprocedure in gang werd gezet.²² J.C. Aalders verliet in 1926 samen met een aantal andere medestanders van Geelkerken de GKN.²³ De leiding van *De Reformatie* werd in de loop van enkele jaren door behoudende redacteurs overgenomen.²⁴ De leiding van de GKN kon tevreden zijn: de theologische oppositie was uitgeschakeld.

16 Harinck, *De Reformatie*, 38-67, 120-121; 124-134.

17 *Acta* 1920, 192-194; Harinck, *De Reformatie*, 58-59; Kuiper, *De voormannen*, 258-261; Kuiper, 'Gefnuikte vernieuwing', 69-70.

18 *Acta* 1927, (bijlage 121 en 122) 197-200; *Acta* 1930, (artikel 299, 306) 139-141.

19 *Getuigenis*, *Acta* 1920, (bijlage 1) 95-101; Kuiper, 'Gefnuikte vernieuwing', 72-74.

20 M.J. Aalders, 'Dr.J.G. Geelkerken (1879-1960). Een kennismaking', in: Harinck red., *De kwestie-Geelkerken*, 43-67, aldaar 57.

21 Kuiper, *De voormannen*, 272-273.

22 H.H. Kuiper, [zonder titel], *De Heraut* nr. 2519 van 2 mei 1926: 'de brandstof lag opgestapeld'; G.C. Berkouwer, *Zoeken en vinden. Herinneringen en ervaringen* (Kampen 1989) 107-113; C. Houtman, 'Achter de schermen van de synode van Assen. Prof. Dr C. van Gelderen en de kwestie Dr J.G. Geelkerken', *GTT* 80 (1980) 178-201, aldaar 180 (noot 7).

23 Venemans, 'Aalders, Johannes Christiaan', 10.

24 Harinck, *De Reformatie*, 112-123.

Hoeveel belang kan worden gehecht aan het effect van de beweging der jongeren op de ontwikkelingen in de GKN hangt af van de afgrenzing van het begrip 'jongerenbeweging'. Letten we alleen op de beweging die op de vergaderingen in Utrecht getracht werd tot stand te brengen, dan is die invloed beperkt: tot een duidelijke organisatievorm kwam het niet. De ideeën van de jongeren bleken bovendien slechts een minderheid van de gereformeerden aan te spreken. G.C. Berkouwer oordeelde in een terugblik in 1993: 'er is niet zoveel uit voortgekomen'. Maar in een en dezelfde beschouwing bespreekt Berkouwer dan de kwesties- Netelenbos en -Geelkerken en de strijd die tijdens en na de synode van Assen werd gevoerd tussen gereformeerde theologen en natuuronderzoekers.²⁵ Het lijkt dan ook meer toepasselijk de jongerenbeweging op te vatten niet als oorzaak maar als symptoom van een veel breder doorbrekende controversie tussen vernieuwing en behoud.

Oppositie van dissidente theologen

D. van Keulen geeft in zijn proefschrift een overzicht van de theologische oppositie tegen het letterlijk Schriftgezag tijdens het interbellum.²⁶ Deze oppositie werd toegespitst op de exegese van de eerste elf hoofdstukken van Genesis, de zogenoemde oergeschiedenis, en daarvan vooral de hoofdstukken 2 en 3. De onderwerpen die daarbij ter sprake kwamen waren het scheppingsverhaal, de ouderdom van de aarde, het verhaal van het paradijs en de zondeval en de genealogie en de chronologie van de verbreiding van het menselijk geslacht over de aarde.

Vanwaar deze belangstelling voor de oergeschiedenis? Door de resultaten van archeologisch onderzoek in Mesopotamië en in mindere mate Egypte was aan het einde van de negentiende eeuw een vergelijking van de Bijbelse met de historische gegevens over de vroegste geschiedenis van de mens mogelijk en dus onvermijdelijk geworden. In 1903 had H.H. Kuiper al gewezen op de gevaren van de nieuwe wetenschap van de assyriologie, die door de resultaten van opgravingen in Mesopotamië een hoge vlucht genomen had.²⁷

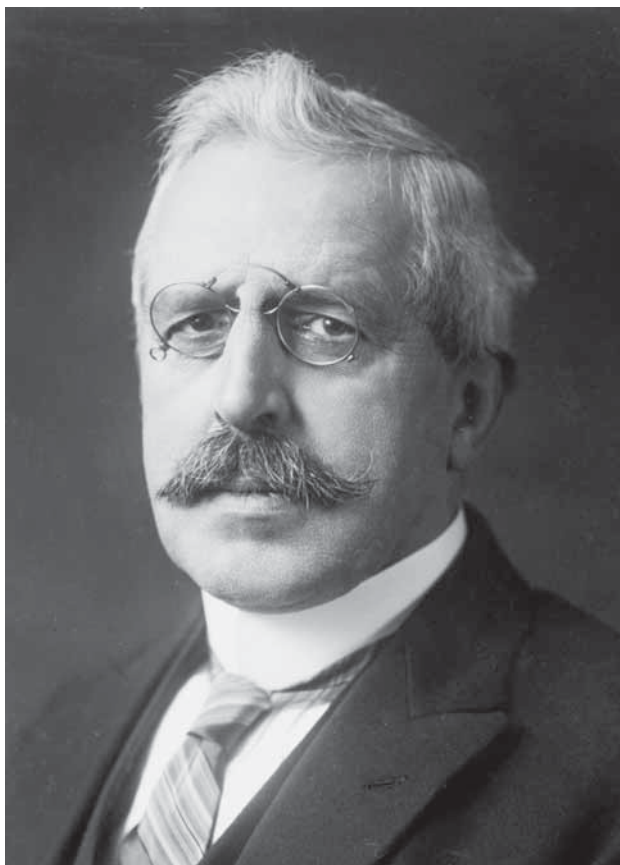
Ook de gereformeerde theoloog Arie Noordzij (1871-1944) verzettede zich in zijn oratie te Utrecht (1912) tegen de *religionsgeschichtliche* verklaring van Israëls godsdienst. Maar hij pleitte wel voor erkenning van een sterk bepalende 'Oud-Oosterse' invloed: 'Het is een gelukkig verschijnsel, dat in steeds brederen kring de overtuiging in toenemende mate levendig wordt, dat Israël niet te verstaan is zonder grondige kennis der cultuurwereld, waarin het een zij het ook nog zoo bescheiden plaats heeft ingenomen'. En even later: 'De Godsopenbaring toch kon dan alleen vrucht dragen, wanneer God zich aansloot aan het bestaande, zich gaf in den vorm, waarin ze door Israël kon worden opgenomen en organisch door dit volk kon worden

25 D. van Keulen, *Bibliografie/Bibliography G.C. Berkouwer* (waarin opgenomen diens toespraak ter gelegenheid van zijn negentigste verjaardag) (Kampen 2000) 321-332, aldaar 325.

26 Van Keulen, *Bijbel en dogmatiek* (Kampen 2003) 226-284.

27 Kuiper, *Evolutie of revelatie* (zie hoofdstuk 1).

A. Noordtzij (1927).

verwerkt'.²⁸ Twaalf jaar later begint Noordtzij zijn voor een groter publiek bedoelde boek *Gods Woord en der eeuwen getuigenis* (1924) met het uitspreken van zijn grote bewondering voor en verwondering over de schatten van informatie die de opgravingen in Babylonië en Egypte hebben opgeleverd:

Voor onze verbaasde blikken zijn staten herrezen, wier bestaan we vroeger zelfs niet vermoedden. (...) Wat voor eenige tientallen van jaren nog sage heette, wordt nu beschenen door de heldere stralen der historische wetenschap, die steeds verder doordringt in wat vroeger onbekend was en wat aan het licht brengt wat eertijds verloren werd geacht.²⁹

²⁸ A. Noordtzij, *De O-T.ische Godsopenbaring en het Oud-Oostersche leven. Rede bij de aanvaarding van het hoogleeraarsambt aan de Rijks-Universiteit te Utrecht den 23sten September 1912* (Utrecht 1912) 7, 16. A. Noordtzij was van 1896-1912 verbonden aan de ThUK en van 1912-1936 was hij hoogleraar te Utrecht. Voor A. Noordtzij zie: C.M. van Driel, *Gewantrouwd gereformeerd. Het omstreden leiderschap van neocalvinist Arie Noordtzij (1871-1944)* (Barneveld 2010); C. Houtman, 'Noordtzij, Arie', *BLGNP* 3 (1988) 282-284.

²⁹ A. Noordtzij, *Gods woord en der eeuwen getuigenis* (1^e druk, Kampen 1924; 2^e druk, 1931 – hier geciteerd) 1.

Noordt zij zou in gereformeerde kring vooral invloed uitoefenen door zijn ‘kadertheorie’, waarmee hij een vrijere interpretatie van de chronologie van het scheppingsverhaal mogelijk wilde maken. Deze kadertheorie nam in *Gods woord en der eeuwen getuigenis* overigens niet meer dan enkele bladzijden in beslag.³⁰ Het ‘oriëntalisme’ had ook in de GKN een fascinerende invloed.³¹ Het zou een belangrijke rol gaan spelen bij de ‘kwesties’ die zich in het Interbellum rondom de dissidente theologen in de GKN met betrekking tot het Schriftgezag afspeelden. Van Keulen geeft hiervan een overzicht, waarbij veel aandacht wordt besteed aan de problemen rondom de theologen C. van Gelderen, J.B. Netelenbos en J.G. Geelkerken. Van deze drie brachten alleen de laatstgenoemde twee het tot een echte ‘kwestie’ doordat hun zaak op de generale synode aan de orde kwam. In het geval van Geelkerken werd zelfs een buitengewone generale synode ad hoc bijeengeroepen, een unicum in de geschiedenis van de GKN. Terzijde noemt Van Keulen nog enkele andere dissidente predikanten, waaronder C. Veltenaar en H. Jansen.³² Beide ‘gevallen’ zijn voor ons onderzoek van belang omdat zij eveneens het scheppingsverhaal tot inzet hebben.

1 Cornelis Veltenaar

Na zijn theologische studies in Kampen, Groningen en Utrecht had Cornelis Veltenaar (1873-1954) in Genève een licentiaat behaald en was hij vervolgens in Utrecht gepromoveerd. Als predikant te Veenendaal kwam hij in opspraak door zijn brochure *Bijbelcritiek* (1917), uitgegeven als eerste nummer van de christelijke brochurereeks *Ons Arsenal*. Daarin betoogde hij onder meer dat Genesis 1 beter gekarakteriseerd kon worden als een ‘theologisch-wijsgeerig gedicht’ dan als ‘geschiedenis voor notarieele optekening’. Hij zag in de opvatting van de scheppingsdagen door tijdperken slechts ‘wetenschappelijk knoeien’ om de historiciteit van het scheppingsverhaal maar te kunnen handhaven.³³ Zijn opmerkingen gaven aanleiding tot een ‘critische beschouwing’ door J. Waterink, toen nog gereformeerd predikant te Zutphen en intussen door de uitgever tot redacteur van *Ons Arsenal* benoemd. Waterink verweet Veltenaar dat het hem alleen maar te doen was ‘om een evolutionistische wetenschap in ’t gevele te komen’, terwijl de evolutietheorie, zelfs volgens haar aanhangers toch niet meer dan een werkhypothese was.³⁴ Ook J. Ridderbos gaf

30 Noordt zij, *Gods woord en der eeuwen getuigenis*, 116-120.

31 K. van Bekkum, ‘De kwestie-Geelkerken in theologiehistorisch perspectief’, in: Harinck red., *De kwestie-Geelkerken*, 87-108, aldaar 94-96; J. Ridderbos, ‘De messiaansche heilsbelofte en de nieuwere ontdekkingen’, *Schild en Pijl* 1 (1920) 1-30.

32 Van Keulen, *Bijbel en dogmatiek*, 226-227, zie ook: Endedijk, *De GKN* (1992) 1, 203-204.

33 C. Veltenaar, *Bijbelcritiek. Ons Arsenal no 1 en 2* (Zutphen z.j. (1917)) 23.

34 J. Waterink, *Een kritische beschouwing over No. 1-2 Dr. C. Veltenaar, Bijbelcritiek. Ons Arsenal, 2^e serie, bijlage bij No. 3/5* (Zutphen z.j.) 9, 15; Kuiper, *De voormannen*, 322-323, noot 41 en 42, 541-542; J. Vree, ‘Waterink als gereformeerd theoloog en leidsman’, in: J.C. Sturm red., *Leven en werk van prof. dr. Jan Waterink, een Nederlands pedagoog, psycholoog en theoloog (1890-1966)* (Kampen 1991) 19-50, aldaar 22-23; Harinck, *De Reformatie*, 41-42; J. Waterink (1890-1966) was van 1926-1961 aan de VU verbonden als hoogleraar en werd vooral bekend als pedagoog.

sterk afwijzende kritiek op Veltenaars brochure omdat deze de Schriftkritiek niet principieel had afgewezen.³⁵

Begin 1919 werd Veltenaars brochure als gevolg van een protestschrijven van de classis Breukelen in de vergadering van Veltenaars classis Amersfoort ingebracht. Deze classis legde Veltenaar een zestal vragen voor, die deze tot tevredenheid beantwoordde, waarmee de zaak voor de classis van de baan was.³⁶ Intussen speelden er meer conflicten in zijn eigen gemeente in Veenendaal waardoor Veltenaar in 1921 zelf besloot de GKN te verlaten. Zijn opvattingen kwamen niet op de generale synode van de GKN aan de orde. Na enkele jaren predikant in de hervormde kerk te Asperen te zijn geweest keerde hij, nogal bijzonder, in 1926 na spijtbetuiging in de GKN terug, aanvankelijk als lid van de gemeente te Asperen, later als predikant te Tholen. Veltenaar wordt in verschillende commentaren beschreven als een vreemde, impulsieve en soms wat verwarde, maar ook flamboyante persoonlijkheid. In het bijzonder zijn talenkennis wordt geroemd.³⁷

2 Hendrik Jansen

Over Hendrik Jansen (1885-1972) verscheen onlangs (2010) een studie van M.J. Aalders, waaraan het volgende is ontleend.³⁸ Jansen studeerde theologie in Kampen en aan de VU. Hij promoveerde bij C. van Gelderen op een studie getiteld: *Het verband van zonde en dood in het Oude Testament*. Het proefschrift werd kritisch ontvangen. Zo meende G.Ch. Aalders dat Jansen teveel uitging van de veronderstelde bedoeling van de auteurs in plaats van de nadruk te leggen op het goddelijk auteurschap van de Schrift. In 1917 werd Jansen gereformeerd predikant te Eindhoven, zijn tweede standplaats. Twee jaar later bleek bij een gesprek met zijn kerkenraad dat hij van oordeel was dat Genesis 1 en 2 niet voor historisch konden worden gehouden omdat dit tot een conflict met de wetenschap moest leiden. Jansen beschouwde het als 'verheven poëzie'. Na verder beraad met kerkenraad en classis, die ter zake advies had ingewonnen bij H.H. Kuyper, kwam Jansen tot de conclusie dat hij zich niet meer binnen de grenzen van de gereformeerde belijdenis bevond. In goed overleg legde hij zijn ambt van predikant neer en enkele dagen later zegden hij en zijn echtgenote het lidmaatschap van de GKN op. Daardoor kwam de kwestie niet op de agenda van de synode. Korte tijd later werd Jansen predikant in de hervormde kerk.

35 J. Ridderbos, 'Recensien. Ons Arsenaal, 2^e Serie No 1 en 2. Bijbelcritiek door Dr. C. Veltenaar, Veenendaal. Zutphen. J.B. van den Brink en Co.', *GTT* 19 (1918-1919) 342-347.

36 Notulen van de Classis Amersfoort van de Gereformeerde Kerken in Nederland 1919, in: Het Utrechts Archief, toegangsnummer 228-2, inv. nr. 1.1, map 4 en 5 en inv. nr. 1.2, map 12.

37 P.G. Doolaard red., *Tot tijd en wijle...1887-1987. Een bloemlezing uit een eeuw Gereformeerd kerkelijk leven in Veenendaal* (Aalten 1987) 56-61; G. Brinkman, 'Dr C. Veltenaar. 12 april 1873-23 Juni 1953 [In memoriam]', *Jaarboek ten dienste van de Gereformeerde Kerken in Nederland* 37 (Goes 1954) 421-423.

38 M.J. Aalders, 'Hendrik Jansen (1885-1972) en zijn botsing met de kerkenraad van de Gereformeerde Kerk van Eindhoven', *Historisch Tijdschrift GKN* nr. 20 (december 2010) 3-22.

3 Cornelis van Gelderen

Van 1904 tot zijn overlijden was Cornelis van Gelderen (1872-1945) hoogleraar in de Semitische talen en tot 1920 ook in de oudtestamentische vakken aan de VU. Namens de synode van de GKN hielden 'Deputaten tot oefening van het verband tusschen de Gereformeerde Kerken in Nederland en de theologische Faculteit der Vrije Universiteit te Amsterdam' sinds 1908 regelmatig toezicht op de colleges om te zien of de inhoud daarvan voldeed aan de afspraken die de GKN daarover met de VU had gemaakt in verband met de opleiding tot predikant.³⁹ In november 1916 kwamen deze deputaten tot de conclusie dat Van Gelderen ten aanzien van de oer-geschiedenis het laatste woord aan de historische kritiek liet.⁴⁰ Van Gelderen had namelijk betoogd dat de genealogie en de chronologie van Genesis 1-11 niet streng historisch opgevat konden worden. Uit de etymologie van Hebreeuwse namen van personen uit de tijd vóór de Babylonische spraakverwarring leidde Van Gelderen voorts af dat deze, omdat het Hebreeuws onmogelijk de oudste taal ter wereld kon zijn, verwijzen naar 'prehistorische figuren, gestoken in het gewaad van de historische Hebreeuwse taal'. Het is niet duidelijk of Van Gelderen hier doelde op Adam en Eva, aangezien hij geen namen noemde. Ook meende hij dat men de namen van de rivieren die het Paradijs omgaven, niet direct realistisch geografisch kon opvatten.⁴¹ Vitale feiten als schepping en val zouden kunnen zijn meegedeeld in een symbolische of ideële vorm of in een legendarische inkleding.⁴²

Deputaten concludeerden dat Van Gelderen blijkbaar van mening was dat de Schrift mededelingen doet over feiten in bewoordingen die niet 'strict-historisch' zijn. En dat was 'moeilijk te rijmen met het Gereformeerd gevoelen omtrent de graphische inspiratie'. Daaruit bleek volgens Deputaten dat Van Gelderen 'eene methode van behandeling volgt en eene Schriftbeschouwing schijnt voor te staan welke bij die belijdenis [nl. dat de Schrift is Gods Woord] niet passen, daar deze de Schrift behandelen als een gewoon literarisch product'. Verwezen werd naar artikel 3, 4 en 5 van de NGB.⁴³ Onder protest aanvaardde Van Gelderen de terugtocht. Hij beloofde op college voortaan over zijn bekritiseerde opvattingen te zwijgen. Hij voorkwam daardoor dat zijn opvattingen in de synode ter sprake zouden komen. Dat hij door deze gijzeling in een moeilijke spagaat kwam te verkeren bleek volgens een anecdote wel eens op college.

Dit conflict is eerst in 1980 door onderzoek van het particulier archief van Van Gelderen in de openbaarheid gekomen.⁴⁴ Maar kennelijk waren zijn opvattingen toch in ruimere kring bekend, want Van Gelderen heeft daarover gepu-

39 Aalders, *125 jaar FdG*, 15-16.

40 C. Houtman, 'Een episode uit het leven van een oriëntalist en oudtestamenticus aan de Vrije Universiteit. Prof. Dr C. van Gelderen in conflict met deputaten tot oefening van het verband', in: Augustijn e.a. ed., *In rapport met de tijd*, 67, noot 1.

41 Houtman, 'Een episode', 71-72.

42 Houtman, 'Een episode', 76.

43 Houtman, 'Een episode', 76-79.

44 Houtman, 'Achter de schermen', 178-201; Van Keulen, *Bijbel en dogmatiek*, 227-233.

C. van Gelderen
(1941-1942).

bliceerd en daaraan herinnerd in verband met de synode van 1926.⁴⁵ In zijn correspondentie uit dat jaar geeft hij er ook blijk van dat hij van mening is dat het paradijsverhaal niet noodzakelijkerwijs historisch moet worden opgevat.⁴⁶ Ook J.G. Geelkerken refereerde hieraan in enkele van zijn brochures.⁴⁷ Bij de debatten over Geelkerken zullen we Van Gelderen opnieuw tegenkomen, en wel als sympathisant van Geelkerken uit Amsterdam Zuid.⁴⁸ Ook nu zette Van Gelderen niet door, hij overleefde, volgens M.J. Aalders, door zijn sociale intelligentie.⁴⁹

45 C. van Gelderen, 'Ingezonden stuk', *Overtoomsche Kerkbode* 33 (1925), nr. 39 (27 september 1925); Van Gelderen wijst hier op zijn artikelen: 'Een belangrijke ontdekking in Sinai', *GTT* 13 (1913) 172-181 en een artikel in de *Utrechtsche Kerkbode* van 12 mei 1923 (dit stuk kon ik niet achterhalen) en tenslotte op het door hem geschreven lemma 'chronologie' voor de *Christelijke Encyclopaedie*. Dit stuk werd echter niet geplaatst. In plaats daarvan schreef F.W. Grosheide, een van de redacteuren, dit lemma zelf, mogelijk ter voorkoming van protesten.

46 Houtman, 'Achter de schermen', 190-191.

47 J.G. Geelkerken, *Op weg naar de synode* (Amsterdam 1926) 13; J.G. Geelkerken, *Mijn antwoord aan de synode* (Amsterdam 1926) 27.

48 Kuiper, *De voormannen*, 337; C. Houtman, 'Achter de schermen', 180-181, noot 8. Van Gelderens deelname leidde onder meer tot een nogal potsierlijke ingezonden stukken-wisseling met een jeugdig gemeentelid (H.L. van Bruggen). Van Gelderen stelde zich vaderlijk op, en werd daarop door 'mijn jongen' lelijk te kijk gezet (*Overtoomsche Kerkbode* 33 (1925), nr. 41 en 42 van resp. 11 en 18 oktober 1925).

49 Kuiper, *De voormannen*, 337; D.Th. Kuiper, 'De kwestie-Geelkerken. Een chronologisch overzicht',

Zijn gedachtenexperimenten en zijn gesputter in de marge werden hem gegund, mits hij er maar niet al te openlijk actie voor voerde. Van Gelderen nam daar kennelijk genoegen mee. Hij was dus meer een Galileo Galilei zoals Bavinck, dan een Iordano Bruno zoals Netelenbos en Geelkerken.⁵⁰ Dat het 'Katoentje' (Van Gelderens bijnaam; verbastering van het Hebreeuwse *qatôn* – klein mannetje)⁵¹ overigens niet aan persoonlijke moed ontbrak bleek in 1945 toen bij de bevrijding de Amsterdamse opperrabbin J. Tal en zijn echtgenote uit zijn huis opdoken.⁵²

4 De kwestie-Netelenbos

Door de toegeeflijkheid van Veltenaar, Jansen en Van Gelderen waren hun conflicten goeddeels buiten de publiciteit gebleven. Geheel anders zou het toegaan bij de 'kwestie-Netelenbos'.⁵³ De Middelburgse gereformeerde predikant Jan Bernard Netelenbos (1879-1934) verkondigde in de jaren 1911-1919 in woord en geschrift oecumenische ideeën over de door hem zeer gewenste toenadering van de GKN tot de hervormde kerk. Bij zijn intrede in Middelburg (1912) leidde dit al direct tot een controverse met de kerkenraad. Het werd er niet beter op toen Netelenbos er ook nog een afwijkende mening op na bleek te houden over de lengte van de schepingsdagen. Hij kreeg het dringende advies zich daarover 'vooralsnog niet uit te laten op den kansel en in de catechisatie'.⁵⁴ Maar hij zette zijn oecumenische activiteiten voort en schreef ter verdediging zijn brochure *Dat zij allen één zijn*.⁵⁵ De kerkenraad bracht haar bezwaren tegen Netelenbos' optreden vervolgens in de classis Middelburg. Uiteindelijk schorste deze Netelenbos als predikant.⁵⁶

Intussen publiceerde Netelenbos een nieuwe brochure: *De grond van ons geloof*, ditmaal niet handelend over de pluriformiteit van de kerk maar over zijn schriftbeschouwing. Hij waarschuwt daarin tegen 'den vloek van het intellectualisme' en tegen 'Bijbelvergoding'. Uitgaande van het onderscheid tussen formeel en materieel Schriftgezag zoals dat door Bavinck was geformuleerd, legt Netelenbos nog veel sterker de nadruk op het materieel gezag van de Schrift:

De eigenlijke openbaring aan profeten en apostelen ligt achter de Schrift, vond plaats in verledene tijden. De Schrift verduurzaamde ons die Openbaring slechts. (...) De ei-

in: Harinck red., *De kwestie-Geelkerken*, 11-41, aldaar 26; Aalders, 'Dr J.G. Geelkerken. Een kennismaking', 61; Houtman, 'Een episode', 84-87.

50 Vgl. Van Deursen, *Hoeksteen*, 96-99; zie hoofdstuk 2, samenvatting.

51 Van Keulen, *Bijbel en dogmatiek*, 231, noot 14.

52 C. Houtman, 'Gelderens, Cornelis van', *BLGNP* 2 (1983) 211-213.

53 C. Bezemer, 'Netelenbos, Jan Bernard', *BLGNP* 1 (1982) 208-209; C.J. de Kruijter, 'De erfenis niet geweigerd. Ds Jan Bernard Netelenbos (1879-1934)', *JGGKN* 6 (1992) 83-129; D. van Keulen, 'Schuilen achter Bavinck? Netelenbos' beroep op Bavinck in zijn kerkelijk conflict', *DNK* 24 (2001) 33-48; Kuiper, *De voor mannen*, 261-266; Kuiper, 'Gefnuikte vernieuwing', 64-69.

54 De Kruijter, 'De erfenis niet geweigerd', 88, 95.

55 J.B. Netelenbos, *Dat zij allen één zijn* (Zutphen 1917).

56 De Kruijter, 'De erfenis niet geweigerd', 106.

genlijke openbaring, zooals ze, geconcentreerd in Jezus Christus, tot de wereld kwam, was reeds feit, eer de Schrift haar boekte. (...) De objectieve openbaring moet zich in de subjectieve voortzetten en voltooiën, de uitwendige in de inwendige. (...) De Schrift doet daarbij slechts dienst als middel. (...) Vandaar dat eenmaal *de Schrift* een einde neemt. (...) [De] Geest verbindt ons allereerst met Hem en getuigt in ons dat we kinderen Gods zijn. Dat is de hoofdzaak, want de openbaring had tot doel, ons kinderen Gods te maken.⁵⁷

De classis Middelburg stelde een ‘commissie tot colloquium’ in om met Netelenbos over de geschillen te spreken. De aandacht van het conflict verplaatste zich nu van de pluriformiteit van de kerk naar de inspiratieleer en het Schriftgezag. Een onoverbrugbaar verschil betrof het punt van de grond van het geloof. Netelenbos schreef daarover: ‘De commissie zei: de grond van het geloof is de Heilige Schrift, terwijl ik staande hield: de grond van het geloof is het getuigenis van de Heilige Geest in ons hart’. De commissie concludeerde dat Netelenbos ‘in zijne beschouwing over de Heilige Schrift, zoals omschreven in zijn tweede brochure “De grond van ons geloof”, gevoelens voorstaat, welke geacht worden niet in overeenstemming te zijn met de artikelen 4 en 5 van onze Nederlandse Geloofsbelijdenis.’ Op 19 november 1919 werd Netelenbos door de classis Middelburg afgezet als predikant.⁵⁸

Netelenbos liet het er echter niet bij zitten en ging in beroep bij de generale synode. Als voorbereiding schreef hij de brochure *Ben ik gereformeerd?*⁵⁹ Daarin gaf hij een samenvatting van de doorge-
maakte procedure en van zijn inzichten betreffende de pluriformiteit van de kerk en de geschilpunten die bij het colloquium ter sprake waren gekomen, namelijk de ‘ingeving der H.S., het recht der historische critiek en de grond van ons geloof’. Netelenbos geeft een uitvoerige verdediging van zijn standpunten, waarbij hij zich op Kuyper en vooral op Bavinck beroept. De laatste citeert hij als volgt: ‘er kan verschil van meening over bestaan, of wij en hoe ver wij bij Job, Prediker en Hooglied aan historie of aan historische inkleeding te denken hebben’. Maar, zo vervolgt hij, ‘toen ik aan de commissie tot colloquium verklaarde, Gen. 3 te houden

J.B. Netelenbos (1930).

57 J.B. Netelenbos, *De grond van ons geloof* (Utrecht 1919) 5-7.

58 De Kruijter, ‘De erfenis niet geweigerd’, 105-111.

59 J.C. Netelenbos, *Ben ik gereformeerd? Een woord naar aanleiding van de tegen mij gevoerde kerkelijke procedure* (Baarn 1920).

voor een Oostersch ingekleed verhaal van het feit van den val, werd dit als kettersch gekenmerkt. Maar wat doen Bavinck en de Statenvertaling [in de kanttekeningen] anders? Alleen: Bavinck houdt in theorie aan de letterlijke inspiratie vast, ik acht haar, gezien al de bovenvermelde gegevens, absurd.' En, even verder, 'De inspiratie der H. Schrift is een feit, maar als historische openbaring draagt ze al de kenmerken van het betrekkelijke en menschelijk onvolkomene'.⁶⁰

Een door de synode daartoe benoemde commissie onder voorzitterschap van G.Ch. Aalders nam de hele gevolgde procedure nogmaals kritisch door.⁶¹ Uit het 'dogmatisch gedeelte' van het commissierapport blijkt dat de commissie Netelenbos een lijst met niet minder dan negentien vragen voorlegde. De commissie eindigde met een negental onoverkomelijke bezwaren, waaronder:

- dat br [broeder] N. den vorm der Schrift en de inkleeding wel beschouwt als door God gewild, en staande onder zijn providentiële leiding, maar niet *rekent tot het geïnspireerde*, zoodat deze vorm feilbaar is
- dat br N. wat aangaat de historie van Genesis 2 en 3 een dergelijke scheiding maakt tusschen inhoud en vorm, tusschen gedachte en inkleeding, dat hij de laatste als 'mythisch' beschouwt. (...) Het Paradijs en de twee boomen, de slang, haar spreken en vervloeking is voor hem geen historische werkelijkheid, doch Oostersche inkleeding.
- dat Netelenbos bleef volhouden 'dat we als protestanten niet in Jezus' kruisdood, opstanding en hemelvaart gelooven omdat de Bijbel ons dit verhaalt, maar omdat we met Christus gekruisigd, gestorven, opgewekt en in den hemel gezet zijn'.

De commissie oordeelde dat deze en andere uitspraken van Netelenbos strijdig waren met een aantal nader genoemde artikelen van de NGB en was voorts 'van oordeel dat deze br. als Dienaar des Woords niet kan gehandhaafd blijven'. Netelenbos werd vervolgens op 8 september 1920 door de synode met algemene stemmen afgezet als predikant doordat het eerdere besluit van de classis Middelburg werd bevestigd.⁶² Bij Netelenbos' veroordeling zal ook een rol hebben gespeeld dat hij niet naliet gedurende de procedure uitvoerig propaganda voor zijn opvattingen te maken in de pers, in brochures en bij de vele voordrachten die hij door het hele land hield. Na zijn afzetting als gereformeerd predikant verliet Netelenbos de GKN en trad hij toe als lid van de NHK. Korte tijd later werd hij hervormd predikant. Hij schreef daarna nog verschillende brochures. In één daarvan noemde hij zichzelf 'ethisch-gereformeerd' zoals, naar hij aanhaalde, ook Groen van Prinsterer zichzelf had genoemd.⁶³

Volgens Van Keulen ging Netelenbos in zijn schriftbeschuwing inderdaad uit van 'het denken van Bavinck', maar is het beroep op diens opvattingen 'soms met recht', doch 'verschillende malen levert hij echter een eenzijdige, onduidelijke of zelfs onjuiste interpretatie van Bavincks gedachtegoed'. Niettemin wist Netelen-

60 Netelenbos, *Ben ik gereformeerd?*, 25.

61 *Acta* 1920, (bijlage 2) 102-124, aldaar 115-124.

62 *Acta* 1920, (artikel 139, 140) 69-71.

63 De Kruijter, 'De erfenis niet geweigerd', 112-114.

bos volgens Van Keulen wel een aantal intrinsieke spanningen in het werk van Bavinck bloot te leggen.⁶⁴

Door haar veroordeling van Netelenbos specificeerde de synode de basis van het Schriftgezag. Van de organische inspiratie, met meer ruimte voor de subjectieve inbreng van de Bijbelschrijver zelf, en daarmee voor een minder letterlijke exegese, verschoof de nadruk in de richting van een mechanische of grafische inspiratie. De exegese werd daardoor ingeperkt en de kerkelijke jurisprudentie uitgebreid. Bij de volgende kwestie ging de synode op een gelijksoortige manier te werk.

5 De kwestie-Geelkerken

5.1 De aanloop

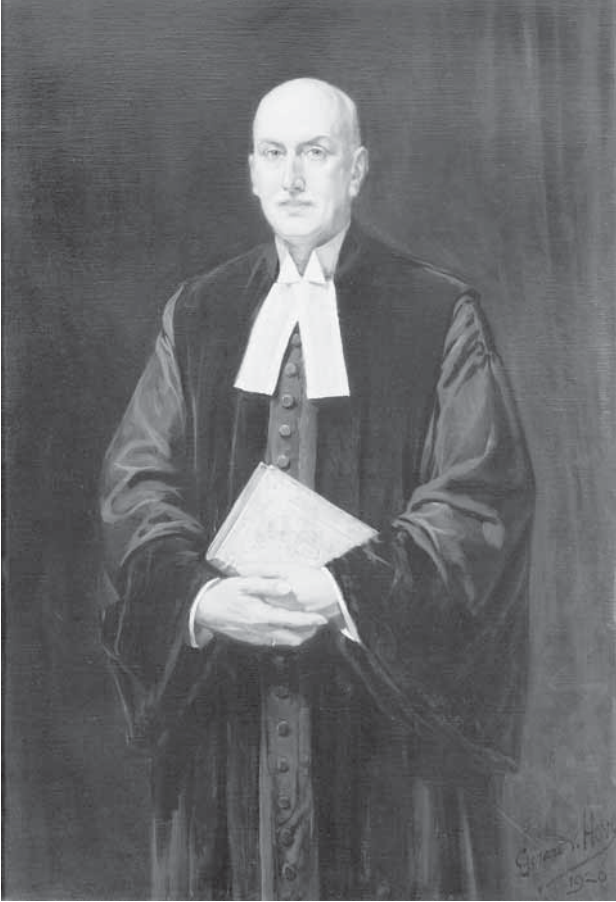
De 'kwestie-Geelkerken' (1924-1926) is, met uitzondering van de grote omslag in de jaren 1970-1980, de grootste crisis geweest in het bestaan van de GKN. Er werd zelfs een buitengewone generale synode voor bijeengeroepen. Johannes Gerardus Geelkerken (1879-1960) had theologie gestudeerd aan de VU en was gepromoveerd bij Bavinck (1909) op een proefschrift over *De empirische godsdienstpsychologie*. In 1915 werd hij predikant bij de GKN-gemeente Amsterdam Zuid (Overtoom). Zoals eerder vermeld had hij door zijn geprononceerd vernieuwingsgezin optreden weerstanden gewekt. De 'kwestie' kwam aan het rollen door zijn preek op 23 maart 1924 over Zondag 3, vraag 7 van de Heidelbergse Catechismus: 'Vanwaar komt dan zulke verdorven aard des mensen?'. Volgens een gemeentelid ('broeder Marinus') had Geelkerken bij de behandeling van het verhaal van de zondeval uit Genesis 3 getuigd van een opvatting die 'het duidelijk bericht der Heilige Schrift over de eerste zonde des mensen (...) in twijfel trekt en als onwaarschijnlijk verkondigt'. Marinus diende een bezwaarschrift in bij de kerkenraad.⁶⁵

Evenals bij de kwestie-Netelenbos doorliep de procedure bij Geelkerken achtereenvolgens de kerkenraad, de classis en de particuliere synode van Noord-Holland en kwam zij ten slotte op de agenda van de buitengewone generale synode van 1926 in Assen. Met voorbijgaan van kerkrechtelijke en procedurele kwesties beperk ik mij tot de dogmatische en exegetische aspecten van het probleem met betrekking tot de exegese van de eerste drie hoofdstukken van Genesis en met het Schriftgezag in het algemeen. Deze vragen kwamen formeel aan de orde in beraadslagingen in de genoemde kerkelijke vergaderingen.⁶⁶ Maar de kwestie trok ook veel publieke aan-

⁶⁴ Van Keulen, 'Schuilen achter Bavinck?', 45-48.

⁶⁵ B.A. Venemans, 'Geelkerken, Johannes Gerardus', *BLGNP* 2 (1982) 206-209; Kuiper, *De voormannen*, 273-291; D.Th. Kuiper, 'Bibliografie inzake de kwestie Geelkerken', in: Harinck red., *De kwestie-Geelkerken*, 205-211; Kuiper, 'De kwestie-Geelkerken. Een chronologisch overzicht', in: Harinck red., *De kwestie-Geelkerken*, 11-41; Aalders, 'Dr J.G. Geelkerken. Een kennismaking'; Van Keulen, *Bijbel en dogmatiek*, 247-278.

⁶⁶ Voor een overzicht van de gevolgde procedure zie: Kuiper, 'De kwestie-Geelkerken. Een chronologisch overzicht'.

J.G. Geelkerken (1926).

dacht, niet in de laatste plaats door toedoen van Geelkerken zelf, die zowel over zijn zienswijze als over de kerkelijke procedure diverse brochures en krantenartikelen schreef. Zowel in de lokale als in de landelijke kerkelijke en algemene pers werd de zaak heftig bediscussieerd. Buiten de kring der geestverwanten wekte de kwestie van ‘de sprekende slang’ vooral opperste verbazing en hoon (zie spotprent p. 105).

Naar aanleiding van de klacht van Marinus stelde Geelkerken, die ‘van schets’ gepreekt had, een week later een ‘preekcoupure’ op schrift. Hieruit volgt nu een citaat met betrekking tot zijn behandeling van het derde hoofdstuk van Genesis:

Zo spreekt het van de staat der rechtheid en dus van een tijdperk in de geschiedenis der mensheid, dat aan haar geschiedenis, zoals wij die alleen kennen, namelijk in de zonde, voorafgaat. En gelijk van den staat der heerlijkheid hiernaamaals, van den hemel, zoo kunnen wij ook van dien staat der rechtheid ons alleen een voorstelling maken met behulp van wat wij kennen in *deze* bedeeeling. Als God ons dan ook daaromtrent zijn openbaring geeft, dan spreekt hij daarover, en van dien staat der hemelsche heerlijkheid en van dien staat der rechtheid, in bewoordingen aan onze tegenwoordige aardsche bedeeeling ont-

leend. Anders zouden wij er niets van kunnen vatten (...). Ook is het vaak moeilijk uit te maken, hoe allerlei bijzonderheden, die Genesis 3 ons bericht, moeten worden uitgelegd, en zijn er schier evenveel ‘verklaringen’ als geleerde uitleggers. Denk maar aan ‘den boom der kennis des goeds en des kwaads’, de slang en haar spreken, den boom des levens, enz. Doch de gemeente late zich door dit alles niet van de wijs brengen. Vast staat, dat wij in Genesis 3 de bekendmaking hebben van een historisch feit, het feit van de zondeval, die heeft plaatsgehad aan het begin van de geschiedenis van ons menselijk geslacht.⁶⁷

Een historisch feit dus, medegedeeld in bewoordingen die zijn aangepast aan ons bevattingsvermogen. De kerkenraad van Amsterdam Zuid verklaarde Marinus’ klacht ongegrond. Marinus ging daarop in beroep bij de classis Amsterdam. Daar werd, kort samengevat, vastgesteld dat Geelkerken weliswaar de zondeval als een historisch feit erkende, maar dat niet viel uit te maken ‘of heel het verloop van het verhaal (...) door dr Geelkerken als historie wordt aanvaard.’ Blijkbaar was door diens verklaring de indruk gewekt alsof hij ‘van gevoelen is, dat de openbaring in Genesis 1, 2 en 3 geboekt door God is gegeven in symbolischen vorm, evenals de openbaring van den staat der heerlijkheid, wat zou leiden tot de voorstelling, dat Genesis 1-3 niet zou zijn *zuivere historiebeschrijving*, hetwelk in strijd zou wezen met onze belijdenisgeschriften.’ De classis betrok dus alle drie eerste hoofdstukken van Genesis en daarmee ook het scheppingsverhaal bij de procedure. De belangstelling was echter niet gericht op het scheppingsverhaal als zodanig maar op ‘de staat der rechtheid’, de paradijselijke toestand van zondeloosheid, waaraan een einde kwam door de zondeval.

De classis won ‘professoraal advies’ in bij de theologische hoogleraren van de VU en Kampen. Een van hun adviezen luidde om het eerste hoofdstuk van Genesis buiten beschouwing te laten, omdat de bewuste preekcoupure daarop geen betrekking had.⁶⁸ Geelkerken tekende daar in een brochure, de preekcoupure parafraserend, bezwaar tegen aan:

Ik merk hier op dat ik in mijn preek-coupure met zoovele woorden evenmin gesproken heb over Genesis II. Wanneer men nu zegt: gij noemdet toch ‘den boom der kennis des goeds en des kwaads’ en ‘den boom des levens’, en van beide wordt toch ook gesproken in Genesis II, dan antwoord ik daarop: dan moet óók Genesis I in de vragen gehandhaafd blijven, want ik sprak van ‘den staat der rechtheid’, en daarvan gewaagt ook Genesis I. Trouwens, Genesis I-III vormen voor de exegese zulk een in zichzelf afgesloten, één en ondeelbaar Schriftgedeelte, dat het struisvogel-politiek is, om wel omtrent de exegese van Genesis II en III ‘vragen’ te stellen, maar Genesis I terzijde te laten. (...) Ook is het vaak moeilijk uit te maken, hoe allerlei bijzonderheden, die Genesis I ons bericht, moeten worden uitgelegd, er zijn schier evenveel ‘verklaringen’ als geleerde uitleggers. Denk maar aan: ‘in den beginne’, ‘God zeide’, de scheppings-‘dagen’, de schepping van ‘man en vrouw’ enz.⁶⁹

67 J.G. Geelkerken, *Vragen, mij voorgelegd door de classis Amsterdam der Gereformeerde Kerken, en mijn antwoord daarop* (1^e druk, Amsterdam 1925; 6^e druk, Amsterdam 1925) 5-6.

68 J.G. Geelkerken, *Op weg naar de synode* (Amsterdam, 1926) 13-14.

69 Geelkerken, *Op weg naar de synode*, 17-18.

Kortom, Geelkerken had ook nog wel iets te vertellen over het scheppingsverhaal van Genesis 1. Maar ook al noemde hij de schepping en de oorsprong van het heelal, hij betrok dit uitdrukkelijk op de heilsgeschiedenis van de mensheid, de 'staat der rechtheid' en de zondeval. Een relatie met de evolutietheorie legde hij al helemaal niet. Het oordeel daarover viel kennelijk zowel voor Geelkerken als voor de synode buiten de belangstellingsfeer, die beperkt bleef tot de zondeval.⁷⁰ Maar ook is wel gesuggereerd dat het buiten beschouwing laten van Genesis 1 tot bedoeling had de vingers niet te branden aan niet-letterlijke interpretaties over het scheppingsverhaal, zoals die bij voorbeeld leefden bij de vu-hoogleraar Oude Testament G.Gh. Aalders, prominent adviseur van de synode, om nog maar te zwijgen van de eerder genoemde opvattingen van H. Bavinck en C. van Gelderen.⁷¹

Toen ook het classicale beraad niet tot overeenstemming leidde werd besloten tot het bijeenroepen van de buitengewone generale synode van Assen. De 'dogmatisch-exegetische commissie' legde Geelkerken negentien vragen voor. Nu bleek waar het deze om te doen was: een vrije wetenschappelijke exegese van de Schrift, in dit geval toegepast op het verhaal van de zondeval.⁷² Hij begon zijn antwoord met de erkenning van de Schrift 'als het Woord Gods, dat wil zeggen de met absoluut gezag tot ons komende, onfeilbare, door den Heiligen Geest geïnspireerde, geëscriptureerde bijzondere Godsopenbaring'. Vervolgens verwierp hij de mechanische schriftopvatting 'die het zich gemakkelijk maakt door zich aan de letter van de schrift vast te klampen' en verklaarde de 'echt-reformatorische' organische schriftopvatting van Kuiper en Bavinck tot de zijne. Maar de organische schriftbeschouwing is, ook volgens Kuiper en Bavinck, 'nog niet àf', maar dient door verdere studie te worden vervolmaakt. Geelkerken verwees hiervoor naar het eerste bezwaarschrift van J.P. de Gaay Fortman en medestanders aan de synode.⁷³

Geelkerken betoogt vervolgens, alweer met een beroep op Kuiper en Bavinck, dat er meer theologisch-wetenschappelijke arbeid aan de Schrift moet worden verricht. Wat de theoloog daarbij nodig heeft is 'vrijheid om te onderzoeken, te spreken en te schrijven, gelijk zijn overtuiging dit eischt...*die* vrijheid is het, waarin hij door niets mag worden belemmerd'. De confessie heeft, aldus Geelkerken, geen absoluut gezag, maar ontleent haar gezag aan de Schrift. En de Schrift is op haar beurt weer niet identiek met een of andere opvatting *van* de Schrift. De kerk heeft resultaten van wetenschappelijk onderzoek zoals bij voorbeeld die van C. van Gelderen te aanvaarden, 'dankbaar voor het rijkere licht, dat er door valt op de Schrift zelve', en zo nodig haar belijdenis aan te passen.⁷⁴ Dat is wat Geelkerken bedoelde

70 H.H. Kuiper, 'Ongewenschte inmenging', *De Heraut* nr. 2489 (4 oktober 1925); K. Schilder, 'Kwestie-Geelkerken', *De Reformatie* 6 (1925) d.d. 6 november 1925.

71 Kuiper, *De voormannen*, 333-334; Buytendijk, 'Wat iemand zegt en wat hij is', 2-3; H.C. van den Brink, 'De zes scheppingsdagen', *Woord en Geest* 2 (1926) 273-274; Houtman, 'Achter de schermen', 184-185, m.n. noot 29. G.Ch. Aalders publiceerde zijn nog te bespreken theorie pas in 1932.

72 J.G. Geelkerken, *Mijn antwoord aan de synode. Mechanische binding of organische vrijheid inzake Schriftbeschouwing* (Amsterdam 1926) 12-17.

73 Zie hieronder, hoofdstuk 5.

74 Geelkerken, *Mijn antwoord aan de synode*, 27.

toen hij ruimte vroeg voor een andere dan traditionele uitleg van het verhaal van de zondeval.

5.2 De interventie van J. Ridderbos: *Het verloren paradijs*

Aan de vooravond van de buitengewone synode van Assen presenteerde de Kamper hoogleraar Oude Testament J. Ridderbos een beschouwing over *Het verloren paradijs*. Zijn 'vlugschrift' begint met de verwijzing naar een spotprent waarin een slang en een aap samen worden opgevoerd als de 'heilige dieren' van de gereformeerden: 'Inderdaad is in dat tweetal dieren in beeld gebracht de tegenstelling tusschen tweeërlei levensleer. Eenerzijds de leer der Schrift, dat de door God geschapen mensch zijn weg begon in den zondeloozen geluksstaat van het Paradijs', gevolgd door de zondeval en de verlossing, anderzijds 'de moderne evolutie-theorie, die den mensch trapsgewijze laat voortkomen uit wezens van lagere soort, en in verband daarmee de zonde beschouwt als een hem nog aanklevende tekortkoming, waarvan verwacht mag worden, dat ze in den weg van voortgaande ontwikkeling zal worden overwonnen'.⁷⁵

Dat is Ridderbos' uitgangspositie voor zijn beschouwing: van tweeën één, de heilsgeschiedenis of de evolutie. Alle drie eerste hoofdstukken van Genesis, samengevat als de geschiedenis van schepping, val en belofte van verlossing van Godswege worden geplaatst tegenover de autonome evolutie van de levende wezens tot de mens, en van eenvoudige naar hogere vorm van godsdienst, zoals we ook bij H.H. Kuyper tegenkwamen.

Ridderbos geeft vervolgens uitdrukkelijk te kennen dat zijn schrijven een geheel algemeen karakter draagt en geen enkele betrekking heeft op de kwestie-Geelkerken.⁷⁶ Maar erg geloofwaardig is dat niet: het stelling nemen in het debat rondom de aanstaande synode, waar toch al zoveel rumoer aan was voorafgegaan, zo kort voor het begin van die synode, door één van de rapporteurs van de commissie die de synode over Geelkerken zou adviseren kon niet anders dan als voorbereiding tot die synode bedoeld zijn. Sterker nog, de toon voor de synode was gezet, de weg terug was afgesloten.

Ridderbos geeft een overzicht van de bestaande meningen over het paradijsverhaal: van de eenvoudig-historische (de gereformeerde) tot de naturalistische moderne, die het als een mythe beschouwt. Daartussenin vindt men dan de diverse vrij-historische, symboliserende of allegoriserende voorstellingen, die de nadruk leggen op de ethische betekenis van het verhaal, maar er ook 'een zekere historische waarheid in erkennen'.⁷⁷ Wij gereformeerden hebben alleen te onderzoeken wat de bedoeling van dit schriftgedeelte is, aldus Ridderbos. Bijdragen hiertoe van de we-

75 J. Ridderbos, *Het verloren paradijs. Een woord met het oog op de aangaande Genesis 2 en 3 gerezen vragen* (Kampen 1925) 5-6. J. Ridderbos (1879-1960) was van 1913-1950 hoogleraar Oude Testament aan de ThUK en adviseur van de synode van Assen (R.H. Bremmer, 'Ridderbos, Jan', *BLGNP* 1 (1978) 280-283).

76 Ridderbos, *Het verloren paradijs*, 6-7.

77 Ridderbos, *Het verloren paradijs*, 7-9, 31.

J. Ridderbos.

tenschap worden hoog geschat, mits deze haar uitgangspunt neemt in de erkenning van Gods Woord. Nadat Ridderbos heeft opgeroepen vooral te onderscheiden tussen feiten en theorieën noemt hij als zeldzaam voorbeeld van een te accepteren wetenschappelijk feit, dat 'èn Dr. Kuyper èn Dr. Bavinck de mogelijkheid hebben uitgesproken, dat de dagen van het scheppingsbericht in Gen. 1 misschien als langere tijdperken zijn bedoeld'.⁷⁸ Maar het paradijsverhaal hebben wij op te vatten als een historisch verslag van gebeurtenissen die op een geografisch duidelijk aangeduide plaats hebben plaats gevonden, al hebben wij die plaats tot nu toe helaas nog niet terug kunnen vinden. Een figuurlijke spreekwijze mogen we alleen vaststellen bij duidelijke antropomorfis-

men, zoals bij de tekst: 'de Heere God maakte voor Adam en zijn vrouw rokken van vellen, en toog ze hun aan'. (Gen. 3:21) En ook werd de Hebreeuwse taal niet in het paradijs gebruikt: het is een oorspronkelijke Kanaänitische taal die door Abraham en zijn nakomelingen werd overgenomen.⁷⁹

Een andere vraag, meent Ridderbos, is of opvattingen van het paradijsverhaal, die uitgaan van een grotere of kleinere kern van historische feitelijkheid, maar daarnaast een niet-letterlijke opvatting van de omstreden 'vier bijzonderheden' [de boom der kennis, de boom des levens, de slang en haar spreken], of zelfs van het hele verhaal accepteren, voor ons gereformeerden aanvaardbaar zijn. Hij geeft een overzicht van zulke beschouwingswijzen, waarbij hij enige sympathie uitspreekt voor de opvatting van het verhaal als een retrospectieve profetie. Daarbij moeten we ons voorstellen dat het verhaal slechts gedeeltelijk door mondelinge overlevering bij de Bijbelschrijver is terechtgekomen en door speciale nieuwe inspiratie van de Heilige Geest is hersteld 'in den Goddelijk-geautoriseerden vorm, waarin de Schrift het ons biedt'. Hierbij wijst Ridderbos op het verband met het scheppingsverhaal, waar Kuyper en Bavinck een niet-letterlijke opvatting van de scheppingsdagen als 'profetische dagen' voor mogelijk hielden. Maar het verschil is dan weer dat bij de schepping geen menselijke getuige aanwezig was, zodat dit verhaal geheel door bijzondere goddelijke openbaring moet zijn aangebracht, terwijl er bij het paradijsverhaal nog van een, zij het waarschijnlijk sterk 'verbasterde' doorgegeven

⁷⁸ Ridderbos, *Het verloren paradijs*, 14.

⁷⁹ Ridderbos, *Het verloren paradijs*, 26-27; vgl. Houtman, 'Een episode', 71; G.Ch. Aalders, *De Goddelijke openbaring in de eerste drie hoofdstukken van Genesis* (verder afgekort tot *GOG*) (Kampen 1932) 332-337.

Caricatuur 'Moderne theologische kwesties', *De Groene Amsterdammer*, 19 september 1925.

kennis van de getuigen, dus van Adam en Eva zelf, gebruik kan zijn gemaakt. Bij het paradijsverhaal is er dus minder reden om een vrijere exegetische te hanteren dan bij het scheppingsverhaal, zo betoogt Ridderbos.⁸⁰ Het aannemen van een oud-oosterse invloed bij het tot stand komen van het paradijsverhaal acht Ridderbos principieel onjuist. Evenals H.H. Kuyper en G.Ch. Aalders stelt hij zich op het standpunt dat men zich hiermee begeeft op de weg van de evolutie, in dit geval die van de *Religionsgeschichte*. Het is juist andersom: in de Babylonische godsdienst zijn nog overblijfselen van de Bijbelse openbaring te vinden, waardoor het historisch karakter van de Bijbelse openbaring wordt bevestigd.⁸¹

Het paradijsverhaal vormt een innerlijke eenheid, aldus Ridderbos, waaruit de omstrede vier bijzonderheden niet losgemaakt kunnen worden zonder het karakter van historisch getuigenis aan te tasten. En dan zou een beginsel ingevoerd worden bij de uitlegging van de 'heilige geschiedbeschrijving', dat 'van de meest noodlottige gevolgen kan worden, omdat het die geschiedenis principieel overgeeft aan de subjectieve opvatting van den Schriftverklaarder'. De verklaring van het prof-

80 Ridderbos, *Het verloren paradijs*, 31-35, ook: Aalders, *GOG*, 337-341.

81 Ridderbos, *Het verloren paradijs*, 32.

De buitengewone synode van Assen (1926). De vrouw met de Drentse muts is de kosteres van de Zuiderkerk te Assen, mevrouw Lammechien Spier-Pietersen; achter haar: koster Hendrik Spier.

gebod als eerste ethische proef voor de mens, ‘toen hij op den weg der evolutie van dier tot mensch geworden was’, en zoals dat sindsdien voor ons allen nog steeds is en waarvoor wij nog steeds dikwijls bezwijken, past natuurlijk uitstekend in de evolutietheorie, zo betoogt Ridderbos. Maar daarmee komt niet alleen het dogma aangaande de Schrift in gevaar, maar ook dat deel van het dogma, waarin de geloofsinhoud van de heilsgeschiedenis is uitgesproken, de leer van de val, de erfzonde en de verlossing.⁸²

Zo keerde Ridderbos zich zeer beslist tegen het loslaten van het historisch Schriftgezag in het algemeen en aangaande het paradijsverhaal in het bijzonder, en tegen het toelaten van argumenten vanuit de evolutietheorie bij de vroegste historie van de mens. Het gezag van het dogma ging voor hem boven het gezag van de exegese: deductieve overtuigingen gaan de invloed van empirische gegevens waarmee de exegese te werk gaat te boven. Zagen we al niet dat Abraham Kuyper die rekende tot ‘het sousterrein der wetenschap’?

82 Ridderbos, *Het verloren paradijs*, 36-37.

Kostersechtpaar
Spier-Pietersen.

Hendrik Spier

Geb.: Assen, 25 september 1868

Huwelijk: Assen, 10 mei 1893

Overleden: Assen, 27 januari 1937

Lammechien Pietersen

Geb.: Vries, 29 januari 1867

Huwelijk: Assen, 10 mei 1893

Overleden: Assen, 5 november 1945

5.3 De synode besluit

De dogmatisch-exegetische commissie van de synode, met als rapporteurs de hoogleraren K. Dijk en J. Ridderbos en de predikant J. Thijs, stelde vast dat Geelkerken ‘ten opzichte van de kwestie der uitlegging een zoodanig standpunt inneemt dat sommige zaken of feiten, die naar de klaarblijkelijken zin van het Schriftverhaal hier worden medegedeeld, door die “uitlegging” worden weg-geëxegetiseerd.’ Zij constateerde dat Geelkerken weliswaar het proefgebod, de geografische bepaaldheid van het paradijs en, in het algemeen, de daarin zich bevindende bomen als zintuiglijk waarneembare werkelijkheden aannam, maar dat hij dit niet wilde bevesti-

gen met betrekking tot de boom der kennis des goeds en des kwaads, de boom des levens, de slang en haar spreken. Geelkerken wilde de zintuiglijke waarneembaarheid van deze vier bijzonderheden echter ook niet ontkennen, hij had er alleen geen vaststaande mening, geen 'eigen exegese' over.⁸³

Wat kon dit anders betekenen dan een 'vrij-historische' of 'ideeël-historische' opvatting, zoals door Ridderbos in zijn brochure veroordeeld? Volgens de commissie viel de bedoeling van de Schrift weliswaar niet altijd samen met de letterlijke zin der woorden. Maar, 'zal men aan figuurlijke taal mogen denken, dan moet daarvoor een geldige grond zijn bij te brengen.' En daarvoor moest de Schrift zelf het criterium zijn.⁸⁴ Daarover bleken Geelkerken en de commissie het eens. Maar de commissie achtte Geelkerken inconsistent als hij het proefgebod en het paradijs wel als zintuiglijk waarneembaar erkende, maar dit ten aanzien van de genoemde vier bijzonderheden in het midden wilde laten. De consequentie daarvan was dat we dan ook van heel het Paradijs niets met zekerheid zouden kunnen zeggen. En 'dat zou zeker – bij de groote beteekenis, die deze geschiedenis heeft voor de leer des heils – van de meest bedenkelijke gevolgen zijn voor het geloofsbewustzijn der gemeente'.⁸⁵

De commissie kwalificeerde dit als willekeurige uitleg van de Schrift en daardoor aantasting van de Schriftinhoud zelf, hetgeen in strijd werd geacht met artikel 4 en 5 van de NGB. Kennelijk achtte zij, in tegenstelling tot Geelkerken, in de tekst geen criteria aanwezig die de vrijheid verlenen tot een figuurlijke opvatting. Met name eiste de commissie 'grote voorzichtigheid in het aanvaarden van de z.g.n. resultaten der wetenschap', in dit geval de door Geelkerken aangevoerde resultaten van het onderzoek van de oud-oosterse wereld en het nieuwe licht die deze geworpen hadden op de oergeschiedenis.⁸⁶ Ook het door Geelkerken gebruikte argument, dat voor de beschrijving van de staat der rechtheid evenals voor de staat der heerlijkheid geldt dat de terminologie een andere is dan voor de beschrijving van de alleen ons bekend zijnde huidige bedeling, ging volgens de commissie niet op. Want de staat der rechtheid behoort tot het leven in de tijd, en de staat der heerlijkheid tot het leven in de eeuwigheid: 'de ene is geschiedschrijving, de andere profetie'.⁸⁷

Tijdens haar zitting van januari tot maart 1926 ontving de synode een aantal indrukwekkende protesten van de natuuronderzoekers. Het gaat om vier bezwaarschriften van de bioloog J.P. de Gaay Fortman, de astronoom en natuurkundige W.J.A. Schouten en enkele medestanders. Schouten diende er op persoonlijke titel nog twee in. Al deze bezwaarschriften werden door de synode formeel afgewezen. Op het verloop van de synode hadden zij geen aantoonbare invloed. Deze bezwaarschriften kunnen worden gezien als het begin van het debat tussen natuuronderzoekers en theologen binnen de GKN in jaren twintig en dertig. Zij zullen binnen het kader van de bespreking van dat debat worden behandeld in het volgende hoofdstuk.

83 *Acta* 1926 1, (bijlage 16) 42-43.

84 *Acta* 1926 1, (bijlage 16) 46.

85 *Acta* 1926 1, (bijlage 16) 48.

86 *Acta* 1926 1, (bijlage 16) 51.

87 *Acta* 1926 1, (bijlage 16) 52.

Op 17 maart 1926 werd Geelkerken door de synode met algemene stemmen ‘ontzet uit zijn ambt van dienaar des Woords’ wegens zijn weigering zich te onderwerpen aan het gezag van de synode, zijn afwijking van de leer van de kerk en openbare scheurmaking.⁸⁸ Het feit dat ‘alle leden der Synode zonder een uitzondering en zonder eenig voorbehoud hun volle instemming met dit rapport betuigd, en zich met de conclusies daarvan [hadden] vereenigd’ leidde na afloop van de synode ook H.H. Kuypers tot de uitspraak: ‘daarin ligt voor ons nog altoos het beste bewijs, dat de leiding des Heiligen Geestes, waarom zo ernstig gebeden was, aan deze Synode niet heeft ontbroken’.⁸⁹ De praeses van de synode (K. Fernhout) had al eerder zijn vertrouwen uitgesproken dat ‘Hij [God] ons leidde door zijnen Heiligen Geest’.⁹⁰ Er werd geen oordeel uitgesproken over de vraag of het Geelkerken aan die leiding had ontbroken.

De meerderheid van Geelkerkens kerkenraad sloot zich bij hem aan, waarna deze 27 ouderlingen en 14 diakenen eveneens uit hun ambt werden gezet.⁹¹ De synode zette een organisatie op om heterodoxe predikanten of kerkenraden zo nodig schismatiek te verklaren en af te zetten.⁹² In de volgende jaren werden daar nog enkele predikanten die zich niet konden verenigen met de synodale exegese van het paradijsverhaal (het scheppingsverhaal speelde hierbij geen rol), door getroffen.⁹³ Uiteindelijk verlieten ongeveer vijftien predikanten en tientallen leden van kerkenraden, afgezet door de synode of onder druk afgetreden, samen met ongeveer 5.000 ‘gewone’ leden de GKN om zich merendeels te verenigen in ‘de Gereformeerde Kerken in Hersteld Verband’. Geelkerken bleef predikant bij de Hersteld Verband-gemeente van Amsterdam Zuid, die de beschikking kreeg over de Parkkerk.⁹⁴ In 1945 sloten de Hersteld Verband-kerken zich aan bij de Nederlandse Hervormde Kerk.

6 Nabeschouwingen over de kwestie-Geelkerken

6.1 De synode

Nog tijdens haar zitting in Assen had de synode een ‘Woord van vermaan aan de kerken’ doen uitgaan aan ‘de kerken in het algemeen en aan de dienaren des Woords en de opzieners [ouderlingen] in het bijzonder’. Dit vermaan was opgesteld door J. Ridderbos.⁹⁵ Het bevat enkele elementen die voor ons onderzoek van groot belang zijn. Zo stelt de synode:

88 *Acta* 1926 I, (artikel 242, 243) 92-94

89 H.H. Kuypers, [zonder titel], *De Heraut* nr. 2519, 2 mei 1926.

90 *Acta* 1926 I, (artikel 203) 76; vgl. getuigenissen over de leiding van de Heilige Geest bij synodes van de oud-christelijke kerk bij: G.P. Hartvelt, *Goed voor Gods Woord* (Kampen 1969) 68.

91 *Acta* 1926 I, (artikel 244, 245) 94-96.

92 *Acta* 1926 I, (artikel 246) 96-97.

93 Van Keulen, *Bijbel en dogmatiek*, 226, noot 3.

94 Thans in gebruik als concertzaal ‘Orgelpark’ (Gerard Brandtstraat 26).

95 *Acta* 1926 I, (artikel 179 en 187) 70-71.

De synode mag niet nalaten ook in meer algemeenen zin te wijzen op de noodzakelijkheid om vast te houden aan de Heilige Schrift als het Woord Gods en dus ook een heel de *heilige geschiedenis*, zoals deze ons in deze Schrift wordt beschreven en medegedeeld. (...) In verband met dit alles is er naar het oordeel van de synode ook reden om een ernstige waarschuwing te doen uitgaan, dat niet het gezag van eenige wetenschap boven dat van de Heilige Schrift worde gesteld. Hoezeer ook dankbaar valt te waarderen alle nieuw, door de wetenschap ontstoken licht, dat kan strekken om ons den zin der Heilige Schrift beter te doen verstaan, mag toch nimmer de gedachte worden toegelaten, als zou de wetenschap hebben uit te maken, of hetgeen de Schrift ons leert, wel als waarheid kan worden aanvaard.⁹⁶

Het gezag van de wetenschap, hier de historische wetenschap, later de natuurwetenschap, werd dus uitdrukkelijk ondergeschikt verklaard aan datgene ‘wat de Schrift ons leert’. Het ging hier, zo had de synode uitgesproken, niet om ‘een of andere exegese van Genesis 2 en 3, maar (...) om geloof of niet-geloof aan hetgeen de Heilige Schrift in deze hoofdstukken als zaken en feiten meedeelt’.⁹⁷ Kennelijk was het volgens de synode mogelijk door het dogmatisch juiste geloof onderscheid te maken tussen schriftpassages met een eenduidige, ‘klaarblijkelijke’ betekenis, en passages waarbij verschillende wijzen van exegese mogelijk is. Met een beroep op de evidentie van een tekst werd het eigen geloof anderen ten voorbeeld gesteld en de wetenschappelijke bestudering de pas afgesneden.⁹⁸

Enkele maanden later (mei 1926) vatte de synode de gang van zaken nog eens uitvoerig samen in een *Open Brief* aan de kerken.⁹⁹ Zij herhaalde dat Geelkerken geen schriftuurlijke of wetenschappelijke argumenten had aangevoerd die het afwijken van een letterlijke opvatting van het verhaal van de zondeval, in casu van de zintuiglijke waarneembaarheid van de beide genoemde paradijsbomen, de slang en haar spreken, zouden kunnen rechtvaardigen. Aanvaarding van zulke argumenten zou betekenen dat men het hele paradijsverhaal dubieus zou stellen, en dat wilde ook Geelkerken niet. De synode zag dit als een inconsequentie in diens denken.¹⁰⁰

Voor dit argument valt wel iets te zeggen. Waarom is de zintuiglijke waarneembaarheid van de veelbesproken ‘vier bijzonderheden’ eigenlijk minder aannemelijk dan die van het paradijsverhaal in zijn geheel?¹⁰¹ Omdat het een wonder binnen een wonder is? Volgens K. van Bekkum vormden de vier elementen voor Geelkerken een aparte categorie binnen de staat der zondeloosheid, ‘de hoogst denkbare werkelijkheid’.¹⁰² Dat zou dan een aparte behandeling rechtvaardigen. De synode stelde

96 *Acta* 1926 I, (bijlage 23: ‘Woord van vermaan aan de kerken’) 122-123.

97 *Acta* 1926 I, (artikel 241) 92.

98 K. van Bekkum, “Naar de klaarblijkelijke bedoeling zintuiglijk waarneembaar”. De kwestie-Geelkerken in theologiehistorisch perspectief, in: Harinck red., *De kwestie-Geelkerken*, 87-108, aldaar 97-99.

99 *Open Brief van de buitengewone generale synode te Assen aan de Gereformeerde Kerken in Nederland* (Kampen 1926).

100 *Open Brief*, 8-11.

101 Vgl. Leene, ‘Wereldbeeld en geschiedenisbeeld’, 69.

102 Van Bekkum, ‘Naar de klaarblijkelijke bedoeling zintuiglijk waarneembaar’, 92-96.

zwart-wit, zoals reeds vermeld, dat het hier niet gaat om een kwestie van exegese, maar om een zaak van geloof. Het hele verhaal van de zondeval heeft, aldus de synode, het karakter van onmiskenbaar duidelijke mededelingen. Wie dat niet gelooft doet tekort aan 'het gezag der H. Schrift'. En verder: 'Men bedenke ook dat het hier mededelingen geldt van zeer groote betekenis. Wanneer niet wordt vastgehouden, dat de beide bizondere Paradijsboomen en de slang en haar spreken zintuiglijk-waarneembare werkelijkheden waren, dan worden meer dingen op losse schroeven gezet'. Dan volgt een redenering in de vorm van een dominotheorie: dan zal het gevolg zijn dat men dit ook kan 'doen met de verhalen van Jezus' wonderen en met de geboorte- en opstandingsverhalen'.¹⁰³ De vrees bestond, zoveel is duidelijk, dat door het ter discussie stellen van het Schriftgezag met betrekking tot teksten waar dit 'klaarblijkelijk' letterlijk moest worden genomen, de grond onder de zekerheid des geloofs zou wegvallen.

6.2 G.Ch. Aalders

In een brochure kwam G.Ch. Aalders enkele maanden na afloop van de synode nog eens terug op de exegetische vragen bij de beslissing van de synode van Assen.¹⁰⁴ Aalders betoogde hier nogmaals, met een beroep op Abraham Kuiper, dat de exegeet nooit een verklaring mocht geven, 'die niet uit de tekst is genomen, doch er van buitenaf in werd gedragen. (...) Exegese van een enkelen tekst buiten verband met andere stukken van denzelfden auteur, buiten verband met de Schrift als eenheid, buiten verband met het levensmilieu, waarin dit woord geschreven werd, of buiten verband met de geestelijke sfeer, waarin het opkwam, is slordige en onvolledige exegese'.¹⁰⁵ Aalders had wel gewenst dat Geelkerken zijn argument dat het paradijsverhaal onder invloed van de oud-oosterse denkwereld tot stand gekomen was, nader had gemotiveerd.¹⁰⁶ Maar Aalders dachtte blijkbaar geen gevaar van die kant: hij oordeelde met de synode dat het in het paradijsverhaal ging om 'ondubbelzinnige mededelingen der H.S. van zakelijken of feitelijken aard: een slang is een slang, spreken is spreken en boomen zijn boomen'.¹⁰⁷ Gevleugelde woorden zijn het geworden, die in ongeveer gelijklopende vorm ook in andere publicaties van Aalders opduiken.

Merkwaardig genoeg geldt dit volgens Aalders niet [of niet in dezelfde mate? – Kr] voor het scheppingsverhaal van Genesis 1. Hij voerde hier drie argumenten voor aan: ten eerste: de schepping is een zodanig uniek historisch feit, zo andersoortig dan de historie zoals wij die meemaken, dat hier wel geldt 'dat God in ook maar

103 *Open Brief*, 14-16; H.H. Kuiper, [zonder titel] in *De Heraut* nr. 2519 van 2 mei 1926: 'Maar men vergat dat wie op één punt het historisch gezag der Schrift loslaat, de sluisdeuren heeft opengezet voor een dan niet meer te keeren stroom van Schriftondermijning'.

104 G.Ch. Aalders, *De exegese van Gen. 2 en 3 en de beslissing van de synode van Assen* (Kampen z.j. (1926)).

105 Aalders, *De exegese van Gen. 2 en 3*, 3-4.

106 Aalders, *De exegese van Gen. 2 en 3*, 11.

107 Aalders, *De exegese van Gen. 2 en 3*, 9.

G.Ch. Aalders.

enigszins adaequate termen van deze geheel eenige daad Zijner Almacht tot ons niet spreken kan, zonder dat het voor ons onbegrijpelijk zou worden'. Hetzelfde argument had Geelkerken toegepast bij het paradijsverhaal, maar daar was het volgens Aalders niet geldig, omdat we bij het paradijsverhaal nog met resten menselijke overlevering te maken kunnen hebben.

Ten tweede: bij het scheppingsverhaal dient rekening te worden gehouden met 'de mogelijkheid van anthropomorpe uitdrukkingwijze (...) – wat in het verhaal van den val slechts voor een enkel onderdeel geldt is hier van toepassing op het gehele hoofdstuk; de val is een daad van den *mensch*, de schepping is een daad *Gods*.'¹⁰⁸ Deze anthropomorpe uitdrukkingwijze gold volgens Aalders dus uitdrukkelijk niet voor de bomen, de slang en haar spreken, maar juist weer wèl voor het door God maken van kleding voor Adam en Eva en voor het zwaard van de cherubs.¹⁰⁹ Dit argument is ook tekenend voor de gereformeerde geschiedenisopvatting: onmiddellijk na de schepping van de mens veranderde de geschiedenis van een handelen van God alleen tot een gang van zaken waarbij ook de mens een factor vormt.

108 Aalders, *De exegetische van Gen. 2 en 3*, 20-21.

109 Aalders, *De exegetische van Gen. 2 en 3*, 15-16; vgl. Ridderbos, *Het verloren paradijs*, 26-27.

Aalders' derde argument is dat in het scheppingsverhaal zelf gronden zijn voor een meerduidige verklaring, maar dan uitsluitend bij het begrip 'dag'. Om deze redenen vond hij het 'onjuist dat het door de synode uitgesprokene ook zou moeten leiden tot bindend verklaring van eene bepaalde opvatting van dat hoofdstuk, eene opvatting waardoor dan met name onze Gereformeerde beoefenaren der natuurwetenschap in moeilijkheden zouden geraken'.¹¹⁰ Het was een zorg waarvan Aalders verder helaas weinig blijk gaf, terwijl de gedachte dat hij zelf in moeilijkheden zou kunnen worden gebracht door wat gereformeerde natuurgeleerden hem te vertellen hadden hem niet meer dan een theoretische mogelijkheid leek. Hij doelde hier op zijn theorie van de scheppingsdagen als 'licht-continua' van onbepaalde duur, waarbij hij toegaf dat het hem niet in de eerste plaats te doen was om de resultaten van de natuurwetenschap te rijmen met de openbaring en dat de idee van de licht-continua daar toch ook niet voldoende voor was.¹¹¹

6.3 De vU en 'Assen'

Ook voor de vU had de uitspraak van de synode van Assen gevolgen. Een drietal hoogleraren, P.A. Diepenhorst, H.J. Pos, en R.H. Woltjer, en de lector C. Zevenbergen waren met Geelkerken meegegaan naar de Gereformeerde Kerken in Hersteld Verband, even later nog gevolgd door de beide hoogleraren van de medische faculteit in oprichting, L. Bouman en F.J.J. Buytendijk.¹¹² Daarover was onrust ontstaan in de *Vereeniging voor Hooger Onderwijs op Gereformeerden Grondslag* (VHOOG). Op de jaarvergadering in 1926 in Rotterdam deelde voorzitter Colijn mede dat Directeuren en Curatoren het 'wenschelijk geoordeeld [hadden] met de betrokken hoogleeraren en den lector een samenspreking te hebben'. Gelukkig kon daarbij worden vastgesteld

dat bij betrokkenen geen afwijking viel te constateeren van de onder ons geldende Schrift-opvatting. (...) Derhalve hebben Directeuren en Curatoren, hoewel de gang van zaken ten zeerste betreurende, gemeend er zich toe te moeten bepalen de hoogleeraren en den lector te wijzen op de schadelijke gevolgen, die hunnen handelwijze voor de Universiteit zou kunnen hebben en de hoop uit te spreken, dat zij alsnog hunne houding zouden herzien.¹¹³

Daarmee was de zaak nog lang niet beklonken, want op de volgende jaarvergadering in Arnhem (1927) werd op voorstel van onder meer de gereformeerde predikant H. Hummelen¹¹⁴ aan Directeuren en Curatoren van de vU verzocht een commissie te benoemen om 'te onderzoeken, of artikel 2 der Statuten zoo is te in-

¹¹⁰ Aalders, *De exegese van Gen. 2 en 3*, 21; Aalders, *GOG*, 229-263.

¹¹¹ Voor de lichtcontinua: zie hieronder, hoofdstuk 5, §3.

¹¹² Stellingwerff, *De vU na Kuyper*, 132, 146; Van Deursen, *Hoeksteen*, 127-132.

¹¹³ *Jaarboek vU* 47 (1927) 34-45, aldaar 40.

¹¹⁴ Het betreft hier mijn grootvader Hittjo Hummelen, gereformeerd predikant te Zutphen, hier in zijn hoedanigheid van secretaris van de afdeling Gelderland van de VHOOG.

terpreteren, dat tot de daar genoemde Gereformeerde beginselen behoort het Goddelijk gezag der Heilige Schrift, gelijk de Gereformeerde Kerken in Nederland in haar kerkelijke vergaderingen hebben beleden en handhaven'.¹¹⁵ Artikel 2 van die Statuten luidde als volgt:

De Vereniging staat voor alle onderwijs, dat in haar scholen gegeven wordt, geheel en uitsluitend op den grondslag der Gereformeerde beginselen, en erkent mitsdien als grondslag voor het onderwijs in de Godgeleerdheid de drie Formulieren van eenigheid, gelijk die in den jare 1619 door de Nationale Synode van Dordrecht voor de Nederlandsche Gereformeerde Kerken zijn vastgesteld; een zoodanig gezag daaraan hechtende, als genoemde Synode, blijkens hare eigene handelwijze en hare acten, aan de belijdenisgeschriften der Nederlandsche Gereformeerde Kerken heeft toegekend.¹¹⁶

De hiertoe benoemde commissie-Van Dijk kwam na uitvoerige motivatie, onder verwijzing naar de uitspraken van de synode van Assen, tot de conclusie dat aan de leerstellige uitspraken van de kerk, ondanks hun grote betekenis voor de bepaling van de inhoud van de gereformeerde beginselen als grondslag voor de VU, geen juridisch bindend gezag voor de VU kon worden toegekend. Daarnaast stelde zij vast: 'Dit sluit in, dat al wat de Heilige Schrift ons meedeelt of leert, onvoorwaardelijk wordt aanvaard, en sluit uit een willekeurig handelen met de Heilige Schrift of met haar uitspraken, en derhalve ook het in twijfel trekken van den letterlijken zin van bestanddeelen van het heilige geschiedverhaal, zonder het aanvoeren van deugdelijke, met het Schriftgezag bestaansbare gronden'.¹¹⁷ In de volgende jaarvergadering van de VHOOG in Middelburg (1928) werd het rapport na een bidstond onder leiding van de predikant P.N. Kruyswijk¹¹⁸ verdedigd door J. Ridderbos,¹¹⁹ onder andere tegen een motie van Hummelen. Deze wilde de tweede conclusie aanscherpen door daaraan toe te voegen de zinsnede: 'zoals de Gereformeerde Kerken ook ten opzichte van Gen. 2 en 3 hebben uitgesproken'. Deze motie werd na een nadere toelichting van Ridderbos ingetrokken en het rapport werd aanvaard. De bespreking werd besloten met een gemeenschappelijke maaltijd waarover het verslag opgelucht meldt: 'aan den maaltijd heerschte een zeer geanimeerde stemming'.¹²⁰ Kool en geit, bomen en slang waren dan ook gespaard, niemand zou worden ontslagen en de achterban was geapaiseerd. Dat de uitspraak wel degelijk praktische consequenties zou hebben bleek bij de benoeming van een hoogleraar voor natuurkunde in de jaren 1927-1930. Van de zeven genomineerde kandidaten zagen er drie van benoeming af in verband met de formulering van het rapport-Van Dijk. Uiteindelijk verkoos men 'het ernstig rustig jongmensch van

115 *Jaarboek VU* 48 (1928) 26-27.

116 *Jaarboek VU* 47 (1927) 13.

117 J.J.C. van Dijk, 'Rapport van de Commissie door Directeuren en Curatoren benoemd in de Jaarvergadering te Arnhem, inzake interpretatie van artikel 2 der Statuten', *Jaarboek VU* 48 (1928) 120-136.

118 Dit was mijn oom, Paulus N. Kruyswijk, destijds predikant te Vlissingen.

119 J. Ridderbos, 'Rede ter inleiding van de bespreking over het Rapport inzake artikel 2 der Statuten', *Jaarboek VU* 1929, 37-45.

120 *Jaarboek VU* 49 (1929) 20-31, aldaar 31.

goeden wetenschappelijk aanleg en gereformeerden overtuiging' G.J. Sizoo (29 jaar oud), die desgevraagd verklaard had zich met de conclusies van het rapport te verenigen.¹²¹ Zijn promotor W.J. de Haas merkte op, toen Sizoo hem over die benoeming kwam raadplegen: 'Ik begrijp dat wel, Sizoo, daar heeft die slang natuurlijk tussen gezeten'.¹²²

6.4 Stagnatie of nieuw begin?

Bij de analyse van de kwesties – Netelenbos en – Geelkerken heeft de socioloog D.Th. Kuiper (1972, 1987, 2001) veel aandacht gevraagd voor niet-theologische factoren, met name de sociale achtergrond van de beide afgezette predikanten.¹²³ Naar zijn mening waren de conflicten in de eerste plaats een krachtmeting tussen de sociale subgroep binnen de GKN waaruit zij beiden afkomstig waren en de gevestigde macht van de synode. Kuiper beschouwt de groep van Netelenbos en Geelkerken als elite of 'kerngroep' vanwege hun afkomst uit de gelederen van de stichters van de GKN en de VU, in samenhang met een grotere mate van materiële onafhankelijkheid. Na de verdrijving van deze elitegroep trad een proces van verstarring ('gefnuikte vernieuwing') in, dat duurde tot ongeveer 1950. Kuiper merkt verder nog op dat er een duidelijke ambivalentie in de besluitvorming van 'Assen' lag. Verschillende theologen, zoals G.Ch. Aalders en C. van Gelderen, hielden er wel degelijk opvattingen op na die eveneens onder de ban van 'Assen' vielen, maar werden desondanks ongemoeid gelaten.

Over de oorzaken hiervan valt inderdaad te speculeren. Onwil van de synode om nogmaals een monsterproces te beginnen? De wet was verzet en de uitleg en de toepassing van de belijdenis waren de facto in conservatieve zin aangescherpt. Ieder die dat wilde kon zich daarop beroepen. Het wekt wel verbazing dat blijkbaar geen enkele medestander van Geelkerken het tot lid van de synode gebracht had. Waren de 'Geelkerkianen' doelbewust buiten de synode gehouden, of durfde niemand binnen de synode het nog voor Geelkerken op te nemen? Onverklaard blijft toch dat het door Kuiper gesignaleerde verschil in sociale achtergrond samenvalt met het verschil in theologische opvatting. Misschien hebben de beide verschillen elkaar versterkt bij het zoeken van de spreekwoordelijke stok om de hond te slaan? Ook de psychologische benadering van de kwestie – Geelkerken door C. Houtman (1980) en M.J. Aalders (2001) lijkt toch niet meer dan een bepaald facet van het probleem te raken.¹²⁴

Kuipers interpretatie is bekritiseerd door de historicus G. Harinck (2004, 2007, 2008). Deze is van mening dat Kuipers benadering van de jongerenbeweging te

121 A. Flipse, *Hier wijst de natuur ons zelf den weg. Een geschiedenis van natuurkunde en sterrenkunde aan de VU* (Zoetermeer 2005) 48-52.

122 G.J. Sizoo, 'Na vijfendertig jaar', *G&W* 63 (1965) 253-269, aldaar 254-255.

123 Kuiper, *De voormannen* (1972) 313-338; Kuiper, 'Gefnuikte vernieuwing'; Kuiper, 'De kwestie-Geelkerken. Een chronologisch overzicht'; Kuiper, 'De historiografie van de kwestie-Geelkerken'.

124 Houtman, 'Achter de schermen', 197-201; Aalders, 'Dr J.G. Geelkerken', 44.

eenzijdig is bepaald door diens concentratie op de kwestie-Geelkerken.¹²⁵ Harinck erkent dat Kuipers beeld van verstarring van het geestelijk klimaat in de GKN in de jaren twintig van de twintigste eeuw door meerdere onderzoekers, zoals G. Dekker en J. Hendriks wordt gedeeld.¹²⁶ Harinck meent echter dat in deze visie onvoldoende rekening wordt gehouden met het feit dat de GKN in die jaren niet onberoerd bleven door de ‘knak in de geestelijke ontwikkeling van ons werelddeel’, zoals die bijvoorbeeld door de theoloog J.H. Bavinck werd gesignaleerd.¹²⁷ Harinck voert, kort samengevat, als argumenten voor zijn visie aan, dat de ‘jongerenbeweging’ en met name de schrijvers van het weekblad *De Reformatie* aangaven dat zij voelden ‘door geleidelijke overgangen en catastrofale gebeurtenissen’ te zijn ‘gekomen in een veelszins andere wereld’. En hij vervolgt:

De grote vraag voor de gereformeerde intellectuelen was hoe het geloof nog met de werkelijkheid te verbinden viel. Het antwoord van de moderne cultuur was duidelijk: er is geen objectieve werkelijkheid, de enige werkelijkheid die er is, is die welke men zelf schept.¹²⁸

In een volgend artikel (2008) vergeleek Harinck de ‘crisis’ onder de gereformeerde intellectuelen rond 1920 met conflicten aangaande het Schriftgezag die zich ongeveer gelijktijdig in de Amerikaanse en Zuid-Afrikaanse zusterkerken voordeden.¹²⁹ Met betrekking tot het conflict rondom de theoloog R. Janssen, verbonden aan het Calvin College te Grand Rapids (Michigan, USA) merkt Harinck op: ‘For him, the reliability of the text was not so much at stake, but the reality of human knowing’.¹³⁰ Bij de kwestie-Geelkerken is naar Harincks mening dezelfde vraag aan de orde: ‘kunnen wij de werkelijke bedoeling van een tekst verstaan?’¹³¹ Van Bekkum stelt die vraag ook en legt evenals Harinck een verband met de cultuurschok van de Eerste Wereldoorlog.¹³² Harinck legt bovendien een historisch verband tussen de vernieuwers uit de jaren twintig en de Vrijmaking van 1944. Zowel de theoloog K. Schilder als de filosofen H. Dooyeweerd en D.H.Th. Vollenhoven zouden

125 Harinck, *De Reformatie*, 33, noot 20; zie verder: G. Harinck, ‘Op losse schroeven. Gereformeerden en de moderniteit’, in: M. de Keizer en S. Tates red., *Moderniteit. Modernisme en massacultuur in Nederland 1914-1940* (Zutphen 2004) 332-354; G. Harinck, *Waar komt het vu-kabinet vandaan? Over de traditie van het neo-calvinisme* (oratie; Amstelveen 2007); G. Harinck, ‘Twin sisters with a changing character: How Neo-Calvinists dealt with the modern discrepancy between bible and natural sciences’, in: J. van der Meer en S. Mandelbrote eds., *Nature and Scripture in the Abrahamic religions*, 317-370.

126 G. Dekker e.a., *De veranderingen in de Gereformeerde Kerk. Onderzoek naar de opvattingen van kerkleden over normen en taken van de kerk* (Kampen 1972) 24-29; Dekker, *De stille revolutie*, 14; J. Hendriks, *De emancipatie van de gereformeerden* (Alphen aan den Rijn 1971) 218-227, 244.

127 Vgl. Aalders, *125 jaar FdG*, 124-128.

128 Harinck, ‘Op losse schroeven’, 346.

129 Harinck, ‘Twin sisters’, 357-359.

130 Harinck, ‘Twin sisters’, 358.

131 G. Harinck, ‘De kwestie-Geelkerken en de moderne cultuur’, in: Harinck red., *De kwestie-Geelkerken*, 69-86, aldaar 70-71.

132 Van Bekkum, ‘De kwestie-Geelkerken in theologiehistorisch perspectief’, 92-94; K. van Bekkum, ‘Sprekende slang’, in: G. Harinck, H. Paul en B. Wallet red., *Het gereformeerde geheugen. Protestantse herinneringsculturen in Nederland, 1850-2000* (Amsterdam 2009) 584-594, aldaar 588.

uit die kring zijn voortgekomen en van daaruit de kiel voor de Vrijmaking hebben gelegd. Die wordt zodoende benoemd tot erfgenaam van de vernieuwing in de GKN uit de jaren twintig. In 1944 werd dat erfgoed door de synode van de GKN verworpen, maar sindsdien vormen de Vrijgemaakten een overlevende kerk, terwijl de GKN zelf als gevolg van haar modernisering in de jaren zeventig ten slotte in 2004 op-hielden te bestaan.¹³³

Deze benadering van de kwestie-Geelkerken is niet zonder problemen. Het gevoel in een tijd van crisis te leven en te zijn terecht gekomen in een nieuwe, soms beangstigende wereld is op zichzelf genomen nog geen bewijs voor het begin van een vernieuwingsproces. Zulke gevoelens zijn immers van alle tijden en ook in de geschiedenis van de GKN kwamen ze bij herhaling voor, bijvoorbeeld rondom de synode van 1905 (over de verbondstheologie), in 1944 bij de 'Vrijmaking' en, in de meest uitgesproken vorm, bij de 'grote omslag' in de jaren zeventig van de twintigste eeuw. 'Elke generatie beleeft haar eigen eeuw als de meest opmerkelijke sinds de grondlegging der wereld', zei Van Deursen daar bijvoorbeeld over.¹³⁴ In de recente algemene geschiedenis hoeven we maar te wijzen op de crises van de Koude Oorlog en de confrontatie met gewelddadige uitingen van de Islam in het eerste decennium van deze eeuw. We zagen al dat de Nederlandse buitenwereld verbijsterd en spottend reageerde en totaal niet begreep waar die gereformeerden van 'Assen' zich zo druk over maakten: een spreekwoordelijke storm in een glas water. Ook in de verslagen van de synode klinkt geen echo van wereldschokkende gebeurtenissen door, zoals Harinck trouwens zelf ook opmerkt.¹³⁵ Men zou nog kunnen stellen dat de 'jongeren' dan toch maar hadden geflirt met de moderne cultuur, maar daar had het gereformeerde bevoegd gezag, de hoofdstroom, korte metten mee gemaakt door het sociaal en theologisch isolement opnieuw te bevestigen.

De enige keer, voor zover mij bekend, dat het onderwerp kentheorie in verband met de kwestie-Geelkerken in de synode ter sprake kwam was in het tweede schrijven van J.P. de Gaay Fortman c.s. aan de synode. De schrijvers 'meenen (...) dat op velerlei wijze de behoefte kenbaar is geworden, bepaaldelijk: (...) naar een meer verdiepte en belijnde kentheorie, in tegenstelling met die van b.v. Aristoteles, Thomas van Aquino, Immanuel Kant enz., welke van grooten invloed zijn geweest op de theologische beschouwingen der gereformeerden'.¹³⁶ Helaas lichtten zij deze behoefte in hun schrijven niet nader toe. Het commentaar van de betreffende commissie van de synode was even beknopt: 'uwe commissie gevoelt met de broeders dat er behoefte bestaat aan verdiepte en belijnde kentheorie.' Deze commissie was voorts van mening dat het instellen van een studiecmissie, ook voor kennis-theoretische vragen, niet tot de taak van de synode behoorde en verwees hiervoor

133 Harinck, *Waar komt het vu-kabinet vandaan?*, 11-14.

134 Van Deursen, *Hoeksteen*, 224.

135 Harinck, 'De kwestie-Geelkerken en de moderne cultuur', 69.

136 J.P. de Gaay Fortman e.a., ['Tweede bezwaarschrift aan de Generale Synode van de GKN te Assen'], Amsterdam, 10 maart 1926', *Acta* 1926 I, (bijlage 28a) 127-128. Dit onderwerp werd ook genoemd door de bioloog J.H. Diemer in een discussie in een vergadering van de CVNG (zie hoofdstuk 5).

naar voorgenomen ‘samensprekingen die adressanten zullen kunnen houden met de theologische hoogleraren’ [van de vU en de ThUK]. Het dramatisch verloop van die gesprekken zal nog worden besproken. Het onderwerp kentheorie is later noch in die gesprekken, noch ter synode meer aan de orde gekomen. Buiten de synode merkte ook F.J.J. Buytendijk op dat aan de vU de behoefte werd gevoeld aan ‘een Gereformeerde wijsbegeerte, met name een Gereformeerde kenleer’.¹³⁷

De context van de vraag naar een ‘meer verdiepte’ kentheorie was dan ook niet de vraag of de werkelijke bedoeling van de tekst van de Bijbel kenbaar is. Netelenbos en Geelkerken, en ook De Gaay Fortman en Schouten hebben telkens betoogd dat het paradijsverhaal werkelijk gebeurde feiten beschreef. Het probleem was niet dat zij zich afvroegen of de realiteit wel toegankelijk was voor het menselijk begrip. Zij betoogden daarentegen dat het hoog tijd werd ook buiten-Bijbelse (historische en natuurwetenschappelijke) gegevens bij de exegese van de tekst in te brengen om de historische realiteit daarvan ook voor de gereformeerde intellectuelen van hun tijd beter tot haar recht te laten komen. Zowel Geelkerken als de protesterende natuuronderzoekers gingen evenals de synode uit van de volledige historische betrouwbaarheid van de tekst. Voor hen was de vraag uitsluitend, maar zeer klemmend, hoe de tekst van de Bijbel verstaan moest worden: ‘ideeël of reëel’ en met of zonder de erkenning van de invloed van de oud-oosterse voorstellingswereld en de gegevens van de natuurwetenschap.

Hoe aantrekkelijk het plaatsen van de kwestie-Geelkerken in een wereldwijd perspectief ook moge zijn, wellicht wordt de reikwijdte van dit typisch gereformeerde probleem in Harincks visie toch enigszins overschat. De crisis van de jaren twintig leidde in geen enkel opzicht tot theologische vernieuwing in de GKN. Of de ontwikkeling van de wijsbegeerte der wetsidee¹³⁸ en de theologie van K. Schilder, die uiteindelijk leidde tot de ‘Vrijmaking’ van 1944 als vruchten van deze crisis zijn te beschouwen, zoals Harinck betoogt, is onvoldoende aangetoond. De ‘knak’ van J.H. Bavinck resoneerde wel bij de protesterende theologen en natuuronderzoekers, maar werd door de overgrote meerderheid van de kerkleden, vertegenwoordigd door de synode en de theologen van vU en ThUK in het geheel niet waargenomen. De kernproblemen van het conflict dat tot de Vrijmaking leidde, waren de doop- en verbondstheologie en de machtsverdeling tussen de plaatselijke kerken en de hogere organen. Deze speelden bij de kwestie-Geelkerken geen enkele rol.¹³⁹ De vraag naar de kenbaarheid van de werkelijkheid als grondoorzaak van de problematiek rondom de ‘jongerenbeweging’ en de kwestie-Geelkerken berust vermoedelijk op de inbreng van een postmoderne vraag naar de kenbaarheid van de werkelijkheid door middel van teksten in de vraagstelling van de gereformeerden van de jaren twintig.

137 F.J.J. Buytendijk, ‘Ingezonden stuk’, *Overtoomsche Kerkbode* 33 (1925) nr. 38 (20 september 1925).

138 De ‘wijsbegeerte der wetsidee’ is een in gereformeerde kring invloedrijk wijsgerig systeem dat vanaf 1926 ontwikkeld werd door de vU-hoogleraren in de wijsbegeerte D.H.Th. Vollenhoven en H. Dooyeweerd (zie hoofdstuk 7).

139 *Acta* 1943-1945, (bijlage 63) 355-360, *Acta* 1943-1945, (bijlage 64) 361-366; Endelijk, *De GKN* (1992) II, 87-112; Dekker e.a., *De veranderingen in de Gereformeerde Kerk*, 29-30.

Samenvatting

Bij de belangrijkste theologische conflicten binnen de GKN in de periode 1916-1926 was steeds het Schriftgezag het struikelblok. Bij alle besproken conflicten en 'kwes-ties' ging het om de invloed van de oud-oosterse gedachtenwereld op de vormge-ving van de eerste hoofdstukken van het boek Genesis. De synode oordeelde dat aan deze invloed geen wezenlijke betekenis voor het tot stand komen van de tekst van Genesis mocht worden toegekend. Meer specifiek nog was de vraag naar de toelaatbaarheid van een 'symbolische', 'ideële' of 'allegoriserende' exegese van Ge-nesis. Netelenbos en Geelkerken hadden beiden ruimte opgeëist voor vrijheid van exegese, niet gehinderd door dogmatisch voorschrift, maar gevoed door de bevin-dingen van historisch onderzoek. Juist die vrijheid werd door de synode catego-risch afgewezen. Ondanks de bewering door de synode van het tegendeel,¹⁴⁰ werd door deze besluiten wel degelijk een kerkelijke jurisprudentie opgebouwd, die een verdere verenging van de exegese tot een letterlijk-historische lezing van het tweede en derde hoofdstuk van Genesis inhield, wel weer met uitzondering van de door de theologen aangewezen antropomorfe passages.¹⁴¹

Het scheppingsverhaal uit Genesis 1 en 2 kwam bij deze kwesties slechts zijde-lings ter sprake. In het geval van Geelkerken werd het zelfs nadrukkelijk buiten de discussie gehouden. Daarbij werd als formele reden opgegeven dat het conflict over de zondeval, en niet over de 'staat der rechtheid' ging. Interessant is, dat J. Ridder-bos, zoals eerder vermeld, nadrukkelijk verband met de evolutietheorie legde.¹⁴² Maar er zijn goede redenen om aan te nemen dat de synode haar vingers niet wilde branden aan een discussie over de gedachten-experimenten over het scheppingsver-haal van H. Bavinck, C. van Gelderen en G.Ch. Aalders.

Opmerkelijk is dat de kerkelijke organen steeds hun best deden de proble-men waar mogelijk buiten de publiciteit te houden. Bij de conflicten rondom Jan-sen, Veltenaar en Van Gelderen was dat dankzij hun medewerking gelukt. Maar Netelenbos en Geelkerken hadden de publiciteit juist gezocht als wapen in de strijd en dat noodzaakte de synode tot het doen van duidelijke uitspraken, waarmee zij weliswaar in eigen huis voorlopig orde op zaken wist te stellen, maar anderzijds de noodzakelijke vernieuwing buiten de deur hield. Dissidente opvattingen werden bij voorkeur stilzwijgend of hoogstens zachtjes mopperend getolereerd als ze maar niet al te luid en te officieel, en al helemaal niet in kerkdiensten, werden uitgeba-zuind. Actie volgde pas bij onrust in de gemeenten en als leden van de kerk zich of-ficieel gingen beklagen.

Daarbij kwam dat intussen ook van gereformeerde natuurwetenschappelijke zij-de in een zestal bezwaarschriften aan de synode twijfels aan de letterlijke interpre-tatie van de eerste drie hoofdstukken van Genesis werden uitgesproken. Aan die

140 *Acta* 1926 I, (bijlage 28) 126-127.

141 De Gaay Fortman, e.a., ['Tweede bezwaarschrift aan de Generale Synode van de GKN te Assen, 1926'], 127-128; Leene, 'Wereldbeeld en geschiedenisbeeld', 69.

142 Ridderbos, *Het verloren paradijs*, 5-6.

bezwaren werd in veel kleinere kring ruchtbaarheid gegeven en in tegenstelling tot de theologische problemen raakten zij de gewone kerkliden vermoedelijk nauwelijks. De synode reageerde volstrekt afwijzend op al deze bezwaren, voornamelijk omdat zij, evenals tegenover de opponerende theologen, van mening was dat aan historische of natuurwetenschappelijke buiten-Bijbelse gegevens geen invloed kon worden toegekend bij de exegese van de tekst van de Bijbel.

Overzien we de discussies over de oergeschiedenis dan valt op dat de aandacht verschoof van de dogmatische fundering van het Schriftgezag naar de exegetische consequenties daarvan, met name de ‘eenvoudig-historische’ uitleg van de oergeschiedenis. Dit werd ongetwijfeld mede veroorzaakt door de grotere aandacht voor de zogenoemde Bijbelwetenschappen en de exegese die aan het begin van de twintigste eeuw hun entree aan de VU en de ThUK hadden gemaakt en verder door de groeiende invloed van het ‘oriëntalisme’ en vervolgens de opkomst van de oppositie van natuurwetenschappelijke zijde.¹⁴³ Door de formele uitsluiting van buiten-Bijbelse informatie bij de exegese van de oergeschiedenis door de kerkelijke leiders werd de discussie tussen vooruitstrevende en behoudende theologen en die tussen theologen en beoefenaren van natuurwetenschappen in de GKN uitermate bemoeilijkt. Kerk en theologie kwamen zodoende van een slangenkuil terecht in een egelstelling, om een door G. Dekker in politiek verband gebezigde term te gebruiken.¹⁴⁴ De bezwaarschriften werden het begin van het nog enkele jaren voortgezette polemiek tussen natuuronderzoekers en theologen in de GKN. Deze vormt het onderwerp van het volgende hoofdstuk.

143 Voor de verschuiving van de belangstelling van dogmatiek naar exegese zie: Leene, ‘Wereldbeeld en geschiedenisbeeld’, 61-63; Vos, ‘Het einde van de gereformeerde exegese’, 92-93; C. Augustijn, ‘Het gelijk der vrijzinnigen’, *Voorlopie* 1 (1969) 373-377, aldaar 376.

144 Dekker e.a., *De veranderingen in de Gereformeerde Kerk*, 28.

5 Het debat natuurwetenschap-theologie over de oergeschiedenis

Inleiding

Numerieke verhouding natuuronderzoekers-theologen in de GKN 1920-1940

Tijdens de behandeling van de kwestie-Geelkerken kwam in de GKN een discussie over een gereformeerde natuurbeschouwing op gang. Het was voor het eerst dat gereformeerde beoefenaren van de natuurwetenschappen, die vooral georganiseerd waren in de CVNG, zich in debat met de theologen begaven. Om de sterkte of zwakte van hun positie tegenover de theologen enigszins te kunnen schatten is het van belang met enkele numerieke gegevens rekening te houden, daarmee aanknopend bij de cijfers uit hoofdstuk 3 en hetgeen daar over de interpretatie van die cijfers werd opgemerkt (zie tabel 11-1).

In hoofdstuk 3 zagen we dat er omstreeks het jaar 1920 in de CVNG naar schatting ongeveer twintig natuurgeleerden waren tegenover ruim 550 predikanten en tien hoogleraren in de theologie bij de GKN. In de periode 1922-1941 steeg het aantal leden van de CVNG van 122 tot 217.¹ Het aantal beoefenaren van de natuurwetenschappen (excl. biologie) steeg aanzienlijk, namelijk van 8 tot 57, of van 7 tot 26%.² Het aantal biologen steeg van 4 tot 12, nog steeds een klein aantal. Geologen kwamen in het ledenbestand niet voor. Het percentage artsen en beoefenaren van andere medische beroepen als tandarts, dierenarts of apotheker daalde van 85 tot 65%, nog altijd belangrijker meer dan de helft van het aantal leden.³

De VU kreeg pas in 1930 een natuurwetenschappelijke faculteit met afdelingen wiskunde, natuurkunde en scheikunde. In 1940 waren er ruim 100 studenten in de natuur- en scheikunde tezamen en waren er 9 studenten voor het doctoraal examen

1 Voor deze periode zijn ledenlijsten van de CVNG gepubliceerd in *GEW* betreffende de jaren 1922, 1937, 1939 en 1941.

2 In de periode 1921-1941 werden door de CVNG (bijna) jaarlijks gedrukte ledenlijsten geproduceerd. Deze bevinden zich in het archief van de CVNG in het HDC-VU, map 83. De hier gepresenteerde opgave is ontleend aan de gepubliceerde ledenlijsten uit 1922 (*Orgaan CVNG* (1922)) en 1941 (*Orgaan CVNG* (1941)). Van enkele leden waarvan de discipline niet in de lijst uit 1941 was vermeld, kon deze worden bepaald aan de hand van de ledenlijsten uit 1937 en 1939. Leden van wie de discipline ook dan nog niet kon worden aangegeven (bijvoorbeeld bij sommige leraren) werden gerubriceerd als wn (wis- en natuurkunde of scheikunde). Het is niet uit te sluiten dat hieronder ook biologen schuilgaan.

3 Eerst in 1932 kwam het in Nederland tot de officiële erkenning van medische specialismen.

TABEL I Vergelijking aantallen natuuronderzoekers en theologen in de GKN 1920-1940

		natuuronderzoekers				
	jaar	leden	artsen	wn	bio	geo
CVNG	1922	122	93	8	4	0
	1941	217	128	57	12	0
SSR	1926	369		63	3	0
	1930	450		54	4	0
	1935	553		53	2	1
	1938	565		39	4	1
	1940	551		26	4	2
VU						
Studenten	1940			106	–	–
Afgestudeerden	1940			9	–	–
Theologen		studenten (VU + ThUK)	predikanten (GKN)			
	1920	178	552			
	1925	327	589			
	1930	450	688			
	1935	405	794			
	1940	339	833			

Legenda: wn: natuurkunde of scheikunde; bio: biologie; geo: geologie

in een van beide vakken geslaagd.⁴ De leden van deze faculteit gingen ook intensief deelnemen aan de activiteiten van de CVNG, die derhalve ook na 1930 nog beschouwd kon worden als de denktank van de christelijke (lees: gereformeerde en orthodox hervormde) artsen, technici en natuuronderzoekers. In de periode 1920-1940 nam het aantal afgestudeerde natuurgeleerden in de CVNG (ongeveer 70) vermeerderd met het aantal afgestudeerde natuur- en scheikundigen (9) van de VU toe tot (afgerond) ongeveer 80 personen. Zij stonden tegenover de predikanten van de GKN, wier aantal in deze periode steeg van 552 in 1920 tot 833 in 1940, nog afgezien van de belangrijke groep van ongeveer tien hoogleraren.⁵ Op grond van deze bena-

4 Flipse, 'Hier leert de natuur ons zelf den weg', 84.

5 *Jaarboek GKN* (1921), 238; *Jaarboek GKN* (1926) 276; *Jaarboek GKN* (1931) 314; *Jaarboek GKN* (1936) 350; *Jaarboek GKN* (1941) 358.

derende cijfers kan worden geconcludeerd dat de numerieke verhouding natuurgeleerden vs theologen in de jaren 1920-1940 verschoof van ongeveer 1:2,5 naar ongeveer 1:10, een duidelijk toename dus in het voordeel van de natuurgeleerden, die niettemin nog steeds tegenover een tienvoudige numerieke overmacht stonden.

De aantallen studenten mogen we als indicatie voor de toekomstige ontwikkeling van het aantal afgestudeerden beschouwen. In 1926 had de landelijke Unie-SSR 369 leden, waarvan er 3 biologie studeerden; geologiestudenten ontbraken. In 1940 waren er 551 leden, waaronder 4 biologie- en 2 geologiestudenten.⁶ Landelijk kwamen er in de periode 1920-1940 jaarlijks 40 à 50 eerstejaarsstudenten biologie aan.⁷ Het aantal SSR-studenten in de natuurwetenschappen (exclusief biologie en geologie) liep terug van 63 in 1926 tot 26 in 1940, hetgeen wellicht kan worden verklaard door de aantrekkingskracht van de nieuwe faculteit van de VU, die in 1940 al 106 studenten telde. De daling bij SSR werd daardoor meer dan gecompenseerd. In 1940 waren er bij de VU en de SSR tezamen 138 studenten in de natuurwetenschappen.

Het aantal theologiestudenten aan de VU en de ThUK tezamen nam in deze periode toe van 178 in 1920 tot een maximum van 450 in 1930 en daalde vervolgens tot 405 in 1935 en tot 339 in 1940.⁸ Bij het aantal studenten in de natuurwetenschappen zien we dus een gestage toename en bij de theologiestudenten een aanvankelijke toename, gevolgd door een afname. De verhouding van het aantal studenten in de natuurwetenschappen tegenover dat in de theologie steeg van 1:9 in 1930 tot 1:2,5 in 1940. Deze ontwikkeling voorspelde op termijn een belangrijke toename van de numerieke sterkte van de natuurgeleerden ten opzichte van de theologen.

Vanuit deze nog steeds relatief kleine maar veelbelovend groeiende kring van gereformeerde, of althans met de GKN sympathiserende natuurgeleerden richtten zich in 1926 de bioloog J.P. de Gaay Fortman en de astronoom/natuurkundige W.J.A. Schouten samen met een in samenstelling wisselende groep medestanders in een viertal bezwaarschriften tot de synode van Assen. Schouten diende er vervolgens op persoonlijke titel nog twee in. Ook door hun latere publicaties speelden zij beiden een belangrijke rol in het debat over geloof en wetenschap in de periode 1925-1940 in de GKN. Daarom volgen hier van beiden eerst enkele biografische gegevens.

J.P. de Gaay Fortman

Jules de Gaay Fortman (1887-1983) werd geboren te Amsterdam als tiende van uiteindelijk elf kinderen van de hervormde, later gereformeerde predikant N.A.

6 *Gedenkboek der Societas Studiosorum Reformatorum ter gelegenheid van haar 8ste lustrum 1886-1926* (Rotterdam z.j.) 353-362; *Almanak SSR* (Delft 1940) 277-312. Van 1931 tot 1962 gaf de Unie-SSR jaarlijks een Almanak uit met een lijst van haar leden per afdeling, met vermelding van studierichting.

7 H.P. Bottelier, 'Zestig jaar biologen in AGLU', *Vakblad voor biologen* 30 (1950) 195-201. Met 'AGLU' wordt hier bedoeld: de universiteiten van Amsterdam, Groningen, Leiden en Utrecht.

8 Aalders, *125 jaar FdG*, 366-367.

J.P. de Gaay Fortman in het biologielo-
kaal van 'de Populier' (ca 1950).

de Gaay Fortman.⁹ Tijdens zijn studie biologie aan de stedelijke universiteit te Amsterdam won hij de gouden medaille bij een prijsvraag, uitgeschreven door de 'Natuur-Philosophische Faculteit', een onderzoek waarop hij in 1917 aan dezelfde universiteit bij C. Ph. Sluiter promoveerde. Behalve een drietal stellingen over de geologische evolutie van de aarde formuleerde De Gaay Fortman ook de volgende algemene stellingen over evolutie: (xiv): 'Op wetenschappelijke gronden is de mechanistische evolutieopvatting niet te handhaven' en (xv): 'In de evolutieleer, mits niet mechanisch opgevat, ligt een waarheid, die ook van het standpunt van het theïsme dient te worden erkend'.¹⁰ Wat hij daarmee bedoelde wordt duidelijk uit zijn latere voordrachten. Zijn vader, de dominee, was het er niet mee eens, maar heeft hem er nooit om veroordeeld.

Na de studie werd De Gaay Fortman leeraar biologie aan de Eerste Christelijke HBS ('de Populier') aan de Populierstraat te Den Haag. Op school leverden zijn ideeën over evolutie geen problemen op, als hij er maar niet publiekelijk over sprak of schreef. Na zijn promotie trouwde De Gaay Fortman met Rigdje Höweler. Zij kregen vier dochters. Ter gelegenheid van de doop van zijn jongste dochter in 1931 volgden De Gaay Fortman en zijn gezin Geelkerken naar de Gereformeerde Kerken in Hersteld Verband.¹¹

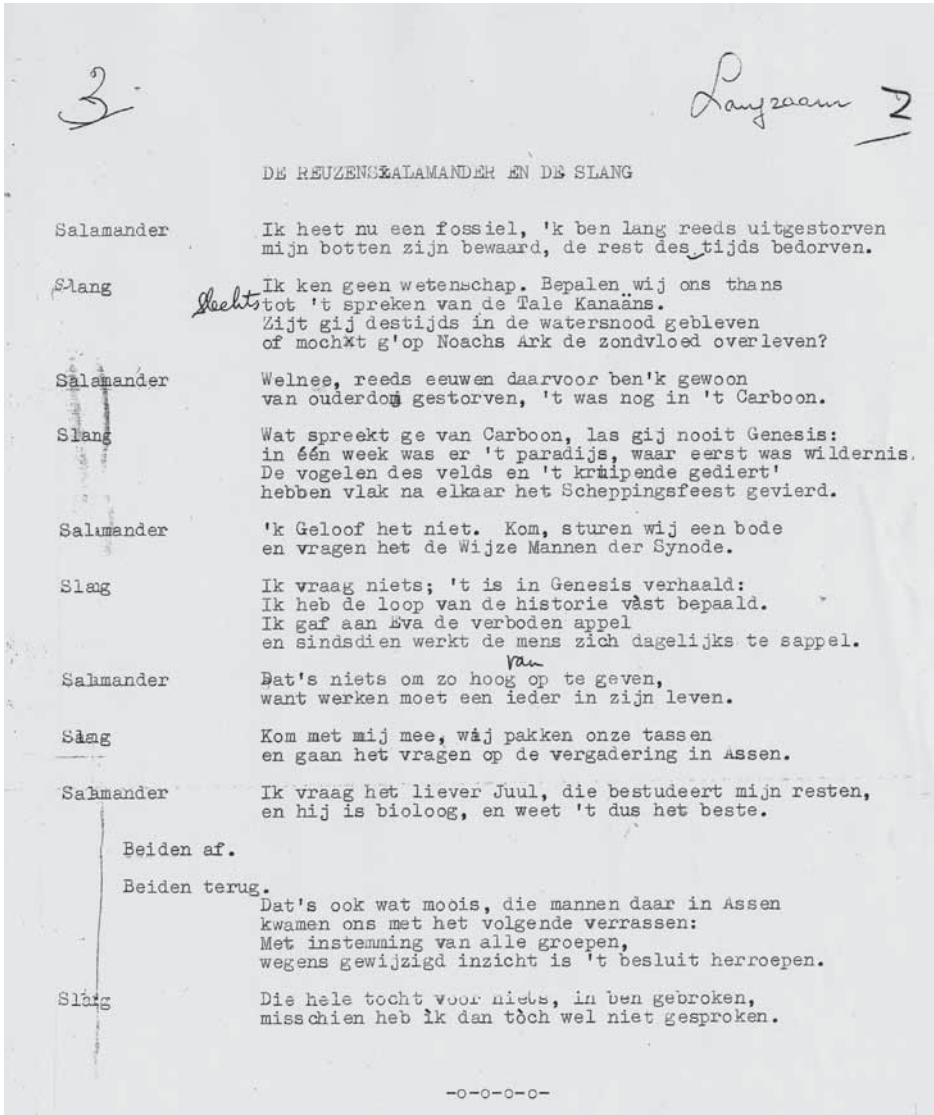
De bezwaarschriften tegen de synode van Assen in 1926 kwamen De Gaay Fortman niet op een officiële waarschuwing te staan zoals Schouten even later overkwam.¹² Maar hij verspeelde er toch zijn kans mee op een eventuele academische loopbaan aan de VU. Overigens zag, zoals eerder vermeld, de VU in 1927 wegens financiële redenen af van op dat moment te ambitieuze plannen voor een medische faculteit, waarvoor een opleiding biologie noodzakelijk zou zijn geweest. Om de *effectus civilis* te behouden moest de VU in 1930 over vier faculteiten beschikken en

9 De biografische gegevens over J.P. de Gaay Fortman zijn ontleend aan interviews met zijn jongste dochter: L.N.P. de Gaay Fortman, *Interview* (13 oktober en 20 november 2008) en aan: N.A. Riemersma-de Gaay Fortman, *Genealogie De Gaay Fortman (protestant)* ('s-Gravenhage 1992).

10 J.P. de Gaay Fortman, *Onderzoekingen over de ontwikkeling van de wervelkolom der Amphibiën, in 't bijzonder bij Megalobatrachus Maximus* (Leiden 1918).

11 Brief van de Gereformeerde Kerk te 's-Gravenhage (Hersteld Verband) d.d. 27 juli 1929 aan J.P. de Gaay Fortman (archief De Gaay Fortman).

12 Bij een van zijn voordrachten kreeg De Gaay Fortman een publieke waarschuwing van J. Ridderbos (hoofdstuk 6).

Gedicht door mevrouw L.N.P. de Gaay Fortman ter gelegenheid van het vijftigjarig huwelijk van haar ouders, J.P. de Gaay Fortman en R. de Gaay Fortman-Höweler (1967!).

werd in 1927 besloten tot de oprichting van een veel goedkopere wis- en natuurkundige faculteit, die het voorlopig zonder biologie kon stellen.¹³

Behalve de al genoemde bezwaarschriften schreef De Gaay Fortman in de periode 1922-1932 een zestal artikelen (bewerkingen van voordrachten) waarin hij de

¹³ Van Bergen, *Van genezen in geloof tot geloof in genezen*, 264-286; Flipse, 'Hier leert de natuur ons zelf den weg', 38-42.

evolutiegedachte bij de gereformeerden ingang trachtte te doen vinden. Hij vond daarvoor, zoals wij later zullen zien, zo goed als geen gehoor, ook niet binnen de CVNG. Een aanbod van een hoogleraarschap in Pretoria (in de jaren dertig) wees hij af. De Gaay Fortman schreef een serie leerboeken voor mens-, dier- en plantkunde voor het (christelijk) middelbaar onderwijs. Deze boeken werden vele malen herdrukt. M. Brattinga heeft in haar masterscriptie (2006) een analyse van de opeenvolgende drukken gegeven. In de eerste drukken werd gezwegen over evolutie, in tegenstelling tot andere vergelijkbare leerboeken uit die tijd. Vanaf de jaren zestig werd de evolutie (evenals de seksuele voortplanting) bij elke volgende druk uitgebreider behandeld: het onderwerp was blijkbaar bespreekbaar geworden.¹⁴

In 1954 werd De Gaay Fortman alsnog aan de VU benoemd en wel tot docent in de didactiek van de biologie, een onderwerp dat hem goed lag. Met veel animo nam hij deel aan de binnen- en buitenlandse excursies, waarbij hij, intussen 70 jaar oud, voor 't eerst van zijn leven in een tentje kampeerde. De Gaay Fortman was vijf jaar secretaris van de Vereniging van Leraren bij het Vhmo en twintig jaar secretaris van de Vereniging van Leraren in de Biologie. Tot op hoge leeftijd bleef hij gezond, sportief en vol humor. Hij overleed in 1983 op 95-jarige leeftijd.¹⁵

W.J.A. Schouten

De tweede hoofdrolspeler in het debat tussen natuurgeleerden en theologen in de GKN, Willem ('Wim') Johannes Adriaan Schouten (1893-1971), werd geboren in Willemstad als zoon van de gereformeerde predikant Adriaan Schouten en Johanna Maria Schuurman.¹⁶ Schouten studeerde wis- en natuurkunde met specialisatie sterrenkunde in Leiden en promoveerde in 1918 bij J.C. Kapteyn te Groningen. Van 1920-1925 was hij privaatchoort in de statistische sterrenkunde aan de Stedelijke Universiteit van Amsterdam. Hij was leraar wis- en natuurkunde in Amsterdam (1915-1918), Kampen (1918-1927) en Arnhem (1927-1958), waar hij de laatste negentien jaar tevens conrector van het Christelijk Lyceum was. Daarnaast deed hij van 1946-1949 hij onderzoek bij Philips in Eindhoven.¹⁷ Hij was prominent lid van de CVNG. In 1962 moest hij wegens gezondheidsredenen bedanken als bestuurslid.¹⁸ De CVNG benoemde hem in 1966 tot erelid wegens zijn 'belangrijke bijdragen aan het *Orgaan* en zijn voortzetting *Geloof en Wetenschap* en zijn bijdragen tot de dis-

14 M. Brattinga, 'Zouden onze voorouders er zoo uitgezien hebben?' *Hoe de evolutietheorie ontvangen werd in Nederlandse familiebladen en schoolboekjes 1867-1974*. Ongepubliceerde scriptie (Universiteit van Amsterdam 2006) 43, 106-110. Deze scriptie is op het internet te vinden met auteursnaam en eerste deel van de titel als zoekterm.

15 J. Lever, 'In memoriam Dr J.P. de Gaay Fortman', *Jaarboek VU* (1982-1983) 63-66.

16 Deze biografische gegevens omtrent W.J.A. Schouten zijn, tenzij anders vermeld, ontleend aan een interview met zijn zoon J.P. Schouten, *Interview* (7 oktober 2008).

17 G.J.D. Aalders, *Fata et Facta van het christelijk lyceum te Arnhem van 1939-1964* (Epe, z.j.) 31.

18 J.R. van de Fliert, 'Jaarverslag 1962 van de CVNG', *G&W* 61 (1963) 38.

W.J.A. Schouten, mevrouw
Lous Schouten-van Loon
en hun zoon Jan Peter
(1949).

cussie in de vergaderingen'.¹⁹ Schouten werd bij die gelegenheid als volgt toegesproken: 'Uw optreden, omstreeks 1926 en later, in de "Assen-problematiek" en Uw artikelen in die tijd in het Gereformeerd theologisch tijdschrift bestrijken zo zeer het terrein, waarop onze Vereniging wil werken en U heeft daarin zo zeer gestreden voor de doeleinden, die zij nastreeft, dat zij bij deze gelegenheid niet onvermeld gelaten mogen worden'. Schouten was ook bestuurslid en later erelid van het Genootschap van Leraren aan Nederlandse Gymnasia, Lycea en Athenea.

Zowel in Kampen als in Arnhem was Schouten actief op kerkelijk terrein. Ondanks zijn sympathie voor het streven van Geelkerken ging Schouten niet met hem mee naar het Hersteld Verband, waarschijnlijk vooral uit loyaliteit tegenover zijn familie en schoonfamilie. De waarschuwingen die de synode van Assen hem deed toekomen waren uiteraard over zijn hoofd ook gericht tot de kerkenraad van Kampen. Hoewel dit in een kerkenraadsvergadering wel eens werd overwogen werd de

¹⁹ 'Kort verslag van de lustrum-landdag-vergaderingen van de CVNG op 21 en 22 mei 1966', G&W 64 (1966) 173-181, aldaar 173-175.

kerkelijke tucht niet tegen hem in stelling gebracht.²⁰ Maar het had wel tot gevolg dat Schouten bij zijn verhuizing naar Arnhem geen positieve attestatie meekreeg. In Arnhem trok men zich daar echter niets van aan en Schouten werd er al snel weer lid van de kerkenraad.

In de periode 1915-1925 publiceerde Schouten regelmatig op astronomisch gebied. Zijn belangrijkste artikelen over het raakvlak van geloof en natuurwetenschap schreef hij in de jaren 1925 tot 1938. Met zijn bezwaarschriften tegen de synode van Assen waren zijn kansen op een hoogleraarschap aan de VU verkeken. De gevolgen van deze bewuste moedige keuze zijn Schouten zwaar gevallen: hij was liever onderzoeker dan leraar. Maar nog zwaarder viel hem het onbegrip en de afwijzing door kerk en theologie van zijn pogen tot verzoening van geloof en wetenschap. Ook na de oorlog bleef zijn theologische rehabilitatie beperkt tot een voetnoot bij G.C. Berkouwer.²¹

In 1946 overleed na een kinderloos huwelijk Schoutens echtgenote Hendrika Laura Kirchner. In 1948 hertrouwde hij met zijn jongere collega Lous van Loon. In 1949 werd hun zoon Jan Peter geboren. Schoutens belangstelling ging nu in de eerste plaats uit naar zijn nieuwe gezin. Daarnaast publiceerde hij in die tijd veel populairwetenschappelijk werk, een terrein waarop hij zich ook vóór de oorlog al had bewogen. Het onverwacht overlijden van Lous van Loon in 1965 trof hem hard en hij raakte in zichzelf gekeerd. Schouten is tot het einde van zijn leven een trouw kerkganger van de GKN gebleven. Hij overleed in 1971.²²

Het debat natuurwetenschap-theologie

Na de gezaghebbende woorden van Kuyper en Bavinck waren uitspraken over het verband tussen natuurwetenschap en geopenbaarde kennis 'schaarsch in onze hendaagsche Gereformeerde litteratuur' geworden, zo oordeelde Schouten (1926).²³ Daar zou hij eens verandering in brengen. Hij ging daarbij uit van de traditionele opvatting dat er geen tegenstelling kan bestaan tussen beide boeken van Gods openbaring, het boek der Schrift en het boek der natuur, die immers een en dezelfde auteur hebben. 'Maar dit sluit niet uit dat er verschil kan bestaan tusschen de menselijke kennis van de algemeene openbaring en de menselijke kennis van de bijzondere openbaring. Bij zulk een conflict tusschen (...) natuurwetenschap en theologie moet een van beide een fout hebben gemaakt.'²⁴

20 H.G. Leih, *Geschiedenis van de gereformeerde kerk van Kampen 1895-1994* (Kampen z.j.) 121-123.

21 G.C. Berkouwer, *De Heilige Schrift* (Kampen 1966) II, 93, noot 123; Van Keulen, *Bijbel en dogmatiek*, 470, 497.

22 [Redactie G&W], 'In memoriam Dr Willem.Johannes Adriaan Schouten', *G&W* 69 (1971) 232; G.J.D. Aalders, 'In memoriam Dr W.J.A. Schouten', *Weekblad voor leraren bij het voorbereidend wetenschappelijk en hoger algemeen voortgezet onderwijs* 4 (1972) 747-748; J. Overduin, 'In memoriam Dr W.J.A. Schouten', *CW* 20 (1972) nr. 1.

23 W.J.A. Schouten, 'De verhouding van algemeene en bijzondere openbaring', *Orgaan CVNG* 26 (1927) 91-112, aldaar 92.

24 Schouten, 'De verhouding van algemeene en bijzondere openbaring', 96.

Met vernieuwingsgezinde, aan de natuurwetenschap ontleende argumenten trachtten Schouten, De Gaay Fortman en enkele medestanders de synode te bewegen tot een ruimere exegese van de betwiste passages uit Genesis 2 en 3 bij de behandeling van de kwestie-Geelkerken en ook daarna. Het standpunt van de synode, hierbij onder anderen geadviseerd door de theologen G.Ch. Aalders, H.H. Kuiper, V. Hepp en J. Ridderbos, bleef echter onwrikbaar gericht op behoud van de oude standpunten. Schouten kreeg zelfs een officieel vermaan wegens 'bedenklijke redeneringen'.²⁵ Nadat de beslissing in de kwestie-Geelkerken was gevallen schreef Schouten een serie polemisch getinte natuurbeschouwelijke artikelen in het *Orgaan CVNG* en in het *GTT*. Aanvankelijk kreeg hij veel weerwerk van de VU-theologen F.W. Grosheide en G.Ch. Aalders, maar na 1927 kwam er van theologische zijde geen enkele reactie meer.

Voor zo ver mij bekend is het debat tussen natuurwetenschap en theologie binnen de GKN in de jaren van het interbellum niet systematisch onderzocht.²⁶ Voor een overzicht van deze debatten lijkt een thematische aanpak het meest geschikt. Op grond van praktische overwegingen volg ik, met enkele aanpassingen, de indeling die G.Gh. Aalders hanteerde in zijn al eerder genoemde boek *De Goddelijke openbaring in de eerste drie hoofdstukken van Genesis* (1932). Dit systematisch opgebouwde standaardwerk kan worden beschouwd als 'state of the art' van de officiële gereformeerde theologische opvatting over de schepping in de periode 1925 tot 1940. De onderwerpen die aan de orde komen zijn:

- het openbaringskarakter en het historisch karakter van het scheppingsverhaal
- de vraag naar het Bijbels wereldbeeld
- de ouderdom van het heelal en de aarde
- het paradijsverhaal: historisch of symbolisch taalgebruik?

De discussie tussen de natuuronderzoekers en de theologen over de evolutietheorie zal in het volgende hoofdstuk worden besproken.

1 Het scheppingsverhaal volgens G.Ch. Aalders

Waarom legde Aalders zo de nadruk op het scheppingsverhaal als goddelijke openbaring? Is dan niet de hele Bijbel als goddelijke openbaring op te vatten? Het antwoord op deze vraag moeten we zoeken in de gedachte van de heilsgeschiedenis: in

²⁵ *Acta* 1926 II, (artikel 395) 39; *Acta* 1927, (artikel 115) 58; G.Ch. Aalders, 'Het Bijbelsch wereldbeeld', *GTT* 27 (1926), 161-177, aldaar 166; G.Ch. Aalders, 'Wereldbeeld en paradijsverhaal', *GTT* 27 (1926), I, 305-315; II, 367-381, aldaar 380. Het woord 'bedenklijk' was in dit verband uitdrukking van ernstige berisping: vgl. J. Ridderbos tegen J.P. de Gaay Fortman (1929, zie p. 171).

²⁶ Overzichten bij: Van Deursen, *Hoeksteen*, 180-182; Flipse, '*Hier leert de natuur ons zelf den weg*', 42-46; Leene, 'Wereldbeeld en geschiedenisbeeld', 63-70; Stellingwerff, *De VU na Kuiper*, 136-139, 144, 151-158; Visser, 'Van afwijzing naar aanpassing', 112-127; Visser, 'Dutch Calvinists and darwinism', 301-306.

de eerste drie hoofdstukken van Genesis worden ons ‘de beide fundamentele feiten waarop de gehele ontsluiting van den Goddelijken heilsraad, die wij verder in de H. Schrift vinden, berust en voortbouwt’ meegedeeld. Het gaat om de oorsprong van de wereld en de oorsprong van de zonde, om God als schepper, als rechter en als ontfermer.²⁷ Aalders bouwde hiermee voort op het werk van A. Kuyper en H. Bavinck.

Na de *creatio prima* (schepping van de materie uit het niets), die voorafging aan de eerste dag, volgde de periode van de zes scheppingsdagen, het *hexahemeron*, waarin de schepping verder werd ‘toebereid’, de *creatio secunda*. Aan de schepping sloot meteen de onderhouding, Gods voortdurende zorg voor het geschapene, aan. Na het *hexahemeron* bleven de hoofdvormen van het bestaande onveranderd, aldus Aalders, ‘de voorzienigheid blijft zich steeds bewegen binnen de grenzen van deze eenmaal in het aanzijn geroepen categorieën’.²⁸

Uiteraard was de mens niet bij de schepping aanwezig. De toedracht van de schepping kan dan ook pas achteraf aan de mens zijn geopenbaard.²⁹ Eerst gebeurde dat door directe openbaring van God aan Adam en Eva, en vervolgens door mondelinge traditie aan hun nakomelingen. Deze mondelinge traditie werd telkens uitgebreid wanneer God opnieuw tot de mens sprak, zoals tot Noach en tot de aartsvaders. Die mondelinge traditie dreigde steeds weer te ‘verbasteren’ en in die verbasterde vorm vinden we haar dan ook terug bij de volkeren van Mesopotamië en Egypte en alle andere volkeren aan wie geen bijzondere openbaring meer ten deel viel. Met deze interpretatie van de niet-Israëlitische scheppingsverhalen kiest Aalders dus, evenals H.H. Kuyper en J. Ridderbos, stelling tegen de zogenoemde panbabylonische theorie.³⁰

De geschreven openbaring kan uiteraard pas zijn ontstaan na de uitvinding van het schrift. Aalders neemt op deductieve en speculatieve gronden aan dat de eerste schriftelijke optekening van het scheppingsverhaal plaatsvond tijdens het verblijf van het volk Israël in Egypte. Het opschrijven van de geslachtsregisters moet naar zijn mening zelfs al veel eerder zijn gebeurd. Aalders bestrijdt de gedachte dat het scheppingsverhaal uit verschillende bronnen is samengesteld, de zogenoemde ‘bronnenscheiding’. Volgens de aanhangers van deze gedachte zijn de eerste twee hoofdstukken van Genesis afkomstig uit tenminste twee bronnen: de ‘Priestercodex’, die Genesis 1 en 2 tot en met de eerste helft van vers 4 omvat en de ‘Jahvist’, die het scheppingsverhaal vanaf de tweede helft van het vierde vers van Genesis 2 geeft. De mededelingen over de schepping uit Genesis 1 en 2 vormen volgens Aalders ‘metterdaad’ een eenheid.³¹

Van de openbaring die aan de schriftelijke vastlegging voorafging hebben wij uiteraard geen kennis. Maar dat is niet erg, aldus Aalders, want ‘alles wat wij omtrent

27 Aalders, *GOG*, 9-10.

28 Aalders, *GOG*, 16.

29 Vgl. Kuyper, *Encyclopaedie*, II, 503.

30 Aalders, *GOG*, 71-146, met name 97-134; zie ook hoofdstuk 2.

31 Aalders, *GOG*, 48-56.

de schepping nodig hebben te weten is ons in Genesis 1 en 2 geboden'.³² Het is het kenmerk van de genoegzaamheid van de openbaring zoals we dat ook bij Kuyper en Bavinck vonden en dat hier kennelijk door Aalders zonder nadere toelichting als een in eigen kring algemeen aanvaard inzicht wordt aangevoerd. Het openbaringskarakter van het scheppingsverhaal wordt onomstotelijk bevestigd op diverse plaatsen in het Oude Testament en verder in het getuigenis van de schrijver van de Hebreënbrieff.³³ Volgens Aalders kunnen wij het scheppingsverhaal ook niet anders kennen dan door goddelijke openbaring. Hiermee zet hij zich af tegen de gedachte van een natuurlijke kennis van het scheppingsverhaal, die bijvoorbeeld Thomas van Aquino mogelijk achtte. Over het openbaringskarakter van het scheppingsverhaal lijkt in gereformeerde kring destijds geen verschil van mening te hebben bestaan.

Het historisch karakter van het scheppingsverhaal leidt Aalders af uit de tekst zelf: die vertelt een serie gebeurtenissen zonder enige aanwijzing dat het hier niet om werkelijke gebeurde feiten zou gaan (spatiëringen van G.Ch. Aalders):

Wanneer wij ons getrouw houden aan den t e k s t van het scheppingsbericht zelf, kunnen wij den vorm waarin de openbaring werd geschonken slechts zien als een mededeling i n w o o r d e n. Allereerst vernemen we de fundamentele waarheid, dat God in den beginne de hemel en de aarde schiep. Dit is de objectieve mededeling van een machtig feit. (...) Er is geen enkele reden om, in afwijking van den tekst, ons de openbaring van de schepping anders te denken dan als een mededeling in woorden.³⁴

De goddelijke openbaring omtrent de schepping heeft dus de vorm van een in woorden gegeven bericht omtrent bepaalde feiten en draagt dus het karakter van een historische mededeling.³⁵ Diegenen die het scheppingsverhaal wel als openbaring, maar niet als historie aanvaarden doen dat volgens Aalders vooral uit vrees om het scheppingsverhaal niet te kunnen rijmen met de resultaten van de natuurwetenschap, 'alsof het ons daarom in de eerste plaats zou moeten te doen zijn!'³⁶ Het scheppingsverhaal is dus wel genoegzaam, zuiver en juist, maar wat er eigenlijk bij de scheppingsdaad heeft plaatsgevonden ontgaat ons, eenvoudig omdat wij niet bij machte zijn zo'n uniek feit te bevatten:

Dat het scheppingsverhaal metterdaad historie biedt, brengt echter nog niet met zich dat het ook als een adaequate beschrijving van de schepping is te beschouwen, d.w.z. een volledige, in alle opzichten nauwkeurige, en metterdaad het wezen rakende teekening van de Goddelijke scheppingswerkzaamheid.³⁷

De schepping is een historische daad van God, waarmee Hij tegelijk het begin van de historie schiep. Bij de schepping is God alleen werkzaam, zonder medewerking van

32 Aalders, *GOG*, 30-31.

33 Aalders, *GOG*, 28-29.

34 Aalders, *GOG*, 63-64; vgl. Geesink, *VHO* I, 219.

35 Aalders, *GOG*, 147.

36 Aalders, *GOG*, 148; vgl. *GOG*, 63.

37 Aalders, *GOG*, 163.

de mens als tweede oorzaak, zoals in de hele verdere historie. Natuurlijk kan, met het oog op het menselijk begrip, de mededeling omtrent de toedracht van de schepping niet anders dan antropomorf zijn. Het primaire doel van het scheppingsbericht is ons duidelijk te maken dat God de wereld heeft geschapen, en niet hóe hij dat heeft gedaan. De Schrift is geen leerboek voor natuurkunde, sterrenkunde of enige andere vorm van wetenschap. Het scheppingsverhaal gebruikt globale, soms zelfs 'vage' begrippen (bij voorbeeld 'hemel', 'uitspanseel' en 'naar zijn aard') en het is ook niet volledig. Veel planten- en diersoorten worden immers niet vermeld, evenmin als vele fysische verschijnselen, zoals bijvoorbeeld magnetisme en elektriciteit. En ook de schepping van de engelen ontbreekt in het verhaal, terwijl wij toch uit Col. 1:16 weten 'door Hem zijn alle dingen geschapen (...) die zienlijk en onzienlijk zijn'.³⁸ We hoeven daarom ook niet alle resultaten der natuurstudie, voor zover ze niet precies hetzelfde zeggen als de mededelingen van Genesis 1 en 2, onverbiddelijk af te wijzen. Het scheppingsverhaal laat vragen open, bij de beantwoording waarvan zeker belangrijke hulp van de natuurwetenschap kan worden verkregen.³⁹

2 Het 'Bijbels wereldbeeld': het debat Grosheide-Schouten

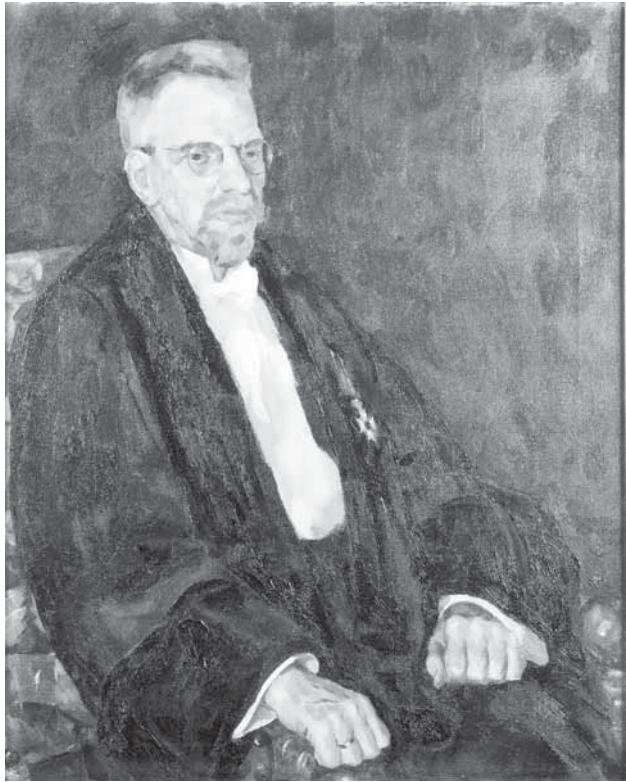
In 1925 stelde F.W. Grosheide in een kort artikel in het als 'stichtelijk' aangemerkte 'geïllustreerd tijdschrift' *Timotheüs*, dat niet gesproken kan worden van een specifiek Bijbels wereldbeeld.⁴⁰ Grosheide gaf geen aanleiding voor het schrijven van zijn artikel op, maar een verband met de kwestie-Geelkerken ligt gezien het tijdstip van publicatie voor de hand. Hij maakte eerst onderscheid tussen wereldbeschouwing en wereldbeeld: het eerste is een wijsgerig begrip, het tweede betreft de voorstelling van de inrichting van het heelal. Over het wereldbeeld van de Schrift nu, zo heeft Grosheide geconstateerd, wordt 'van de zijde van het ongelooft' spottend gesproken: 'Men zegt: de Schrift geeft het vóór-Copernicaansche wereldbeeld; in verband daarmee is het onmogelijk aan verschillende plaatsen gezegd toe te kennen of die letterlijk op te vatten'. Het leidt volgens Grosheide tot een eigenmachtige opvatting van de Schrift, 'die vraagt dat wij zullen onderscheiden wat in de Schrift al of niet van waarde is en dat afmeten naar de uitvindingen, die de wetenschap in een bepaalden tijd heeft gemaakt'. Grosheide noemt dit 'uitermate bedenkelijk'. Want, zo zegt hij, 'dan staan wij niet meer onder, doch boven de Heilige Schrift'. Als verweer tegen de gedachte dat de Schrift het vóór-Copernicaans wereldbeeld geeft komt Grosheide met een aantal argumenten. Vooral bij het eerste hiervan gelooft de tegenwoordige lezer zijn ogen niet:

³⁸ Aalders, *GOG*, 163-167.

³⁹ Aalders, *GOG*, 168.

⁴⁰ F.W. Grosheide, 'Het Bijbelsch wereldbeeld', *Timotheüs* 31 (1925) 66-68. F.W. Grosheide (1881-1972) was van 1912-1953 hoogleraar nieuwtestamentische vakken aan de VU (H. Mulder, 'Grosheide, Frederik Willem', *BLGNP* 3 (1988), 155-156). De kwalificatie 'stichtelijk' is ontleend aan de catalogus van het HDcVU.

F.W. Grosheide (1938).

Vooreerst krijgt het stelsel van Copernicus in deze bewering al te groote betekenis. Zeker, de hedendaagsche wetenschap oordeelt, dat de aarde om de zon draait, maar wie waarborgt ons, dat dit inzicht nog niet eens ingrijpend zal worden gewijzigd? (...) een wetenschappelijk stelsel heeft nooit meer dan betrekkelijke waarde (...) en daarom is het ongeschikt om naast de Schrift te worden gelegd, om boven de gedachten van de Schrift te worden gesteld.

Grosheide gaat dus uit van dienstmaagdpositie van de wetenschap en debiteert daar dan toch, om zijn eigen terminologie te gebruiken, een 'uitermate bedenkelijk' standpunt over. We zullen straks zien wat W.J.A. Schouten daarvan vond. Grosheide betoogt dan verder dat de Bijbelschrijvers, als oosterlingen, niet denken maar zien met betrekking tot de natuur en de bouw van het heelal:

De Oosterling (...) ziet de zon en de maan op- en ondergaan, en omdat hij niet weet van draaien der aarde om de zon, geeft hij weer, wat hij ziet. (...) En indien wij slechts ons denken opzij kunnen zetten en waarlijk zien, dan kunnen we al deze dingen – behalve die waarbij het bovennatuurlijke wonder toesprak – nog zien. Het is daarom verkeerd, een vóór-Copernicaans wereldbeeld in de Schrift te willen vinden. En het wordt een dwaasheid, als men in verband daarmee gaat betoogen, dat op het gezag der Heilige Schrift heel wat valt af te dingen.

Over de bedoeling van Grosheide hoeft geen misverstand te bestaan: hij wilde het gezag van de Schrift beschermen tegen de hedendaagse wetenschap. Maar zijn redenering was uiterst zwak: waarom zou het zien van de oosterling niet geleid kunnen hebben tot beeldvorming? Maar van Grosheide mag dit geen wereldbeeld heten omdat de Schrift dan aan gezag zou inboeten tegenover de moderne wetenschap. Grosheide keert zich dus tegen de invloed van 'buitenschriftuurlijke wetenschap' op de exegese van de Bijbel, en niet tegen een symbolische of 'ideële' interpretatie.

Ook W.J.A. Schouten maakte graag gebruik van de begrippen wereldbeeld en wereldbeschouwing. Bij zijn omschrijving hiervan beriep hij zich op de Duitse natuuronderzoeker Eberhard Dennert (1861-1942).⁴¹ Onder de term 'wereldbeeld' was volgens Schouten te verstaan: 'de saamvatting van de kennis aangaande de inrichting der wereld, zoals wij die door directe waarneming en met behulp van natuurwetenschappelijke onderzoekingsmethoden vinden'. De natuurbeschouwing daarentegen vraagt, meent Schouten, naar oorsprong, doel en einde van de wereld. Bij 'wereld' moeten we dan denken aan het heelal.⁴² Schouten stelde nog ruimer: 'ook een biologisch of een psychisch wereldbeeld zou slechts een klein gebied bestrijken van onze kennis van de ons omgevende wereld. Het is de natuur in haar geheel, die door onzen geest bestudeerd wordt en op deze wijze ons wereldbeeld bepaalt'.⁴³

In tegenstelling tot Dennert was Schouten van mening dat het wereldbeeld vanuit christelijk standpunt evenmin neutraal is als de wereldbeschouwing.⁴⁴ Hij bevestigde dat het levensbeschouwelijk uitgangspunt bepalend is voor waarneming en ordening. De onderzoeker beschikt slechts over een beperkt aantal waarnemingen, en daaruit moeten door extrapolatie algemene conclusies worden getrokken. Daarbij speelt de levensbeschouwing een rol. Over het moderne kosmologische wereldbeeld bestond naar Schoutens mening weinig onenigheid meer zodat dit wel als universeel mocht worden beschouwd. Dit zal later nader worden besproken.⁴⁵ Maar het wereldbeeld kreeg bij Schouten een zelfs nog ruimere betekenis: '*verba valent usu*. En dan is het toch genoegzaam bekend, dat het woord wereldbeeld in meer algemeenen zin gebruikt wordt voor onze "visie op de wereld"'. Bij de volken van de oudheid kunnen we het begrip wereldbeeld minder scherp begrenzen dan bij ons hedendaags weten, zo meent Schouten. Het was vaak moeilijk vast te stellen waar de exacte waarneming of objectieve kennis ophield en de speculatie begon. En dan

41 W.J.A. Schouten, 'Onze kennis van den bouw van het heelal', *Orgaan CVNG* 1920, 1-27, aldaar 3; W.J.A. Schouten, *Sterren en sterrenstelsels* (Kampen 1932) 167-169; E. Dennert, *Weltbild und Weltanschauung* (Godesberg 1909) 3-21; *Christelijke Encyclopaedie* III, 331. Dennert had in 1907 de *Keplerbund* opgericht, die tot doel had de relatie tussen natuurwetenschap, filosofische bezinning en religieuze ervaring te bestuderen en vooral bedoeld was als tegenhanger van Haeckels *Monistenbund* (opgericht in 1906). Voor Eberhard Dennert zie: F.W. Bautz, 'Dennert, E.', *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon* (1990) I, 1260-1262.

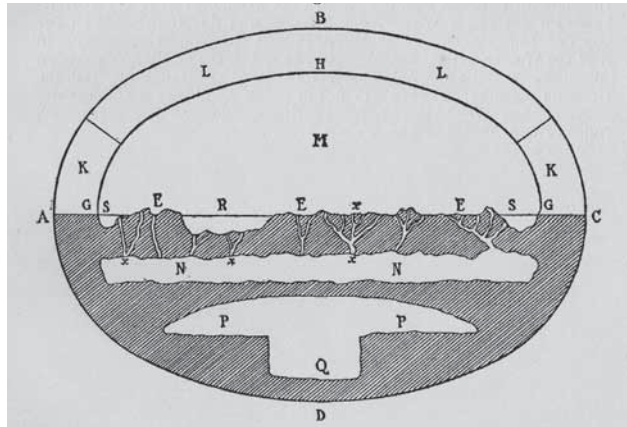
42 Schouten, 'Onze kennis van den bouw van het heelal', 3; W.J.A. Schouten, 'Het wereldbeeld van den Bijbel', *Orgaan CVNG* 23 (1926) 68-106, aldaar 68.

43 W.J.A. Schouten, 'Wereldbeeld en exegese', *GTT* 27 (1926-1927) 256-273, aldaar 260.

44 Dennert, *Weltbild und Weltanschauung*, 16; Schouten, 'Het wereldbeeld van den Bijbel', 69.

45 Schouten, 'Wereldbeeld en exegese', 258-259.

Het Bijbels wereldbeeld volgens G. Schiaparelli.

was het moeilijk te ontkennen dat het wereldbeeld van de auteur van invloed was op de historische beschrijving.⁴⁶ Schouten paste zijn visie op het Bijbels wereldbeeld ook toe op de exegese van het paradijsverhaal: wanneer iemand zou willen beweren, dat het Paradijsverhaal hierop een uitzondering maakt, zou hij dit moeten bewijzen, stelde hij.⁴⁷ We kunnen wel vaststellen dat hij het concept van het Bijbels wereldbeeld voornamelijk, zo niet uitsluitend, gebruikte als adstructie van zijn visie op de geschiedschrijving van het paradijsverhaal in verband met de kwestie-Geelkerken.⁴⁸ Hij rekte het begrip 'wereldbeeld' intussen zo ver op, dat het verschil met zijn begrip 'wereldbeschouwing' wel erg klein werd.

In 1926 reageerde Schouten op Grosheide's artikel met een pleidooi voor een Bijbels wereldbeeld naar analogie van dat van G. Schiaparelli.⁴⁹ Schouten gaf toe dat we in de niet kunnen spreken van een wetenschappelijk of ook maar enigmatische systematisch opgebouwd wereldbeeld. Maar naar zijn mening waren er voldoende gegevens beschikbaar om het wereldbeeld van de Bijbelschrijvers te kunnen reconstrueren. We volgen nu zijn beschrijving van dit wereldbeeld. Op grond van vele teksten, waarin als het ware terloops op de vorm van hemel en aarde wordt gewezen, kan worden vastgesteld dat de Bijbelschrijvers de aarde zagen als een platte ronde schijf, omgeven door en rustend op een watermassa. In die watermassa, voorgesteld als een onpeilbare oerzee, rustte de aarde op grondvesten of zuilen. Dat de aardsschijf met grondvesten en al niet wegzonk in het water, was aan Gods macht

⁴⁶ Schouten, 'Wereldbeeld en exegese', 261-262. Schoutens standpunt wordt gedeeld door Leene (1999), in zijn 'Wereldbeeld en geschiedenisbeeld', 84.

⁴⁷ Schouten, 'Wereldbeeld en exegese', 265.

⁴⁸ Vgl. Leene, 'Wereldbeeld en geschiedenisbeeld', 65-66 en 84.

⁴⁹ Schouten, 'Het wereldbeeld van den Bijbel', 78; G. Schiaparelli, *Die Astronomie im alten Testament* (Gieszen, 1904) 33. Giovanni Schiaparelli (1835-1910) was astronoom te Milaan. Schouten plaatste ook een afbeelding van Schiaparelli's figuur onder de titel 'Het Bijbelsch wereldbeeld' bij het door hem samengestelde lemma 'Heelal' in de *Christelijke Encyclopaedie* (1926), waarvan F.W. Grosheide redacteur was. Deze bijdrage werd later bekritiseerd door de theologische hoogleraren V. Hepp (vu) en T. Hoekstra (ThUK) (naar Stellingwerff, *De Vrije Universiteit na Kuiper*, 139).

te danken. Onder het aardoppervlak bevond zich de *sheool*, de verblijfplaats van de zielen der gestorvenen. Het bovenste gedeelte daarvan was 'Abrahams schoot', voor de rechtvaardigen en het onderste deel was het *gehenna*, een oord van pijniging. Boven de aarde bevond zich het uitspansel of firmament, dat zich als een gewelf boven de aarde verhief. Zon, maan en sterren waren aan de onderzijde van het uitspansel bevestigd om licht te verspreiden over de aarde. Het woord 'hemel' kende drie betekenissen: het luchtruim onder het uitspansel, waar de wolken zich bevonden, het uitspansel zelf, en tenslotte de ruimte daarboven ('de derde hemel'). Daarmee kwam het Bijbels wereldbeeld in grote lijnen overeen met het uit die tijd bekende wereldbeeld uit Babylonië.⁵⁰

Het geocentrische wereldbeeld van Ptolemaeus (ca. 200 na Chr.) kon nog zonder problemen door de christenheid geaccepteerd worden, aldus Schouten, maar met het heliocentrisch wereldbeeld van Copernicus en Galileï konden zoals bekend noch de Rooms-Katholieke Kerk noch de reformatorische kerken uit de voeten. Toen bleek dat men zich hier toch bij neer zou moeten leggen werden concordistische oplossingen bedacht voor de Bijbelpassages die tot dusver alleen met een geocentrisch wereldbeeld te verenigen waren geweest, zoals de zon die stil stond te Gibeon (Jozua 10), de schaduw die terugliep over de trap van koning Achaz (Jesaja 38 en 2 Kon. 20) en de ster van Bethlehem die de wijzen uit het Oosten voorging op de weg naar de geboorteplaats van Jezus (Mattheus 2).⁵¹ Ook het 'verheven scheppingsverhaal (...) is gegeven in een wereldbeeld dat verschilt van het onze'.⁵² Doel van zijn betoog was, evenals dat van Grosheide, om het historisch gezag van de Bijbel veilig te stellen tegenover aanvallen van de moderne wetenschap. Schouten wilde dat doen door aan te tonen dat

de Openbaring is gegeven in een taal, die onvolkomen is en in een wereldbeeld dat onvolmaakt is. Wie heeft ingezien, dat de Bijbel het vóór-Copernicaanse wereldbeeld geeft, zal niet [zoals Grosheide] zeggen: 'in verband daarmee is het onmogelijk aan verschillende plaatsen gezag toe te kennen of die letterlijk op te vatten.' Juist door oog te hebben voor het Bijbels wereldbeeld brengen we het Schriftgezag terug tot het terrein waar het geldt, namelijk de openbaring van de heilsweg van God.⁵³

Over Grosheide's nogal luchthartige opmerking dat het heliocentrisch wereldbeeld best nog eens gewijzigd zou kunnen worden merkte Schouten op:

Dat de aarde om de zon draait is het resultaat van vele eeuwen en is een feit, dat even onomstotelijk vaststaat als b.v. dat Halfweg tusschen Haarlem en Amsterdam ligt. De bewering dat 'Einstein met zijn theorie de Copernicaansche wil ondergraven' is onjuist. Wellicht stond bij het schrijven van dit artikel de beteekenis van Einstein's relativiteitstheorie

⁵⁰ Schouten, 'Het wereldbeeld van den Bijbel', 70-79.

⁵¹ Schouten, 'Het wereldbeeld van den Bijbel', 92-95. Voor een verrassende verklaring van de tekst over de stilstand van de zon te Gibeon als ingevoegd citaat uit *Het boek van de oprechte*: Tj. Baarda, 'De zon die stil stond ...', *Regelrecht* 5 (1968) 33-49.

⁵² Schouten, 'Het wereldbeeld van den Bijbel', 91-92.

⁵³ Schouten, 'Het wereldbeeld van den Bijbel', 98.

den hooggeleerden auteur niet helder voor den geest. Zoolang we echter nog menen, dat bij een dorschmachine het paard aan den boom om de as loopt, zoolang zullen wij ook meenen, dat de aarde om de zon beweegt.⁵⁴

Anders dan Grosheide wilde Schouten zijn doel bereiken door juist wel 'buitenschriftuurlijke' wetenschappelijke kennis in te zetten ter verbetering van de exegetische, hetgeen wel moest leiden tot een symbolische interpretatie van – met name – het paradijsverhaal.

Grosheide reageerde in het *GTT* op Schoutens artikel. Hij betoogde dat het spreken van een wereldbeeld iets van de moderne tijd was. In geen geval kon men spreken van een door God geopenbaard wereldbeeld, aldus Grosheide.⁵⁵ Schouten had echter ook niet beweerd dat de Bijbel een als zodanig geopenbaard wereldbeeld gaf, maar dat een reconstructie van de wereldbeeld van de Bijbelschrijvers kon worden gemaakt. Voor Grosheide was het probleem dat Schouten afging op onwillekeurig aangeduide meningen van Bijbelschrijvers, terwijl de Schrift ons niet gegeven is om ons de meningen van de Bijbelschrijvers te leren kennen. We mogen een mededeling alleen dan als mening van de schrijver accepteren wanneer de tekst zelf uitdrukkelijk aangeeft dat het ook inderdaad om de persoonlijke mening van de schrijver gaat. Alleen dan behoort zo'n mededeling niet tot de openbaring. En dat is volgens Grosheide bij de mededelingen die de wereld beschrijven niet het geval. Enerzijds waren de Bijbelschrijvers binnen het kader van de organische inspiratie geen schrijfmachines [een treffende vergelijking, die doet herinneren aan de 'telefoon' van Abraham Kuypers!] maar anderzijds kwamen nu ook weer niet al hun persoonlijke opvattingen in de Schrift tot uitdrukking. Want de Heilige Geest behoedde de Bijbelschrijvers voor elke dwaling.⁵⁶ Met andere woorden, zo meent Grosheide, als we een wereldbeeld zouden willen reconstrueren uit de mededelingen van de Bijbelschrijvers worden we misleid: we komen dan immers tot een wereldbeeld dat volgens de inzichten van 1927 niet klopt, en het is ondenkbaar dat God ons een onjuist of een 'geaccomodeerd' wereldbeeld zou hebben geopenbaard (dat is: God zou wel beter hebben geweten maar zich geschikt hebben naar de onjuiste meningen van de Israëlieten uit die tijd).⁵⁷

Grosheide herhaalde de oplossing die hij al gaf in zijn *Timotheüs*-artikel: de kijk die de Bijbelschrijvers op het heelal hebben gehad, is dezelfde als 'die nog steeds alle mensen hebben, als ze zich weten vrij te maken van de resultaten der wetenschap en alleen afgaan op wat ze zien'.⁵⁸ Dus een gewone, naïeve, soms dichterlijke visie, die diende om Gods majesteit uit te drukken. Zeker geen visie waaruit een algemeen heersende voorstelling valt af te leiden. Maar wel behorende tot de openba-

54 Schouten, 'Het wereldbeeld van den Bijbel', 101.

55 F.W. Grosheide, 'Kan van een Bijbelsch wereldbeeld worden gesproken?', *GTT* 28 (1927-1928) 17-34, aldaar 17-20.

56 Grosheide, 'Kan van een Bijbelsch wereldbeeld worden gesproken?', 18.

57 Grosheide, 'Kan van een Bijbelsch wereldbeeld worden gesproken?', 33; vgl. Aalders, *GOG*, 196-197.

58 Grosheide, 'Kan van een Bijbelsch wereldbeeld worden gesproken?', 23.

ring, want er zijn geen aanwijzingen in de tekst dat het om persoonlijke meningen ging. In het bijzonder geldt dat voor de mededelingen over de schepping:

Geen mensch heeft haar gezien en er kan over haar slechts uitgaande van wat nu bestaat, dat is benaderend worden gesproken. Ook wat ons van de toekomst wordt geopenbaard, kan slechts geopenbaard worden in woorden, die passen op het nu bestaande. Daarom reeds zal men als van de Schepping of van de toekomst sprake is, de beschrijving niet kunnen bezigen om er een wereldbeeld uit op te bouwen, hier inzonderheid spreken de schrijvers dichterlijk, aanschouwelijk, bij benadering.⁵⁹

Grosheide accepteert dus een dichterlijke, men zou ook kunnen zeggen: een symbolische, exegese van Bijbelgedeelten die buiten onze wereldorde liggen, doordat zij behoren tot 'de staat der rechtheid' of de toekomst. Bij de toekomst is niet duidelijk of hij daarbij aan profetie over de voortzetting van het tegenwoordige leven denkt of aan de staat der heerlijkheid. We nemen aan: het laatste.

Wij vatten samen: Grosheide en Schouten wilden beiden het Schriftgezag veilig stellen tegenover de moderne wetenschap. Volgens Grosheide was er geen sprake van een Bijbels wereldbeeld, maar geven de Bijbelschrijvers een naïeve visie, dikwijls in dichterlijke vorm, op het heelal. In deze vorm behoren die beelden tot de openbaring. Die kunnen wij ook goed begrijpen als we ons maar vrij weten te maken van onze wetenschappelijke kennis.

Er is dus geen concurrentie tussen dit dichterlijke beeld en ons moderne wereldbeeld en de eenvoudig-historische exegese komt niet in gevaar. Over het scheppingsverhaal is Grosheide van mening dat dit een gebeurtenis betreft die niet in adequate bewoordingen is te beschrijven en daarom op dichterlijke wijze, maar in gewone taal wordt overgebracht. Hier rijst toch een probleem, omdat Geelkerken was veroordeeld wegens het toepassen van hetzelfde principe op de vier bijzonderheden uit het paradijsverhaal. Van schepping en paradijsverhaal was door gezaghebbende gereformeerde theologen betoogd dat het 'hoogere werkelijkheden' betrof die niet in onze gangbare taal vallen uit te drukken.⁶⁰ Begaf Grosheide zich hier niet in een mijnenveld van persoonlijke willekeur bij de bepaling van wat dichterlijk was en dus niet eenvoudig-historisch uitgelegd hoefde te worden, en wat zintuiglijk waarneembaar was en dus wel eenvoudig-historisch uitgelegd moest worden? Kwam de bijl aan de wortel van de eenvoudig-historische uitleg hier al in zicht?

En passant gaf Grosheide een interessant waardeoordeel over de (natuur)wetenschap: het is voor een modern mens blijkbaar mogelijk en soms ook nodig om zich daarvan 'vrij te maken' als uit een gevangenis. Een uiting van angst voor de natuurwetenschap, die een mens maar vervreemdt van de Openbaring?⁶¹

Heeft Grosheide gelijk gehad toen hij zei dat het spreken van een wereldbeeld iets van de moderne tijd is en dat spreken van een Bijbels wereldbeeld dus een ana-

59 Grosheide, 'Kan van een Bijbelsch wereldbeeld worden gesproken?', 29, 30.

60 Ridderbos, *Het verloren paradijs*, 27.

61 Vgl. Bruin, 'Is natuurstudie gevaarlijk voor het geloof?' (zie hoofdstuk 3).

chronisme is? G.Ch. Aalders meende later van wel. Wat volgens hem voor het anachronistisch karakter van het concept 'Bijbels wereldbeeld' pleit is dat de Babylonische opvattingen over het heelal, waaraan de Israëlitische nauw verwant zijn, evenmin een systematisch wereldbeeld representeren. Als een fraai ouder voorbeeld van zo'n anachronistische benadering noemt hij de bekende natuurtheoloog Bernard Nieuwentijt (1654-1718), die zelfs meende te kunnen aantonen dat de Bijbel de bolvorm van de aarde aangeeft.⁶² Aalders was het verder met Grosheide eens over het 'dichterlijk-beeldsprakig' karakter van de beschrijving van het heelal in het Genesisverhaal.⁶³

Volgens Schouten is er wel degelijk een Bijbels wereldbeeld te construeren. En dat is verhelderend voor wat de Bijbelschrijvers nog meer te vertellen hebben, bijvoorbeeld over het paradijs. Hij gaf toe dat er ook in Babylonië geen sprake was van een scherp gedefinieerd wereldbeeld. Wat bedoeld werd met het oud-oosters wereldbeeld was volgens hem in feite een zeker gemiddelde van wat in de verschillende bronnen gevonden wordt. En dat geldt ook voor onze reconstructie van het Bijbels wereldbeeld.⁶⁴ Schouten stelde voorts dat er bij de beoordeling van de beschrijving van het heelal in het Oude Testament geen goede redenen zijn om deze in dichterlijke zin te verstaan en af te wijken van de letterlijke betekenis van de tekst.⁶⁵ Zo bestreed hij Grosheide met een argument dat diens medestander G.Ch. Aalders tegen Geelkerken had gebruikt.

Misschien zou Schoutens visie op het Bijbels wereldbeeld beschreven mogen worden als reconstructie van de collectief realistisch beleefde, maar niet gesystematiseerde achtergrond waartegen het leven zich afspeelde.⁶⁶ Er waren vele overeenkomsten met het meer uitgewerkte Babylonische wereldbeeld. Grosheide en Aalders ontkenden het systematisch karakter van zowel het Babylonische als het Bijbelse wereldbeeld. Bijbelse verwijzingen naar de opbouw van het heelal achtten zij naïeve of dichterlijke beeldspraak. Maar het valt niet te ontkennen dat de dichterlijke toespelingen een tamelijk consistent beeld van het heelal oproepen. De benadering van Grosheide en Aalders roept als vanzelf de vraag op waar dan de grens ligt tussen dichterlijke beeldspraak en Aalders' 'historisch bericht omtrent een reeks van feiten'.⁶⁷ Met andere woorden: waarom moeten bij het Bijbels wereldbeeld de desbetreffende mededelingen niet letterlijk maar dichterlijk worden opgevat en bij in het paradijsverhaal juist andersom? Blijkbaar werden de mededelingen omtrent de vorm van het heelal als 'dichterlijk' tot de openbaring gerekend, en de mededelingen over de schepping als 'hoogere geschiedenis' en de mededelingen

62 Aalders, *GOG*, 195.

63 Aalders, *GOG*, 178; vgl. W.J.A. Schouten, 'Het Oud-Oostersch wereldbeeld en de Bijbel', *GTT* 28 (1927-1928) 53-71, aldaar 68.

64 Schouten, 'Het Oud-Oostersch wereldbeeld en de Bijbel', 66-69.

65 Schouten, 'Het Oud-Oostersch wereldbeeld en de Bijbel', 61-66.

66 Tot dezelfde conclusie komt A. de Wilde, 'Christelijk geloof en wereldbeeld' in zijn aankondiging van het latere speciale nummer van *Wending* over 'Bijbel en wereldbeeld', *Wending* 8 (1953/1954) 181-191, aldaar 181.

67 Aalders, *GOG*, 168.

omtrent het paradijs als klaarblijkelijk- duidelijke beschrijving van een zintuiglijk waarneembare werkelijkheid.⁶⁸

Wij sluiten hiermee de behandeling van het onderwerp Bijbels wereldbeeld af en komen daarop terug bij de behandeling van het paradijsverhaal, waarbij het zijn praktische toepassing vond en waarbij de bijdrage van G.Ch. Aalders aan dit debat uitgebreider zal worden belicht. Maar eerst willen we bekijken welke ideeën er binnen de GKN bestonden over de ouderdom van het heelal, in relatie tot het wereldbeeld.

3 De ouderdom van de aarde en van het heelal

3.1 G.Ch. Aalders: 'lichtcontinua'

G.Ch. Aalders wijdde een paragraaf van *De Goddelijke Openbaring in de eerste drie hoofdstukken van Genesis* aan een beschouwing over de ouderdom van de aarde en het heelal onder de titel: de scheppingsdagen.⁶⁹ Merkwaardig genoeg verwees hij niet naar de publicaties van Bavinck over de duur van het scheppingsproces. De door Bavinck genoemde 'vier strategieën' voor de inpassing van de scheppingsdagen in de resultaten van de natuurwetenschap komen we trouwens gedeeltelijk ook bij Aalders tegen. Theoretisch zijn er, stelt Aalders, drie opvattingen denkbaar over de zes scheppingsdagen: 1) geen 'wezenlijke realiteit' toeschrijven aan de 'dagen'; 2) de dagen opvatten als tijdperken; en 3) de dagen beschouwen als 'werkelijke dagen'.⁷⁰

De eerste mogelijkheid trof Aalders behalve bij sommige kerkvaders ook aan bij zijn tijdgenoot A. Noordtzij. Volgens Aalders moest elke poging om aan de 'dagen' van Gen. 1 een reële betekenis te ontzeggen principieel worden afgewezen. En wel ten eerste, omdat de tekst daartoe geen enkele aanwijzing bevat en ten tweede, omdat de zes dagen van het scheppingswerk en de zevende dag als rustdag aan de mens ten voorbeeld worden gesteld in het vierde van de tien geboden. Niettemin meende Aalders, niet onvriendelijk, 'dat Noordtzij als Gereformeerd theoloog er recht op heeft, dat wij de door hem aangevoerde bewijsgronden nader ter toetsing brengen'.⁷¹ Noordtzij, zo vervolgt Aalders, is van mening dat de afwisseling van dagen en nachten door de schrijver van Genesis bewust als een kader is ingevoerd. Deze tijdsindeling is niet bedoeld om het scheppingsverhaal in zijn chronologisch verloop te tekenen, maar om ons de orde van de schepping te laten zien in het licht van de heilsgeschiedenis.⁷² Wij laten Aalders' bestrijding van Noordtzij hier verder

68 Over deze inconsequenties: Leene, 'Wereldbeeld en geschiedenisbeeld', 69.

69 Aalders, *GOG*, 229-263.

70 Aalders, *GOG*, 231.

71 Aalders, *GOG*, 232-240, aldaar 233.

72 Noordtzij, *Gods Woord en der eeuwen getuigenis*, 116-120. We tekenen hierbij aan dat het 'kader' van Noordtzij betrekking heeft op de eerste scheppingsfase van de zes dagen in relatie tot de zevende dag, de sabbath: 'heel de opzet [van het scheppingsverhaal] is, den sabbat op den voorgrond te stellen.' Noordtzij vermeldt geen bronnen voor het idee van zijn 'kadertheorie', die slechts enkele bladzijden van zijn boek in beslag neemt.

terzijde (de gronden daarvoor zijn reeds genoemd), maar niet zonder er de aandacht op te vestigen dat Noordtzijs 'kadertheorie' in 1954 als uitgangspunt zou dienen voor de gelijknamige theorie van N.H. Ridderbos.⁷³

De tijdperkentheorie is volgens Aalders vooral gebaseerd op het concordistische verlangen het scheppingsverhaal in overeenstemming te brengen met de resultaten van de natuurwetenschap. Hij gaat hier in op pogingen het begrip 'dag' een andere dan de gewone tijdsduur toe te kennen. Maar, zo merkt hij hierbij op, Genesis geeft uitdrukkelijk aan dat de dagen begrensd worden door het aanbreken van het licht en het invallen van de duisternis. Bovendien lukt het toch niet de geologische tijdperken met de zes scheppingsdagen en hun volgorde van de schepping van planten en dieren in overeenstemming te brengen. Ook de 'interperiodistische theorie' waarbij tijdperken van miljoenen jaren tussen de dagen van het scheppingsverhaal worden ingevoerd, verwerpt Aalders met zijn bekende argument: de tekst geeft er geen enkele aanwijzing voor. Hetzelfde geldt voor de 'restitutie-theorie', waarbij tussen het *tohu wabohu* en het *hexahemeron* een 'eerste wereld' wordt verondersteld die door een catastrofe is verwoest, waarna God de tegenwoordige wereld zou hebben voortgebracht.

Dus blijft alleen de derde mogelijkheid nog over. Nu past Aalders een kunstgreep toe: de scheppingsdagen zijn wel werkelijke dagen, maar geen gewone dagen van 24 uur. Dus zijn ze net als de bomen en de slang uit het paradijsverhaal wel werkelijk maar niet gewoon. Het zijn, zo vervolgt Aalders, 'werkdagen Gods, dagen, waarop God het geheel e n i g e werk van de schepping volbracht'.⁷⁴ De eerste drie dagen konden zoals bekend niet bepaald worden door het op- en ondergaan van de zon, maar wel door de afwisseling van licht en donker. Maar ook de duur van het licht tijdens de laatste drie dagen staat niet vast: er is immers verschil in lengte tussen zomer- en winterdagen, en aan de polen duurt een dag (aaneengesloten lichtperiode) wel een half jaar. Dat de duur van de laatste drie dagen door de stand van de aarde ten opzichte van de zon bepaald waren is wel mogelijk, maar niet waarschijnlijk. Want alle zes scheppingsdagen worden op dezelfde manier beschreven. Dan neemt Aalders zijn toevlucht tot het relativiseren van het begrip 'dag' door er op te wijzen dat wij hierbij alleen maar aan de omwentelingsnelheid van de aarde denken. 'En hoe zullen wij het nu wagen te bepalen wat voor de scheppingswerkzaamheid van dien G o d, aan wien alle planeten en heel ons zonnestelsel, ja de miljoenen sterrenstelsels die het heelal vullen hun ontstaan danken, een dag geweest moet zijn?'.⁷⁵ En, zo gaat hij verder,

er bestaat alle aanleiding om het gebruik van het woord 'dag' zelfs te beschouwen als een mensvormige wijze van spreken (een a n t h r o p o m o r p h i s m e): de realiteit van het Goddelijk rhytmе in de toebereiding der wereld, van de opeenvolging in de afzonderlijke scheppingsdaden, van het optreden der tijds-dimensie in het gebeuren in de ge-

73 Zie hoofdstuk 7.

74 Aalders, *GOG*, 246-254.

75 Aalders, *GOG*, 250.

schapen materie als gevolg van de scheppingswerkzaamheid Gods, kon voor ons mensen het best tot uitdrukking worden gebracht door het gebruik van het woord 'dag'. (...) elke dag van het h e x a h e m e r o n i s, als we dat zoo eens mogen uitdrukken, een licht-c o n t i n u u m, binnen welks grenzen zich telkens weer bepaalde veranderingen in de door God geschapen wereld-materie door zijn scheppingswerkzaamheid voltrekken.⁷⁶

Deze 'lichtcontinua' kunnen evengoed veel korter als veel langer dan onze dagen hebben geduurd. Licht hierin dan een mogelijkheid het scheppingsverhaal te verzoenen met de natuurwetenschap, zo vraagt Aalders zich af. Zijn antwoord luidt dat het aannemen van een hogere ouderdom van de aarde niet voldoende is voor zo'n verzoening: de problemen van 'de orde der schepselen' [de schepping van de soorten – Kr] is daarmee nog niet opgelost.⁷⁷

Aalders geeft vervolgens een overzicht van de op dat moment beschikbare methoden van onderzoek naar de ouderdom van de aarde. Hij noemt de theorie van Kelvin, die uitgaat van de snelheid van afkoeling van de aarde vanaf het moment dat deze uit vaste stof ging bestaan (22-100 miljoen jaar), de geologische methoden die gebaseerd zijn op de snelheid van sedimentatie en denudatie (ververing; 90 miljoen jaar), of de zouttoevoer naar de oceanen (354 miljoen jaar). En dan de paleontologie: tot wel een miljard jaar. Aalders komt tot de in elk geval voor hem geruststellende conclusie dat het uiteenlopen van de schattingen van de ouderdom van de aarde op grond van de genoemde methoden er toe leidt dat de ouderdom van de aarde wetenschappelijk niet eenduidig kan worden vastgesteld. Natuurlijk grijpt hij de gelegenheid aan om te wijzen op het naar zijn mening hypothetisch karakter van de gelijkmatigheid waarmee de genoemde processen zouden zijn verlopen en noemt dan enkele bezwaren tegen deze methoden. De paleontologie berust nota bene zelfs op de evolutiegedachte, een 'onbewezen theorie, die met de H. Schrift in lijnrechten strijd is'.⁷⁸ Meer respect heeft Aalders voor metingen van de radioactiviteit ter bepaling van de ouderdom van de aarde, maar ook hier komt hij tot de conclusie 'dat men van z e k e r h e i d ook bij de methoden der radio-activiteit n i e t spreken kan. (...) Wij wagen ons aan geen verdere veronderstellingen, waartoe nog geen f e i t e n ons nopen, maar blijven bij het resultaat van ons onderzoek van de gegevens der Schrift, dat ons in de scheppingsdagen licht – c o n t i n u a leerde zien'.⁷⁹

3.2 G.J. Sizoo: ouderdomsbepaling met behulp van radioactiviteit

Over de ouderdomsbepalingen met behulp van radioactiviteit deed de pas aan de vu benoemde natuurkundehoogleraar G.J. Sizoo enkele opmerkelijke uitspraken.⁸⁰ Hij had een sterk ontwikkelde belangstelling voor natuurfilosofische vragen. Over

76 Aalders, *GOG*, 252.

77 Aalders, *GOG*, 254.

78 Aalders, *GOG*, 258.

79 Aalders, *GOG*, 262. De theorie van de dagen van niet nader te bepalen duur werd ook verdedigd door: H.W. van der Vaart Smit, 'De scheppingsweek', *GTT* 28 (1927-1928) 145-176, aldaar 168-169.

80 Voor G.J. Sizoo: zie Flipse, 'Hier leert de natuur ons zelf den weg', passim.

de relatie tussen natuurwetenschap en religie schreef hij dat het hier niet om een abstract probleem gaat, want ‘het heeft op de meest actieve en agressieve wijze ingegrepen in menigen persoonlijke levensstrijd. Wie meent het vraagstuk terzijde te kunnen schuiven door het te kenschetsen als een zinloos probleem, voortkomend uit een niet-gerechtigde verbinding van twee ongelijksoortige grootheden, doet goed zijn mening te toetsen aan de historie. Hij zal bemerken dat voor zoover de geschiedenis van de natuurwetenschap teruggaat, zij met die der religie op het nauwste is samengeweven’.⁸¹ Dat is een heel wat realistischer visie dan die van Abraham Kuypers, die meende dat zo’n probleem helemaal niet bestond.⁸² De gedachte van de twee ongelijksoortige grootheden lijkt terug te grijpen op Opzommer en de modernen. Bij de bespreking van de artikelen van J. Lever zal dit idee expliciet aan de orde komen.⁸³

De methoden van meting van radioactiviteit ter bepaling van de ouderdom van de aarde besprak Sizoo in zijn monografie *Radioactiviteit* (1933), uitgegeven in het kader van de populaire reeks *Christendom en wetenschap*.⁸⁴ Sizoo kwam hier tot de conclusie dat de ouderdom van diverse gesteenten kan worden geschat op 300 miljoen tot 2 miljard jaar. Met veel reserves meende hij dat toch wel de vraag gesteld mocht worden of de aanname van een ouderdom van de aarde in de orde van grootte van ‘honderdmillioenen jaren’, die dan zouden zijn verlopen tussen het tot stand komen van de vaste stof op de aarde en de schepping van de mens, met de Schrift in overeenstemming zou zijn te brengen. Want op grond van natuurwetenschappelijke resultaten mag aan een dergelijke schatting een redelijke mate van waarschijnlijkheid worden toegekend, aldus Sizoo. Hij putte hoop uit de conclusie van G.Ch. Aalders dat de Schrift geen uitspraak doet over de duur van het *hexahemeron* ‘in onze tijdmaat gemeten’.⁸⁵

De voorzichtige Sizoo, die met algemene instemming aan de vu was binnengehaald, kreeg geen enkele respons van de theologen. Volgens Van Deursen was Sizoo de enige van de nieuwe hoogleraren van de faculteit wis- en natuurkunde die in die tijd een wezenlijke bijdrage leverde tot de gedachtewisseling over de verhouding tussen geloof en wetenschap. Hij besprak zijn ideeën over de ouderdom van de aarde met G.Ch. Aalders. Sizoo keek hier bij zijn afscheid in 1965 nog eens op terug. Bij de gereformeerden heerste een beduchtheid voor het gevaar van de ongelovige wetenschap, zo meende hij.⁸⁶ Hoewel hij veel respect had voor Aalders, raakte hij overtuigd van de ongerijmdheid van diens pogen ‘de natuurwetenschappelijke begrippen en kennis in de exegese van Genesis 1 in te dragen’.⁸⁷ Ook over de *Stone-lezingen* van V. Hepp was Sizoo niet erg te spreken: ‘Indien dit calvinis-

81 G.J. Sizoo, ‘Fragmenten uit de geschiedenis der betrekkingen tusschen Natuurwetenschap en Religie’, *Orgaan CVNG* (1937) 1-21, aldaar 1.

82 Zie hoofdstuk 1.

83 Zie hoofdstuk 7.

84 G.J. Sizoo, *Radioactiviteit* (Kampen 1933) 183-209.

85 Sizoo, *Radioactiviteit*, 194-197.

86 Vgl. Bruin, ‘Is natuurstudie gevaarlijk voor het geloof?’ (zie hoofdstuk 3).

87 G.J. Sizoo, ‘Na vijfendertig jaar’, 257.

tische natuurphilosophie zou moeten heten, indien dit de last zou blijken, die de gereformeerde dogmatiek op de jonge faculteit zou willen leggen, dan was twijfel ten aanzien van haar toekomst (...) ten volle gerechtvaardigd'.⁸⁸ Sizoo mengde zich overigens niet in het debat binnen de CVNG over Hepp's lezingen. Het was zoals wij zullen zien W.J.A. Schouten die deze uitdaging aannam.⁸⁹

Sizoo's publicaties wekten dus geen enkele reactie van theologische zijde op. Tenminste van G.Ch. Aalders had toch wel een weerwoord mogen worden verwacht. 'Noch de eenvoudige gereformeerden, noch hun dominees lazen boeken over radioactiviteit', zo verklaart Van Deursen het uitblijven van kritische reacties. Zolang de VU het terrein van de geologie en de biologie onbetreden liet zouden de natuuronderzoekers zich een miskende en alleen gelaten voorhoede blijven voelen, zo meende hij.⁹⁰ Wellicht was het probleem van de ouderdom van de aarde tot aan de schepping van de mens, zoals we ook bij Kuyper en Bavinck vermoedden, daarvoor niet in voldoende mate van belang voor de heilsgeschiedenis. Met Van Deursen's woorden: Sizoo is met zijn denkbeelden destijds nooit geland, er was geen voedingsbodem voor in gereformeerde kring.⁹¹

Ook in de CVNG werd in deze periode over de ouderdom van de aarde gediscussieerd en gepubliceerd. In het *Orgaan CVNG* vinden we een referaat van de bioloog J. Verseveldt (1932) over de waardering van de geologie in gereformeerde kring.⁹² Verseveldt hield dit betoog naar aanleiding van het artikel van de geograaf A. van Deursen in de *Christelijke Encyclopaedie* (1926).⁹³ Van Deursen sr had de moderne geologische technieken voor de bepaling van de ouderdom van de aarde in twijfel getrokken en zijn voorkeur uitgesproken voor een catastrofentheorie. Hij gaf een conservatieve schatting voor de datering van de laatste catastrofe, het diluvium, en identificeerde deze met enige reserve met de zondvloed, die hij dateerde op ca. 7000 jaar geleden. Verseveldt verweet Van Deursen een selectieve voorkeur voor theorieën die in zijn kraam te pas kwamen en noemde dit 'hopeloos concordisme'. Zelf had Verseveldt een voorkeur voor de al genoemde ideële theorie, maar dan in de variant van Noordt zij.

Verseveldt kreeg, naast bijval van onder anderen J.P. de Gaay Fortman, zware kritiek van onder meer de bioloog J.H. Diemer. Deze bestreed de gedachte van een scheiding van geloof en wetenschap: 'geloof is kennis (...) als levende wetenschap. (...) Voor den uit God geborene zijn Godskennis en natuurkennis één. Waarom verwaarlozen Christenbiologen en -geologen toch zoozeer de principieele bestudeering van de kentheorie?'.⁹⁴ Wat dit betreft vestigde hij zijn hoop op de cal-

88 Flipse, 'Hier leert de natuur ons zelf den weg', 107, 108.

89 Van Deursen, *Hoeksteen*, 181.

90 Van Deursen, *Hoeksteen*, 180, 182.

91 Van Deursen, *Interview* (21 september 2006).

92 J. Verseveldt, 'De waardeering der geologie in orthodox-Christelijke kringen', *Orgaan CVNG* 30 (1932) 41-58, discussie: 81-94. De CVNG had geen geoloog onder de leden (zie Tabel 11-1).

93 A. van Deursen, 'Geologie', *Christelijke encyclopaedie voor het Nederlandsche volk* (Kampen z.j. (1925)) 11, 286-291. A. van Deursen (1891-1963) is niet te verwisselen met zijn zoon, de historicus A.Th. van Deursen.

94 Verseveldt, 'De waardeering der geologie' (discussie), 92-93.

vinistische ‘wijsbegeerte der wetsidee’. Veel weerklank oogste Diemer niet, al was dezelfde vraag ook al opgeworpen door De Gaay Fortman c.s. in hun tweede bezwaarschrift aan de synode. We zullen Diemer en de ‘wijsbegeerte der wetsidee’ nog tegenkomen bij de bespreking van het werk van J. Lever.⁹⁵

3.3 W.J.A. Schouten: astronomische benadering

Schouten had al in 1920 voor de CNVG gerefereerd over de bouw van het heelal.⁹⁶ Een duidelijke uitspraak over de ouderdom van het heelal of van de aarde had hij toen niet gedaan. Bij het door hem samengestelde lemma ‘Heelal’ in de *Christelijke Encyclopaedie* (1926) gaf hij evenmin een oordeel over de ouderdom van het heelal, maar hij vermeldde wel dat het licht van een bepaalde sterrennevel er 56 miljoen jaar voor nodig had gehad om de aarde te bereiken.⁹⁷ In zijn populairwetenschappelijk boekje *Sterren en sterrenstelsels* (1932) sloot hij zich aan bij de eerder genoemde kadertheorie van A. Noordt zij, omdat die ruimte gaf voor een veel hogere ouderdom van de aarde dan de bekende termijn van ongeveer zesduizend jaar. Hij vermeed het daarbij een indicatie te geven hoe lang het heelal al zou kunnen hebben bestaan.⁹⁸ Enkele jaren later (1936) hield Schouten een voordracht voor de CVNG over de afmetingen en de ouderdom van het heelal. Op grond van de resultaten van astronomisch onderzoek concludeerde hij nu tot een waarschijnlijke ouderdom van de aarde en van het heelal van twee miljard jaar.⁹⁹ Argumenten voor een langere tijdschaal achtte hij ‘niet overtuigend, vooral ook omdat zij in laatste instantie berusten op de evolutiehypothese’. En Schouten was een verklaard tegenstander van de evolutietheorieën, zowel van het heelal als van het leven op aarde.¹⁰⁰ Blijkbaar kon hij zich goed vinden in de ideële of allegorische interpretatie van zowel het scheppings- als het paradijsverhaal, mits het historisch karakter maar gehandhaafd bleef: ‘de Christen weet, wie de Schepper is dezer wereld. Zijn Bijbel zegt hem: “In den beginne schiep God de hemel en de aarde. Alle dingen zijn gemaakt door het Woord en zonder Hetzelve is geen ding gemaakt, dat gemaakt is”’.¹⁰¹ Ook Schouten, toch al persona non grata bij de theologen, kreeg geen enkele reactie van hun kant op zijn controversiële uitspraken.

3.4 Twee speculatieve visies: H.H. Kuiper en V. Hepp

Tenslotte vragen nog twee eigenaardige gereformeerde visies op het moderne kosmologische wereldbeeld de aandacht. In een uitgebreid artikel (bijna 80 pa-

⁹⁵ Zie hoofdstuk 7.

⁹⁶ W.J.A. Schouten, ‘Onze kennis van den bouw van het heelal’.

⁹⁷ W.J.A. Schouten, ‘Heelal’.

⁹⁸ Schouten, *Sterren en sterrenstelsels*, 171-174.

⁹⁹ W.J.A. Schouten, ‘De afmetingen en de ouderdom van het heelal’, *Orgaan CVNG* (1936) 118-131, aldaar 126.

¹⁰⁰ Schouten, ‘De afmetingen en de ouderdom van het heelal’, 129-131.

¹⁰¹ Schouten, *Sterren en sterrenstelsels*, 157.

H.H. Kuiper (1925).

gina's) onder de titel 'De aarde het middelpunt van het heelal' (1919-1920) wees H.H. Kuiper op

de centrale plaats die deze aarde en de daarop wonende menscheid inneemt in het eeuwige raadsbesluit Gods, dat door zondeval en verlossing heen ons naar de voltooiing van het Godsrijk leiden zal. (...) Elke voorstelling, alsof deze aarde slechts een gansch onbetekenende plaats in het heelal zou innemen en er naast deze wereld nog duizenden en miljoenen andere werelden zouden bestaan, waar eveneens menselijke wezens worden gevonden en waar een gelijke historie als op onze aarde zich zou afspelen, is daarom met de Heilige Schrift in onverzoenlijken strijd.¹⁰²

Binnen het kader van de evolutieleer zou zo'n visie goed passen, zo vervolgt Kuiper, al is men wat dit betreft nog niet verder dan een vage hypothese. Hij aanvaardt het moderne heliocentrische wereldbeeld en de kennis over de uitgebreidheid van het heelal als feiten. Echter, 'de wetenschap kan ons aantoonen, waar het astronomisch middelpunt is van het heelal, maar waar het geestelijk middelpunt van het

¹⁰² H.H. Kuiper, 'De aarde het middelpunt van het heelal', *Schild en Pijl* 1 (1919/1920) afl. 8, 1-79, aldaar 2-3.

V. Hepp (ca. 1922).

heelal ligt, kan ze ons niet zeggen. (...) De ideële waarde van de aarde bepalen kan zij niet'.¹⁰³ Kuyper hanteert hier dus ook het onderscheid tussen 'ideëel' en 'reëel', zoals nog nader aan de orde zal komen bij de bespreking van het paradijsverhaal.

Maar hij ging nog 'een schrede verder' en onderzocht of de resultaten van de astronomie deze voorstelling van de Schrift misschien zelfs bevestigden.¹⁰⁴ Na een literatuurstudie op dit gebied was hij tot de conclusie gekomen dat in ons zonnestelsel alleen de aarde de condities aanbiedt die voor het hogere organische leven vereist zijn.¹⁰⁵ En verder, dat ons zonnestelsel zich ongeveer in het middelpunt van het heelal bevindt, een bevoorrechte plaats, die voor de ontwikkeling van het leven de grootste betekenis heeft.¹⁰⁶ 'Dit bevestigt ons wat de Schrift alleen ons openbaren kon, dat onze aarde in het heelal een bijzondere plaats inneemt (...) opdat hier de hoogste openbaring van Zijn scheppingsmacht, de naar Gods beeld geschapen mensch, wonen zou', zo besluit Kuyper zijn betoog.¹⁰⁷ Hij meent dus in de 'reële'

103 Kuyper, 'De aarde het middelpunt van het heelal', 14.

104 Kuyper, 'De aarde het middelpunt van het heelal', 29.

105 Kuyper, 'De aarde het middelpunt van het heelal', 39, 52, 79.

106 Kuyper, 'De aarde het middelpunt van het heelal', 71, 79.

107 Kuyper, 'De aarde het middelpunt van het heelal', 79.

resultaten van natuurwetenschap, zoals hij zich die door middel van autodidactische literatuurstudie had eigen gemaakt, een bevestiging te vinden van de ‘ideële’ openbaring, waar het eigenlijk om gaat.

Merkwaardig genoeg kreeg deze deductieve bespiegeling over de bouw van het heelal een positief onthaal in het *Orgaan CVNG* door een prominent lid, de arts R. Kramer: ‘een belangrijke aanwinst voor de Christelijke wetenschap’.¹⁰⁸ Dit geeft wel aan hoe zwaar de suprematie van de theologie voor de CVNG in deze periode blijkbaar nog woog.

Tien jaar later gaf V. Hepp in zijn *Stone lezingen* (1930) een wel heel bizarre suggestie over het centrum van het heelal. In zijn vierde lezing betoogde hij, kennelijk onder andere doelend op het zojuist besproken stuk van H.H. Kuyper:

It has been said more than once that from the Christian point of view, the earth is not the astronomic center of the universe, but it is the spiritual center. (...) Consistent Calvinism cannot agree to this. (...) There is another place that is infinitely more important than the earth. It is heaven. (...) Calvinism with its theocentric thought-world must defend an oeranocentric conception of the universe over against the geocentric or heliocentric conception. Whether there is a quantitative astronomic center must be left undecided. But if it exists, I would not think this hypothesis to be too bold, that heaven is also the astronomic center. And why should not Calvinism have as much right to set up an hypothesis as the unbelieving philosophy of nature? But however this may be, heaven is not a place outside of the universe, but within it.¹⁰⁹

In een voordracht voor de CVNG (1931) maakte Schouten brandhout van Hepps ideeën over de vorm van het heelal. ‘Deze rede krioelt zoo van de onjuistheden, dat het onmogelijk is ze alle recht te zetten’, aldus Schouten. ‘Het schijnt dat de auteur niet zoo geheel vertrouwd is met de resultaten der sterrenkunde, die hij bespreekt. (...) Het gaat niet aan deze resultaten zoo maar zonder meer ter zijde te leggen. Wanneer het Calvinisme dit inderdaad zou doen, zou het zich buiten de beoefening der wetenschap stellen. Het zou als wetenschappelijk stelsel [!] hebben afgedaan’.¹¹⁰ Het is sindsdien stil geworden rondom Hepps ideeën over de bouw van het heelal.

In het interbellum leken de leden van de CVNG zich voor wat betreft de ouderdom van heelal en aarde aan te sluiten bij de gangbare overtuiging van hun vakgenoten buiten de GKN. Bij de theologen was dit in het geheel niet het geval. H.H. Kuyper en V. Hepp hielden er zelfs bizarre speculatieve kosmologische ideeën op na, die ver af stonden van de eigentijdse natuurwetenschappelijke opvattingen.

108 R. Kramer, ‘Boekaankondiging’, *Orgaan CVNG* 1919, 157-159. Kramer nam later deel aan het schrijven van bezwaarschriften aan de synode van Assen inzake de kwestie-Geelkerken.

109 V. Hepp, *Calvinism and the philosophy of nature* (Grand Rapids 1930) 180-181. V. Hepp (1879-1950) werd in 1922 hoogleraar in de dogmatiek aan de VU als opvolger van H. Bavinck (D. Nauta, ‘Hepp, Valentijn’, *BLGNP* 3 (1988) 176-178).

110 W.J.A. Schouten, ‘Calvinisme en Natuurphilosophie’, *Orgaan CVNG* (1931) 50-81, aldaar 70-73.

Alleen G.Ch. Aalders heeft zich serieus met het onderwerp beziggehouden, waarbij hij echter niet veel verder kwam dan zijn stokpaardje, de theorie van de licht-continua. Deze theorie maakt een gezochte en gekunstelde indruk. Aalders ontkennde dat het zijn bedoeling was een bijdrage te leveren aan een verzoening van het scheppingsverhaal met de natuurwetenschap, maar noemde *nolens volens* zijn theorie wel een, zij het onvolledig, hulpmiddel daarbij. Deze theorie biedt echter geen enkele verduidelijking van het scheppingsverhaal. Voor het afwijken van de gangbare betekenis van het begrip ‘dag’ biedt de Bijbeltekst zelf geen aanwijzingen. Bij andere gelegenheden om van de letterlijke betekenis van de tekst af te wijken was dit voor Aalders altijd een *conditio sine qua non*. Zijn ‘astronomische’ argument: dagen hebben in het heelal buiten de aarde een andere lengte, past al helemaal niet in het kennisbereik (om het woord ‘wereldbeeld’ maar niet te gebruiken) van de Bijbelschrijvers. Dat Aalders dit als een antropomorfisme presenteert is ongeloofwaardig, omdat dit gerekend zou moeten worden tot de door hem verfoeide accommodatietheorie. Eerder nog zou een beroep op de onmogelijkheid van adequate kennis van een ‘goddelijke werkdag’ (de term is van Aalders) te verwachten zijn geweest, maar dit argument geeft hij niet. Het idee van een antropomorfisme is bovendien in strijd met Aalders’ stellingname inzake het paradijsverhaal bij de kwestie-Geelkerken. Veel meer dan een weinig geslaagde vorm van concordisme was het dan ook niet.

4 Het paradijsverhaal

4.1 Het paradijsverhaal volgens G.Ch. Aalders

De tweede helft van *De Goddelijke Openbaring in de drie eerste hoofdstukken van Genesis* gaat over de openbaring aangaande paradijs en val. Een actueel onderwerp gezien de op dat moment nog vers in het geheugen liggende kwestie-Geelkerken. Aalders verwees hier dan ook regelmatig naar, evenals naar de debatten met De Gaay Fortman en Schouten c.s., die ook in dit verband zullen worden besproken. Het gedeelte over het paradijs van Aalders’ boek is evenals het deel over de schepping opgesplitst in een formeel en een materieel gedeelte. In het formele gedeelte betoogt Aalders dat evenals bij het scheppingsverhaal ook bij het paradijsverhaal onze kennis daarvan berust op Goddelijke openbaring. God sprak tot Adam en Eva, blijkbaar in een taal die met de schepping van de mens gegeven was (niet het Hebreeuws).¹¹¹ Door mondelinge traditie moet het verhaal samen met het scheppingsverhaal zijn doorgegeven aan het nageslacht, telkens aangevuld met nieuwe mededelingen omtrent het verder verloop van de geschiedenis. Vanuit deze mondelinge overlevering moet het zijn opgetekend, in eerste aanleg waarschijnlijk al tijdens het verblijf van het volk Israël in Egypte, en in definitieve vorm vermoedelijk tijdens het koningschap van Saul. Daarbij zal dan ook weer

¹¹¹ Aalders, *GOG*, 334; vgl. Ridderbos, *Het verloren paradijs*, 26.

een Goddelijke openbaringswerkzaamheid moeten hebben plaats gehad, waardoor de gewijde schrijver met onfeilbare juistheid alles vermocht op te teekenen wat onze God voor ons heeft nodig geacht te weten omtrent het Paradijs, den Paradijsstoestand, en den val, waardoor onze eerste voorouders uit het Paradijs verdreven zijn.¹¹²

Er is een nauw verband tussen scheppings- en paradijsverhaal, zoals al blijkt uit de onderlinge verweving in Genesis 2.¹¹³ Aalders sluit het formele gedeelte opnieuw af met een vergelijking tussen het Bijbelse paradijsverhaal met soortgelijke verhalen van andere volkeren, met name die van Babel en van Egypte. Ook hier luidt de conclusie dat deze verhalen te beschouwen zijn als verbasterde restanten van het oorspronkelijke paradijsverhaal zoals we dat kennen uit Genesis.¹¹⁴

Het materiële gedeelte van Aalders' boek begint met een uiteenzetting over de verschillende gangbare opvattingen over het paradijsverhaal als geheel. We treffen hier dezelfde indeling aan als bij J. Ridderbos in zijn 'vlugschrift' uit 1925.¹¹⁵ De gereformeerden houden zich aan de 'eenvoudig-historische' opvatting, die uitgaat van de klaarblijkelijke bedoeling van de tekst als die zich uitspreekt over zintuiglijk waarneembare werkelijkheden, zoals de beide bijzondere paradijsbomen, de slang en haar spreken. Aalders verwijst hier naar de uitspraken van synode van Assen (1926), die zich keerde tegen 'de vlucht uit het concrete', maar merkt wel op dat in de eenvoudig-historische opvatting achter de slang de Satan werkt, en dat de beide bijzondere bomen 'een wonderbaar karakter dragen, en spreken van een allesbeheerschende geestelijke tegenstelling: een eeuwig leven of een eeuwige dood.' Bomen en slang zijn dus wel zintuiglijk waarneembare werkelijkheden, behorende tot het planten- c.q. dierenrijk, maar met bijzondere, wonderbare eigenschappen. Aalders spreekt niet van 'ideële' eigenschappen, want dan zou hij in het vaarwater van Geelkerken en Schouten terecht komen. Het verschil tussen beide kwaliteiten wordt wel erg abstract. Een duidelijke figuurlijke betekenis moet worden gehecht aan een woord als 'zaad' bij de slang en bij de vrouw, want het is duidelijk dat hiermee hun nakomelingschap wordt bedoeld. Dit geldt ook voor antropomorfismen als het spreken en wandelen van God, en het maken van kleding door God voor Adam en Eva. Dit alles doet, zo meent Aalders, niets af aan het historisch karakter van het verhaal, dat zichzelf immers ook als zodanig presenteert: 'dit is de geschiedenis van den hemel en de aarde (Gen. 2:4)'.¹¹⁶

De lezer vraagt zich opnieuw af wat nu toch het criterium was op grond waarvan Adam, Eva en de 'vier bijzonderheden' zintuiglijk waarneembaar werden verklaard en daartegenover het zaad van de vrouw, en het spreken, wandelen en het maken van kleding door God als van figuurlijke betekenis. Lag het verschil misschien in de centrale, onmisbare rol in de heilsgeschiedenis van Adam, Eva en de vier bijzonderheden? Waarom noemde Aalders dan Gods spreken, waarbij nota bene de veroor-

112 Aalders, *GOG*, 340.

113 Aalders, *GOG*, 340-341.

114 Aalders, *GOG*, 339, 341-411.

115 Zie hoofdstuk 4, §3.1.

116 Aalders, *GOG*, 413-414, 420-422.

deling en de uiteindelijke verlossing werden afgekondigd, als figuurlijk te beschouwen en het spreken van de slang als ‘zintuiglijk waarneembaar’?

Dan volgt een bespreking van de zinnebeeldige en de mythologische opvattingen, waarvoor we hier korthedshalve opnieuw naar de uiteenzettingen van J. Ridderbos verwijzen. Bij de mythologische opvatting lijft Aalders en passant ook ‘de school van Barth’ in. De vrij-historische opvatting tenslotte erkent een ‘reële’ historische kern van het verhaal, maar dan met ‘ideële’ toevoegingen. Aalders noemt enkele vertegenwoordigers van deze groep en geeft dan als zijn mening dat ook een opponent van de synode van Assen als W.J.A. Schouten daartoe wel moet worden gerekend.¹¹⁷ Het paradijsverhaal bedoelt niet alleen historie te beschrijven, het is ook werkelijk historie, betoogt Aalders: ‘Alles sluit volkomen in elkaar, zoodat men geen andere keus heeft dan of alles voor onwerkelijk te houden of alles als volle realiteit te beschouwen’.¹¹⁸ Op grond van het dogma van de *perspicuitas* van de Schrift is er geen grond voor een andere opvatting dan het accepteren van de klaarblijkelijke bedoeling. Gronden voor twijfel liggen geheel buiten de Schrift en niet in de tekst zelf, zodat we daar geen rekening mee hebben te houden. Aalders noemt hier weer de assyriologie als bron van deze gronden en bestrijdt deze door nogmaals te wijzen op de onaanvaardbaarheid van de panbabylonische evolutietheorie.¹¹⁹

4.2 Natuurgeleerden protesteren bij de synode

We zagen al dat de theologische opvatting van het paradijsverhaal rondom de synode van Assen van natuurwetenschappelijke zijde werd aangevochten in de bezwaarschriften die De Gaay Fortman en Schouten met hun medestanders tot de synode richtten, zowel tijdens als ook na afloop van de beslissing in de kwestie-Geelkerken. De thematische aanpak vergt dat we in de tijd heen en weer springen tussen 1926, het jaar van de synode, en de latere debatten tot 1932, het jaar van het verschijnen van Aalders’ boek (*GOG*). De Gaay Fortman en Schouten dienden samen met een in samenstelling wisselende groep medestanders een viertal bezwaarschriften in. Schouten diende op persoonlijke titel (‘als lid van de gereformeerde kerk van Kampen’) nog twee meer uitvoerige bezwaarschriften in.¹²⁰ Hier volgt een overzicht in de vorm van een thematische samenvatting van de belangrijkste ingediende bezwaren en de reacties van de synode, met het oog op de relatie tus-

117 Aalders, *GOG*, 418.

118 Aalders, *GOG*, 423.

119 Aalders, *GOG*, 430-432.

120 J.P. de Gaay Fortman e.a., [‘Eerste bezwaarschrift, januari 1926’], *Acta* 1926 I, (bijlage 21a) 120-121; De Gaay Fortman e.a., [‘Tweede bezwaarschrift, d.d. 10 maart 1926’], *Acta* 1926 I, (bijlage 28a) 127-128; J.P. de Gaay Fortman e.a., [‘Derde bezwaarschrift, d.d. 31 augustus 1926’], *Acta* 1926 II, (bijlage 58) 53-55; J.P. de Gaay Fortman e.a., [‘Vierde bezwaarschrift, augustus 1927’], *Acta* 1927, (bijlage 31) 34-35; W.J.A. Schouten, [‘Eerste bezwaarschrift d.d. 17 augustus 1926’], *Acta* 1926 II, (bijlage 56) 50-53; W.J.A. Schouten, [‘Tweede bezwaarschrift, ongedateerd’], *Acta* 1927, (bijlage 57) 86-90. Schoutens bezwaarschriften worden hierna besproken in §4.4.

sen Schriftgezag, historiebeschouwing en natuurbeschouwing en dit alles weer met betrekking tot het paradijsverhaal. De indianers maakten ook formeel bezwaar tegen de wijze van besluitvorming door de synode, die als hiërarchisch en door incidenten bepaald werd gekenmerkt. Zij voerden een pleidooi om deze te baseren op:

- een grondige bestudering van de ‘kentheoretische, natuurwetenschappelijke en juridische’ aspecten van de exegese van het paradijsverhaal;
- de resultaten van de assyriologie (met een verwijzing naar het werk van C. van Gelderen en A. Noordzij);
- een dieper inzicht in de organische inspiratie, meer rekening houdende met de contemporaine situatie en het wereldbeeld van de Bijbelschrijvers;
- meer respect voor de resultaten van de natuurwetenschap in het algemeen en met betrekking tot het scheppingsverhaal in het bijzonder.

Zij drongen verder aan op een herziening van de belijdenis (in casu: artikel 4 en 5 van de NGB) in de zin van een verruiming in plaats van een toespitsing zoals de synode leek te wensen. Ter voorbereiding daarvan zou een studiec commissie van theologen en natuuronderzoekers moeten worden ingesteld.

Ter beantwoording van de achtereenvolgende bezwaarschriften benoemde de synode telkens commissies van advies, waarin onder anderen de hoogleraren G.Ch. Aalders, V. Hepp, H.H. Kuyper en J. Ridderbos zitting hadden.¹²¹ Samenvattend moet worden gezegd dat het antwoord van de synode telkens absoluut afwijzend was: de opponenten kregen geen voet aan de grond. Over de gevraagde herziening van de belijdenis stelde de synode dat zij eerst de resultaten van een daartoe al eerder benoemde commissie moest afwachten. Wij zagen al dat deze commissie na jarenlang beraad uiteindelijk in 1930 tot de conclusie kwam dat er geen redenen waren de belijdenis aan te passen. Over de uitleg van het paradijsverhaal kregen De Gaay Fortman en Schouten c.s. ten slotte te horen dat het hier niet ging om een exegetische kwestie maar om geloof of ongeloof.¹²² De synode vond het eerste bezwaarschrift wel een ernstig en waardig verzoek, maar meende dat het entameren van een gezamenlijke studie ter beantwoording van wetenschappelijke vragen door theologen en natuuronderzoekers niet tot haar taak behoorde. Zij was wel bereid de theologen van de VU en de ThUK te vragen aan zo’n studie in de vorm van een particulier initiatief mee te werken. Die studiegroep kwam er ook inderdaad. Zij kwam viermaal bijeen in de jaren 1926 tot 1931. Het debat tussen de natuurgeleerden en de theologen werd, behalve in deze studiegroep, ook voortgezet in een polemiek tussen G.Ch. Aalders en W.J.A. Schouten in het *Organ CVNG* en het *GTT*. De resultaten van deze beide discussies zullen nu worden besproken.

121 *Acta* 1926 I, (bijlage 21) 119-120; *Acta* 1926 I, (artikel 177) 69; *Acta* 1926 I, (bijlage 28) 126-127; *Acta* 1926 I, (artikel 229) 87.

122 *Acta* 1926 I, (artikel 229, lid a) 87; *Acta* 1927 (artikel 79, lid b) 44.

4.3 De studiegroep van theologen en natuurgeleerden

Er bestaat, voor zover mij bekend, geen officieel verslag van de gesprekken van deze werkgroep.¹²³ Van de eerste drie bijeenkomsten in 1926 en 1927 schreef De Gaay Fortman een samenvatting, vermoedelijk voor eigen gebruik.¹²⁴ Omdat dit verslag naar het zich laat aanzien tekenend is voor de sfeer waarin de gesprekken plaatsvonden volgt een wat langer citaat. Over de derde bijeenkomst, ‘in den zomer 1927’, waarvoor beide partijen elkaar blijkbaar stellingen hadden toegestuurd, schreef hij:

[hier] werd eerst het woord verleend aan Dr. de Gaay Fortman tot toelichting zijner stellingen. Omdat ze naar zijn mening zoo waren gesteld dat ze voor zichzelf spraken en om des tijds wille met het oog op de te verwachten discussie, maakte deze inleider slechts 15 min. gebruik van de hem geboden gelegenheid. Daarna kreeg Prof. Hepp gelegenheid zijn stellingen toe te lichten. Hij sprak tot het middagmaal en daarna nog een goed eind in den middag (\pm 2 uur). Na uitvoerige beschouwingen over de verschillende inspiratietheorieën en uiteenzettingen van de methoden van ouderdomsberekeningen enz. kwam Prof. Hepp tot een positieve constructie van de mogelijk ware toedracht van de gang van zaken bij de schepping en alzoo de beweerde 2spalt tusschen Gen. I en geologische wetenschap op te heffen. In het kort kwam het betoog hierop neer, dat de Schepping in 6 dagen heeft plaats gehad. Na de zonde is de dood ook pas in de dierenwereld gekomen. De fossielen zijn dus alle van na den val. Door de verschillende zondvloed (de schrift spreekt van een, maar er kunnen er zeer goed voor die nog meerdere zijn geweest) zijn de fossielen in hun lagen terecht gekomen zoals ze daar door de geologen worden gevonden.

Toen was er nog een korte gelegenheid voor de andere samensprekers om over het gehoorde wat te zeggen, waarvan door eenigen gebruik werd gemaakt. Omdat de Kamper Hoogleraren moesten vertrekken in verband met de treinloop moest de discussie worden beëindigd en wilde de voorzitter sluiten. Daarop vroeg Dr. de Gaay Fortman nog enkele oogenblikken het woord. Hij vestigde er de aandacht op dat Prof. Hepp bij zijn zakelijk geologische beschouwing juist geen rekening had gehouden met de door hem speciaal gevraagde toelichting van stelling 5. Daarmee was hij dus volgens dr. dGF. geheel in strijd met de geologische gegevens en had er allerminst een verklaring van gegeven en zeker niet de tweespalt opgeheven. Ook daar was hij dus geheel langs de andere inleiders heen gegaan. Hij meende dat het juist Prof. Hepps taak moest zijn aan te geven hoe de tweespalt werd opgeheven. Prof. Hepp beloofde hierop de volgende vergadering te antwoorden.

Hierna werd het overleg door de theologen steeds weer opgeschort totdat men eindelijk in ‘de Paaschvakantie van het jaar 1931’, dus bijna vier jaar later, weer bijeenkwam. Hepp had blijkbaar aangekondigd dat hij de discussie wilde gaan voeren aan de hand van zijn *Stone*-lezings uit 1930, waarvan we al eerder kennis hebben genomen.¹²⁵ Voorafgaand aan deze bijeenkomst schreef De Gaay Fortman op 13 april [1931?] aan een niet met name genoemde persoon:

123 Vgl. Visser, ‘Dutch Calvinists and darwinism’, 306.

124 J.P. de Gaay Fortman, [notitie zonder titel], archief J.P. de Gaay Fortman. Op grond van herkomst, handschrift en stijl van schrijven bestaat er weinig aanleiding voor twijfel aan het auteurschap.

125 Dit hoofdstuk, §3.4.

Verder schrijft U dat het standpunt van Prof. Hepp nu door ieder kan worden gelezen in zijn Stone Lectures. Dat zoiets verschenen was, was mij totaal onbekend. Mijn gereformeerde boekhandelaar (...) weet ook niets van het bestaan af. (...) Ik heb Prof. Hepp herhaalde malen over zijn standpunt geschreven naar aanleiding van de weer ingetrokken bijeenkomsten eenige jaren geleden, maar nooit iets over zijn standpunt vernomen.¹²⁶

Uit deze berichten ontstaat het beeld dat de bijeenkomsten van de kant van de theologen op de inmiddels van hen bekende autoritaire wijze werden gevoerd en bemoeilijkt, zo niet gesaboteerd. Van het vierde en laatste overleg was geen verslag van de kant van de natuuronderzoekers te vinden. Het rapport van de theologische hoogleraren aan de synode over deze laatste conferentie meldt:

Prof. Hepp verdedigde op deze conferentie een aantal stellingen over het onderwerp: Genesis 1 en de Natuurwetenschap. Na aanleiding hiervan ontspon zich een levendige gedachtenwisseling. Na afloop hiervan stelden de heeren dr Schouten c.s. voor, deze conferenties niet voort te zetten, omdat het zoo moeilijk viel data vast te stellen, die aan de meesten gelegen kwamen en vooral omdat de gehouden conferenties geenerlei vrucht hadden gehad, maar de beide groepen onverzwakt haar standpunt handhaafden. Na eenige discussie meenden de hoogleraren zich bij dit voorstel te moeten neerleggen, hoe teleurstellend de uitslag der conferenties ook was. De voorzitter, prof. dr H.H. Kuyper, wekte tenslotte in een welsprekende toespraak ons allen op, toch te blijven buigen, ook bij onze studie, voor het gezag van Gods Woord.¹²⁷

De synode stemde hier, vermoedelijk opgelucht, onmiddellijk mee in.¹²⁸ De Gaay Fortman en Schouten gaven later bij verschillende gelegenheden blijk van hun diepe verontrusting en teleurstelling hierover. Schouten sprak nog in 1953 in een voordracht voor de CVNG over deze besprekingen als een volledig fiasco en in een 'Rondblik' (1961) gaf hij nog eens te kennen er geen behoefte te hebben 'op te halen hoe vooraanstaande theologen destijds ernstige en bekwame natuurfilosofen hebben bejegend.'¹²⁹

4.4 Het debat Aalders-Schouten over de 'vier bijzonderheden'

Voor de bespreking van enkele concrete elementen uit het paradijsverhaal, die door de synode werden besproken en onderwerp werden van het debat tussen Aalders

126 J.P. de Gaay Fortman, ongedateerde en ongeadresseerde brief. Archief J.P. de Gaay Fortman. Omrent het auteurschap geldt hetgeen daarover eerder werd opgemerkt.

127 *Acta* 1933, (bijlage 46) 240.

128 *Acta* 1933, (artikel 210) 109-110.

129 Schouten, 'Calvinisme en natuurfilosofie', 79-80; zie ook het commentaar van J.P. de Gaay Fortman in de discussie na het referaat van J. Verseveldt, 'De waardering der geologie in orthodox-Christelijke kring', *Orgaan CVNG* 30 (1932) 81-94, aldaar 89-90; J.P. de Gaay Fortman, 'Christendom en natuurwetenschap', *Woord en Geest* 9 (23 februari 1934), 1-2; W.J.A. Schouten, 'Het gesprek tussen theologie en natuurwetenschap', *G&W* 51 (1953) 275-297, aldaar 292-293; W.J.A. Schouten, 'Rondblik. Een zeer geslaagd congres', *G&W* 59 (1961) 212-213.

en Schouten beginnen we met de beschouwing die Aalders daarover in zijn boek (*GOG*) geeft. Over de geografische ligging van het paradijs zagen we al dat Aalders zich deze concreet, maar (nog) niet topografisch aanwijsbaar voorstelde.¹³⁰ Schouten daarentegen citeerde in zijn eerste bezwaarschrift aan de synode A. Noordtzij ('geen geografische plaatsbepaling in den zin zoals wij dat verstaan') en hij komt dan met de voorstelling van het 'hemelsch' paradijs, gelegen in de derde hemel, boven de wolken. 'Men dacht zich boven de sterren de tempel van het hemelsch Jeruzalem, de rivier van het water des levens, den boom des levens en het paradijs Gods. Ook meende men veelal dat de aardse rivieren boven de wolken hun oorsprong hadden'. Schouten verwijst hier naar een studie uit 1925 van Ildefonse de Vuippens: *Le paradis terrestre au troisième ciel*.¹³¹ Hij wil daarmee duidelijk maken dat het paradijsverhaal geschreven is vanuit een ander wereldbeeld dan het onze.

Aalders bestrijdt deze gedachte met de opmerking dat Noordtzij toch aan een ligging van het paradijs ergens in Zuid-Babylonië dacht. De theorie van De Vuippens verwijst naar een joodse opvatting uit op z'n vroegst de tweede eeuw voor Chr. en heeft een sterk speculatief karakter, aldus Aalders, zodat Schoutens beroep op dit wereldbeeld 'waardeloos' was.¹³² Daarmee was deze discussie wat hem betreft gesloten. Het lijkt ook inderdaad een wat buitenissige verklaring en Schouten kwam er niet meer op terug.

Van verder strekkende betekenis is dat Schouten blijk gaf van een opvatting van de Bijbelse geschiedschrijving die afweek van de traditioneel gereformeerde. We zagen dat ook al in zijn artikelen over het wereldbeeld. Hij betoogde dat het paradijsverhaal de indruk maakte niet alleen in een ander kosmologisch, maar ook in een ander historisch wereldbeeld te zijn geschreven.¹³³ Bij zijn uiteenzettingen over het paradijsverhaal stelde hij: 'het zal moeilijk te ontkennen zijn dat het wereldbeeld van den auteur van invloed is op de historie-beschrijving. (...) Wanneer iemand zou willen beweren, dat het paradijsverhaal hierop een uitzondering maakt, zou hij dit moeten bewijzen'.¹³⁴ Nooit heeft hij betwijfeld, 'dat de geschiedenis van den val zich juist zóo heeft toegedragen als het wordt medegedeeld. (...) Ik heb alleen betwijfeld of de historie zich zoo heeft toegedragen, als de Synode en Dr Aalders uit het Bijbelverhaal meenen te kunnen afleiden'.¹³⁵

De klaarblijkelijkheid van de betekenis hangt samen met de wijze van geschiedschrijving. Schouten wijst er op dat er tussen de feitelijke gebeurtenissen in het pa-

130 Aalders, *GOG*, 434-448.

131 Schouten, '[Eerste bezwaarschrift]', 50-53; Schouten, 'Wereldbeeld en exegese', 268-269; W.J.A. Schouten, 'Eisch van Schriftgezag of exegese', *GTT* 27 (1927) 449-467, aldaar 463-464. Schouten verwijst naar: I. de Vuippens, *Le paradis terrestre au troisième ciel. Exposé historique d'une conception chrétienne des premiers siècles* (Parijs 1925). Het betreft een proefschrift voor de (rooms-katholieke) theologische faculteit van de universiteit van Fribourg, Zwitserland.

132 G.Ch. Aalders, 'Wereldbeeld en paradijsverhaal - II', 375-376; Aalders, *GOG*, 426-428; Noordtzij, *Gods Woord en der eeuwen getuigenis*, 163.

133 Schouten, 'Het wereldbeeld van den Bijbel', 95-97.

134 Schouten, 'Wereldbeeld en exegese', 262, 265.

135 Schouten, 'Wereldbeeld en exegese', 265.

radijs en hun teboekstelling ook volgens Aalders misschien wel enkele duizenden jaren zijn verlopen. En dan gaat het nog wel om een unieke ingreep van God in de geschiedenis, zij het dat er nog wel meer voorbeelden van mysterieuze beschrijvingen van andere goddelijke ingrepen in de geschiedenis in de Bijbel staan, zoals het scheppingsverhaal en, in het Nieuwe Testament, het verhaal van Jezus' verzoeking in de woestijn. Zelfs de grote heilsfeiten als Christus' menswording en zijn hemelvaart blijven mysteries. Maar men zal toch niet mogen beweren dat zij daarom niet ten volle historische feiten zijn en als zoodanig door ons aanvaard worden, zo meent Schouten.¹³⁶

Dat is een moeilijke discussie. Aalders vindt het paradijsverhaal een rapportage van een reeks werkelijk plaats gehad hebbende gebeurtenissen in termen met een klaarblijkelijke betekenis. Schouten vindt het paradijsverhaal ook een getrouwe weergave van werkelijk plaats gehad hebbende gebeurtenissen maar dan in een vorm zonder direct klaarblijkelijke betekenis. Want het meegedeelde zou anders ons voorstellingsvermogen te boven gaan. Hierin stemt Schouten dus met Geelkerken overeen. We zagen dat in de kwestie-Geelkerken alleen de 'vier bijzonderheden' (de beide paradijsbomen, de slang en haar spreken) ter discussie stonden, maar dat Geelkerken ook inzake Genesis 1 ruimere opvattingen huldigde. Schouten breidde zijn kwalificatie van 'niet-klaarblijkelijkheid' kennelijk uit tot het hele paradijsverhaal, het scheppingsverhaal en de 'grote heilsfeiten'. Het probleem is dat Schouten evenmin als Geelkerken kon of wilde aangeven hoe die niet-klaarblijkelijke mededelingen dan wel dienen te worden verstaan.

Aalders bestreed Schouten in een drietal artikelen (waarvan één in twee delen) in het *GTT*. Opvallend is zijn steeds paternalistische, autoritaire en hier en daar ronduit vermanende toon ('bedenklijke strekking',¹³⁷ een ernstig en broederlijk beroep¹³⁸). Soms is het taalgebruik ronduit denigrerend: Schoutens 'waardeloos' beroep op joodse epigrafische literatuur, dat we even eerder tegenkwamen,¹³⁹ de opmerking dat Schouten slechts 'de gelegenheid te baat nam om zijne ontstemming over de beslissing van Assen te luchten',¹⁴⁰ de 'onbeduidendheid' van zijn argumenten,¹⁴¹ of dat hij een vraag opriep die 'niet op de hoogte van een wetenschappelijke discussie' was.¹⁴² Schouten die, zoals wij al zagen, zich ook niet altijd onbetuigd liet, kan zich nauwelijks serieus genomen hebben gevoeld, zoals dat ook al het geval was geweest bij het overleg tussen theologen en natuuronderzoekers en bij het op de lange baan schuiven en uiteindelijk afzien van aanpassingen van de belijdenis. Als het er op aan kwam beschouwden de theologen zichzelf als de bezitters, of tenminste de beheerders, van de hoogste waarheid. Indien nodig werd er, zo niet met de 'sleutelen des

136 Schouten, 'Wereldbeeld en exegese', 270.

137 G.Ch. Aalders, 'Het Bijbelsch wereldbeeld, het paradijsverhaal en de tekstkritiek', *GTT* 27 (1926) 161-177, aldaar 166.

138 Aalders, 'Wereldbeeld en paradijsverhaal', I, 310-311.

139 Aalders, *GOG*, 428

140 Aalders, 'Wereldbeeld en paradijsverhaal', I, 307.

141 Aalders, 'Wereldbeeld en paradijsverhaal', II, 376-377.

142 Aalders, 'Wereldbeeld en paradijsverhaal', II, 371.

hemelrijks', dan toch met die van de kerk gerammeld (het 'Vermaan'). De sleutels van de preekstoel werden ook daadwerkelijk gebruikt.

Aalders richtte zich allereerst, met dezelfde argumenten als Grosheide, tegen de gedachte van een kosmologisch Bijbels wereldbeeld. Er bestond immers onder het volk Israël geen systematische natuurstudie. Natuurbeschrijvingen door Bijbelschrijvers waren het resultaat van eenvoudige waarneming. Aalders kwam al snel tot de conclusie dat het Schouten te doen was om de Bijbelse manier van historische beschrijving. Afwijking van het gereformeerde historische begrip, namelijk: een 'getrouwe en juiste weergave van de feitelijke toedracht der gebeurtenissen', achtte hij 'bedenklijk'.¹⁴³ Waar blijven we dan met de historische getrouwheid der Schrift?, vroeg Aalders zich af in een vervolgartikel.¹⁴⁴ Schoutens beroep op het 'uniek' karakter van het paradijsverhaal baatte hem niet, want zoals Schouten ook zelf al vermeldde, dan waren er nog wel meer verhalen in de Schrift met een uniek karakter.

Dan volgt nu de discussie over de 'vier bijzonderheden'. Volgens Aalders waren de beide bijzondere paradijsbomen, namelijk de boom des levens en de boom der kennis des goeds en des kwaads werkelijke bomen en behoorden zij tot het plantenrijk en tot 'het geboomte van den hof dat de Heere God uit het aardrijk deed spruiten' (Gen. 2:9). De boom der kennis werd in één adem genoemd met alle bomen in het paradijs (Gen. 2:16,17 en 3: 1-3). 'Men kan dan ook de beide bizondere boomen alleen voor zinnebeelden houden, indien men aan het geheele paradijs de realiteit ontzegt', zo concludeerde Aalders.¹⁴⁵

Werkelijke bomen dus, maar bomen met een zeer bijzondere betekenis. Aan deze betekenis wijdde hij een uitvoerig betoog. Wat de boom der kennis des goeds en des kwaads betreft, dient het woord kennis te worden opgevat als inzicht waardoor men tussen goed en kwaad kan onderscheiden.¹⁴⁶ De ware kennis van goed en kwaad zou echter zeker niet zijn verkregen door van de boom te eten, maar veeleer door daar niet van te eten. De kennis die de mens door te eten verwierf, was dat hij zijn oorspronkelijk volkomen gaaf zijn had verloren.¹⁴⁷ De mens is daardoor auto-noom geworden in plaats van zich aan een boven hem staande wet, de wet Gods, te onderwerpen. 'Er is een bewust willen van het zichzelf-ten-wet-zijn, ja er is ook de daadwerkelijke poging om zich aan de wet Gods te onttrekken, al is ook het feitelijke resultaat, dat er onderwerping aan die Goddelijke wet blijft'. Aalders maakt hier de vergelijking met een 'anarchist binnen een land met een behoorlijk gouvernement'.¹⁴⁸

Van de andere bijzondere boom, de boom des levens, meende Aalders dat het eten daarvan juist een daad van gehoorzaamheid zou zijn geweest. Blijkbaar was het zover nog niet gekomen want de uitdrijving uit het paradijs geschiedde immers juist om te voorkomen dat de mens van de boom des levens zou eten en daarmee

143 Aalders, 'Het Bijbelsch wereldbeeld, het paradijsverhaal en de tekstkritiek', 166-167.

144 Aalders, 'Wereldbeeld en paradijsverhaal', 1, 311.

145 Aalders, *GOG*, 454.

146 Aalders, *GOG*, 460.

147 Aalders, *GOG*, 465.

148 Aalders, *GOG*, 467-469.

eeuwig leven zou verwerven. Het gevolg van het eten van beide bomen berustte dus op een ethische beslissing van de mens en niet op een natuurlijk, bijvoorbeeld giftig, effect.¹⁴⁹ We zagen al dat de synode van Assen de beide paradijsbomen voor zintuiglijk waarneembare werkelijkheden hield. In de eerder aangehaalde woorden van Aalders: 'boomen zijn boomen'. Schouten viel in zijn eerste bezwaarschrift de synode op dit punt aan met de reeds eerder gememoreerde visie op 'het hemels paradijs'.¹⁵⁰ Hiertegenover stelt het synoderapport dat

door Dr Schouten niet bewezen wordt a) dat het 'joodsch-geografische wereldbeeld' bij het te boek stellen van Gen. 2 en 3 den heiligen schrijver bekend was en dat daarvan door dezen gebruik is gemaakt, b) dat door hem niet bewezen wordt, dat de Schrift het hemelsche en het aardsche paradijs vereenzelvigt (...) en c) dat het niet op den weg der synode ligt om geschriften, niet afkomstig van een lid onzer gereformeerde kerken en niet aan de synode geadresseerd, te weerleggen.¹⁵¹

Zoals de bomen werkelijke bomen waren, zo was ook de slang een werkelijke slang, aldus Aalders. Alle pogingen er geen werkelijk dier in te zien maken gebruik van argumenten die niet aan de tekst zelf ontleend zijn. Ook staat de slang niet gelijk aan de Satan. De duivel maakte wel gebruik van de slang als zijn werktuig, maar hij viel er niet mee samen. De 'listigheid' of 'schranderheid' van de slang maakte hem/haar uitermate geschikt voor deze functie.¹⁵² Aalders vervolgt:

Die sprekende slang is al sedert onheuglijke tijden voor velen een struikelblok geweest. Over het voornaamste bezwaar, dat slangen nu eenmaal niet spreken, en dat het dus niet waar kan zijn wat Gen. 3 daarvan zegt, behoeven wij niet uit te weiden. Dat is eenvoudig een kwestie van gelooven of niet-gelooven.¹⁵³

Dat is inderdaad wel heel eenvoudig. En, zo vervolgt Aalders, 'Wij staan hier voor dingen die wij niet precies weten, en ook niet precies behoeven te weten.' Natuurlijk hebben slangen geen spraakorganen, maar wij mogen toch constateeren 'dat het gebruik maken van voorhanden spraakorganen niet de enige mogelijkheid is om spreken teweeg te brengen'. Als voorbeelden geeft Aalders Gods roepen van Samuël en de engelenzang te Bethleem. 'Zou het niet mogelijk zijn dat ook de duivel, zich in het Paradijs van de slang bedienende, op gelijksoortige wijze uit den bek van dit dier luchtrillingen heeft doen voortkomen, die, opgevangen door het trommelylies der vrouw, haar toeklonken als de woorden die in Gen. 3:1 en 4v. geboekstaafd staan?'¹⁵⁴ Over de slang en haar spreken had de synode van Assen uitgesproken dat deze als zintuiglijk waarneembare werkelijkheden dienden te worden

149 Aalders, *GOG*, 473-481, vooral 475.

150 Schouten, ['Eerste bezwaarschrift'].

151 *Acta* 1926 II, (bijlage 60) 47.

152 Aalders, *GOG*, 485-493.

153 Aalders, *GOG*, 494; vgl. *Acta* 1926 (artikel 229, lid a) 87; *Acta* 1927, artikel 79, lid b) 44; 'Woord van vermaan aan de kerken', *Acta* 1926 Ib (bijlage 23) 122-123.

154 Aalders, *GOG*, 495.

opgevat. Daartegen keerde zich Schouten in zijn beide bezwaarschriften. In het eerste stelde hij, een weinig vilein:

Uw opvatting dat in Genesis 3 gesproken wordt van een destijds levende gewone aardse slang leidt in verband met vers 14 van dat hoofdstuk [de vervloeking van de slang] tot de conclusie dat alle thans levende, op hun buik kruipende slangen van deze paradijs-slang zouden afstammen. (...) Toch is een dergelijke opvatting in strijd met het inzicht in de wetten der natuur, dat God ons geschonken heeft. Wij kennen een 2000 soorten van slangen, die alle op hun buik gaan. Daar de soorten practisch constant en onderling onvruchtbaar zijn, is het uitgesloten dat alle thans levende slangen in misschien 6000 jaren uit één slangenpaar ontstaan zouden zijn. Ook moet bezwaar worden ingebracht tegen uwe opvatting van het spreken der slang. Niet, omdat God niet bij machte zou zijn, om een menselijke stem te verwekken uit het lichaam van een dier zonder spreekorganen en spreekzenuwen. Maar ten 1ste omdat een dergelijke geschapen stem bezwaarlijk 'het spreken van een slang' genoemd kan worden, en ten 2de omdat we dan te doen zouden hebben met een wonder, terwijl het spreken der slang ons in Genesis 3 niet als een wonder verhaald wordt.¹⁵⁵

Schouten pleit vervolgens voor een opvatting van het spreken van de slang 'in on-eigenlijken zin', waarbij de slang wordt opgevat als een zoömorfe voorstelling van Satan. Hij wijst er tenslotte nog op, dat de opvatting van de werkelijke slang leidt tot 'een conflict tusschen Gods openbaring in het rijk der natuur en in de Schrift, zoodat zij het waarheidskarakter van Gods Woord aanrandt en mitsdien in strijd komt met het in art. 4 en 5 der Geloofsbelijdenis beleden gezag der Heilige Schrift'.¹⁵⁶

De synode verweerde zich met een rapport, opgesteld door V. Hepp. Hierin werd gesteld dat de synode niet had verklaard, dat er slechts één slangenpaar zou zijn geschapen, dat Schouten niet had bewezen dat het ene schepsel slechts om een ander schepsel vervloekt kan worden als tussen beide een fysiek/genealogisch verband bestaat, dat ongewone wijzen van spreken op meerdere plaatsen in de Schrift voorkomen en dat wonderen niet altijd als zodanig door de Schrift worden aangeduid. Hepp meende in zijn rapport te moeten vaststellen dat Schouten aan de menselijke kennis van de natuur [dus aan buiten-Bijbelse gegevens – Kr.] een gezag toe-kende, gelijkwaardig aan dat van de Schrift. En daarmee had Schouten zich 'niet alleen op een zeer onvoorzichtige, maar ook op beslist onjuiste wijze' uitgedrukt, hetgeen 'oorzaak zou kunnen worden van zeer bedenkelijke leeringen'.¹⁵⁷ De synode antwoordde Schouten dan ook, dat zijn bezwaren ongegrond waren en wees hem op 'het gevaarlijke der leidende gedachte in zijn bezwaarschrift'.¹⁵⁸

In zijn tweede bezwaarschrift van 24 oktober 1926 gaf Schouten als zijn mening dat hij de bezwaren uit zijn eerste bezwaarschrift door de synode niet voldoende

155 Schouten, ['Eerste bezwaarschrift'], 52.

156 Schouten, ['Eerste bezwaarschrift'], 52.

157 *Acta* 1926 II, (bijlage 55) 47-49.

158 *Acta* 1926 II, (artikel 395) 39.

weerlegd achtte.¹⁵⁹ Hij gaf hier en daar nog een verduidelijking en bestreed ook de aanval op zijn opvattingen aangaande het verband tussen wetenschap en openbaring. De commissie tot rapport, nu voorgezeten door G.Ch. Aalders, was van mening dat Schouten geen nieuwe argumenten had aangevoerd zodat er voor de synode geen reden was van standpunt te veranderen.¹⁶⁰ Schouten kreeg dienovereenkomstig antwoord, vergezeld van de waarschuwing ‘dat het eerder door de synode aan hem gerichte vermaan alleszins verdient door hem ter harte te worden genomen’.¹⁶¹

Schouten herhaalde zijn opmerking over de 2000 slangensoorten in een tweetal eerder genoemde artikelen in resp. het *Orgaan CVNG* en het *GTT*.¹⁶² Hij voegde daar plagerig aan toe dat wanneer wordt aangenomen dat de paradijsslang een gewone slang was, alle thans levende slangen die op hun buik gaan van deze paradijsslang moeten afstammen, en

dan krijgen evolutieeler en Darwinisme thans hulp van een zijde, waarvan zij het nooit verwacht hadden. (...) Daar ik mij steeds ten sterkste tegen de evolutieeler verzet heb, heeft het mij pijnlijk getroffen, dat een Generale Synode een uitspraak deed, waardoor m.i. de evolutie werd binnengehaald. (...) En nu wil ik wel aannemen, dat men niet opzettelijk zich op het standpunt der descendenteeler geplaatst heeft. Maar dan moet ik bij tal van mannen, die ik en om hun arbeid in onze kerken en om hun persoon hoogacht, een tekort aan natuurwetenschappelijke kennis constateeren van zoo ernstigen aard, dat ik het bij mijn leerlingen in de laagste klassen van het gymnasium met een onvoldoend cijfer zou straffen.¹⁶³

En, doorgaand op het stuk van de kwantitatieve zoölogie, ‘dat we toch ook niet kunnen aannemen, als er staat dat al het gedierte des velds tot Adam kwam, dat daaronder is te verstaan de 500.000 soorten, die men tegenwoordig kent, vermeerderd met de 100.000 soorten, die reeds uitgestorven zijn.’¹⁶⁴

Aalders deed deze argumenten in eerste instantie simpel af als ‘rationalisme’. Hij vond ze ‘van weinig waarde’ en zou er liefst maar stilzwijgend aan voorbij gaan.¹⁶⁵ In zijn boek liet hij zich er toe verleiden er toch dieper op in te gaan, hetgeen tot verbazingwekkende deducties aanleiding gaf.¹⁶⁶ De schuifelende gang van de slang is alleen bij deze diersoort het gevolg van de vervloeking, zo meende hij. Voor andere

159 Schouten, [‘Tweede bezwaarschrift’], 86-90.

160 *Acta* 1927, (bijlage 58) 90-92.

161 *Acta* 1927, (artikel 115) 58.

162 Zie dit hoofdstuk, §2.

163 Schouten, ‘Eisch van Schriftgezag of exegeese’, 457-458.

164 Schouten, ‘Het wereldbeeld van den Bijbel’, 96-97; Schouten, ‘Eisch van Schriftgezag of exegeese?’, 456-458. Vgl een soortgelijke kritiek door de zoöloog C.J. van der Horst onder de titel ‘De slang der theologen’, *Overtoomsche Kerkbode* 33 (6 december 1925), de vermanende reactie daarop van de synode (*Acta* 1926, artikel 134 en bijlage 16) en het weerwoord van Van der Horst: ‘Nogmaals: De slang der theologen’, *Woord en Geest* 2 (19 maart 1926), nog eens gevolgd door een kritische beschouwing over Aalders’ brochure *De exegeese van Gen. 2 en 3* (1926): C.J. van der Horst, ‘Wonderlijke zaken’, *Woord en Geest* 2 (18 juni 1926).

165 Aalders, ‘Wereldbeeld en paradijsverhaal’ II, 368.

166 Aalders, *GOG*, 485-506, met name 498-506.

dieren met dezelfde gang geldt de specifieke vervloeking niet. De vloek trof trouwens niet alleen de slang, maar in algemene zin de hele aarde (Gen. 3:17). Niet alleen de individuele paradijsslang werd gestraft met de kruipende gang, maar tevens alle 'groepsgenoten'. Aalders wilde hier blijkbaar nadrukkelijk de termen 'soort' of 'orde' vermijden aangezien die niet tot het Bijbels vocabulaire behoren. Hij stelde dat we moeten aannemen dat er in de dierenwereld evenals in de plantenwereld van meet af aan meer dan één individu van elke soort geschapen is geweest. Hij voerde hier argumenten voor aan die zeker het predicaat 'rationalistisch' verdienen: het feit dat kruid en geboomte de mens tot spijszaken waren gegeven, hetgeen niet mogelijk zou zijn geweest als er niet een 'tamelijk groot aantal individuen' van zou hebben bestaan, en het feit dat God 'rokken van vellen' voor de mens maakte zonder dat dit het verdwijnen van een diersoort ten gevolge had.¹⁶⁷ Zo verloren beiden zich in allerlei gezochte, niet wezenlijk ter zake doende trivialiteiten, die soms de indruk maken van schijngevechten.

Samenvatting

In de Interbellumperiode raakten gereformeerde natuuronderzoekers voor het eerst in debat met de theologen en de leiding van de kerk naar aanleiding van de kwestie-Geelkerken en de interpretatie van het paradijsverhaal. In een ruimer verband werden ook het scheppingsverhaal en de evolutietheorie in de discussie betrokken. Natuurgeleerden en theologen slaagden er niet in een gemeenschappelijke visie over schepping, Bijbels wereldbeeld, ouderdom van heelal en aarde en over het paradijsverhaal te ontwikkelen. De discussie was weinig anders dan een herhaling van zetten, zonder dat de partijen ook maar iets van elkaar aannamen.

Waarschijnlijk had G.Ch. Aalders gelijk toen hij Schoutens opvatting van het paradijsverhaal indeelde bij de categorie van de 'historisch-zinnebeeldige' interpretaties. Beiden waren daarbij inconsequent. Had Schouten niet moeten aangeven waar voor hem de grens lag tussen symbolische voorstelling en historisch verslag? Aalders aanvaardde de tekst letterlijk, tenzij deze zelf anders aangaf. Maar ook hij was niet consequent en consistent in zijn 'eenvoudig-historische' lezing. Bij hem schuilt dit in het begrip 'klaarblijkelijke werkelijkheid' van de paradijsbomen en de slang als werkelijke organismen, maar met een wonderlijke betekenis, en in de willekeurige interpretatie van andere tekstelementen als antropomorfismen. Voor Schouten was dit niet aanvaardbaar: slangen konden nu eenmaal niet spreken en daarom moest het paradijsverhaal wel een zinnebeeldige voorstelling van een werkelijk gebeurd feit zijn.

De theologen verweten Schouten dat hij aan buiten-Bijbelse gegevens, namelijk de menselijke kennis van de natuur een gezag toekende, gelijkwaardig aan dat

van de Schrift.¹⁶⁸ De synode had daar ook al tegen gewaarschuwd in haar *Vermaan* aan de kerken.¹⁶⁹ Schouten meende dat, hoe feilbaar ook, ‘onze kennis van de natuur niet slechts kan, maar ook moet worden gebruikt bij de verklaring der Heilige Schrift’.¹⁷⁰ Omdat beide partijen vasthielden aan de historiciteit van het paradijsverhaal mondde hun strijd uit in een uitwisseling van ‘rationalistische’ en dikwijls triviale argumenten waardoor ze geen stap dichtert tot elkaar kwamen.

De bioloog J.P. de Gaay Fortman was consequent in zijn promotie van de evolutietheorie. Daarmee gaf hij de ‘eenvoudig-historische’ lezing van het scheppingsverhaal op, evenals die van het paradijsverhaal. Van beide verhalen huldigde hij, om in Aalders’ terminologie te blijven, een ‘historisch-zinnebeeldige’ interpretatie.

Volgens H. Leene, in zijn commentaar uit 1999, ging deze discussie in feite om ‘een kortsluiting tussen ongelijksoortige kennisgebieden’.¹⁷¹ Dat is het probleem dat van het begin tot het einde door dit hoofdstuk heen loopt. Buiten-Bijbelse gegevens over het wereldbeeld van de Bijbelschrijvers, de ouderdom van het heelal en de aarde, en het paradijsverhaal werden door de theologen opportunistisch als niet relevant beschouwd, tenzij die een bevestiging vormden voor hun eigen deductieve constructies. Als dat niet het geval was werden ze terzijde gelegd. De exegeese had zich te houden aan de eisen van de dogmatiek.

168 *Acta* 1926 II, (bijlage 55) 49.

169 ‘Woord van vermaan aan de kerken’, *Acta* 1926 I, (bijlage 23) 122-123.

170 Schouten, [‘Tweede bezwaarschrift’], 90.

171 Leene, ‘Wereldbeeld en geschiedenisbeeld’, 69.

6 Schepping en Evolutie

Inleiding

In dit hoofdstuk zullen we de ontwikkeling volgen van het gereformeerde debat over schepping en evolutie in de jaren 1920-1950. De theologen A. Kuiper, H. Bavinck en H.H. Kuiper hadden de biologische evolutietheorie eerder geplaatst binnen het kader van een algemeen evolutiebegrip. Dit zagen zij in de eerste plaats als concept van een goddeloze autonome ontstaanswijze en ontwikkeling van al het bestaande. In gepopulariseerde vorm kwam deze visie terug in W. Geesinks *Van 's Heeren Ordinantiën* (1907).

In het *Orgaan CVNG* hadden D. Schermers in 1921 en W.J.A. Schouten in 1925 een opsomming gegeven van eerdere bijdragen over evolutie in dit tijdschrift.¹ De meeste hiervan bevatten een afwijzing van de evolutiegedachte vanuit de gereformeerde theologische visie. Een uitzondering vormden de artikelen van de fysioloog F.J.J. Buytendijk, die in het volgende aan de orde worden gesteld.

In de periode 1920-1940 werden bijdragen aan dit debat geleverd door de theologen H.W. van der Vaart Smit en G.Ch. Aalders, de bioloog J.P. de Gaay Fortman en de natuurkundige W.J.A. Schouten.² Het werk van Van der Vaart Smit wordt in aansluiting aan dat van Buytendijk besproken omdat het er een duidelijke verwantschap mee bezit. De meest positieve gedachten over evolutie kwamen van De Gaay Fortman. Schouten, die zich samen met hem sterk had gemaakt voor een symbolische lezing van het paradijsverhaal bij de kwestie-Geelkerken, nam tegenover een soortgelijke lezing van het scheppingsverhaal een afwijzend standpunt in. Als laatste komt de theoloog G.Ch. Aalders aan de beurt. Hij distantieerde zich van alle eerder genoemde schrijvers in een van klassieke gereformeerde argumenten voorziene afwijzing van de evolutie.

1 D. Schermers, 'De eerste kwart-eeuw van de Chr. Vereeniging van Natuur- en Geneeskundigen', *Orgaan CVNG* (1922) 22-51, aldaar 37-40; W.J.A. Schouten, 'De tegenwoordige stand van het evolutievraagstuk', *Orgaan CVNG* (1925) 1-24, aldaar 1.

2 De voordracht van G. Korthof ('conservator van het klinisch laboratorium te Leiden') over 'De Evolutietheorie in verband met biologie en openbaring' (*Orgaan CVNG* 1933, 129-146, 158-163), waarin de spreker een lans breekt voor een evolutietheorie op theïstische grondslag, laat ik hier verder buiten beschouwing.

1 F.J.J. Buytendijk

Een van de eersten die binnen de VU en de CVNG met natuurwetenschappelijke argumenten ruimte probeerde te maken voor enige appreciatie van de evolutietheorie was Frederik J.J. Buytendijk (1887-1974).³ Hij had medicijnen gestudeerd aan de stedelijke universiteit van Amsterdam en daarbij de gouden medaille van de medische faculteit voor zijn fysiologisch onderzoek weten te bemachtigen. Na zijn artsexamen in 1906 legde hij zich toe op de fysiologie, maar later verlegde hij zijn aandacht naar de psychologie. In 1913 werd Buytendijk aan de VU benoemd tot assistent van de hoogleraar L. Bouman, geneesheer-directeur van de Valeriuskliniek te Amsterdam voor het verrichten van biologisch en fysiologisch onderzoek ten behoeve van de psychiatrie en de neurologie. In 1914 werd hij benoemd tot lector. In 1917 bracht hij het fysiologisch laboratorium tot stand, in 1918 promoveerde hij te Utrecht en in 1919 werd hij tot hoogleraar in de algemene fysiologie aan de VU benoemd. Buytendijk behoorde van huis uit tot de hervormde kerk. Bij de aanvaarding van zijn lectoraat had hij zich aan de grondslag van de VU gecommitteerd en hij was volgens het oordeel van de hoogleraar psychiatrie L. Bouman 'met hart en ziel de gereformeerde beginselen toegedaan' zodat curatoren van de VU over hun aanvankelijke bezwaren heen waren gestapt.⁴

Wij willen eerst Buytendijks ideeën over evolutie in de periode 1912-1920, dus voorafgaand aan de periode die het onderwerp van dit deel vormt, volgen aan de hand van een viertal publicaties. In de 'Schets eener analyse der functies van organen en organismen' (1912) maakte Buytendijk een scherp 'dualistisch' onderscheid tussen geest en materie. Naast de anorganische natuur zag hij in de levende wereld geen immateriële factor, zoals de vitalisten, maar stelde hij dat 'de levende stof der organen bij haar functie en ontstaan geheel uit de samenwerking van processen zou moeten kunnen worden verklaard, welke processen in de doode natuur gescheiden voorkomen'.⁵ Eigenlijk onderscheidde hij dus drie categorieën bij de fysiologie van mens en dier: anorganische processen, de levenskracht die deze processen deed samenwerken en de psyche of geest. Het verschil met het vitalisme wordt niet duidelijk. Het ontstaan van levende materie uit dode stof achtte hij mogelijk 'op grond van de in de doode stof gepraeformeerde en gepraedestineerde Idee'.⁶ De menselijke ziel was nog weer een aparte categorie, want Buytendijk stelde dat 'de mensch een van het lichaam onafhankelijke, met geen dierpsyche te vergelijken, ziel bezit.' Het leek hem niet onmogelijk dat het lichaam van de mens door een plotselinge mutatie uit een dier was ontstaan, ook weer op een door de schepper wellicht reeds bij de

3 Voor F.J.J. Buytendijk: W.J.M. Dekkers, *Het bezielde lichaam. Het ontwerp van een antropologische fysiologie en geneeskunde volgens F.J.J. Buytendijk* (Zeist 1985) 17-21.

4 Van Bergen, *Van genezen in geloof tot geloof in genezen*, 208-220.

5 F.J.J. Buytendijk, 'Schets eener analyse der functies van organen en organismen', *Orgaan CVNG* (1912-1913) 1-55, aldaar 27.

6 Buytendijk, 'Schets', 45-46.

schepping van de aarde voorziene wijze.⁷

In zijn volgende artikel 'Over het oorzakelijk verband in de natuur' (1913/1914) ging Buytendijk ook weer in op de verhouding tussen lichaam en ziel.⁸ 'Het bestaan van een dierenziel is boven allen twijfel verheven', oordeelt Buytendijk. Hij veronderstelt voorts, dat de zielen 'door God direct worden geschapen, wanneer de "occasio" gegeven is in bepaalde stoffelijke condities (...) waarvan God, en Hij alleen, de Werker is' en verwijst hierbij naar Thomas van Aquino. Helaas ontbreekt ook hier een nadere beschrijving van wat de ziel dan wel is. Buytendijk geeft daar de volgende verklaring voor: 'Wij missen immers de mogelijkheid (op grond der apriorische denkvormen) ons een voorstelling te vormen omtrent het *wezen* der ziel, hoewel wij van niets ter wereld zekerder zijn, dan van het bestaan onzer bewuste ik-heid. Men zocht (en zoekt) dan ook stellig te vergeefs naar een voorstelling omtrent het *wezen* der ziel.' De ziel is toch blijkbaar voor Buytendijk minstens het centrum van het zelfbewustzijn, de 'ik-heid'.⁹ Wellicht zou ook aan planten een ziel moeten worden toegekend. God, de stof en de geest zijn drie niet tot elkaar herleidbare categorieën, zo betoogde hij in een reactie op vragen naar aanleiding van zijn artikelen.¹⁰

In zijn oratie van 1919 kwam dit onderscheid ook weer ter sprake. Buytendijk nam opnieuw stelling tegen 'de oude mechanistische evolutie' en pleitte voor de gedachte van praeformatie, waarbij in de kiem van het embryo alle latere eigenschappen in potentie al aanwezig zijn.¹¹ Hij vatte de praeformatie op als 'immaterieel' en 'ideeël'. Ingrijpen van de Goddelijke Logos was op minstens drie momenten in de wordingsgeschiedenis nodig geweest: bij het begin van de schepping, bij het ontstaan van het leven en bij het ontstaan van de mens. 'Het "hoe" is een volkomen mysterie', aldus Buytendijk.¹² 'De waarheid is niet altijd even

F.J.J. Buytendijk (ca. 1920).

7 Buytendijk, 'Schets', 48.

8 F.J.J. Buytendijk, 'Over het oorzakelijk verband in de natuur', *Orgaan CNVG* (1913/1914) 1-34.

9 Buytendijk, 'Over het oorzakelijk verband in de natuur', 24-25.

10 F.J.J. Buytendijk, 'Nog iets over "het oorzakelijk verband in de natuur" en het "leven"', *Orgaan CNVG* 1913/1914, 139-161, aldaar 142.

11 F.J.J. Buytendijk, *Oude problemen in de moderne biologie. Rede bij de aanvaarding het hoogleeraarsambt aan de Vrije Universiteit te Amsterdam, den gen Mei 1919 uitgesproken* (Haarlem 1919) 26-28.

12 Buytendijk, 'Oude problemen', 28.

eenvoudig maar zij is *evident*’, zo meende hij deze gedachtengang te kunnen beargumenteren.¹³

In 1920 hield Buytendijk een voordracht voor de CVNG over ‘Evoluïetheorieën’.¹⁴ De eerste stelling (van de acht) luidde: ‘De evolutiehypothese heeft eene groote mate van waarschijnlijkheid, hoewel er experimenteel zeer weinig bekend is van een ontstaan der soorten en de theorieën van Darwin en Lamarck zeker onjuist zijn’; en de vijfde: ‘Voor de Christelijke wereldbeschouwing is het vooral van beteekenis in hoeverre de evolutietheorie ook voor het ontstaan van den mensch is uit te breiden’. Buytendijk legde de nadruk op het verschil tussen de mensen- en de dierenziel, maar hij pleitte voor het accepteren van de mogelijkheid dat het menselijk lichaam zich uit het lichaam van een dier heeft ontwikkeld. Hij dacht daarbij niet aan een mechanistische descendentie, zoals die naar zijn mening terecht was bestreden door Abraham Kuyper, maar aan de mogelijkheid van ‘praeformatie; des te grooter wonder is ’t oerorganisme’. Voor het ontstaan van de menselijke ziel achtte hij een ‘bovennatuurlijke verklaring’ nodig. Zijn voordracht gaf aanleiding tot ongemakkelijke reacties, zoals die van de zenuwarts H. Sap, ‘dat Genesis toch ’t aparte formeeren der dieren leert’.¹⁵ Buytendijk antwoordde dat het maar de vraag is of de ‘naïef-realistische opvatting’ de juiste is.

Samenvattend: Buytendijk achtte evolutie de meest waarschijnlijke verklaring voor de biologische ontwikkeling, ook die van de mens. Daarbij was de voortdurende leiding van God als oorzaak van verandering onmiskenbaar aanwezig, terwijl die zich op enkele speciale momenten als schepping manifesteert: bij het allereerste begin, bij het ontstaan van het leven, en bij het optreden van de eerste mens. Ook is er telkens bij het ontstaan van een ziel sprake van een directe werking van God.

Buytendijk rekende zich tot ‘de jongeren’ in de gereformeerde traditie.¹⁶ Hij trad in 1920 toe tot de redactie van *De Reformatie*.¹⁷ In 1922 schreef hij een voorwoord bij een brochure over evolutie van zijn toenmalige geestverwant H.W. van der Vaart Smit.¹⁸ In de *Overtoomsche Kerkbode* nam hij het op voor Geelkerken.¹⁹ Hij ontwikkelde zich mede door zijn thomistische ideeën tot een buitenbeentje aan de VU, wat hem veel kritiek van de universiteitsbestuurders opleverde.²⁰ Hij verliet

13 Buytendijk, ‘Oude problemen’, 15.

14 F.J.J. Buytendijk, ‘Evoluïetheorieën’, *Orgaan CVNG* (1920) 83-87. Alleen de stellingen en de discussie zijn gepubliceerd.

15 H. Sap (1868-1945), grootvader van mijn overleden echtgenote Margreet Sap, was zenuwarts en geneesheer-directeur van de stichting ‘Bloemendaal’ te Loosduinen, uitgaande van de VtCV. Hij was vanaf enkele jaren na de oprichting lid van de CVNG en jarenlang penningmeester.

16 F.J.J. Buytendijk, ‘Wat iemand zegt en wat hij is’, 2-3.

17 Harinck, *De Reformatie*, 65.

18 F.J.J. Buytendijk, ‘Voorwoord’ bij: H.W. van der Vaart Smit, *De evolutie-theorie* (serie Ons Arsenaal, Zutphen 1921) 1-3.

19 F.J.J. Buytendijk, ‘Ingezonden stuk’, *Overtoomsche Kerkbode* 33 (20 september 1925); F.J.J. Buytendijk, ‘Ingezonden stuk’, *Overtoomsche Kerkbode* 33 (4 oktober 1925); F.J.J. Buytendijk, ‘De leiding in de Gereformeerde Kerken’, *De Telegraaf*, 20 maart 1926.

20 H.H. Kuyper, ‘Ongewenste inmenging’, *De Heraut* nr. 2489 (4 oktober 1925); Van Bergen, *Van genezen in geloof tot geloof in genezen*, 219-220.

de vu dan ook in 1924 voor een hoogleraarschap in Groningen. In 1937 sloot hij zich ten slotte aan bij de Rooms-Katholieke Kerk. In 1945 werd hij hoogleraar in de psychologie te Utrecht, tot zijn emeritaat in 1957. Hij was bovendien buitengewoon hoogleraar in Nijmegen en gasthoogleraar in Leuven. Buytendijk was een veelzijdig en briljant onderzoeker en een buitengewoon productief publicist.²¹

2 H.W. van der Vaart Smit

Hendrik Willem van der Vaart Smit (1888-1985) werd te Zoeterwoude geboren in het gezin van de hervormde onderwijzer Johannes F. Smit en Marie van der Vaart. Na zijn kweekschool diploma deed hij staatsexamen en kon hij theologie gaan studeren, eerst in Leiden, daarna aan de vu. In 1917 promoveerde hij bij H. Bavinck over *De natuurphilosophie en het theïsme*.²² Daarna werd hij predikant in de GKN. Hij was de eerste initiatiefnemer tot de oprichting van het weekblad *De Reformatie* en enige tijd secretaris van de redactie. Ook hij kan tot de kring van de 'jongeren' binnen de GKN worden gerekend. In 1919 werd Van der Vaart Smit gedwongen terug te treden als redactiesecretaris na kritiek op zijn brochure over de Bijbelkritiek. Hij bleef wel vaste medewerker, naast onder anderen 'zijn geestverwant' Buytendijk, maar na een conflict met het nieuw aangetreden redactielid V. Hepp verliet Van der Vaart Smit in 1922 *De Reformatie*.²³ In 1936 nam hij ontslag als predikant om zich geheel te kunnen wijden aan publicistische en politieke activiteiten. Hij vatte sympathie op voor het nationaalsocialisme en werd lid van de NSB. In 1940 bedankte Van der Vaart Smit om politieke redenen voor het lidmaatschap van de GKN. Na de oorlog werd hij, onder meer wegens economische delicten, veroordeeld tot niet minder dan twaalf jaar gevangenisstraf, waarvan hij er negen daadwerkelijk uitzat. Hij ondernam diverse pogingen tot rehabilitatie, die echter alle mislukten. De predikant J.J. Buskes, medestander van Geelkerken, kwalificeerde Van der Vaart Smit als 'zeer begaafd, maar volstrekt gewetenloos (...), een van de meest gevaarlijke lieden die kerkelijk Nederland ooit heeft opgeleverd'.²⁴

In zijn proefschrift behandelde Van der Vaart Smit vooral zijn opvattingen over de relatie tussen theïsme en natuurfilosofie.²⁵ Na de onhoudbaarheid van diverse evolutietheorieën naar zijn mening afdoende te hebben aangetoond kwam hij tot

21 Dekkers, *Het bezielde lichaam*, 46-64.

22 H.W. van der Vaart Smit, *De natuurphilosophie en het theïsme* (Goes 1917).

23 Harinck, *De Reformatie*, 41-50, 52-55, 65.

24 J. Ridderbos, 'Vaart Smit, Hendrik Willem van der', *BLGNP* 6 (2006) 317-319; E. Sneeep, *Plaatsingslijst van het archief van H.W. van der Vaart Smit*, HDCVU coll. nr. 464 (2005); J.J. Buskes, *Hoera voor het leven* (Amsterdam 1959) 174. Buskes vertelt hier ook als anecdote, dat Van der Vaart Smit al in 1919 eens aan enkele studenten liet weten dat hij erover dacht in de politiek te gaan: 'Nog hoor ik Gerrit Kruyswijk [mijn oom-Kr] zeggen: "Dat zal een strop voor de politiek, maar een zegen voor de kerk zijn!"'.

25 Van der Vaart Smit definieert het theïsme slechts zeer globaal als 'de filosofische idee van het Christendom' (*De natuurphilosophie en het theïsme*, 13, 139).

H.W. van der Vaart Smit.

een scheppingsleer die volgens hem paste binnen het kader van het zogenoemde creatianisme. Dit houdt in dat God na de schepping zoals beschreven in de beide eerste hoofdstukken van Genesis doorging met de onderhouding en regering van zijn scheppingswerk als *creatio continua*, waarbij hij telkens opnieuw als *causa prima* de *causae secundae* aanstuurt tot voltoering van zijn eeuwig vaststaande ideeën, de zogenoemde praeformaties. 'Hier versterkt Hij het ééne tot grotere activiteit, daar beperkt Hij het andere, hier versnelt Hij de evolutie en daar houdt Hij ze tegen, hier draagt Hij nieuwe realia in, daar doet Hij onnutte te niet, hier plant Hij nieuwe loten in en daar verwerpt Hij de dore takken; en overal is Hij regeneerend en verlossend werkzaam, opdat het doel, dat

Hij zich eeuwig in Zichzelve heeft voorgenomen, tot harmonieuze realiteit kome'.²⁶

In het bijzonder geldt dit voor het ontstaan van de menselijke ziel, een begrip dat ook hier overigens niet nader wordt gedefinieerd: 'het is wederom het mysterie der schepping, telkens herhaald'.²⁷ Daarmee neemt Van der Vaart Smit afstand van het zogenoemde transducianisme. Volgens die opvatting ontstaat de ziel uit delen van de ziel van de ouders. Hij gaat niet in op de vraag op welk moment in de embryologische ontwikkeling de ziel nu precies wordt geschapen. Waarschijnlijk was dit voor hem niet relevant: de ziel bestond immers al 'van eeuwigheid' als praeformatie in de Raad Gods. En hoe de scheppende kracht van God zich realiseert blijft ook een mysterie: 'Gods wil wordt in zijn werken openbaar, maar de eigenlijke 'Hergang' van de inwerking van Gods immanentie en transcendentie is geheel en al mysterie voor ons, gelijk het mysterie overal is, waar het eeuwige het tijdelijke raakt'.²⁸

Ook in zijn voor een breder publiek bedoelde brochure *De evolutie-theorie* erkent Van der Vaart Smit alleen evolutie als ontwikkeling van een individu in de zin van groei, bloei en verval. Er moge dan een zekere mate van variabiliteit bestaan, er is in de opvolging der generaties altijd weer een terugkeer tot het gemiddelde en de soorten blijven constant. De opklimmende reeks der soorten (de schrijver doelt hier kennelijk op de *scala naturae*, zonder deze benaming te gebruiken) is onderling verwant, niet door materiële, maar door geestelijke verwantschap als praeformatie

²⁶ Van der Vaart Smit, *De natuurphilosophie en het theïsme*, 137-138. Met 'regeneerend' is waarschijnlijk bedoeld: 'regeneereend'.

²⁷ Van der Vaart Smit, *De natuurphilosophie en het theïsme*, 146.

²⁸ Van der Vaart Smit, *De natuurphilosophie en het theïsme*, 116; vgl A. Kuyper, *Locus de creatione*, 25 (zie hoofdstuk 1 van dit proefschrift).

stammend uit de Logos, de scheppende geest van God.²⁹ Bij ieder levend wezen wordt een nieuwe aanleg door God geschapen, daarom zijn individuen ook nooit onderling herleidbaar. Voor menselijke individuen geldt bovendien dat zij zijn op te vatten als ‘zijns-principiën’, van eeuwigheid bestaande en persoonlijk onsterfelijk.³⁰ In hoeverre dit ook voor andere levende wezens geldt wordt hier niet duidelijk.

In tegenstelling tot Buytendijk, met wie zijn ideeën overigens veel verwantschap bezitten, zag Van der Vaart Smit dus geen ruimte voor een afstamming van de soorten. Zijn opvattingen vormen een filosofische benadering van het thema evolutie, waarbij hij zich vooral liet inspireren door Plato en Aristoteles. Toetsing door deze inzichten te vergelijken met de resultaten van de natuurwetenschap vond slechts op selectieve wijze plaats. Voor de auteur was dit geen enkel bezwaar, die resultaten moesten immers passen in zijn deductief theïstisch systeem.³¹

De ‘ideële’ opvatting van Gods omgang met de natuur paste Van der Vaart Smit ook toe op de loop van de geschiedenis en de ontwikkeling van de godsdienst.³² In gereformeerde kring lijkt zij weinig weerklank te hebben gevonden. Wij zagen al dat zowel Buytendijk als Van der Vaart Smit zich, overigens om verschillende redenen, uit de gereformeerde kerk terugtrokken. Hun opvattingen hebben een zekere overeenkomst met die van hun tijdgenoot, de Franse jezuïet en paleontoloog Pierre Teilhard de Chardin (1881-1955), wiens werk als gevolg van een kerkelijk publicatieverbod pas in de jaren zestig van de twintigste eeuw bekend werd en tijdelijk grote opgang maakte.³³ Het zijn alle pogingen om de daadwerkelijke werkzaamheid van God bij de schepping en de hele verdere ontwikkeling van de kosmos als actuele realisatie van gepraeformeerde ideeën in contact te brengen met de zintuiglijk waarneembare realiteit van het universum.

3 J.P. de Gaay Fortman

We hebben De Gaay Fortman in het vorige hoofdstuk al leren kennen als protagonist van het inbrengen van buiten-Bijbelse gegevens bij de interpretatie van het paradijsverhaal in de kwestie-Geelkerken. In de periode 1918-1940 probeerde De Gaay Fortman in de gereformeerde wereld ook sympathie te kweken voor de evolutietheorie. Wij zagen dat hij hier al mee begon met de stellingen bij zijn proefschrift. In zijn voordracht voor de CVNG over ‘De dood als biologisch verschijnsel’ (1922) betoogde hij dat in het dierenrijk de dood ook al vóór de val bestond, want ‘anders zou er overbevolking zijn opgetreden’.³⁴ De dood was dus

29 Van der Vaart Smit, *De evolutie-theorie*, 18-19, 21-24.

30 Van der Vaart Smit, *De evolutie-theorie*, 31.

31 Van der Vaart Smit, *De natuurphilosophie en het theïsme*, 13.

32 Van der Vaart Smit, *De evolutie-theorie*, 24-59.

33 P. Teilhard de Chardin, *Het verschijnsel mens* (1e druk, 1958; 3e druk, Utrecht en Antwerpen 1958).

34 J.P. de Gaay Fortman, ‘De dood als biologisch verschijnsel’ (résumé en discussie), *Orgaan CVNG* 1922, 2-6.

niet als gevolg van de vloek na de val over de schepping gekomen. In de hierop volgende discussie was Buytendijk dit wel met hem eens, maar hij stelde dat de gereformeerde theologen hem altijd geleerd hadden dat de dood nu juist met de zonde over de wereld was gekomen.³⁵ Men besloot vervolgens een theoloog uit te nodigen voor een nadere bespreking van dit probleem, maar dat bracht de oplossing niet dichterbij.³⁶

In zijn volgende voordracht voor de CVNG over ‘Mogelijke oorzaken voor het uitsterven van diersoorten’ (1923) ging De Gaay Fortman nog een stap verder door als stelling te poneren: ‘Vele diersoorten (...) zijn uitgestorven en vele tegenwoordig levende groepen hebben niet altijd op de aarde geleefd.’³⁷ Als mogelijke oorzaken voor dit uitsterven gaf hij aan: klimatologische veranderingen en de strijd om het bestaan in concurrentie met andere diergroepen: ‘het ontstaan van nieuwe vormen (...) blijft een even groot probleem als het ontstaan van het leven zonder het geloof in de scheppende kracht Gods’, aldus De Gaay Fortman. Nieuwe soorten bleken opeens

te leven als door een plotselinge scheppingsdaad Gods (...) uitgedreven uit hun kiemen en knoppen door Gods wil en kracht (...). Genesis spreekt ons in onvergelykbare taal een soortgelijk beeld (...) met een opeenvolgende schepping van levende wezens, die werkelijk treffend door de geologie wordt bevestigd. Maar ’t is geen doode mechanische kringloop, maar (...) elke periode komt met nieuwe vormen uit Gods hand. (...) Hij schept ze door zijn onbegrijpelijke wondermacht, wellicht althans ten dele, uit oude levenskiemen.³⁸

In variatie en mutatie, en in de biogenetische grondwet van de parallelie tussen ontogenese en fylogenese zag De Gaay Fortman ‘wel een sterk waarschijnlijkheidsbewijs voor geleidelijke afstamming of evolutie’. Als taak voor de christelijke wetenschapsbeoefening zag hij ‘om met eerbied Gods gedachten na te denken. (...) Hierbij gaan wij een anderen weg, bij intuïtie, zoo ge wilt, of liever door Goddelijke vingerwijzing, dan de mechanisten en ook een andere dan de vitalisten, kortom een eigen weg’.³⁹ Het onderscheid tussen schepping (van nieuwe soorten) en onderhouding (bijvoorbeeld bij de groei van planten en dieren) was voor hem niet essentieel. Hij formuleerde hier dus een biologische evolutie, voortkomende uit eenmaal geschapen levenskiemen, voortdurend begeleid door het goddelijk plan. Tot zover is er een duidelijke verwantschap met de denkbeelden van Buytendijk. Maar De Gaay Fortman was meer expliciet waar het ging om het doen uitsterven en het doen ontstaan van nieuwe soorten, geheel volgens Darwins principe bepaald door *struggle*

35 Zie ook de opmerking van V. Hepp, aangehaald door De Gaay Fortman in zijn persoonlijke aantekeningen met betrekking tot het paradijsverhaal (hoofdstuk 5, §4.3).

36 H. Visscher, ‘De Dood’, *Orgaan CVNG* 1923, 16-2; J.P. de Gaay Fortman, ‘Zonde en dood’, *Orgaan CVNG* 1923, 26-27.

37 J.P. de Gaay Fortman, ‘Mogelijke oorzaken voor het uitsterven van diergroepen’, *Orgaan CVNG* 1923, 35-49, (résumé en discussie:) 30-33.

38 De Gaay Fortman, ‘Mogelijke oorzaken voor het uitsterven van diergroepen’, 39.

39 De Gaay Fortman, ‘Mogelijke oorzaken voor het uitsterven van diergroepen’, 41.

for life en survival of the fittest, maar dan zonder natuurlijke selectie, namelijk onder Gods wakend oog, in de zin van een theïstische evolutie.

In zijn rede 'Evolutie en christelijke wetenschap' voor SSR-reünisten (1926) distantieerde De Gaay Fortman zich van Bavincks bezwaren tegen de evolutietheorie.⁴⁰ Bavinck had zich eenzijdig verzet tegen de mechanische evolutie naar het model van Haeckel, waarbij 'de geest uit de stof ontstaat'. Dan blijft er weinig anders over dan een 'logische ideële orde in de schepselenreeks'. Maar volgens De Gaay Fortman was het wel degelijk mogelijk een evolutionistische descententie te aanvaarden zonder te hoeven aannemen, dat de geest uit de stof is voortgekomen. Zonder uit te leggen hoe dat dan precies in elkaar zit, roept De Gaay Fortman op tot een grondige bestudering van de biologie, want 'in deze faculteit heeft de Christelijke wetenschap meer dan 100 jaar stilgestaan.⁴¹ (...) Zulks moet dan geschieden in gebondenheid aan Gods openbaring, zonder dat een theoretische bespiegeling van de natuur moet worden gededuceerd uit de Schrift, zoals zoo vaak van Christenbiologen ten onrechte wordt verwacht. Zulk een deductie is funest voor de wetenschap en het meest voor een gezonde Schriftbeschouwing'. Als geslaagd voorbeeld van een christelijke natuurstudie noemde hij het werk van Buytendijk. Zij dachten gelijk over evolutie als een uit Gods gepraeformeerd ideeën en voortdurend door hem geleide afstamming van de soorten.

Zijn afwijzend standpunt over de mechanische evolutie herhaalde De Gaay Fortman in een voordracht in 1929 voor een gereformeerd studentencongres te Lunteren.⁴² Hij pleitte voor het aanvaarden van de evolutiegedachte, maar 'het oude gereformeerde theologische systeem moet dan worden gewijzigd, zoodat de evolutie-gedachte er een plaats in kan vinden. Natuurlijk moet zulks gebeuren met behoud van alle wezenlijke elementen van Schrift en Historie. Dit is meer een werk voor theologen.' De Gaay Fortman kreeg geen enkele bijval. De Kamper hoogleraar J. Ridderbos vond het zelfs, kennelijk met het oog op het naar zijn mening te kwetsbare studentengehoor, 'pedagogisch verkeerd deze kwestie alzo hier te behandelen, in dezen kring'. Anders dan als bede om hulp in grote nood zou dit referaat toch niet mogen opgevat. De genoemde suggestie tot wijziging van het oude gereformeerde theologische systeem vond hij 'zeer bedenkelijk' aangezien 'zulks hier zou gelijk staan met een herziening van de belijdenis en dat is ontoelaatbaar'.⁴³ Een dreigende uitspraak, die uiteraard gezien moet worden tegen de achtergrond van de kwestie-Geelkerken en de synodebesluiten van 1927 en 1930 om af te zien van wijzigingen in de geloofsbelijdenis. Een uitspraak bovendien in bewoordingen die herinneren aan de synodale waarschuwing aan Schouten in 1926.⁴⁴

40 J.P. de Gaay Fortman, 'Evolutie en christelijke wetenschap', *Gedenkboek SSR 1886-1926*, 107-112.

41 Vgl. de opmerkingen over het geringe aantal biologen van gereformeerden huize in de periode 1900-1920 (dit proefschrift, hoofdstuk 4).

42 J.P. de Gaay Fortman, 'De evolutie-gedachte. Referaat gehouden op het 12de Gereformeerde Studentencongres te Lunteren op 5 sept. 1929', *Orgaan der SSR* 1 (1929) 88-94, 125-127 en 145-153.

43 De Gaay Fortman, 'De evolutie-gedachte', 93.

44 Zie hiervoor hoofdstuk 5, §4.4.

Steun uit onverwachte hoek kreeg De Gaay Fortman even later alsnog van de gereformeerde biologiestudent J.H. Diemer, die blij was met deze afwijzing van 'het concordistisch geschipper'.⁴⁵ De evolutieleer achtte hij de meest omvattende en verhelderende verklaring voor de ontwikkeling van de levende natuur. Maar dan moest zij wel losgemaakt worden van het materialisme, want daarmee kon nooit de drijvende kracht achter de opeenvolging van de soorten worden gevonden. Soorten moesten volgens Diemer worden beschouwd als in zich gesloten eenheden of denkeenheden van de Goddelijke Geest. Diemer ontleende deze gedachten aan de 'wijsbegeerte der wetsidee', het aan de vu door H. Dooyeweerd en D.H.Th. Vollenhoven ontwikkeld filosofisch stelsel. Bij De Gaay Fortman was echter geen spoor van invloed van de 'wijsbegeerte der wetsidee' te ontdekken zodat Diemers steun niet geheel *to the point* was. Diemer werkte zijn ideeën later verder uit en oefende daarmee een sterke invloed uit op de bioloog J. Lever.⁴⁶

In 1931 hield De Gaay Fortman nogmaals een voordracht voor de CVNG, ditmaal over het thema 'Praehistorie van den mensch, Orthodox-Christelijke Theologie en Christelijke Natuurwetenschap'.⁴⁷ Weer riep De Gaay Fortman op tot het serieus nemen van de vondsten van geologie en palaeontologie, hoe moeilijk het ook was die in overeenstemming te brengen met de 'Bijbelsche en orthodox-theologische tijdrekeningen [en] Adam in het kader der vondsten te plaatsen. Het is noodzakelijk of althans op z'n minst wenschelijk, dat een eventueele Christelijke natuurwetenschap in deze materie richting neemt, wil men tot eenig resultaat komen. Hoe staat onze Vereeniging ten opzichte van deze moeilijkheden?'⁴⁸ Nu, de vereniging was niet enthousiast. Schouten stelde: 'Wij, die de descendenteleer niet aanvaarden [!], staan tegenwoordig geheel geïsoleerd, ook onder Christelijke natuuronderzoekers. Dit doet soms angstig aan. In het buitenland is wel harmonie gevonden tusschen Schriftbeschouwing en wetenschap'. Schouten doelde hier waarschijnlijk op de Amerikaanse auteurs, die hij had besproken in zijn artikel over de 'tegenwoordige stand van het evolutievraagstuk' (zie volgende paragraaf). Hij drong aan op uitstel van een definitief oordeel over de besproken paleontologische vondsten, die hij eigenlijk meer vond passen bij een 'verouderde evolutieleer'. We zullen later zien wat hij daarmee bedoelde.

De Gaay Fortman was al, samen met Schouten, tot de conclusie gekomen dat er bij de synode geen plaats was voor een ruimere interpretatie van het paradijsverhaal in de zin van een anders dan eenvoudig-historische voorstelling. Ook had hij, eveneens samen met Schouten, bot gevangen bij de theologen bij het pogen aandacht te krijgen voor een natuurwetenschappelijke inbreng bij de exegese van Genesis. En nu moest hij vaststellen dat hij voor zijn ideeën over evolutie evenmin gehoor vond bij zijn eigen vereniging, de CVNG, en met name ook niet bij zijn geestverwant Schouten.

45 J.H. Diemer, 'De Evolutiegedachte', *Orgaan der SSR* 1 (1929/1930) 125-127.

46 Zie dit hoofdstuk, §4 en hoofdstuk 7, §3.

47 J.P. de Gaay Fortman, 'Praehistorie van den mensch, Orthodox-Christelijke Theologie en Christelijke Natuurwetenschap', ('résumé' en verslag van de discussie) *Orgaan CVNG* 1932, 26-39.

48 De Gaay Fortman, 'Praehistorie van den mensch', 27.

De Gaay Fortman was intussen overgegaan naar Geelkerkens Gereformeerde Kerken in Hersteld Verband. Hij maakte zich ernstig zorgen of de gereformeerden niet vast zouden lopen met hun eenvoudig-historische exegese van Genesis. In een niet-gepubliceerde voordracht sprak hij zich daar nog duidelijker over uit en gaf hij vrijmoedig commentaar op de opvattingen van enkele gereformeerde opinieleiders.⁴⁹ Over de beschouwingen van de evolutie van Kuypers, Bavinck en Slotemaker de Bruïne schreef hij: ‘t zijn geen van allen biologen en hun bestrijding doet denken aan die, welke Copernicus en Kepler en Galileï hebben ondervonden. (...) Zake-lijke argumenten op hun terrein kwamen er niet. Zoo zijn biologisch gesproken de beschouwingen van bovengenoemde heeren zonder betekenis’. En over Schouten, naar aanleiding van diens nog te bespreken boek *Evolutie* (1935):

[Hij] zet voor en tegen van de evolutie goed uiteen al voelt men als bioloog heel goed dat een niet geheel deskundige aan het woord is.(...) ’t Is net alsof hij een conclusie trekt, tegengesteld aan zijn betoog en als hij zich beroept op biologen of palaeontologen, die tegen de evolutie hebben geschreven, dan voegt hij er meestal eerlijkheidshalve terecht aan toe, dat ze om de een of andere reden niet zoo serieus zijn te nemen en hij geeft grif toe dat elke bioloog van professie de belangrijke argumenten voor de evolutie aanvaardt.

Over G.Ch. Aalders, naar aanleiding van diens boek *De Goddelijke openbaring in de drie eerste hoofdstukken van Genesis* merkte De Gaay Fortman op:

Gods Woord geeft ons geen feitelijke geologische of palaeontologische gegevens. De Openbaring leert ons wat wij niet uit onszelf te weten zouden kunnen komen. Het is een principiële fout daaruit een geologische of palaeontologische wetenschap op te willen bouwen. Het is de averechtse methode die al zooveel kwaad heeft gesticht, tot zooveel onjuiste conclusies heeft geleid.

Het was duidelijk dat De Gaay Fortman zich in het milieu van de GKN niet meer thuis voelde omdat hij er geen enkel gehoor kreeg voor zijn overtuiging dat wie zich principieel van de evolutietheorie distantieerde het contact met de werkelijkheid dreigde te verliezen. In pogingen deze ontwikkeling om te buigen zag hij geen heil meer.

4 W.J.A. Schouten

In zijn bezwaarschriften tegen de synode in de kwestie-Geelkerken had Schouten zich voorstander getoond van een niet-letterlijke interpretatie van de Schrift en met name van de oergeschiedenis. Hij was overtuigd van een relatief hoge ouderdom van het heelal en van de aarde. Dan doet het verrassend aan hem, zij het tot nu toe slechts zijdelings, te ontmoeten als uitgesproken tegenstander van de evolutietheo-

⁴⁹ J.P. de Gaay Fortman, manuscript zonder titel, datering [1935 of later] of plaatsvermelding (incomplete, in archief J.P. de Gaay Fortman) 1-29, aldaar 9-10.

rie. We willen nu nagaan wat zijn standpunt over evolutie was, hoe hij daartoe kwam en hoe hij dat onder de aandacht wilde brengen.

Het artikel over evolutie in het *Orgaan CVNG* (1925) schreef Schouten naar aanleiding van de ‘Scopes trial’, het proefproces dat in dat jaar in de Amerikaanse staat Tennessee werd gevoerd tegen de leraar John Thomas Scopes.⁵⁰ Deze had zich verzet tegen de kort tevoren door deze staat aangenomen wet, die verbood dat op door de staat gesubsidieerde scholen het ontstaan van de wereld volgens Genesis werd ontkend en in plaats daarvan de evolutietheorie werd onderwezen. Dit proces had wereldwijd grote aandacht getrokken. Dat was niet in de laatste plaats te danken geweest aan het feit dat de verdediging van de staat Tennessee werd gevoerd door William Jennings Bryan, die driemaal als presidentskandidaat optrad, zonder overigens ooit te winnen. Bryan voerde volgens Schouten ‘een vurig pleidooi voor de letterlijke exegese en de naïef-realistische opvatting van het Genesisverhaal. De wapenen die hij gebruikt, zijn uiteraard niet uit het arsenaal van de natuurwetenschap’. De staat Tennessee werd in het gelijk gesteld, hetgeen een belangrijke steun betekende voor de creationismebeweging in de Verenigde Staten.⁵¹

Het is opvallend dat Schouten hier met kennelijke instemming het achterwege laten van natuurwetenschappelijk argumenten bij de exegese van Genesis aanhaalt, omdat hij dit juist wel deed bij zijn strijd voor de niet-letterlijke interpretatie van het paradijsverhaal. Bij de exegese van het scheppingsverhaal lag dit voor hem blijkbaar toch weer anders. In zijn artikel gaf Schouten, na een algemene inleiding over de evolutietheorie, een bespreking van een drietal boeken die rondom de Scopes trial in de Verenigde Staten waren verschenen en waarin een pleidooi werd gevoerd voor het creationisme.⁵² Price, van wie Schouten eerlijkheidshalve maar duidelijk *contre coeur* vermeldt dat hij in vakkringen nauwelijks serieus werd genomen, propageerde ook de catastrofengedachte. Schouten toonde zich door de argumenten van dit drietal overtuigd. Hij beschouwde deze boeken instemmend als symptomen van de verandering van standpunt ten opzichte van de afstammingsleer, in de wetenschappelijke wereld. Vooral de Christelijke beoefenaars der natuurwetenschap zouden met belangstelling deze kentering volgen, meende Schouten.⁵³ Hij refereerde hier aan de toenemende twijfels onder biologen in de eerste decennia van de twintigste eeuw aan het principe van de natuurlijke selectie als evolutiemechanisme, waaraan pas door een herwaardering van de mutatietheorie van Hugo de Vries in de jaren veertig verandering zou komen. In 1946 (we maken even een flinke sprong voorwaarts in de tijd) keek Schouten terug op de Scopes trial met de woorden: ‘Wij juichen het toe, dat in Engeland en Amerika door vele Christenen krachtig positie wordt gekozen tegen de evolutietheorie. Want het staat vast dat vele Christenen

50 Schouten, ‘De tegenwoordige stand van het evolutievraagstuk’.

51 Numbers, ‘The creationists’, 402-403.

52 Schouten, ‘De tegenwoordige stand van het evolutievraagstuk’, 10-24; Schouten doelt hier op: G. Mc Cready Price, *The new geology* (Mountain View 1923); G.B. O’Toole, *The case against evolution* (New York 1925); L.T. More, *The dogma of evolution* (Princeton 1925).

53 Schouten, ‘De tegenwoordige stand van het evolutievraagstuk’, 24.

door de evolutieer tot twijfel of ongelooft zijn gebracht'.⁵⁴ De opleving van het Amerikaanse creationisme in die tijd vervulde Schouten dan ook met hoop.

In een boekbespreking in het *Orgaan CVNG* (1933) besprak Schouten niet minder dan 28 recente boeken en brochures over het thema geloof en wetenschap, begeleid door de volgende profetische overweging: 'Wellicht kan deze catalogus later nog eens diensten bewijzen, wanneer iemand zich zet tot een wetenschappelijke bestudeering van het Evolutie-probleem of van andere vraagstukken, die er mede verband houden'.⁵⁵ Voor zover de besproken werken twijfel uitspraken aan de evolutietheorie hadden zij Schoutens instemming. Met verschuldigde eerbied heb ik mij toch beperkt tot die publicaties die een belangrijke invloed hebben gehad op het debat binnen de GKN.⁵⁶

In 1935 verscheen in de reeks *Christendom en natuurwetenschap* Schoutens boek *Evolutie*, door hemzelf aangeduid als 'een populair werkje'.⁵⁷ In de Inleiding begon hij met een *captatio benevolentiae* omdat hij dit boek als niet-bioloog presenteerde. 'De ervaring leert', aldus Schouten, 'dat het heel moeilijk is iemand te overtuigen van de ondeugdelijkheid der evolutieer (...) nu de gehele biologische wetenschap volkomen beheerscht wordt door het evolutiedogma'. Gezien het feit dat vrijwel alle Nederlandse biologen, voor een groot deel ook zij die de Bijbel als Gods Woord erkenden, de evolutietheorie geheel of in beperkte mate hadden aanvaard wilde hij een objectief exposé geven over de evolutietheorie, maar ook zijn eigen licht niet onder de korenmaat zetten.⁵⁸

Schouten begint zijn boek met een historisch overzicht van de biologische evolutietheorie. Lamarcks theorie van de erfelijkheid van verworven eigenschappen acht Schouten in strijd met de feiten. Ook Darwin is er volgens Schouten niet in geslaagd een systeem op te bouwen dat logisch in elkaar zit.⁵⁹ Ook enkele latere bijdragen aan de evolutietheorie bestrijdt Schouten met natuurwetenschappelijke argumenten. Noch de systematiek, noch de vergelijkende morfologie, noch de embryologie acht hij in staat bewijzen voor een evolutie te leveren. Moeilijker stond het naar zijn mening met de paleontologie. Schouten was, zoals wij al eerder zagen, overtuigd van de hoge ouderdom van het heelal en van de aarde, vooral op grond van metingen die gebruik maken van radioactiviteit. De toepassing van het principe van Lyell, de universaliteit van de natuurwet ook in de geologie, stuitte bij hem evenmin op bezwaar. Maar, 'de natuurwetenschap begint eerst nadat de wereld door God geschapen is (...), het scheppingsproces zelf valt buiten haar werkings-sfeer'.⁶⁰ Ten aanzien van de palaeontologie is Schouten van mening dat zij ondanks toenemende aantallen vondsten van fossielen, niet in staat is argumenten ten gunste

54 W.J.A. Schouten, 'Het Christelijk geloof en de evolutieer', *Horizon* 9 (1946) 251-258, aldaar 253.

55 W.J.A. Schouten, 'Boekbespreking I en II', *Orgaan CVNG* 1933, 47-55, 147-155.

56 Schouten, 'Boekbespreking I' (1933), 48.

57 W.J.A. Schouten, *Evolutie* (Kampen 1935) 7.

58 Schouten, *Evolutie*, 9-10.

59 Schouten, *Evolutie*, 52, 53.

60 Schouten, *Evolutie*, 139.

van de evolutieleer aan te voeren. Maar hij geeft toe dat het een ingewikkeld veld van onderzoek is:

Wij zijn hier op een terrein, waar de wereldbeschouwing in sterke mate de constructie van het wereldbeeld beïnvloedt. Deze kwesties zijn nog nooit behandeld door een bevoegd persoon, die staat op de grondslag der Calvinistische beginselen. Het is heel jammer, dat men, toen het Calvinistisch wetenschappelijk leven in ons land in het begin van deze eeuw begon op te bloeien, niet besloten heeft hiertoe iemand in staat te stellen.⁶¹

Maar we kunnen toch wel iets leren van de paleontologie, aldus Schouten, namelijk dat het toch wel moeilijk valt aan te nemen dat alle levende wezens in dezelfde tijd geschapen zijn. Misschien zijn er grote levensgemeenschappen op verschillende tijdstippen geschapen. Deze opvatting is, zo meent Schouten, niet in strijd met de Heilige Schrift.⁶² Voor de afstamming van de mens uit een dier heeft de paleontologie onvoldoende bewijs gevonden. 'Voor den Christen is hier geen reden tot verbazing', aldus Schouten, 'hij weet, dat God op Zijn tijd door Zijn machtwoord den mensch de plaats heeft aangewezen, die hij had te bewonen en de taak die hij op deze aarde had te vervullen'.⁶³

Enkele jaren later stelde hij in een artikel over 'de ouderdom van het menselijk geslacht' nogmaals vast dat er geen verbindingsschakels tussen de mensen- en de dierenwereld gevonden waren en dat er alleen ruimte blijft voor de opvatting, dat de mens plotseling op aarde is verschenen, 'in het aanzijn geroepen door een hooger wezen'.⁶⁴ Op grond van geologische en paleontologische argumenten nam Schouten tenslotte aan dat de mens minstens 20.000 jaar geleden, na afloop van de laatste ijstijd, al op aarde aanwezig was; schattingen van een grotere ouderdom van het menselijk geslacht achtte hij volstrekt speculatief. Een dergelijke ouderdom van 20.000 jaar week af van hetgeen uit de geslachtsregisters van Genesis berekend kan worden maar Schouten beriep zich hier op Van Gelderen en G.Ch. Aalders, die er ook al op gewezen hadden dat in Genesis 11 vele geslachten waren overgeslagen.⁶⁵

In het laatste hoofdstuk van zijn boek *Evolutie* wilde Schouten tenslotte de vraag bespreken 'of de evolutieleer (...) in conflict komt met hetgeen de Heilige Schrift als kenbron der waarheid ons leert. (...) De vraag waar het om gaat is er een van *Schriftbeschouwing*'.⁶⁶ Hij handhaafde nadrukkelijk de soortconstantie al gaf hij toe dat het uiteindelijk oordeel daarover aan de biologie toekwam, aangezien de Bijbel ons daar geen uitsluitel over geeft. Hij kwam tot de (voorlopige?) conclusie dat de veronderstelling, dat alle thans levende soorten in de dieren- en plantenwereld van slechts enkele oersoorten zouden afstammen in hoge mate onwaarschijnlijk was. Anderzijds stond naar zijn mening vast, dat geen enkele waarneming in

61 Schouten, *Evolutie*, 161; vgl. de discussie over het Bijbels wereldbeeld (zie hoofdstuk 5).

62 Schouten, *Evolutie*, 167-168.

63 Schouten, *Evolutie*, 181.

64 W.J.A. Schouten, 'De ouderdom van het menselijk geslacht', *Orgaan CVNG* 1938, 19-35, aldaar 23.

65 Schouten, 'De ouderdom van het menselijk geslacht', 34.

66 Schouten, *Evolutie*, 181.

strijd was met de opvatting, dat God bij de toebereiding der aarde de afzonderlijke soorten had geschapen.⁶⁷

Schouten was al eerder tot de conclusie gekomen dat diegenen die de evolutieeler aanhingen haar aanvaardden als een dogma.⁶⁸ Maar de christelijke wereldbeschouwing verzette zich ertegen het evolutiebegrip een dogmatisch karakter te geven.⁶⁹ Hij achtte het niet onmogelijk dat voortgezet onderzoek meer duidelijkheid zou gaan verschaffen over de soortconstantie. Maar over één punt bestond volstrekte duidelijkheid, namelijk:

dat God den mensch naar lichaam en ziel heeft geschapen. (...) Wie meent dat de mensch afstamt van de een of andere apensoort, verwerpt Gods Openbaring, die ons in het eerste Bijbelboek is opgetekend. Er is tusschen mensch en dier een principieel verschil, een afstand, die niet te overbruggen is. (...) De mensch is de kroon op Zijn [Gods] scheppingsarbeid. In de lagere soorten gaf Hij telkens een praeformatie van wat Hij in Zijn laatste scheppingsdaad zou verwerkelijken. De eenheid van conceptie bij den Schepper verklaart de regelmaat in de kenmerken der schepselen (...).⁷⁰

Schouten was er dus van overtuigd dat het ontstaan van de soorten berust op afzonderlijke scheppingsdaden van God en dat de schepping van de mens daarbij uniek was, want de mens werd niet alleen met een lichaam geschapen maar ook met een ziel, naar het beeld Gods. Daarmee staat of valt voor hem het gezag van de Schrift.

Zware kritiek kreeg Schouten van de al eerder genoemde bioloog J.H. Diemer.⁷¹ Volgens hem had Schouten zich laten verstrikken in de schijnbare tegenstelling tussen de evolutiegedachte en het christelijk geloof en zich laten verleiden tot een vruchteloze concordistische aanpak. Hadden Abraham Kuyper, Herman Bavinck, F.J.J. Buytendijk en J.P. de Gaay Fortman daar dan niet al lang mee afgerekend? Evolutie, mits gezien als een ontsluiting van de natuur in de tijd volgens bij de schepping gepraeformeerde Goddelijke ideeën en gericht op het realiseren van Gods wereldplan, het Koninkrijk Gods, paste volgens Diemer juist uitstekend in het beeld van een allesomvattende christelijke natuurbeschouwing. Of Diemers gedachtengang werkelijk op een lijn stond met de door hem genoemde auteurs zullen we zien bij de bespreking van het werk van J. Lever.⁷²

De vraag is waarom Schouten bij de exegese van het eerste Genesishoofdstuk zo nadrukkelijk vasthield aan het eenvoudig-historisch Schriftgezag, terwijl hij daar bij de exegese van het paradijsverhaal niet van wilde weten, ja dat zelfs gevaarlijk vond voor een goede relatie tussen geloof en wetenschap. Nergens heb ik een aanwijzing kunnen vinden dat Schouten zich ervan bewust was dat het maken van dit

67 Schouten, *Evolutie*, 198.

68 Schouten, *Evolutie*, 125.

69 Schouten, *Evolutie*, 199.

70 Schouten, *Evolutie*, 199-200.

71 J.H. Diemer, 'Het evolutieprobleem. Een nieuw werk van Dr W.J.A. Schouten', *De Standaard* 64 (2 januari 1936).

72 Zie hoofdstuk 7, §3.

onderscheid toch een probleem vormt. Een indirecte aanwijzing is wellicht gelegen in zijn opmerking naar aanleiding van een voordracht van De Gaay Fortman, dat het alleenstaan in de afwijzing van de descendentieeler soms angstig aandoet.⁷³ Angstig waarvoor? Het lijkt niet waarschijnlijk, gezien zijn assertieve houding in kerkelijke conflicten, dat hij bang was voor een sociaal isolement. Al bleef hij, zoals eerder vermeld, alleen binnen de GKN uit loyaliteit jegens zijn familie en – vooral – zijn schoonfamilie.⁷⁴ Was het angst om het geloof te verliezen? ‘Want het staat vast dat vele Christenen door de evolutieeler tot twijfel of ongeloof zijn gebracht’, lezen we in Schoutens artikel uit 1946.⁷⁵ De nadruk die hij legde op de schepping van de menselijke ziel en de gelijkenis naar het beeld Gods doet vermoeden dat het Schouten in de eerste plaats te doen was om de heilsgeschiedenis van de mens: schepping, zondeval, verlossing en heiligmaking. De ouderdom van het heelal of van de aarde is daarvoor niet relevant. We roepen hier in herinnering hetgeen over Kuypers opmerkingen over de afstamming werd overwogen.⁷⁶ Een ideële, mits historische voorstelling van de zondeval doet daar niet aan af, maar een symbolische opvatting van de schepping van de mens als beeld Gods doet dat misschien wel.

5 G.Ch. Aalders

Waardoor ontstaan er toch problemen bij de confrontatie van het scheppingsverhaal met de natuurwetenschap, zo vroeg Aalders zich af. Zijn antwoord luidde, dat in de eerste plaats moet worden vastgesteld dat zulke moeilijkheden alleen kunnen bestaan voor ons besef, omdat het is uitgesloten dat natuurwetenschappelijke feiten in werkelijkheid onverenigbaar zijn met uitspraken van de Schrift. Het is immers ‘God, die de gansche natuur in stand houdt en regeert, en dus de natuurwetenschappelijke feiten bewerkt. Maar’, en nu komt de redding, ‘heel anders staat het met allerlei gevolgtrekkingen die uit zulke feiten worden afgeleid. (...) Die gevolgtrekkingen, beschouwingen, beoordeelingen zijn zuiver menselijk. Zij zijn derhalve feilbaar, aan kritiek onderhevig en kunnen geen ogenblik stand houden tegenover het getuigenis van de H. Schrift.’ Kortom, bij theorieën en hypothesen rijzen er geen moeilijkheden, want die zijn feilbaar, maar bij natuurwetenschappelijk vastgestelde feiten, die zich niet laten rijmen met mededelingen van de H. Schrift ontstaat inderdaad ‘een ernstige moeilijkheid.’⁷⁷ Als er ook maar iets valt af te dingen op het feitelijk karakter van een natuurwetenschappelijke uitspraak, en een dergelijke restrictie is theoretisch alleen door wetenschappelijke twijfel al aan de orde,

73 Zie dit hoofdstuk, §3.

74 J.P. Schouten, *Interview 7 oktober 2008*.

75 W.J.A. Schouten, ‘Het Christelijk geloof en de evolutieeler’, *Horizon* 9 (1946) 251-258. Vgl. de cri de coeur van K. Schilder: ‘mijn heele christen-zijn hangt aan den Bijbel. De rest is evolutie-geloof.’ (in: Stellingwerff, *De vu na Kuypers*, 142).

76 Zie hoofdstuk 1, §6.

77 Aalders, *GOG*, 169.

dan kunnen we gerust zijn: het is immers maar een feilbare hypothese. Het is een constructie waarvan door veel gereformeerden dankbaar gebruik werd gemaakt.

Maar wat te doen als we nu eens wel op een (schijnbare) tegenspraak tussen een onomstotelijk feit en de Schrift stuiten? Dan zijn er drie mogelijkheden, aldus Aalders: 1) onze verklaring van de Schrift deugt niet; 2) de natuurwetenschappelijke verklaring van het feit klopt niet; of 3) er ligt een schone taak voor gemeenschappelijke arbeid van theoloog en natuurkundige. Maar dan wel een heel andere vorm van samenwerking dan Schouten in verband met de synode van Assen bedoelde, zo voegde Aalders hier onmiddellijk afkeurend aan toe.⁷⁸ En als we er dan nog niet uitkomen blijft er niets anders over dan gezamenlijk onze onwetendheid vast te stellen ‘in de hoop dat in later tijd het licht kan ontstoken worden, dat ons nu nog ontbreekt. Ook deze oplossing van het *non liquet* of de *docta ignorantia* heeft bij de gereformeerden lange tijd opgeld gedaan.⁷⁹

Uit hetgeen Aalders schreef over het openbaringskarakter en het historisch karakter van het Bijbelse scheppingsverhaal en over de ouderdom van het heelal en de aarde is wel duidelijk geworden dat er bij hem geen enkele ruimte was voor de idee van evolutie in de anorganische of organische natuur. In zijn boek behandelde hij de systematiek van de levende natuur onder de titel ‘De schepselen en hun orde’.⁸⁰ De beschrijving van het *hexahemeron* in Genesis is niet alleen inadequaat, maar ook onvolledig, zo betoogde Aalders. En toch weten we (uit Col. 1:16): ‘door Hem zijn alle dingen geschapen, die in de hemelen en die op de aarde zijn, die zienlijk en die onzienlijk zijn’.⁸¹ In de opsomming ontbreken bijvoorbeeld de engelen, de meeste dieren- en plantensoorten en fysische verschijnselen als magnetisme en elektriciteit. De zin van deze onvolledige opsomming is dan ook het weergeven van een orde van scheppingsdagen en van schepselen. De voor de hand liggende vergelijking met de classificatielijsten uit Egypte en Mesopotamië maakt Aalders niet. Volgens hem gaat het er om dat ‘de groote scheppingscategorieën zooals de hemellichamen, planten, dieren, de mensch, door afzonderlijke formatiehandelingen van God tot stand gekomen zijn. (...) Daartoe was een telkens hernieuwd onmiddellijk ingrijpen Gods noodig’.⁸² Dat planten en dieren elk ‘naar zijn aard’ geschapen werden geeft weliswaar nog geen biologische soortbegrip aan, maar wel een aanwijzing dat er vanaf het begin een veelheid en verscheidenheid in het planten- en dierenrijk bestond. Planten, de dieren en ook de mens, Adam en Eva ieder op eigen wijze, werden dadelijk in volwassen staat geschapen, zo betoogt Aalders, want er staat immers dat in de planten van meet af aan zaad aanwezig was, en ‘dat het gevogelte v l i e g e boven de aarde’. En de mens kon niet alleen onmiddellijk Gods woord verstaan maar kreeg ook dadelijk de opdracht: ‘weest vruchtbaar en vermenigvul-

78 Aalders, *GOG*, 170, 171, noot 1.

79 Bijvoorbeeld nog bij G.C. Berkouwer in zijn commentaar op Levers *Creatie en evolutie* in *Trouw* (1956); zie hoofdstuk 7, §3.

80 Aalders, *GOG*, 264-298.

81 Aalders, *GOG*, 265, 167.

82 Aalders, *GOG*, 268-269.

digd en vervult de aarde en onderwerpt haar'.⁸³ Aalders gaat ook nog eens in op het probleem van het licht, dat van den beginne aanwezig was en de hemellichamen, die pas op de vierde dag geschapen werden. We moeten bedenken, zegt Aalders, die zoals intussen is gebleken niet snel om een oplossing verlegen zat, dat de materie waaruit de hemellichamen geschapen werden al 'in den beginne' geschapen was. Er kan niets tegen zijn te veronderstellen dat er van die materie al dadelijk licht en warmte uitstraalde naar de aarde.⁸⁴

Deze mededeling van de afzonderlijke scheppingsdaden van God, waarbij planten, dieren en mens kant en klaar op de aarde werden gezet is natuurlijk in lijnrechte tegenstelling met de gedachte van *generatio spontanea* en de afstammings- of evolutiegedachte.⁸⁵ Aalders voelde zich niettemin kennelijk toch verplicht de onhoudbaarheid van onderdelen van de descendentietheorie ook met aan de natuurwetenschap ontleende argumenten aan te tonen. Met betrekking tot de soortconstantie stelt hij dat erfelijkheid van verworven eigenschappen nooit is aangetoond, dat overgangen van de ene naar de andere soort evenmin ooit zijn aangetoond en dat variabiliteit altijd beperkt blijft binnen de grenzen van de soort. Hij merkt daarbij op dat Genesis niet zegt dat alle vormen (soorten) planten en dieren afzonderlijk door God geschapen zijn. Genesis zegt wel dat er vanaf den beginne een oorspronkelijke veelvormigheid van organisch leven is, maar doet omtrent de grenzen dier vormen geen enkele uitspraak. Als het dus eenmaal zou blijken dat die grenzen anders liggen dan wij op het moment geneigd zijn aan te nemen, dan zou dat niet in tegenspraak komen met het scheppingsbericht. Aalders stelt zich dan ook gerust met de conclusie dat de wetenschap geen feiten heeft gevonden die met het Bijbelse scheppingsbericht niet te rijmen zijn.⁸⁶

Een aparte paragraaf wijdde Aalders aan de schepping van de mens.⁸⁷ Met het woord 'En God zeide: laat ons menschen maken, naar ons beeld, naar onze gelijkennis' kondigt Genesis het toppunt van de schepping aan.⁸⁸ Uit de uitspraak 'En de Heere God had den mensch geformeerd uit het stof der aarde, en in zijn neusgaten geblazen den adem des levens; alzoo werd de mensch tot eene levende ziel' (Gen. 2:7) leidde Aalders af dat het menselijk lichaam is opgebouwd uit dezelfde scheikundige elementen als wij in onze aarde aantreffen. De uitdrukking 'levende ziel' zou hij trouwens liever vertalen als 'levend wezen', omdat deze uitdrukking ook voor dieren wordt gebezigd, die zoals bekend geen ziel hebben.⁸⁹ Maar het is wel de

83 Aalders, *GOG*, 273.

84 Aalders, *GOG*, 278; vgl de 'coruscatie' van de oermaterie bij A. Kuyper (dit proefschrift, hoofdstuk 1, §3).

85 Aalders, *GOG*, 279.

86 Aalders, *GOG*, 288-289.

87 Aalders, *GOG*, 298-327.

88 Aalders, *GOG*, 298.

89 In de latere Bijbelvertalingen van het Nederlands Bijbelgenootschap van 1951 en 2004 wordt inderdaad de uitdrukking 'levend wezen' gebruikt. Over het bezit van een ziel wordt dus door de verschillende auteurs sterk verschillend gedacht. Het is lastig hier verdere consequenties aan te verbinden omdat er geen uitgebreide omschrijvingen van het begrip 'ziel' worden gegeven.

aanduiding van het onderscheid tussen lichaam en ziel.⁹⁰ De aparte schepping van de vrouw uit de man wijst volgens Aalders op de exclusieve huwelijksband bij de mens.⁹¹ Hij vermeldt niet dat levenslange partnertrouw ook in het dierenrijk voorkomt, bij voorbeeld bij sommige vogelsoorten. Na hetgeen Aalders al in het geweer had gebracht tegen de afstammingsleer in het dierenrijk maakt hij duidelijk dat deze argumenten a fortiori gelden voor de herkomst van de mens. Na een bespreking van de paleontologische vondsten van mensachtigen komt hij tot de conclusie ‘dat in ieder geval het feitelijk bewijs voor de dierlijke, meer bepaald aapachtige afstamming van den mensch niet is geleverd’.⁹²

Het menselijk geslacht is uit één mensenpaar ontstaan, zo leert ons het schepingsbericht, aldus Aalders. En opnieuw: ‘het wetenschappelijk onderzoek heeft daartegen geen enkel feitelijk bezwaar ingebracht’.⁹³ Bij de vaststelling van de ouderdom van het menselijk geslacht kunnen we niet simpelweg, als Ussher, gebruik maken van de geslachtsregisters uit Genesis. Het is duidelijk dat in de genealogie van Genesis geslachten zijn overgeslagen en dat namen soms geen individuele personen maar stammen aanduiden. Abraham is op grond van gegevens uit de Bijbel wel op ongeveer 2000 jaar voor Christus te dateren, meent Aalders. Voor de totale ouderdom van het menselijk geslacht komt hij, op selectief door hem geaccepteerde geologische gronden, tot de conclusie:

Er zal dus wel geen bezwaar tegen zijn, wanneer men den ouderdom van het menselijk geslacht op zijn allerhoogst op tienduizend jaar stelt, wellicht nog aanmerkelijk minder. (...) Maar tegen elke wilde theorie die, zonder op den soliden, zorgvuldig en herhaaldelijk gekeurden grondslag van onomstootelijke feiten te steunen, ons wil diets maken dat de H. Schrift onwaarheid spreekt, moeten en zullen wij in den naam der waarheid ons steeds ten krachtigste verzetten.⁹⁴

Aalders verzette zich dus ‘ten krachtigste’ tegen de evolutietheorie en wel in het bijzonder tegen de dierlijke afstamming van de mens. Alleen voor de soortconstantie achtte hij een herziening van het nu nog ingenomen standpunt in de toekomst wellicht mogelijk. Natuurlijk past het de theoloog zijn exegese voortdurend tegen het licht te blijven houden. Maar afwijken van de letterlijke betekenis van een tekst is alleen geoorloofd als die tekst daar zelf de rechtvaardiging voor geeft door het genre waartoe die tekst behoort (bijvoorbeeld: poëtisch) of door een directe aanduiding in de tekst zelf. Bovendien is er een ontsnappingsclausule: het scheppingsverhaal is geen volledig ‘adequate’ beschrijving. Want die zou ons begrip toch ver te boven gaan.

90 Aalders, *GOG*, 303-308.

91 Aalders, *GOG*, 308-313.

92 Aalders, *GOG*, 313-318.

93 Aalders, *GOG*, 318.

94 Aalders, *GOG*, 326-327.

Samenvatting

In het vorige hoofdstuk hebben we gezien dat het debat tussen natuuronderzoekers en theologen in de jaren 1920-1940 in de GKN in feite draaide om het eenvoudig-historisch Schriftgezag. De theoloog G.Ch. Aalders zette de toon met zijn stelling dat van een letterlijke exegese van een tekst alleen dan mag worden afgeweken als de tekst zelf daar aanwijzingen voor geeft. Genesis is immers de Goddelijke openbaring van een historische gang van zaken. En daarin is geen plaats voor een evolutietheorie. Aalders bleef hiermee in lijn met zijn opstelling in de kwestie-Geelkerken. Zijn vakgenoot H.W. van der Vaart Smit benaderde het thema evolutie meer van de filosofische kant. Hij deed daarbij een beroep op het theïsme, maar gaf daaraan een thomistische uitwerking. Zowel de schepping in engere zin als de daarop volgende onderhouding en regering zag hij als een voortdurende creatieve interventie van God in de gang van zaken op de wereld. Daarbij was geen plaats voor een autonome ontwikkeling van de natuur. Zijn opvattingen waren verwant aan die van F.J.J. Buytendijk, maar deze zag wel ruimte voor evolutionaire ontwikkeling, zij het steeds in gang gezet door een goddelijke ingreep. Door hun wijsgerig speculatief karakter, waarbij zij een beroep deden op het antieke beeld van een ideeënwereld, en waarbij het Schriftgezag nog nauwelijks een rol speelde, stonden de beschouwingen van Buytendijk en Van der Vaart Smit te ver af van de gereformeerde theologie om daar wezenlijk invloed op te kunnen uitoefenen.

De natuuronderzoekers J.P. de Gaay Fortman en W.J.A. Schouten richtten zich expliciet op de relatie tussen natuurwetenschap en Schriftgezag. Beiden waren voorstander van een symbolische interpretatie van paradijsverhaal omdat zij anders in conflict kwamen met hun natuurwetenschappelijk inzicht. De Gaay Fortman deed om dezelfde reden vele pogingen de evolutietheorie als de meest aannemelijke verklaring voor de ontwikkeling van de levende natuur bij de gereformeerden ingang te doen vinden. Hij waarschuwde hen tevergeefs tegen het sluiten van de ogen voor de wetenschappelijke realiteit. Schouten echter bleef zich met hand en tand tegen de evolutietheorie verzetten. Deze inconsistentie in zijn denken: een symbolische exegese van het paradijsverhaal maar een eenvoudig-historische lezing van het scheppingsverhaal, lijkt alleen verklaarbaar door zijn vrees de doelbewuste goddelijke schepping van de mens en daarmee de banden met zijn familie en, erger nog, zijn geloof te verliezen.

Van de vier genoemde auteurs was alleen Buytendijk *full time* in dienst van de wetenschap, de andere drie waren parttimer en voerden hun onderzoek uit naast hun gewone werk als predikant of leraar. Alle vier hadden een uitstekende universitaire staat van dienst. Drie van hen (Buytendijk, Van der Vaart Smit en De Gaay Fortman) verlieten binnen enkele jaren de gereformeerde kerk en de vierde, Schouten, bleef alleen onder protest. In tegenstelling tot de situatie rondom de hoogleraar C. van Gelderen kon Schoutens spreekvrijheid na de waarschuwing van de synode formeel niet bepaald worden door zijn werkgever, maar door zijn kerkenraad. En die gaf hem de ruimte. Een carrière aan de VU was voor geen van hen vieren nog mogelijk.

Dit lag anders voor de natuurkundige G.J. Sizoo, die had voldaan aan de voorwaarde tot instemming met de uitspraken van de synode in de kwestie-Geelkerken. Hij pleitte niettemin herhaaldelijk en nadrukkelijk voor de aanvaarding van een hoge ouderdom van het heelal en de aarde. Na wat H. Bavinck daarover had gezegd was dat eigenlijk niet meer of minder dan een bevestiging door een natuuronderzoeker uit eigen kring. Zelfs G.Ch. Aalders was bereid deze gedachte over te nemen. Kennelijk lag de verdedigingslinie van de theologen bij de schepping van de mens en het begin van de heilsgeschiedenis.

Nog in 1949 verklaarde een commissie uit de Gereformeerde Oecumenische Synode (waarin meerdere kerken van de gereformeerde gezindte vertegenwoordigd waren) weliswaar dat 'het scheppingsverhaal geen wetenschappelijke beschrijving bedoelt te geven van alles dat geschiedde', maar de synode besloot het opstellen van uitspraken over schepping en evolutie 'over te laten aan de studie en samenwerking van theologen en beoefenaars der natuurwetenschappen, die voor Gods onfeilbaar Woord buigen'.⁹⁵ Het was op dat moment een gratuite aanbeveling. Deze samenwerking was immers ondanks zeer serieuze pogingen van de kant van de natuurwetenschap door tegenwerking van de theologen nooit op gang gekomen. Schouten stelde dan ook in 1949, doelend op de gereformeerde kerken, vast 'dat in ons land de discussie over de evolutieleer geheel is doodgelopen'.⁹⁶

⁹⁵ Zie hoofdstuk 9.

⁹⁶ W.J.A. Schouten, 'Een debat over de evolutieleer', *GEW* 47 (1949) 185-187.

Samenvatting deel II

Na het wegvallen van de *founding fathers* Kuyper en Bavinck trad voor de GKN een fase van consolidatie in. Daarbij kwam het tot een strijd tussen behouders en vernieuwers. In het eerste hoofdstuk van dit deel zagen we dat de oppositie van vernieuwingsgezinde theologen leidde tot een feitelijke aanscherping van de geloofsbelijdenis doordat de vrijheid van exegetische werd beperkt.¹ Van enige vernieuwing in het gereformeerd theologisch inzicht in de exegetische van de oergeschiedenis is niets gebleken. De belangstelling van de kerkelijke en theologische leiders was verschoven van de fundering van het Schriftgezag naar de aanpassing van de exegetische aan de dogmatische overtuiging. Nadrukkelijker dan tevoren legden de leiding gevende theologen zich daarbij vast op de eenvoudig-historische uitleg van de oergeschiedenis.

Bij verschillende gelegenheden werd in de synode van Assen in 1926 het standpunt ingenomen dat in de kwestie-Geelkerken ‘niet in geding is een of andere exegetische van Genesis 2 en 3, maar dat het gaat om geloof of niet-geloof aan hetgeen de Heilige Schrift in deze hoofdstukken als zaken en feiten mededeelt’. De eerste maal vinden we deze zinsnede in het rapport inzake het tweede schrijven van De Gaay Fortman c.s. en in het betreffende besluit van de synode.² Vervolgens vinden we haar terug in een antwoord aan twee predikanten die zich per brief tot de synode hadden gericht.³ In iets andere bewoordingen formuleerde de synode dit gezichtspunt in haar antwoord op het vierde schrijven van De Gaay Fortman c.s. waar zij ‘haar leedwezen er over uitsprekt dat zij nog steeds van een exegetisch en niet van een confessioneel verschil spreken’.⁴ Ook in haar *Vermaan* aan de kerken (opgesteld door J. Ridderbos) wekte de synode op niet af te wijken van de ‘eenvoudigheid des geloofs’ waaruit de eenvoudig-historische uitleg van Genesis 2 en 3 vervolgens werd afgeleid.⁵ G.Ch. Aalders herhaalde dit nog eens in zijn boek over de drie eerste hoofdstukken van Genesis in verband met het spreken van de slang: ‘dat is eenvoudig een kwestie van geloven of niet-geloven’.⁶ Uit al deze voorbeelden blijkt hoe zeer tijdens deze periode aan eenmaal dogmatisch ingenomen geloofsstandpunten,

1 Vgl. Leene, ‘Wereldbeeld en geschiedenisbeeld’, 69.

2 *Acta* 1926 I, (bijlage 28) 126-127; *Acta* 1926 I, (artikel 229) 87-88.

3 *Acta* 1926 I, (artikel 241) 92; *Acta* 1926 I, (bijlage 31 en 31a) 129-130.

4 *Acta* 1927, (artikel 79) 44.

5 *Acta* 1926 I, (artikel 179 en 187) 70-71; *Acta* 1926 I, (bijlage 23: ‘Woord van Vermaan aan de kerken’) 122-123; Ridderbos, *Het verloren paradijs*, 36-37.

6 Aalders, *GOG*, 494; zie hierboven, hoofdstuk 5, §4.4.

zonder nadere argumentatie maar als vanzelfsprekend, prioriteit werd verleend boven een wetenschappelijk verantwoorde, afgewogen exegese van de tekst.

In het hoofdstuk 5 kwamen we tot de slotsom dat de vernieuwende oppositie van natuuronderzoekers door de synode en de leidinggevende behoudende theologen in diverse polemieken categorisch werd afgewezen. Inbreng van 'buiten-Bijbelse' historische en natuurwetenschappelijke gegevens bij de exegese van de Bijbel werd principieel verworpen. Terwijl de opinievorming rondom het Bijbels wereldbeeld, de ouderdom van het heelal en de exegese van het paradijsverhaal aanleiding hadden gegeven tot een fel debat tussen natuurgeleerden en theologen bleef het van theologische zijde stil rondom de publicaties over evolutie door gereformeerde onderzoekers.

De conclusie van R.P.W. Visser (2008) dat de gereformeerde theologen van het Interbellum niet geïnteresseerd waren in de resultaten van de natuurwetenschap gaat in zijn algemeenheid te ver, al zal zij ongetwijfeld voor de meesten van hen wel zijn opgegaan.⁷ H.H. Kuiper, G.Ch. Aalders en V. Hepp hadden zich toch, zij het minder diepgaand dan Abraham Kuiper en Herman Bavinck vóór hen, op de hoogte gesteld van recente inzichten in het ontstaan van het heelal, al resulteerde dit soms in vreemde en een enkele maal in bizarre denkbeelden. Wat de ontwikkeling van de anorganische natuur betreft meenden zij zich blijkbaar te kunnen redden met de *ancilla*-methode. Daarmee werden de resultaten van de natuurwetenschap ofwel tot onbewezen hypothesen verklaard, ofwel, soms met de nodige moeite, op concordistische en opportunistische wijze in de theologie ingepast.

Nieuwere inzichten van geestverwanten betreffende de ontwikkeling van de organische natuur werden genegeerd. Van de ideeën van F.J.J. Buytendijk en H.W. van der Vaart Smit over de praeformatie, om nog maar te zwijgen van die van J.P. de Gaay Fortman over de evolutie, vinden we bij H.H. Kuiper, G.Ch. Aalders en V. Hepp niets terug. Wij ontmoetten dit onderscheid ten aanzien van de organische tegenover de anorganische natuur ook al bij W.J.A. Schouten. Bij hem ging het niet om een verschil in mate van belangstelling maar in bereidheid tot acceptatie.⁸ Was het criterium ook hier weer het ontstaan van de mens als begin van de heilsgeschiedenis? Bij Schouten meenden we iets te bespeuren van angst om dit geloof te verliezen. De theologen verdedigden zich echter vastbesloten vanuit de ivoren toren van het eenvoudig-historisch Schriftgezag: het scheppingsverhaal is geschiedenis en de evolutietheorie blijft een onbewezen hypothese.

De vraag rijst hoe het mogelijk was dat de gezamenlijke theologische en natuurwetenschappelijke oppositie zo weinig effect had op het behoudende theologische bolwerk. De scheidslijn tussen beide groepen werd gevormd door het verschil in interpretatie van de aard van het historisch Schriftgezag. De behoudende hoofdstroom in de GKN hield vast aan de eenvoudig-historische variant, en de vernieuwingsgezinden hadden zich een symbolische exegese eigen gemaakt. Beide partij-

⁷ Visser, 'Dutch Calvinists and darwinism', 307.

⁸ Vgl. Visser, 'Dutch Calvinists and darwinism', 306, noot 45.

en hielden vast aan de historiciteit van de beschreven gebeurtenissen in de zin van ‘werkelijk gebeurd’. Ondanks hun ontdekking van de noodzaak tot erkenning van de oud-oosterse invloed en van natuurwetenschappelijke kennis op de interpretatie van de oergeschiedenis vochten de vernieuwers het historisch Schriftgezag niet wezenlijk aan. De meesten verlieten na enige tijd de GKN of deden er verder het zwijgen toe. Daarmee bleven de gereformeerden zonder kritiek uit eigen kring en ook niet zonder zelfgenoegzaamheid achter.

DEEL III DE GROTE OMSLAG

Inleiding

Enkele maatschappelijke veranderingen in Nederland in de jaren 1950-1980

In de inleiding van dit proefschrift is gesproken over grote veranderingen in de GKN in de periode 1950-1980. Voor deze transformatie werden door de gereformeerden verschillende soms dramatisch klinkende benamingen gebruikt, waaruit ik kies voor de meest gebruikte: 'de grote omslag'. Deze veranderingen stonden niet op zich zelf, maar ze waren ingebed in het geheel van de metamorfose die de hele Nederlandse samenleving in deze periode doormaakte.¹ We willen het derde deel van dit proefschrift dan ook beginnen met een oriënterende schets van enkele maatschappelijke veranderingen in Nederland in de jaren 1960 tot 1980. Het is ongetwijfeld te eenvoudig de daaraan voorafgaande periode van 1945 tot 1960 uitsluitend als saaie 'jaren van tucht en ascese' te beschouwen, waarin 'geluk nog heel gewoon' was.² De ijverige wederopbouw in de jaren na de Tweede Wereldoorlog vond immers gelijktijdig plaats met ingrijpende gebeurtenissen in nationaal en internationaal verband; om maar enkele voorbeelden aan te halen, de snel oplopende spanningen als gevolg van de Koude Oorlog, het verlies van 'ons Indië' in 1949, na de voor beide partijen traumatische politionele acties, en de watersnoodramp van 1953. In de Nederlandse samenleving waren er ook toen al tal van veranderingen gaande die enkele auteurs er toe brachten deze periode te kenschetsen als een 'stille revolutie'³ of zelfs 'de tumultueuze jaren vijftig'.⁴

Omdat bij ons onderzoek het begrip Schriftgezag een centrale rol speelt is het van belang vast te stellen dat het besef van gezag in de Nederlandse maatschappij vanaf de jaren zestig een spectaculaire verandering doormaakte. Van traditioneel en charismatisch gelegitimeerd gezag verschoof het primaat naar persoonlijke au-

1 Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw*, vooral hoofdstuk 2-4; Dekker, *De stille revolutie* 19-35. Aan deze beide werken zijn de meeste algemene opmerkingen in deze schets ontleend.

2 J.C.H. Blom, 'Jaren van tucht en ascese', *BMGN* 96 (1981) 300-333; deze titel was ontleend aan de historicus E.H. Kossmann (p. 315). Blom hecht deze kwalificatie alleen aan de periode 1945-1950; Callum G. Brown noemt de periode 1945-1960 voor Engeland: 'The age of austerity' (C.G. Brown, *The death of Christian Britain*, (Londen en New York 2001) p. 170); 'Toen was geluk nog heel gewoon': naam van een populaire TV-serie over de jaren vijftig van de twintigste eeuw.

3 Dekker, *De stille revolutie*; P. Luykx en P. Slot red., *Een stille revolutie? Cultuur en mentaliteit in de lange jaren vijftig* (Hilversum 1997); vgl. A. Bouman en Th. Booy, *Gereformeerden, waarheen?* (Kampen 1951) en R. Schippers, *De gereformeerde zede* (Kampen 1955).

4 Onder deze titel organiseerde het Netwerk Politieke Geschiedenis van de VU in april 2010 een symposium (www.let.vu.nl/nieuws-agenda).

tonomie en gedelegeerd gezag. Het recht op zelfbeschikking over belangrijke gebeurtenissen in het persoonlijke leven als seksualiteit, in belangrijke mate mogelijk gemaakt door 'de pil' die in 1963 beschikbaar kwam, en later abortus en euthanasie, kan worden gezien als een van de belangrijkste oorzaken van een subjectivering en daardoor pluralisering van opvattingen en gedrag.⁵ De provobeweging, de rookbom bij het huwelijk van Beatrix en Claus (1966), de krakersrellen, de extra-parlementaire acties tegen de Vietnam-oorlog (1957-1975) en de kernbewapening, het ridiculiseren van politiek en krijgsmacht ('De Biele Eenheid') trokken een wissel op de legitimiteit van het gezag van de overheid.

J.C. Kennedy spreekt dan ook over een toenemende gezagscrisis in de jaren zestig in Nederland, waardoor een einde kwam aan de oude regentenmentaliteit.⁶ In de universitaire wereld werd het gezag onderwerp van een democratiseringsproces met marxistische kenmerken.⁷ Ook in de geneeskunde kwam een beweging naar autonomie op gang, die getuigde van argwaan ten opzichte van de wetenschappelijke 'medische macht' en meer zeggenschap opeiste voor patiënten, die 'cliënten' gingen heten.⁸ Dit alles zou niet mogelijk zijn geweest zonder de explosieve stijging van de welvaart in deze jaren, die in belangrijke mate te danken was aan de vondst van de aardgasvoorraden in Groningen. Dit maakte het ontstaan van de welvaartsstaat en tenslotte van de welzijnsstaat mogelijk.⁹

Vanaf het laatste kwart van de negentiende eeuw was de orde van de zogenaamde 'zuilen' kenmerkend geweest voor de Nederlandse samenleving. Het waren er vier: de orthodox-protestantse, die zijn ontstaan vooral te danken had aan het activisme van Abraham Kuiper, de katholieke, en de sociaaldemocratische. De vierde zuil, de liberale, was minder duidelijk ideologisch bepaald en werd dan ook wel als 'neutraal' betiteld. De zuilen werkten als subculturen in de samenleving en hadden ieder hun eigen maatschappelijke organisaties, vooral op het gebied van onderwijs, gezondheidszorg, media en politiek. De zuilen hadden gesteund op een oligarchisch gezag van 'regenten' en ook dat werd ondermijnd. Toenemende professionalisering en staatsinvloed speelde daarbij een rol, maar misschien nog meer de democratisering en de individualisering, waardoor het gezag van de publieke organisaties verschoof naar het individu, een proces dat gewoonlijk als 'ontzuiling' wordt gekenmerkt. Hoewel op het model van verzuiling en ontzuiling wel het een en ander kan worden afgedongen, zoals onder anderen J.C.H. Blom en J.C. Kennedy hebben gedaan, is het voor de gereformeerde zuil zeker van toepassing.¹⁰ Naast de reeds

5 Dekker, *De stille revolutie*, 48, 201; Dekker, *Interview 27 juli 2006*; Van Deursen, *Hoeksteen*, 223-225.

6 Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw*, 150-164.

7 Van Deursen, *Hoeksteen*, 285-350.

8 Bijvoorbeeld: J.H. van den Berg, *Medische macht en medische ethiek* (Nijkerk 1969); Ivan Illich, *Grenzen aan de geneeskunde* (3^e druk, Bussum 1981); A.J. Dunning, *Broeder Ezel* (Amsterdam en Utrecht 1981).

9 Vgl. H. McLeod, *The religious crisis of the 1960s* (Oxford 2007) 1, 15, 102-123.

10 J.C.H. Blom, 'Vernietigende kracht en nieuwe vergezichten. Het onderzoeksproject verzuiling op lokaal niveau geëvalueerd', in: J.C.H. Blom en J. Talsma red., *De verzuiling voorbij. Godsdienst, stand en natie in de lange negentiende eeuw* (Amsterdam 2000) 203-236, aldaar 207-212; vgl. Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw*, 13-14, 30-37, 97-101; J.C. Kennedy, 'De mythe van de verzuiling', *Transparant* 4 (1993) 13-16.

genoemde oorzaken was vooral de secularisatie de oorzaak van de afbraak van de gereformeerde en de rooms-katholieke zuil. Want ook de kerken werden door de democratiseringsgolf overspoeld. Velen onttrokken zich aan het kerkelijk gezag en vervolgens ook aan de kerk zelf.

Kerkverlating en secularisatie

Het is de laatste decennia *bon ton* geworden om de jaren zestig van de twintigste eeuw te beschouwen als startperiode van de massale ontkerkelijkking in Nederland en, in groter verband, de gehele westerse wereld. Juist in de laatste tijd gaan er echter stemmen op die pleiten voor meer aandacht voor de continuïteit met de ontkerkelijkking in de laatste decennia van de negentiende en de eerste helft van de twintigste eeuw.¹¹ Onder onkerkelijkheid wordt verstaan het niet-aangesloten zijn bij een kerkelijke gemeenschap. Het is de meest officiële vorm van ongodsdienstigheid, al komt godsdienstigheid uiteraard ook buiten de kerk voor. Bij degenen die wel bij een kerkgenootschap zijn aangesloten bestaat een variabele mate van godsdienstigheid, die door de bekende socioloog J.P. Kruijt (1933) werd onderscheiden in de begrippenparen kerks/onkerks (mate van deelname aan godsdienstoefeningen) en gelovigheid/ongelovigheid, waarden die met een veel mindere mate van nauwkeurigheid zijn te bepalen. Vooral bij de beide laatste categorieën moet rekening worden gehouden met individuele variabiliteit: mensen kunnen gemakkelijk voor enige tijd of voorgoed van de ene naar de andere categorie overgaan. Tellingen van personen met deze kenmerken hebben dus het karakter van een momentopname.

Gedurende het grootste gedeelte van de negentiende en twintigste eeuw werden cijfers over kerkelijk lidmaatschap verzameld bij de tienjaarlijkse volkstellingen. In het verloop van de negentiende eeuw bleek er sprake te zijn van een gestadige, relatief langzame en kleinschalige ontkerkelijkking, die voornamelijk de Nederlandse Hervormde Kerk betrof. Tot de telling van 1889 bleef het percentage voor onkerkelijkheid onder de één procent. Daarna kwam het proces in een hogere versnelling. Daar tegenover stonden ook tekenen van religieuze opleving zoals het Réveil, de Afscheiding en de Doleantie.¹²

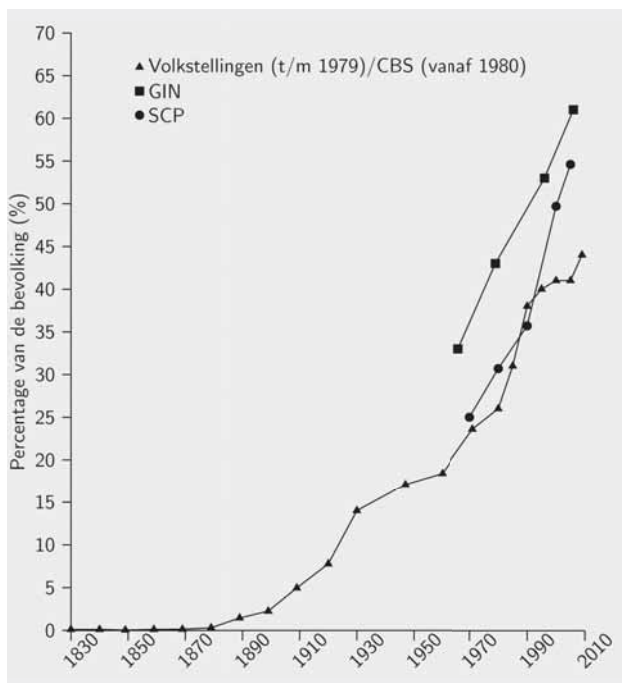
De onkerkelijkheid als massaverschijnsel is in ons land van jonge datum, schreef Kruijt in 1933.¹³ Ook in deze tweede fase betrof het vooral de Nederlandse Her-

11 T. Mikkers, 'Ongelovig en onkerkelijk tussen 1920 en 1940. Reacties op een vergeten uittocht', in: T. Mikkers en I. Smit red., *Tussen Augustinus en atheïsme. Kerkhistorische studiën 2006* (Leiden 2006) 164-174.

12 J.P. Kruijt, *De onkerkelijkheid in Nederland, haar verbreding en oorzaken. Proeve eener sociografische verklaring* (Groningen en Batavia z.j. (1933)) 5-7; H. Knippenberg, *De religieuze kaart van Nederland. Omvang en geografische spreiding van de godsdienstige gezindten vanaf de Reformatie tot heden* (Assen en Maastricht 1992) 227-231.

13 Kruijt, *De onkerkelijkheid in Nederland*, 2. Vgl. W.A. Bongers, *Geloof en ongelooft in Nederland, een statistische studie (1909-1920)* (Amsterdam 1924) 11.

Ontkerkelijking in Nederland 1830-2010

Verloop van het percentage van de Nederlandse bevolking dat geen deel uitmaakte van een kerkgenootschap, bepaald volgens drie methoden: van de Volkstellingen, na 1979 voortgezet door het Centraal bureau voor de Statistiek (CBS), van de enquêtes *God in Nederland* (GIN) en van het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP).

vormde Kerk.¹⁴ Bij het verdere onderzoek uit deze periode viel een sterke heterogeniteit van de ontkerkelijking op, zowel in geografische zin als met betrekking tot sociale kenmerken van de bevolking. Bij de volkstelling in 1920 werden er grote verschillen in de mate van onkerkelijkheid per provincie gevonden. Bij een landelijk gemiddelde van 7,77% varieerden de percentages per provincie van 0,43% (Noord-Brabant) tot 17,01% (Noord-Holland). Ook binnen sommige provincies waren er grote verschillen, bijvoorbeeld in Noord-Holland: in de Zaaugemeenten meer dan 35%, Amsterdam 21,7% en Heemstede 10,2%. En ook binnen die gemeenten waren er aanzienlijke verschillen: voor Amsterdam: Oostelijke Eilanden: 30,7% en gedeelten van Amsterdam-Noord: 6,9 tot 9,5%.¹⁵ Zo ontstaat het beeld van een religiografische lappendeken.¹⁶

Als voornaamste oorzaken hiervan zijn factoren aangemerkt als het langzamerhand doordringen van de Verlichting en het daaruit voortvloeiend modernisme en

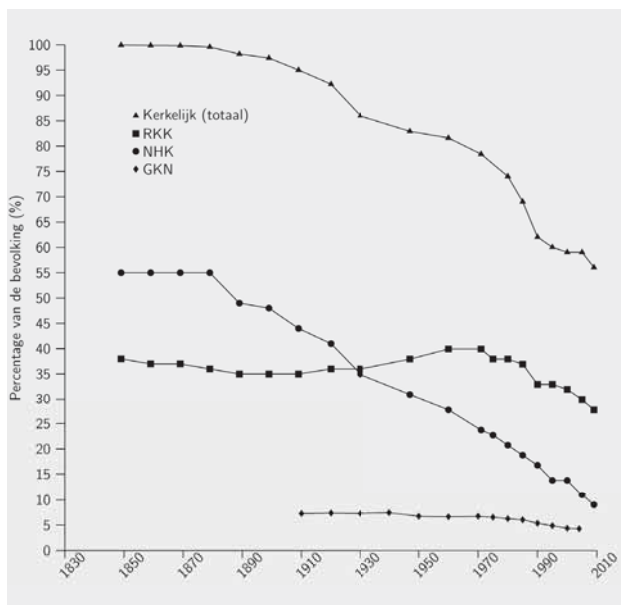
¹⁴ R. van der Bie, 'Kerkelijkheid en kerkelijke diversiteit 1889-2008', in: J.J.G. Schmeets e.a., *Religie aan het begin van de 21ste eeuw* (Den Haag 2009) 13-25.

¹⁵ Kruijt, *De onkerkelijkheid in Nederland*, 39, 51-55.

¹⁶ Vgl. C.B.H. Beekhuis, *Hervormde gemeenten in Noord-Holland. Een religiografisch onderzoek* (academisch proefschrift Utrecht, z.p. 1975) en Knippenberg, *De religieuze kaart van Nederland*, 231-241. Deze indruk wordt voorts bevestigd door de resultaten van het 'Amsterdamse verzuilingsonderzoek', zie: Blom, 'Vernietigende kracht en nieuwe vergezichten', 212-236.

Kerkverlating in Nederland 1830-2010

Verloop van het percentage van de Nederlandse bevolking dat lid was van een van de drie grote kerkgenootschappen: de Nederlandse Hervormde Kerk (NHK), de Rooms-Katholieke Kerk (RKK) en de Gereformeerde Kerken in Nederland (GKN) in vergelijking met het percentage van de Nederlanders dat lid was van enig kerkgenootschap. De weergegeven waarden zijn afkomstig van de resultaten van de Volkstellingen en het CBS, behalve die van de GKN; deze zijn afkomstig van de ledenadministratie van de GKN, dit ter vermijding van vermenging met leden van andere denominaties van de gereformeerde gezindte, zoals soms bij de Volkstellingen gebeurde.

hier en daar atheïsme, het opkomen van het socialisme, de ‘economische rationalisatie’, dat wil zeggen: de verschuiving van de werksituatie van agrarisch naar industrie en handel, afnemende sociale controle, toenemende wetenschappelijke vorming en tenslotte de invloed van urbanisering.¹⁷ Verder onderscheidde Kruijt, weinig overtuigend, nog een bepaalde karakteraanleg, waarbij raciale verschillen een rol zouden spelen. Hij komt tot de belangwekkende conclusie dat de ontkerkelijking mede gezien kan worden als een zuiveringsproces: ‘vele kerkelijken die onkerkelijk zijn geworden hebben niet zo’n grote overgang gemaakt, omdat ze vóór en na de afscheiding ongelovig waren.’ De ongelovigheid kwam hiermee van het private op het publieke domein. Als verklaring gaf hij dat de kerk langzaam een aantal sociale functies had verloren (‘institutionele differentiatie’) waardoor het lidmaatschap voor minder diep gelovigen minder van belang was geworden. Daarnaast zag hij ook een gunstig effect, namelijk een verdiept geloof bij hen die trouw bleven: ‘de kerkgang houdt op een gedwongen handeling of sleur te zijn’.¹⁸ Hier wordt, naast het ‘uiterlijk’ kenmerk van het lidmaatschap, aandacht gevraagd voor de meer verborgen betrokkenheid bij geloof en kerk.

Na 1960 volgde een verdere toename van de onkerkelijkheid in ons land. Volgens de volkstellingen steeg het percentage buitenkerkelijken van 17% in 1947 tot 18% in 1960 en 27% bij de laatste telling in 1979 (zie grafiek op p. 192). Dekker

17 Kruijt, *De onkerkelijkheid in Nederland*, 171-174.

18 Kruijt, *De onkerkelijkheid in Nederland*, 325-326.

(1992) is van mening dat de onderzoeksmethode van de volkstellingen heeft geleid tot een onderschatting van de werkelijke mate van ontkerkelijkheid, een conclusie die Kruijt in 1933 ook al had getrokken.¹⁹ Vanaf 1966 werd ook meer verfijnd onderzoek door middel van steekproeven verricht. Afhankelijk van de methode van onderzoek divergeerden de cijfers voor onkerkelijkheid. Bij de volkstellingen en de tellingen door het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) werd geënquêteerd met een methode die gebruik maakt van een zogenaamde eentrapsvraag. Daarbij kiest de respondent uit een lijstje kerkgenootschappen met inbegrip van de mogelijkheid: geen kerkgenootschap. Bij de tellingen door het Sociaal en Cultureel Planbureau (CPB) en bij de enquêtes die bekend zijn geworden onder de naam *God in Nederland* werd gebruik gemaakt van een tweetrapsvraag. Hierbij wordt eerst gevraagd of de respondent zich rekent tot een kerkgenootschap, ja of nee ('sluisvraag'). Luidde het antwoord 'ja', dan werd vervolgens gevraagd tot welk kerkgenootschap men gerekende wilde worden. Aangevoeld is dat de laatste methode randkerkelijken er eerder toe brengt zich buitenkerkelijk te noemen dan het geval is bij de eentrapsmethode.²⁰

Bij de onderzoeken *God in Nederland* werden belangrijk hogere percentages voor buitenkerkelijkheid gevonden met een sterke stijging van 33% in 1966 tot 61% in 2006.²¹ Met deze resultaten correspondeert ook een drietal andere opgaven. Een recent rapport van het SCP noemt voor 2004-2005 voor buitenkerkelijkheid een percentage van 54,6% van de Nederlandse bevolking.²² Volgens een onderzoek van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR), gebaseerd op de ledenadministraties van de kerkgenootschappen, aangevuld met gegevens van het CBS behoorde in 2006 nog 44% van de bevolking tot een (christelijk) kerkgenootschap (en dus 56% niet); 6% werd gerekend tot de Islam en ongeveer 2% beleeed een andere godsdienst zoals hindoes, joden en boeddhisten.²³ Het onderzoek van Van der Bie, gebaseerd op gegevens van het POLS-onderzoek (Permanent Onderzoek Leefsituatie) van het CBS komt tot een percentage van 48% van de bevolking dat behoort tot een christelijke kerk (en dus 52% niet). Tot de overige gezindten, inclusief de Islam, behoort 10% van de bevolking en 42% wordt tot geen enkel kerkgenootschap gerekend.²⁴

De 'tweetrapstellingen' geven wel hogere resultaten voor onkerkelijkheid dan die van het CBS, terwijl de stijging ook iets sneller lijkt te verlopen, maar zij beginnen pas in 1960 zodat zij slechts gedeeltelijk met elkaar zijn te vergelijken (zie grafiek op p. 192). Hieruit blijkt dat er in de Volkstellingen en de tellingen van het CBS na 1960 hoogstens sprake is van een flauwe 'knik' bij het jaar 1960.

19 Dekker, *De stille revolutie*, 34; Kruijt, *De onkerkelijkheid in Nederland*, 39.

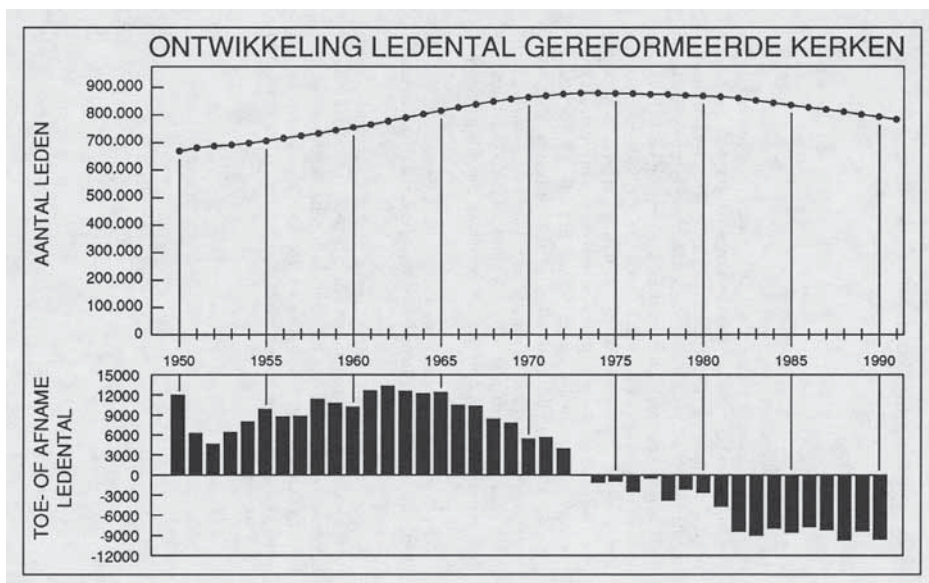
20 J. Becker en J. de Hart, *Godsdienstige veranderingen in Nederland. Verschuivingen in de binding met de kerken en de christelijke traditie. Rapport van het Sociaal en Cultureel Planbureau* (Den Haag 2006) 37-43.

21 Bernts e.a., *God in Nederland 1996-2006*, 14.

22 Becker en De Hart, *Godsdienstige veranderingen in Nederland*, 30-31.

23 Bernts e.a., 'Een religieuze atlas van Nederland', 90-91.

24 Van der Bie, 'Kerkelijkheid en kerkelijke diversiteit 1889-2008', 14.

Kerkverlating bij de Gereformeerde Kerken in Nederland (volgens Dekker, *De stille revolutie*, 58).

In tegenstelling tot de periode voor 1960, toen de ontkerkelijking hoofdzakelijk de Nederlandse Hervormde Kerk betrof, daalde vanaf dat jaar ook het aantal leden van de Rooms-Katholieke Kerk.²⁵ Het ledental van de GKN toonde, volgens de eigen ledenadministratie, nog tot 1975 een stijging tot een maximum van 890.000. Daarna zette ook hier daling in; in het jaar 2004 hadden de GKN nog slechts 675.000 leden (zie grafiek hierboven).²⁶ Het ledental van de kleinere kerken binnen de gereformeerde gezindte bleef ook tijdens de tweede helft van de twintigste eeuw een lichte maar gestadige groei tonen, vooral als gevolg van een hoog geboortecijfer. De zogenoemde orthodox-gereformeerde kerken hadden in 2006 ruim 237.500 leden en de bevindelijk gereformeerde ruim 220.000 leden, al kondigt ook hier de erosie zich aan.²⁷

In de grafiek op p. 193 is het ledenverloop bij de drie grote kerken vergeleken met dat van de landelijke ontkerkelijking (bron: CBS). De curve van de totale ont-

²⁵ Becker en De Hart, *Godsdienstige veranderingen in Nederland*, 33-35.

²⁶ Dekker, *De stille revolutie*, 57-59; Becker en De Hart, *Godsdienstige veranderingen in Nederland*, 30-31; Endedijk, *De GKN* (1992) 11, 251; www.cbs.nl.

²⁷ Bernts e.a., 'Een religieuze atlas van Nederland', 100, 103; M. van Beek en G-J. KleinJan, 'De beladen refodome van Yerseke', *Trouw* 28 januari 2011. Het aantal leden van de Vrijgemaakt Gereformeerde Kerken toont sinds kort een geringe daling als gevolg van een dalend geboortecijfer (D. Hak, 'De gereformeerde kerken vrijgemaakt en het verval van het narcisme van de kleine verschillen', *Religie en samenleving* 2 (2007) 199-214; L. Dros, 'Rappe vrijgemaakte revolutie', *Trouw* 9 januari 2008). Voor de bevindelijken: zie A. van der Meiden, 'De zwarte kousen kerken'. *Bevindelijk heroverwogen portret* (Baarn 1993) 240-251.

kerkelijkheid loopt tot ongeveer 1975 parallel met de afname van het ledental van de Nederlandse Hervormde Kerk. Vanaf 1975-1980 blijkt de ontkerkelijkheid wel iets sneller te verlopen. Dit correspondeert met de dan inzettende daling van het ledental van de Rooms-Katholieke Kerk en van de GKN, die wordt gesuperponeerd op de daling bij de hervormde kerk. Deze weergave van de cijfers pleit tegen het door velen gehuldigde concept van de sterke toename van de onkerkelijkheid vanaf juist het jaar 1960 en voor een gedifferentieerde beoordeling per kerkgenootschap.

Indrukwekkend is vooral de massaliteit van de kerkverlating in Nederland. In West-Europees verband vormt ons land met deze cijfers een tamelijk extreem geval: alleen in Zweden is de onkerkelijkheid hoger (in 2003/2004: 70%).²⁸

Ontkerkelijkheid is uiting van secularisatie, letterlijk: het opgaan in zijn *seculum*, zijn contemporaine tijdgeest, samenleving en wereldbeeld.²⁹ Het begrip secularisatie is voor meerderlei uitleg vatbaar. De Britse godsdienstsociologen Callum G. Brown en Michael Snape (2010) noemen het een 'promiscuous concept', waarvan de betekenis, mede afhankelijk van de gebruikte methode van onderzoek, in de tijd verschuift. Als globale definitie hanteren zij de algemene omschrijving van Bryan Wilson (1966): 'de afnemende sociale betekenis van religie'.³⁰ Dekker noemt meer inhoudelijk als kenmerken van de secularisatie in Nederland in de jaren 1950-1990 de vermindering van de individuele godsdienstigheid, de beperking van de reikwijdte van de godsdienst in het openbare leven en de aanpassing van de godsdienst aan ontwikkelingen in de maatschappij.³¹

In tegenstelling tot hetgeen Kruijt daarover met betrekking tot de eerste helft van de twintigste eeuw stelde bleek uit het onderzoek van Dekker dat de ontkerkelijkheid in Nederland in deze periode niet langer te beschouwen is als een zuiveringsproces omdat ook de betrokkenheid van de achterblijvers aantoonbaar verminderde.³²

Een veel gehanteerd sociologisch verklaringsmodel voor de secularisatie is de zogenoemde secularisatietheorie of secularisatiethese.³³ Volgens deze theorie leidt modernisering, in de zin van toenemende invloed van de Verlichting, noodzakelijkerwijs tot vermindering van godsdienstigheid, zowel van het individu als van de samenleving als geheel. Volgens een van de grondleggers van de secularisatietheorie, de Duitse socioloog Max Weber (1864-1920), speelden naast deze 'onttovering van de wereld' nog twee andere factoren een belangrijke rol, namelijk een toenemende 'maatschappelijke differentiëring' (het leven in steeds meer verschillende maatschap-

28 Becker en De Hart, *Godsdienstige veranderingen in Nederland*, 13.

29 G.E. Meuleman, 'Het begrip secularisatie', in: G. Dekker en K.U. Gäbler red., *Secularisatie in theologisch perspectief* (Kampen z.j.) 16-30, aldaar 16-17.

30 C.G. Brown en M. Snape, 'Introduction: conceptualising secularisation 1974-2010: the influence of Hugh McLeod', in: C.G. Brown en M. Snape eds., *Secularisation in the Christian world. Essays in honour of Hugh McLeod* (Farnham GB en Burlington USA 2010) 1-12, aldaar 3-4.

31 Dekker, *De stille revolutie*, 38.

32 Dekker, *De stille revolutie*, 125-160, aldaar 151; vgl. Becker en De Hart, *Godsdienstige veranderingen in Nederland*, 44-47.

33 P.L. Berger, 'The desecularization of the world: a global overview', in: P.L. Berger ed., *The desecularization of the world* (Washington DC en Grand Rapids MI, 1999) 1-18.

pelijke verbanden) en centralisering en bureaucratisering van het politiek gezag.³⁴ Daarbij dient wel te worden bedacht dat Weber zijn theorie ontleende aan de ontwikkelingen binnen het Tweede Duitse Keizerrijk (1871-1918). Het is dan ook de vraag of zijn conclusies wel gelden buiten de tijdelijke en ruimtelijke grenzen van dat rijk.

Critici van de secularisatietheorie betogen dat er op de regel van de theorie zo veel uitzonderingen kunnen worden gevonden dat op de waarde er van veel valt af te dingen. We geven enkele voorbeelden. In Polen leidde de communistische dictatuur na de Tweede Wereldoorlog ertoe dat de positie van de Rooms-Katholieke Kerk als machtsblok van het verzet werd versterkt. Het zelfde geldt mutatis mutandis voor Ierland, zowel voor rooms-katholieken als voor protestanten. Daarom wordt ook wel gesproken van contrasecularisatie, desecularisatie of ‘terugkeer van religie’, een tegenbeweging die gelijktijdig met en als tegenhanger van het secularisatieproces vooral buiten de traditionele kerken zou optreden. Met enige simplificatie kan samenvattend uit deze beschouwingen worden geconcludeerd dat de totale hoeveelheid godsdienstigheid in een samenleving min of meer constant is: verlies van geïnstitutionaliseerde godsdienst leidt elders, als bij een waterbed, weer tot opleving.³⁵ In de genoemde voorbeelden ligt de nadruk overigens eenzijdig op de politieke aspecten van de secularisatie. We hebben gezien dat Kruijt ook al op zulke tegenbewegingen van de ontkerkelijking had gewezen.

Volgens de Britse godsdienstsocioloog Hugh McLeod zijn de wortels van de secularisatie van de Westerse wereld al in de zeventiende eeuw te vinden. Het gezag van de kerk werd geleidelijk ondermijnd door de opkomst van de rationele wijsbegeerte van Spinoza en Descartes en van de natuurwetenschappen. Later was dat de door de Reformatie afgedwongen tolerantie voor heterodoxe geloofsovertuigingen, vervolgens de scheiding van kerk en staat en nog weer later de opkomst van het socialisme als alternatieve heilsleer. Tot in de jaren vijftig van de twintigste eeuw was de meerderheid van de bevolking in de Westerse wereld in naam nog christelijk maar, zo meent McLeod, ‘The 1960s were a period of decisive change in the religious history of the Western world (...) marking a rupture as profound as that brought about by the Reformation.’³⁶ Zo spreekt ook Callum G. Brown in zijn *The Death of Christian Britain* (2001) over een proces dat abrupt inzette in het begin van de jaren zestig.³⁷ Voor Nederland komt P. van Rooden (2010) tot een praktisch gelijklopende conclusie: ‘During the last forty years, Dutch Christianity has collapsed.’ Uit zijn betoog blijkt dat hij ook voor Nederland de omslag in de jaren zestig situeert.³⁸

34 P. Dassen, *De onttovering van de wereld. Max Weber en het probleem van de moderniteit in Duitsland 1890-1920* (Amsterdam 1999) 234-244; P. van Rooden, *Religieuze regimes: over godsdienst en maatschappij in Nederland 1570-1990* (Amsterdam 1996) 11.

35 G. Davie, ‘Europe, the exception that proves the rule?’, in: Berger ed., *The desecularization of the world*, 65-83, aldaar 78, 82; W.B.H.J. van de Donk en R. Plum, ‘Begrippen, theorieën en disciplinaire benaderingen’, in: W.B.H.J. van de Donk e.a. red., *Geloven in het publieke domein*, 27-54, aldaar 27-29.

36 H. McLeod, *The religious crisis of the 1960s* (Oxford 2007) 1.

37 C.G. Brown, *The death of Christian Britain* (Londen en New York 2001).

38 P. van Rooden, ‘The strange death of Dutch Christendom’, in: Brown en Snape eds., *Secularisation in the Christian world*, 175-195, aldaar 175.

Hoewel McLeod evenals de aanhangers van de secularisatiethese de modernisering als een belangrijke en eeuwenlang werkzame oorzaak van secularisatie beschouwt, ziet hij in de jaren zestig van de twintigste eeuw een aantal nieuwe factoren samenkomen die tot een breuk met de voorafgaande periode hebben geleid. Als belangrijkste factoren noemt hij de ongekende welvaartsstijging en het ontstaan van de welvaartsstaat, die een sterke toename van de individuele vrijheid ten gevolge hadden. Voorts wijst hij op de seksuele revolutie, de opkomst van de jeugdcultuur, de invloed van theologische radicalisering (Vaticanicum II (1962-1965) en revolutionaire publicaties als bisschop J.A.T. Robinsons *Honest to God* (1963)), en de politieke radicalisering die het gevolg was van de Vietnam-oorlog.

Uit deze beschouwingen wordt duidelijk dat de ontkerkelijking in Nederland gezien moet worden tegen de achtergrond van een proces dat de hele Westerse wereld in de jaren zestig van de twintigste eeuw in zijn greep kreeg. Ter verklaring van de gebeurtenissen in Nederland en in het bijzonder bij de GKN kan in plaats van gebruik te maken van een algemeen geldige secularisatiethese beter het effect van individuele oorzakelijke factoren, waaronder de factoren die genoemd worden in het kader van de secularisatiethese, in de gegeven context worden bestudeerd.³⁹

Kerkverlating bij de GKN

Voor de ontwikkelingen met betrekking tot de GKN lijken enkele elementen van de secularisatiethese wel van toepassing. Het toelaten van de historische Schriftkritiek en het toenemend gezag dat werd toegekend aan de bevindingen van natuurwetenschappelijk onderzoek dat, naar wij zullen zien, in de periode 1950-1980 binnen de GKN plaatsvond, zijn als effecten van het doordringen van de Verlichting te beschouwen. Over eventuele compensatoire opleving van andere vormen van religie bij de kerkverlaters kan geen uitspraak kan worden gedaan omdat dit niet is onderzocht.⁴⁰

Maatschappelijke veranderingen speelden bij de secularisatie van de GKN volgens meerdere auteurs een belangrijke rol. De zogenoemde differentiëring, het leven in steeds meer verschillende verbanden, lijkt voor de gereformeerden zeker mee te spelen, gezien de afbraak van hun isolement en van het zuilenstelsel als geheel. Wij komen daar dadelijk op terug. Versterking van centraal gezag is echter in deze periode in het geheel niet aan de orde, integendeel, het ging hier nu juist om ondermijning en verzwakking daarvan en om versterking van het individuele, autonome gezag, zulks in tegenstelling tot de periode waarin Max Weber zijn inzichten ontwikkelde.

Zoals uit de vorige hoofdstukken van dit proefschrift is gebleken kan voor de GKN van een geleidelijke uitholling van het Schriftgezag en daarmee het gezag van de kerk tot de jaren zestig allerminst gesproken worden. Integendeel, het ontstaan van

³⁹ Een dergelijke gedifferentieerde aanpak bepleit ook de Britse socioloog D. Martin in zijn: *On secularization. Towards a revised general theory* (Aldershot en Burlington 2005) 123-140.

⁴⁰ Een casuïstische studie is bijvoorbeeld: K. Koster e.a., *De kogel door de kerk. 14 interviews met gewezen gereformeerden* (Den Haag 1965).

de gereformeerde kerken was vooral een reactie op de modernisering van de Nederlandse Hervormde Kerk. Later zagen we dat in het Interbellum pogingen van theologen en natuuronderzoekers het Schriftgezag ruimer te interpreteren de kop was ingedrukt. Door hun vasthouden aan het absolute Schriftgezag en hun maatschappelijk isolement waren de GKN tot het begin van de jaren zestig praktisch onkwetsbaar voor de invloed van de seculariserende factoren buiten de grenzen van hun kerk.

Tot ongeveer 1960 was het voor de gereformeerden mogelijk geweest hun geïsoleerde positie ten opzichte van hun maatschappelijke en kerkelijke omgeving vol te houden. De televisie heeft de gereformeerde wereld opengeboken: ‘wat die niet allemaal voor jullie heeft opgeknapt’, kreeg de gereformeerde theoloog H.M. Kuitert eens van ‘een humanist’ te horen.⁴¹ Ook de toenemende mobiliteit zorgde voor een grotere openheid van de samenleving en het verdwijnen van de beschermende tussenschotten tussen de zuilen. Veranderingen binnen de samenleving als geheel gingen de gereformeerden daardoor evenzeer beroeren. Daarbij valt te denken aan demografische veranderingen als bevolkingstoename, vergrijzing, dalend geboortenniveau en stijgende levensverwachting. En voorts aan eerder genoemde sociaaleconomische veranderingen: een sterke groei van welvaart en vrije tijd, de verschuiving in werkkring van landbouw naar dienstensector, de seksuele revolutie en de groeiende deelname van vrouwen aan het arbeidsproces en de toenemende onderwijsparticipatie. Bij enkele onderzoeken werd een positieve correlatie tussen onkerkelijkheid en opleidingsniveau gevonden.⁴² Het is dan ook daarom van belang ons te vergewissen van de invloed van deze factor bij de GKN.

Toenemende onderwijsparticipatie bij de GKN

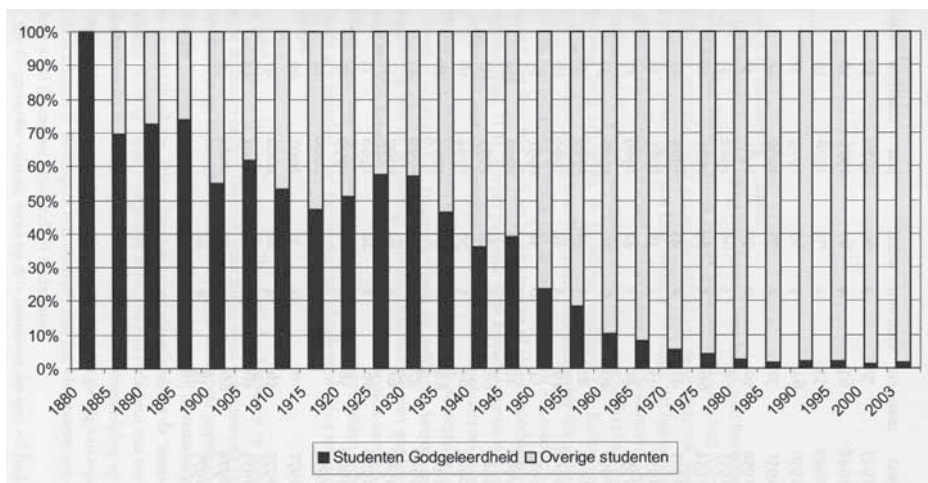
In overeenstemming met het algemene beeld in Nederland gingen ook steeds meer gereformeerde jongeren studeren. In de Inleiding werd al gewezen op het feit dat de leden van de GKN wat betreft onderwijsparticipatie binnen de gereformeerde gezindte opvallend voorop liepen. Het is instructief om van enkele desbetreffende aantallen kennis te nemen. Daaraan kunnen we enigermate zien hoe de numerieke verhouding tussen de theologen en de natuuronderzoekers in deze periode veranderde. Door de heterogeniteit van de gegevens uit de diverse bronnen is het presenteren van een homogeen overzicht van de diverse besproken categorieën niet mogelijk. Maar een indruk van diverse trends is zeker te geven en dat lijkt voor ons doel voldoende.⁴³

Het aantal (‘dienstdoende’) predikanten van de GKN steeg in deze periode van

41 H.M. Kuitert, ‘Kroniek. Is de gereformeerde wereld veranderd?’, *GTT* 66 (1966) 209-217, aldaar 210-211; J. Bank, ‘Televisie in de jaren zestig’, *BMGN* 101 (1986) 52-75; E. Smulders, “‘Het glazen huis der openbaarheid’”. Televisie in de jaren vijftig: de moeizame groei van een modern medium’, in: Luykx en Slot red., *Een stille revolutie?*, 249-279; Augustijn, ‘Het gelijk der vrijzinnigen’, 377.

42 Kruijt, *De onkerkelijkheid in Nederland*, 255-259; Becker en De Hart, *Godsdienstige veranderingen in Nederland*, 47-49.

43 Voor de betrouwbaarheid van dergelijk cijfermateriaal: zie hoofdstuk 3 en 6.

Aandeel van theologen in de totale VU-studenten-populatie 1880-2003 (ontleend aan: Aalders, *125 jaar FdG*, 369).

815 (in 1949) tot 1.119 (in 1980).⁴⁴ De CVNG maakte eveneens een flinke groei door van 217 leden in 1941 tot 431 leden in 1951 en 587 leden in 1966. Vanaf 1947 kende de CVNG ook adspirantleden (studenten); in 1953 waren dit er bijna 150 en in 1966:165. In de latere jaren zette een daling in tot 524 leden in 1970. In 1971 werd door het bestuur geconstateerd dat de belangstelling voor de activiteiten van de vereniging dusdanig was teruggelopen dat, 75 jaar na de oprichting, tot opheffing moest worden besloten.⁴⁵ De CVNG had al die jaren een onmisbare rol gespeeld in het debat tussen geloof en wetenschap in gereformeerde kring en een indrukwekkende stroom publicaties nagelaten in het *Orgaan CVNG* en *Geloof en Wetenschap*.

In de periode 1950-1971 werd twee maal een ledenlijst in *G&W* opgenomen. De lijst uit 1957 maakt alleen onderscheid tussen een aantal van 260 'medische leden' en 225 'natuurkundige en andere leden'. Procentueel was het aandeel van de laatsten dus toegenomen van 16% in 1922 via 35% in 1941 tot 46% in 1957. De enige verder nog bekende, gepubliceerde ledenlijst (1967) noemt alleen de namen van de leden zonder vermelding van discipline.⁴⁶

Voor studenten zijn meer cijfers bekend dan voor afgestudeerden. In de meeste gevallen hebben de nu volgende cijfers betrekking op personen van wie mag worden aangenomen dat zij, gezien de doelstelling van de instellingen waaraan zij student of de verenigingen waarvan zij lid waren, tot de gereformeerde gezindte be-

⁴⁴ *Jaarboek GKN* (1950) 415; *Jaarboek GKN* (1980) 55.

⁴⁵ 'Ledenlijst 1941', *Orgaan CVNG* (1941); C.C. Jonker, 'Verslagen en Notulen', *G&W* 51 (1953) 211; H.R. Woltjer, 'Gnagtiurethca' [achteruitgang], *G&W* 66 (1968) 65. In het archief van de CVNG (doos 11, map 83) bevinden zich 10 gedrukte, maar niet gepubliceerde, ledenlijsten uit de periode 1944-1966.

⁴⁶ 'Ledenlijst 1957', *G&W* 55 (1957) na p. 288; 'Ledenlijst 1967', *G&W* 65 (1967) na p. 236; P.G. Smelik, 'Verslag van de huishoudelijke vergadering der CVNG op zaterdag 12 juni 1971', *G&W* 69 (1971) 143-150.

hoorden. Bij de herkomst van de VU-studenten is ook de kerkelijke achtergrond naar denominatie bekend.

Het aantal studenten van de VU nam toe van 1.455 in 1950 tot ruim 13.000 in 1980, mede als gevolg van de oprichting van de medische faculteit in 1951.⁴⁷ Andere nieuwe bèta-studierichtingen waren: biologie (1950) en geologie (1960).

Sinds de oprichting van de VU had de theologie daar gedurende vele decennia als *regina scientiarum* geregeerd.⁴⁸ Ook landelijk bekleedde de gereformeerde theologieopleiding een dominante positie: in de periode van 1900 tot 1940 studeerde niet minder dan driekwart van alle protestantse theologiestudenten in Nederland aan de VU of aan de ThUK.⁴⁹ Het percentage theologiestudenten aan de VU, tussen 1880 en 1900 nog meer dan 70% van het totaal, daalde tot een plateau van rond 40 à 50% in de periode 1900-1950 en zakte vervolgens snel tot onder 5% in 1980. De grafiek op p. 200 laat het teruglopen van dit aandeel op indrukwekkende wijze zien. Aan de dominante positie van de theologische faculteit binnen de VU kwam dus na 1950 tamelijk abrupt een einde. Absoluut bereikte het aantal theologiestudenten een maximum van ruim 500 in 1970. Vervolgens daalde het tot 200 à 250 in het laatste decennium van de twintigste eeuw. In dezelfde periode daalde het aantal studenten aan de ThUK na een forse groei in de periode 1960-1980 (van ruim 100 tot ruim 400), tot rond de 200 in het jaar 2000.⁵⁰

Het aantal studenten aan de faculteit wis- en natuurkunde steeg explosief: in 1965 waren het er 888 en daarmee was deze faculteit toen de grootste aan de VU geworden. De afdeling biologie leverde in 1965 een aantal van 13 afgestudeerden af; in 1970 waren dit er 17. In dat jaar studeerden ook 3 geologen af. De afdeling biologie ontwikkelde zich vervolgens in snel tempo tot de grootste binnen de faculteit: in 1980 stonden er niet minder dan 662 studenten ingeschreven. Bij geologie waren dat er inmiddels 103 geworden. De medische faculteit, begonnen in 1951, had in 1965 al 764 studenten en in 1980 werd het aantal van 2.000 studenten bereikt.⁵¹

Wat de herkomst van de studenten aan de VU betreft voltrok zich een belangrijke verschuiving. Het aantal gereformeerde studenten steeg tussen 1957 en 1976 absoluut van 1.500 tot 3.400.⁵² Het percentage studenten van GKN-huize daalde van 78% in 1949 tot 65% in 1965 en daarna sneller tot rond de 30% in de jaren 1973-1976. Deze daling is niet alleen toe te schrijven aan de ontkerkelijking, maar ook aan de regionale toewijzing van studietoelagen door de zogenoemde plaatsingscommissies.⁵³ Enerzijds was er dus een sterke schaalvergroting van de VU en een toene-

47 J. Roelink, *Een blinkend spoor. Beeld van een eeuw geschiedenis der Vereniging voor wetenschappelijk onderwijs op gereformeerde grondslag 1879-1979* (Kampen 1979) 134-135; *Jaarboek VU 1980/1981*, 195; W.J. Wieringa, 'De Vrije Universiteit als bijzondere instelling 1880-1980', 27; vgl. Harinck, 'Twin sisters', 317-318.

48 Abraham Kuiper sprak zelfs van de *Sancta theologia*, waarvan de dogmatiek dan weer het hart vormde (A. Kuiper, *Schriftcritiek*, 7-9, 12-13, 43).

49 Harinck, 'Twin sisters', 318.

50 Aalders, *125 jaar FdG*, 366-367.

51 *Jaarboek VU 1965*, 153, 167-168; *Jaarboek VU 1970*, 143; *Jaarboek VU 1980/1981*, 194.

52 Hier is bedoeld: leden van de GKN, van de Christelijke Gereformeerde Kerken, de Gereformeerde Gemeenten en Vrijgemaakt Gereformeerden (Roelink, *Een blinkend spoor*, 137).

53 Roelink, *Een blinkend spoor*, 137-138; Van Deursen, *Hoeksteen*, 279; Wieringa, 'De Vrije Universiteit als bijzondere instelling 1880-1980', 27.

TABEL 2 Verband tussen kerkelijke denominatie en opleidingsniveau bij 282 leden van de gereformeerde gezindte in Nederland (1985)

	lager opgeleid	middelbaar opgeleid	hoger opgeleid
GKN	27	34	39
Christelijk geref.	42	33	25
Bevindelijk geref.	63	34	3
Hervormd geref.	51	27	22
Vrijgemaakt geref.	38	37	25
Totaal gereformeerd	37	33	30
Totaal Nederland	35	35	30

De getallen geven het percentage van het totaal per kerkelijke denominatie aan (naar Dekker en Peters, *Gereformeerden in meervoud*, 59).

TABEL 3

	lager	uitgebr.lager	middelbaar	semi-hoger	hoger
GKN	36	45	10	6	3
Chr. geref.	50	40	5	3	2
GKN	29	24	21	20	22
Chr. geref.	43	40	32	23	27

Bovenste gedeelte: opleidingsniveau per kerkgenootschap onder 1064 mannelijke belijdende leden van de GKN en de Christelijk gereformeerde kerk (1966). De getallen geven het percentage van het totaal per kerkgenootschap aan. *Onderste gedeelte*: score voor het kenmerk 'behoudendheid' per kerkgenootschap bij dezelfde groep personen. (naar J. van Putten, *Zoveel kerken zoveel zinnen*, 146).

TABEL 4 Verband tussen opleidingsniveau en stroming bij 135 leden van de gereformeerde gezindte in Nederland (1990)

	lager	middelbaar	hoger
Bevindelijk geref.	61	25	14
Orthodox geref.	38	38	24
Modern geref.	13	30	57
Niet gereformeerd	34	32	34

De getallen geven het percentage van het totaal per stroming aan (naar M.P. Veerman, *Mondig-bondig-zondig*, 76).

mende participatie van gereformeerde jongeren aan het hoger onderwijs, anderzijds verdween het karakter van gereformeerde subcultuur door verdunning met andersdenkende studenten. Of dit verdunningseffect ook gold voor de SSR en de CVNG is onbekend, aangezien de kerkelijke binding van de leden daar niet werd bijgehouden.⁵⁴

Het aantal leden van de SSR was na de Tweede Wereldoorlog spectaculair toegenomen (1940: 551 leden; 1950: 1854 leden), maar het toonde in 1960 weer een daling tot 1569 leden. Het aantal studenten in de biologie liet een bescheiden groei zien: (1950: 11; 1960: 20), evenals dat voor geologie: voor dezelfde jaren resp. 5 en 11 studenten. In 1957 werd de landelijke unie van de SSR omgezet in een federatie, waarna de lokale afdelingen successievelijk in algemene studentenverenigingen veranderden. De vereniging verloor in die tijd dan ook haar specifiek christelijk karakter.⁵⁵

Zoals in de Inleiding al werd aangegeven bleken bij een onderzoek in 1985 de leden van de gereformeerde gezindte weliswaar hetzelfde opleidingsniveau te hebben als de gemiddelde Nederlandse bevolking, maar hadden binnen deze gezindte de leden van de GKN gemiddeld verreweg het hoogste opleidingsniveau.⁵⁶ Uit een vergelijkend onderzoek bij leden van de GKN en van de Christelijke Gereformeerde Kerken door de socioloog J. van Putten (1968) was al gebleken dat opleidingsniveau een belangrijke determinant was voor de ontvankelijkheid van een 'modern-dynamisch', veranderingsgezin cultuurpatroon.⁵⁷ Ook M.P. Veerman (1995) vond een positieve correlatie tussen opleidingsniveau en het behoren tot de vooruitstrevende categorie 'modern-gereformeerde richting' (in tegenstelling tot de bevindelijke en de orthodoxe richting) binnen de gereformeerde gezindte.⁵⁸

Vergelijkbare resultaten werden gevonden bij onderzoek in de Verenigde Staten van Amerika (Gallup, 2007): van mensen met een lager opleidingsniveau gelooft 58% dat God de mens in zijn huidige vorm heeft geschapen terwijl dat percentage voor het hoogste opleidingsniveau slechts 25% bedraagt. Ook leeftijd is een belangrijke bepalende factor: van 18-29 jarigen gelooft 43% dat God de mens in zijn tegenwoordige vorm heeft geschapen en voor 65-plussers is dat 59%.⁵⁹

54 In het archief van de Unie-SSR (dozen nr. 1, 2 en 25) vond ik een drietal 'novietenlijsten' uit 1961 en 1964 van de afdelingen Amsterdam en Groningen. Van de 250 novieten behoorde 56% tot de GKN, 33% tot de NHK en gaf 13% een andere kerkelijke binding op. Dit percentage GKN-leden komt overeen met dat van de VU-studenten in dezelfde periode.

55 *Almanak der SSR 1940* (Delft z.j.) 277-31; *Almanak der SSR 1950* (Delft z.j.) 344-385; *Almanak der SSR 1960* (Delft z.j.) 355-400.

56 Dekker en Peters, *Gereformeerden in meervoud*, 58-61, 101-103.

57 J. van Putten, *Zoveel kerken, zoveel zinnen. Een sociaalwetenschappelijke studie van verschillen in behoudendheid tussen Gereformeerden en Christelijke Gereformeerden* (Kampen 1968) 145-147; D.Th. Kuiper, 'Oorzaken van de verschillen in behoudendheid tussen Gereformeerden en Christelijke Gereformeerden', *GTT* 70 (1970) 77-98, vooral 78-81. Bij het onderzoek van Van Putten, dat werd gehouden in een beperkt aantal gemeenten in 1966, werden veel meer personen met een lager opleidingsniveau en veel minder met een hoger opleidingsniveau gevonden dan in de onderzoeken van Dekker en Peters (gehouden in 1985) en Veerman (gehouden in 1990).

58 Veerman, *Mondig-bondig-zondig*, 76. Voor een nadere bespreking van deze terminologie zie hieronder, hoofdstuk 9.

59 www.gallup.com/poll/21811/American-Beliefs-Evolution-vs-Bibles-Explanation.

De GKN kregen in deze periode dus te maken met een sterk groeiend aantal universitair gevormde, en met name natuurwetenschappelijk gevormde leden, waarvan op grond van het zojuist besprokene mag worden aangenomen dat zij een bovengemiddelde vernieuwingsgezindheid bezaten. Het numerieke overwicht van de theologen ten opzichte van de beoefenaren van de natuurwetenschappen uit de beginjaren van de GKN, dat in de Interbellumperiode al begon te slinken, begon nu te verdwijnen en de ontwikkeling ging in de richting van een omkering in de onderlinge krachtsverhouding. Het lag dan ook in de lijn der verwachting dat de inbreng van natuurwetenschappelijke zijde in de discussie tussen ‘geloof en wetenschap’ aanzienlijk zou toenemen.

De GKN verlaten het isolement

De verzuiling had de gereformeerden zeker voordelen gebracht bij hun emancipatie: ‘in het isolement ligt onze kracht’. Tijdens de bezetting was weliswaar hier en daar een intensieve samenwerking met andersdenkenden opgebouwd, maar sommige tegenstellingen waren juist verscherpt. Na de oorlog trokken de gereformeerden zich al weer snel terug in hun eigen bastion. Het verwerken van de frustratie ten gevolge van kerkscheuring in 1944, de ‘Vrijmaking’, waarbij bijna een tiende deel van de leden de kerk verliet, nam de aandacht zeer in beslag.⁶⁰ Toch dwaalden ook al in de jaren vijftig de ogen naar ‘de wereld’ af, gezien bijvoorbeeld de activiteiten van de Werkgemeenschap van Gereformeerde Jongeren.⁶¹

De Nederlands Hervormde theoloog H. Berkhof signaleerde al in 1955 in de GKN tal van tekenen van vernieuwing en sprak zelfs toen al van een ‘crisis (...), en dat in een kerk van welker voortreffelijkheid men zo diep overtuigd was geweest’.⁶² ‘Er is een stille revolutie [! – Kr.] op het gebied der mentaliteit gaande’, zo meende hij. Tenslotte kwam hij tot een conclusie die aansluit bij de hoofdlijn van dit deel van ons onderzoek, namelijk dat die revolutie zich aanvankelijk tot de theologen beperkte en dat de kerk daarbij ten achter bleef:

De gereformeerde synode’s van na de oorlog leveren een weinig bemoedigend beeld. Bijna alle grote vragen zijn daar of niet of ontwijkend beantwoord. Men weet wat conflicten zijn en wil een hoge prijs betalen om ze te vermijden. Er vallen dus geen beslissingen. (...) Een voorbeeld: moet het nieuwe Schriftonderzoek en moeten ook de nieuwere opvattingen over de belijdenis er eigenlijk niet toe leiden, dat de besluiten van de synode van Assen opnieuw op de helling komen? Toch is daar geen denken aan, hoewel de huidige generatie over Assen zwijgt, ofwel er zich weifelend of kritisch over uitlaat.⁶³

60 Endedijk, *De GKN* (1992) 11, 111.

61 Bouman en Booy, *Gereformeerden, waarheen?* (Kampen 1951); Aalders, *125 jaar FdG*, 213-214; Dekker, *De stille revolutie*, 41-43.

62 H. Berkhof, ‘Gereformeerden en Hervormden – een ontmoeting’, *Wending* 10 (1955-1956) 65-77, aldaar 67, 66.

63 Berkhof, ‘Gereformeerden en Hervormden – een ontmoeting’, 70, 71.

Die ontwikkeling verliep echter sneller dan Berkhof had verwacht. In 1961 kwam het in de GKN tot enkele belangrijke initiatieven met het doel een opening naar andere kerken mogelijk te maken. Er vormde zich een groep predikanten uit de GKN en de NHK ('de Achttien') die streefden naar hereniging van beide kerken. Toen gesprekken met andere kerken van de gereformeerde gezindte op niets uitliepen besloot de synode van de GKN de mogelijkheid te openen tot gemeenschappelijke kerkdiensten met de hervormden. Zij stuurde in 1961 een afvaardiging naar een vergadering van de Wereldraad van Kerken en in 1962 en 1965 bezocht de gereformeerde theoloog G.C. Berkouwer op persoonlijke uitnodiging het Tweede Vaticaans Concilie.⁶⁴ Ook op politiek gebied voltrok zich bij de gereformeerden een kleine revolutie, gesymboliseerd door de 'ommezwaai' van politiek leider J.A.H.W.S. Bruins Slot in de Nieuw-Guinea-kwestie in 1961 en de daarop volgende 'linkse' koers van de ARP.⁶⁵ Naar buiten stelden de gereformeerden zich dus steeds meer open, maar intern ging die ontwikkeling veel langzamer. Weliswaar werden in 1967 de besluiten van 'Assen' herzien maar de beantwoording van vele grote vragen liet op zich wachten, zoals blijkt uit het synoderapport met de veelzeggende titel *Geen ander fundament* (1971). Pas in 1981 werd duidelijk stelling genomen met een nieuwe visie op het Schriftgezag in het rapport *God met ons*.

De socioloog J. Hendriks signaleerde wat hij noemt een proces van afnemende interne integratie en toenemende externe integratie en van convergentie van opvattingen binnen de groep naar integratie binnen het geheel van andere groepen. Dit moest naar zijn mening wel gepaard gaan met een geleidelijk verlies van het oorspronkelijk extreem positieve zelfbeeld in combinatie met het negatieve beeld van de rest van de samenleving.⁶⁶ De kerk valt tegen en de wereld valt mee, zou Kuitert, in navolging van Abraham Kuiper, daar later over opmerken.⁶⁷ De verandering in de gereformeerde houding ten opzichte van natuurwetenschappelijke bevindingen betreffende de ouderdom van heelal en aarde en de evolutietheorie kan zeker ook begrepen worden als een uiting van dit proces van 'externe integratie' als gevolg van het wegvallen van het maatschappelijke isolement en de ontzuiling. Daardoor was voor de gereformeerden een doorbraak van modern wetenschappelijk inzicht niet langer tegen te houden.

In het derde gedeelte van dit proefschrift willen we een antwoord proberen te vinden op de hoofdvraag die in de Inleiding werd gesteld: zijn er aanwijzingen voor een verband tussen de vernieuwing van de inzichten van de gereformeerde natuuronderzoekers in de evolutietheorie en de veranderingen in theologie en kerk? Deze veranderingen houden in: een gewijzigde opvatting van het Schriftgezag, in de zin van een minder letterlijke interpretatie van de tekst van de Schrift en dan wel in het

64 M.E. Brinkman, 'De gereformeerden en de oecumene', *GTT* 99 (1999) 236-253, aldaar 245-248.

65 J.J. van den Berg, *Deining. Koers en karakter van de ARP ter discussie 1956-1970* (Kampen 1999) 207-211; P. Bak, *Een 'meneer' van een krant. Trouw en Bruins Slot 1943-1968* (Kampen 1999) 265-292.

66 Hendriks, *De emancipatie van de gereformeerden*, 3-4, 250; H.M. Kuitert, 'Kroniek. Is de gereformeerde wereld veranderd?', *GTT* 66 (1966) 209-217, aldaar 209-211.

67 Hylkema, *Oud- en nieuw-calvinisme*, 49 (helaas zonder verwijzing naar de vindplaats bij Kuiper).

bijzonder ten aanzien van het historisch Schriftgezag. Zoals omschreven in de Inleiding, berust dit gezag op het oordeel òf en zo ja, in hoeverre van als historisch gepresenteerde gebeurtenissen mag worden aangenomen dat deze ook werkelijk hebben plaatsgevonden zoals ze zijn beschreven, de ‘eenvoudig-historische’ exegese.

In de periode die wordt beschreven in het eerste deel van dit proefschrift was het niet tot een debat tussen de schaarse natuuronderzoekers en de zoveel talrijker theologen in de GKN gekomen. In het tweede gedeelte constateerden we dat enkele natuuronderzoekers zich actief als opponenten tegen het gevestigd gezag van theologie en kerk gingen roeren, zij het zonder het beoogde resultaat. In dit derde deel beginnen we met die natuurwetenschappelijke bijdrage omdat, zoals we zullen zien, de eerste tekenen van de transformatie zich bij de natuuronderzoekers voordeden en theologie en kerk pas daarna een metamorfose ondergingen.

Deze chronologische volgorde suggereert dat de eerste veranderingen de oorzaak van, of ten minste de aanleiding tot de latere zouden kunnen zijn. Maar is dat ook werkelijk zo: is het verband *post aut propter*? Zijn er in de gereformeerde theologische literatuur aanwijzingen te vinden voor een beïnvloeding van de theologen door de gereformeerde natuuronderzoekers? En voor een beïnvloeding van de kerk door natuurwetenschap en theologie? En zo ja, was die reactie dan ook werkelijk adequaat? Alle drie transformaties, de natuurwetenschappelijke, de theologische en de kerkelijke, speelden zich bovendien af tegen het decor van de maatschappelijke veranderingen die de hele Nederlandse samenleving doormaakte en die ongetwijfeld op alle drie van invloed zijn geweest.

Om dit proces te analyseren worden de drie uit de beide vorige delen bekende thematische ontwikkelingslijnen in de GKN nu gedurende de jaren 1950-1980 verder gevolgd. In de eerste plaats die bij beoefenaren van de natuurwetenschappen met betrekking tot de ouderdom van het heelal en de evolutietheorie. Daarna komen de ontwikkelingen in de theologie aan de VU en de ThUK aan de orde, tenslotte gevolgd door de besluitvorming van de gereformeerde synode. De VU, de ThUK en de synode waren zoals bekend vanouds nauw met elkaar verweven doordat vrijwel alle theologische hoogleraren van de VU en Kampen formeel als adviseurs ad hoc van de synode optraden en omgekeerd, de synode toezicht hield op de inhoud van de colleges voor de aanstaande predikanten van de GKN. De synode besloot in 1980 tot de aanvaarding van een nieuwe vorm van Schriftgezag, waarbij meer gewicht werd toegekend aan het subjectieve karakter van dit gezag en een andere betekenis werd toegekend aan het historisch Schriftgezag. Zoals reeds gesteld in de Inleiding, vormt deze verandering van het Schriftgezag het verbindend element tussen de drie genoemde ontwikkelingslijnen.⁶⁸

68 Aalders, *125 jaar FdG*, 15-16; Kuitert, ‘Kroniek. Is de gereformeerde wereld veranderd?’, 213; H.M. Kuitert, *Anders gezegd. Een verzameling opstellen voor de welwillende lezer* (Kampen 1970) 51-54.

7 Natuuronderzoekers aan de leiding

Inleiding

In dit hoofdstuk zullen twee ontwikkelingen op natuurwetenschappelijk gebied worden besproken die een belangrijke invloed hadden op het denken over schepping en evolutie binnen de GKN. In de inleiding van het derde deel van dit proefschrift zagen we dat het ledental van de CVNG na de Tweede Wereldoorlog tot de late jaren zestig aanzienlijk toenam. Na een onderbreking gedurende de oorlogsjaren werd de naam *Orgaan CVNG* in 1947 gewijzigd in *Geloof en Wetenschap*.¹ Tot de opheffing in 1971 vormde de CVNG het belangrijkste forum voor het debat over geloof en wetenschap in de GKN. Dit debat vormt dan ook het uitgangspunt voor het nu volgende hoofdstuk.

In 1950 organiseerde de CVNG een conferentie over de ouderdom van de aarde onder leiding van de natuurkundige G.J. Sizoo. Dit gaf aanleiding tot een belangwekkende reactie van de gereformeerde theoloog Nic.H. Ridderbos (1954).

Vervolgens komen de publicaties van de bioloog J. Lever over evolutie in de periode 1950-1965 aan de orde, gevolgd door een beschouwing over de receptie hiervan.

1 G.J. Sizoo en de CNVG-conferentie over de ouderdom van de aarde (1950)

Onder voorzitterschap van G.J. Sizoo belegde de CVNG in 1950 een conferentie over de ouderdom van de aarde.² De vraag daarnaar is nog steeds urgent voor de verhouding tussen de natuurwetenschap en het christelijk geloof, zo betoogde Sizoo in zijn inleiding. Christelijke natuuronderzoekers bevinden zich in een situatie van conflict tussen de wetenschappelijke overtuiging dat de aarde al minstens vele miljoenen jaren bestaat en de geijkte christelijke opvatting dat de aarde door God in zes dagen werd geschapen en dat het menselijk geslacht niet ouder is dan ongeveer zesduizend jaar. Dit conflict heeft ernstige schade toegebracht aan de verhouding tussen wetenschap en geloof. Juist ook op grond van het eerste hoofdstuk van

1 [Mededeling van de Redactie], *G&W* 45 (1947) 43.

2 De conferentie vond plaats op 14-15 april 1950 in hotel 'Birkhoven' te Amersfoort. Er waren 31 deelnemers (W.T.P. Nijenhuis, 'Vereenigingsnieuws. Conferentie Birkhoven 14 en 15 april 1950', *G&W* 48 (1950) 95-96).

Genesis is het de opdracht van de mens de natuur te beheersen en te bestuderen en deze overtuiging moet juist de Christen leiden tot grote eerbied voor het natuurwetenschappelijk feit. Wanneer bestudering van de feiten leidt tot een samenhangend inzicht, 'dan zal hij aan zulk een wetenschappelijk inzicht waarheidswaarde moet toekennen (...) ook en juist als hij onderzoekt wat de betekenis is van de goddelijke mededeling omtrent de wording der wereld', aldus Sizoo.

Een confrontatie van geologie en scheppingsverhaal werd bij deze conferentie nadrukkelijk niet nagestreefd. Men wilde de bespreking houden binnen de natuurwetenschappelijke sfeer en die bovendien beperken tot de bestaansduur van de aarde. Mocht daarbij echter blijken dat er onder de deelnemers een communis opinio bestond over de betrouwbaarheid van de wetenschappelijke gegevens, dan zou ook de relatie met het scheppingsverhaal aan de orde moeten komen, zo stelde Sizoo. Hij vatte het doel van de conferentie tenslotte als volgt samen: 'Wat wij in deze conferentie willen dienen, is niet het belang van een vooropgezette wetenschappelijk mening, maar de zuiverheid van het reformatorisch denken en het welzijn van het reformatorische volksdeel, waarmede wij ons één weten'.³

Dat was een duidelijke oproep aan de geestelijke leiders van dat volksdeel. In een aantal voordrachten werd vervolgens betoogd dat op grond van diverse besproken onderzoeksmethoden de ouderdom van de aarde op 2 à 3 miljard jaar moest worden gesteld en die van het heelal op 4 à 5 miljard jaar.⁴

Het verslag van de conferentie werd ook als boekje uitgegeven. Het bereikte in de volgende vijf jaar maar liefst vier drukken. Vanaf de derde druk werden nog twee bijdragen toegevoegd.⁵ In het voorwoord tot die derde druk (van juli 1953, ook overgenomen in de vierde druk van januari 1955) schrijft de redactie dat 'zij betreurt dat van theologische zijde dikwijls zo weinig aandacht werd geschonken aan de inleiding van prof. dr G.J. Sizoo (...) die in enkele forse lijnen toch zeer belangrijke dingen zegt'.⁶ Over de receptie van het boekje is wel iets bekend.

In het archief van de CVNG bevindt zich een verzameling uitgetypte recensies van de tweede druk van het congresverslag, vooral in bladen uit geestverwante kring.⁷ Het zijn er 32, waarvan er 25 beperkt zijn tot een aankondiging met of zonder korte inhoudsbeschrijving, zonder inhoudelijk commentaar, maar in de meeste gevallen met een aanbeveling het boekje te lezen. De recensent van de NRC (14 maart 1953) vond het boekje echter 'geen eenheid, terwijl ook de artikelen niet op een zeer hoog

3 G.J. Sizoo, 'Het scheppingsverhaal en de historische geologie', *G&W* 49 (1951) 3-5.

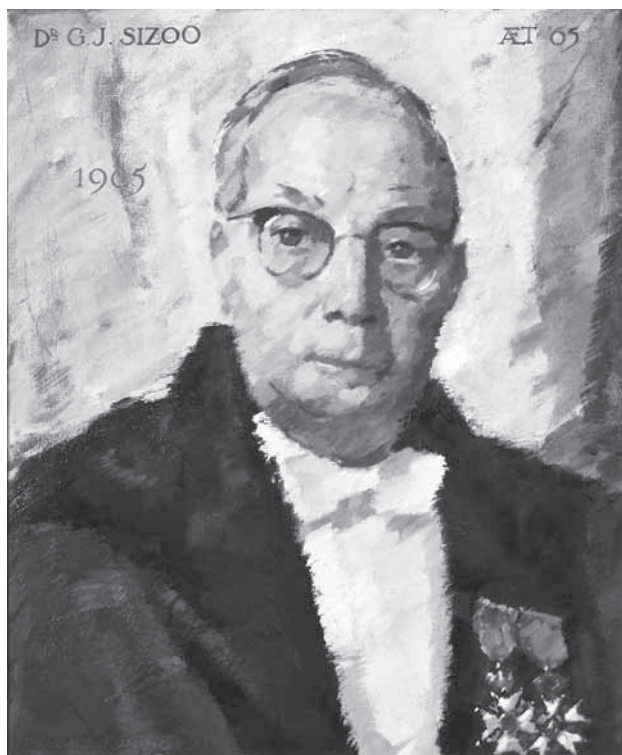
4 C.P. Koene, 'Physische ouderdomsbepaling der aarde', *G&W* 49 (1951) 25-35; J.R. van de Fliert, 'Palaeontologische ouderdomsbepaling', *G&W* 49 (1951) 36-52; J. Verseveldt, 'Geologische ouderdomsbepalingen', *G&W* 49 (1951) 53-67; M. Eilander, 'Over de ouderdom van de sterren', *G&W* 49 (1951) 68-80.

5 J. Blok, 'Bepaling van de ouderdom met radio-actieve koolstof', in: G.J. Sizoo e.a., *De ouderdom der aarde* (4^e druk, Kampen 1955) 91-110 (eerder gepubliceerd in: *G&W* 50 (1952) 113-134; H.R. Woltjer, 'Physische ouderdomsbepaling der aarde', in: Sizoo e.a., *De ouderdom der aarde* (4^e druk) 111-114.

6 G.J. Sizoo e.a., *De ouderdom der aarde* (4^e druk) 1. De herhaling van dit voorwoord in januari 1955 en het hierna te bespreken referaat van Nic.H. Ridderbos uit juli 1954 hebben elkaar blijkbaar gekruist.

7 Verzameling recensies conferentie over de ouderdom der aarde. Archief van de CVNG, HDCVU, inv. nr. 654, doos 31.

G.J. Sizoo (1965).

peil staan'. Hij waardeerde het wel als eerlijke poging het reformatorisch volksdeel op de hoogte van de moderne natuurwetenschap te brengen, waarbij hij de hoop uitsprak dat de wetenschappelijke waarde van volgende pogingen daartoe zou verbeteren. Er waren twee reacties van wetenschappelijk-theologische zijde. G.C. Berkouwer (GW 6 maart 1953) volstond met een korte aankondiging en de aanbeveling 'zeer geschikt om het gesprek weer op gang te brengen'. Een ontwijkende reactie zonder inhoudelijk commentaar, evenals zijn latere recensie van Levers boek *Creatie en Evolutie*.⁸ F.W. Grosheide bekende in *Belijden en Beleven* (20 maart 1953) dat veel van de inhoud hem boven de pet ging. Niettemin was het hem duidelijk dat het nooit zou lukken de resultaten van de natuurwetenschappen in overeenstemming met het Bijbels scheppingsverhaal te brengen. 'Aan de Schrift mag niet worden getornd', zo waarschuwde Grosheide nog maar eens.

Ondanks het herhaalde ernstige beroep van Sizoo kwam er geen adequate inhoudelijke reactie van theologische zijde. Dit gebeurde evenmin toen W.J.A. Schouten (1953) voor de CNVG een voordracht hield over 'Het gesprek tussen theologie en natuurwetenschap', een gelegenheid waarvoor ook een aantal theologen was uitgenodigd. Schouten refereerde bij die gelegenheid aan het *Memorandum*, dat in 1951 door een vijftal natuuronderzoekers was aan geboden aan de synode van de NHK,

⁸ Zie later in dit hoofdstuk.

en waarin werd opgeroepen tot een open en eerlijke confrontatie met de kerk. Ook van dat *Memorandum* was nadien, althans in het publiek, niets meer vernomen. Schouten hield daarop nogmaals een pleidooi voor de hervatting van het gesprek tussen theologen en natuurfilosofen.⁹ Maar een jaar later kwam er dan toch een voorzichtig vernieuwende gereformeerde theologische visie op het scheppingsverhaal van de oudtestamenticus aan de vU.

2 Nic.H. Ridderbos: een nieuwe kadertheorie (1954)

Zijn theorie over de exegese van de eerste hoofdstukken van Genesis wordt vaak aangeduid als ‘de kadertheorie van Ridderbos’, maar de opzet was veel algemener. Ridderbos presenteerde zijn ideeën voor de eerste maal als referaat voor een wetenschappelijke samenkomst aan de vU (juli 1954) en bewerkte dit vervolgens tot een voordracht voor de CVNG in hetzelfde jaar. Twee jaar later verscheen het nogmaals in verkorte vorm in het gereformeerde maandblad *Bezinning*. In 1963 verscheen tenslotte nog een bewerkte (uitgebreide) tweede druk van het eerste *Referaat* in boekvorm.¹⁰ Deze herdruk gaf weer aanleiding tot een korte polemiek met H.M. Kuitert, waarop we nog nader terugkomen.

Omdat Ridderbos’ eerste referaat bijna tien jaar voorafging aan de ‘grote omslag’ in de GKN en omdat hij in zijn referaat direct verwees naar de CNVG-conferentie over de ouderdom van de aarde wordt zijn initiatief hier en niet in het hoofdstuk over de theologie besproken. We belichten drie elementen uit Ridderbos’ betoog: de relatie van het scheppingsverhaal tot de natuurwetenschappen, de plaats van het scheppingsverhaal in het geheel van de Schrift en tenslotte de ‘kadertheorie’.

De aanleiding tot het houden van zijn referaat vormde in de eerste plaats de vraag of er strijd is tussen Gen. 1 en de resultaten van de natuurwetenschap, aldus Ridderbos. In verband daarmee behandelde hij allereerst de vraag, wat onder de ‘dagen’ van Gen. 1 verstaan moest worden, al is het ‘niet mogelijk, althans weinig bevredigend, deze vraag geïsoleerd te behandelen’. Hij verwees hierbij naar de zojuist besproken conferentie over de ouderdom van de aarde, maar ook naar een serie ar-

9 W.J.A. Schouten, ‘Rondblik. Het memorandum van de Utrechtse kring’, *G&W* 49 (1951) 126-128; Schouten, ‘Het gesprek tussen theologie en natuurwetenschap’, 286-291; P. Clausing e.a., ‘Memorandum in zake de crisis in wereld en Kerk’, *Wending* 14 (1959-1960) 113-120; C.J. Dippel, ‘Natuuronderzoekers dagen de kerk uit’, *Wending* 14 (1959-1960) 121-137. De bundels *Geloof en Natuurwetenschap* (1965 en 1967) onder redactie van C.J. Dippel en J.M. de Jong zijn wel als late vrucht van het *Memorandum* te beschouwen.

10 Nic.H. Ridderbos, *Beschouwingen over Genesis 1. Referaat voor de zevenendertigste wetenschappelijke bijeenkomst op 7 juli 1954* (z.p., z.j. (1954)), verder afgekort als *Referaat*; Nic.H. Ridderbos, ‘Beschouwingen over Genesis 1’, *G&W* 53 (1955) 213-231; Nic.H. Ridderbos, ‘De betekenis van Genesis 1’, *Bezinning* 11 (1956) 76-89; Nic.H. Ridderbos, *Beschouwingen over Genesis 1* (2^e druk, 1963) 23-25. Nicolaas Herman Ridderbos (1910-1981) was van 1950-1975 hoogleraar in de oudtestamentische vakken aan de vU (C. Houtman, ‘Ridderbos, Nicolaas Herman’, *BLGNP* 5 (2001) 428-431) en evenals de later te noemen Herman Nicolaas Ridderbos zoon van de Kamper hoogleraar Jan Ridderbos (hoofdstuk 4).

tikelen in *Wending* en *Polemios* over 'Christelijk geloof en wereldbeeld'.¹¹ In zijn voordracht voor de CVNG lichtte hij deze aanleiding als volgt toe:

dit hoofdstuk [Genesis 1] stelt de lezer voor moeilijke vragen. Het is van belang er de nadruk op te leggen, dat deze moeilijkheden reeds gevoeld werden vóór de moderne ontwikkeling van de natuurwetenschap. De vraag of het wel juist is Gen.1 'letterlijk' op te vatten, is talloze malen gesteld en ontkenkend beantwoord lang vóór de resultaten van de natuurwetenschappen in die richting drongen; om zo te zeggen reeds in de tijd, dat het geocentrisch wereldbeeld nog algemeen werd aanvaard. Maar wel zijn door de ontwikkeling van de natuurwetenschappen de moeilijkheden vergroot.¹²

We volgen nu weer het eerste *Referaat*. Ridderbos gaat daar uit van de bekende stelling dat er tussen het boek der Schrift en het boek der natuur geen tegenstelling kan bestaan. De beide vormen van openbaring zijn echter niet onderling onafhankelijk. Ridderbos beroept zich op de bekende uitspraak van Calvijn:

We kunnen in het boek der natuur alleen lezen, wanneer onze matte ogen geholpen worden door de bril van Gods bijzondere openbaring'. (...) Zo moet m.i. minder juist genoemd worden de voorstelling, dat de interpretatie van de Schrift op dezelfde wijze afhankelijk is van de gegevens, die de natuurwetenschap (c.q. de geschiedeniswetenschap) aan het licht brengt, als de interpretatie van de gegevens der natuurwetenschap (c.q. de geschiedeniswetenschap) afhankelijk is van wat de Schrift openbaart.¹³

Er is dus een duidelijke hiërarchie: kennis ontleend aan de Schrift prevaleert boven kennis ontleend aan de wetenschap. Als de natuurwetenschap ons iets anders over het ontstaan van de wereld leert dan wij gewend waren in Genesis te lezen, bijvoorbeeld dat de aarde al miljoenen jaren bestaat, dient echter wel de vraag te worden gesteld of onze interpretatie van Genesis niet moet worden herzien. Zekere resultaten van de wetenschap mogen wij niet loochenen of negeren. Maar, en hier beroept Ridderbos zich op Abraham Kuyper, wetenschap beoefenen is altijd meer dan het constateren van feiten. De wetenschap tracht de feiten te combineren en daarbij 'oefent de gesteldheid van de onderzoeker grote invloed'.¹⁴

In de tweede herziene druk van zijn referaat uit 1963 (we lopen even vooruit) lichtte Ridderbos de relatie tussen kennis ontleend aan Genesis en kennis ontleend aan de wetenschap nader toe. Wetenschap blijft mensenwerk en is dus feilbaar, bevoegt Ridderbos. Dat geldt zelfs ook voor de wetenschapsbeoefening die zich door Gods Woord wil laten leiden. In het algemeen mogen we echter vertrouwen dat kennis, waartoe het beoefenen van de wetenschap leidt, waarheidsgehalte bezit. En hoe staat het dan met de kennis die wij uit de Bijbel menen te kunnen afleiden? Ook de exegetische van de Schrift is mensenwerk en dus feilbaar, stelt Ridderbos, maar daar-

11 De Wilde, 'Christelijk geloof en wereldbeeld'; themanummer *Wending* 8 (1953/1954) 261-361; *Polemios* (eindredeacteur: G. Puchinger) 8 (1953) nr. 20. Deze discussie valt buiten het bestek van dit proefschrift.

12 Ridderbos, 'Beschouwingen over Genesis 1' [CVNG], 213.

13 Ridderbos, *Referaat*, 11.

14 Ridderbos, *Referaat*, 12.

bij geldt dat de feilbaarheid wordt begrensd door de belofte dat ‘de Heilige Geest de weg zal wijzen tot de volle waarheid’.¹⁵ Een speciale hulp, die de beoefenaar van de natuur- of geschiedeniswetenschap blijkbaar moest ontberen.

Ridderbos was in 1954 de eerste gereformeerde theoloog die het gezag van natuurwetenschappelijke kennis met betrekking tot de ouderdom van de aarde niet alleen erkende, maar daar ook praktische consequenties aan verbond door zich daarop te oriënteren bij de exegese van Genesis. Weliswaar werd dit gezag nadrukkelijk ondergeschikt verklaard aan dat van ‘de theologie (wil men: de Bijbel)’, zoals hij zich even eerder in een nogal ambitieuze gelijkstelling uitdrukte, maar met de langs natuurwetenschappelijke weg verkregen gegevens moest even nadrukkelijk rekening worden gehouden bij de exegese van de Bijbeltekst.¹⁶ Blijkbaar meende hij een harmonieus resultaat te mogen verwachten als de theologie en de andere, profane, wetenschappen goed naar elkaar zouden luisteren, zij het dat aan de theologie daarbij altijd het laatste woord toekwam.

Ridderbos zag de plaats van het scheppingsverhaal binnen het geheel van de Schrift als proloog van de identificatie van Israël als het door God uitverkoren volk. Het verhaal behoort tot de geschiedenis, maar dan wel van een unieke soort, zonder de mens als medespeler of als getuige. Het scheppingsverhaal kan heel goed uit meerdere bronnen zijn samengesteld, maar dan wel voorafgaand aan de afkondiging van de decaloog. Zijn definitieve vormgeving zal het wellicht eerst tijdens de Babylonische ballingschap hebben gekregen. Met deze beweringen nam Ridderbos afstand van de traditionele datering van het ontstaan van het scheppingsverhaal door Abraham Kuyper, Herman Bavinck en G.Ch. Aalders.¹⁷

Wat de kwestie van de ‘dagen’ in Genesis 1 betreft verdedigde Ridderbos de stelling dat de beschrijving in termen van dagen een antropomorf karakter heeft. Hij vond het te eenvoudig om de gewone dagen van 24 uur, zoals wij ze kennen, te vervangen door ongewone dagen van onbepaalde duur, zoals voorgesteld door zijn voorganger G.Ch. Aalders.¹⁸ Eerder moest gedacht worden aan een thematische inkleding, kader of ordening, die niet noodzakelijkerwijs een chronologische volgorde aangaf. Het idee van deze kadertheorie ontleende Ridderbos aan A. Noordtzij.¹⁹ Ook het teruggrijpen van het vierde gebod naar de zeven dagen uit Genesis paste hierbij: de mens was toen gewoon zes dagen te werken en op de zevende te rusten. Daaraan had de schrijver van Genesis de voorstellingswijze ontleend waarmee hij de schepping beschreef en niet omgekeerd. De scheppingshandelingen worden volgens Ridderbos door Genesis niet in chronologische maar in thematische volgorde gepresenteerd en groepsgewijs geordend. Zo valt het ontstaan van het licht, de hemelkoepel, de hemellichamen en de levende

15 Ridderbos, *Beschouwingen over Genesis 1* (2^e druk, 1963) 23-25.

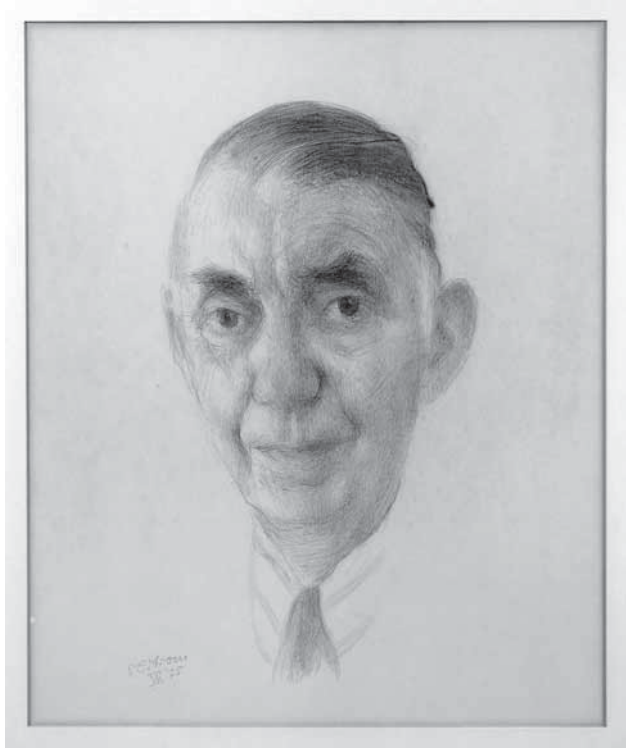
16 Ridderbos, *Referaat*, 11.

17 Ridderbos, *Referaat*, 10, 12, 16.

18 Zie dit proefschrift, hoofdstuk 6.

19 Ridderbos, ‘Beschouwingen over Genesis 1’, 215. Voor A. Noordtzij: zie hoofdstuk 4, Inleiding (oppositie van dissidente theologen) en hoofdstuk 5, §3.1.

N.H. Ridderbos.

organismen op zijn plaats. Onze exegese kan niet om het Copernicaanse wereldbeeld heen, in weerwil van het oud-oosterse wereldbeeld van de Bijbelschrijvers, aldus Ridderbos.²⁰

Dat is een ander geluid over het wereldbeeld dan dat van G.Ch. Aalders en F.W. Grosheide uit 1926. We hebben gezien dat G.Ch. Aalders ook een theorie over de scheppingsdagen had ontwikkeld. Hij beschouwde die namelijk als werkelijke dagen ('licht-continua') van onbepaalde duur, terwijl Ridderbos het hele concept 'dagen' als chronologische aanduiding liet vallen. Voor veel gereformeerden, en met name voor de beoefenaren van de natuurwetenschappen onder hen, betekende Ridderbos' visie een verademing.²¹

Overigens ontkende Ridderbos dat het eerste hoofdstuk van Genesis niets voor de natuurwetenschap te zeggen zou hebben. Met name de boodschap van de ontgoddelijking van de natuur en de superieure positie van de mens tegenover de natuur hebben de natuurwetenschap juist bevrijd in plaats van belemmerd, zo stelde hij. Ook was het volgens hem duidelijk dat Genesis ons leert, mede in combinatie met 'het geheel der Schrift, dat het menselijk geslacht één stamvader heeft'. We

20 Ridderbos, *Referaat*, 16, 23.

21 Leene, 'Wereldbeeld en geschiedenisbeeld', 71. Blijkens de notulen van de vergadering van de CVNG op 24 september 1955, waar Ridderbos zijn voordracht over het eerste hoofdstuk van Genesis hield, was het begin van deze 'verademing' onder de 76 aanwezigen nog bescheiden te noemen (*G&W* 53 (1955) 226-231).

zagen al dat dit ook voor Kuyper en Bavinck een halszaak was in verband met de zondeval van het eerste mensenpaar en Gods genadeaanbod aan hen en daarmee aan de hele mensheid. En ook het verhaal van de uittocht van het volk Israël uit Egypte als geschiedenis bleef voor Ridderbos een onvervreemdbaar onderdeel van de heilsgeschiedenis. Een ouderdom van honderdduizenden jaren van het menselijk geslacht, zoals de natuurwetenschap waarschijnlijk achtte, leek hem moeilijk te rijmen met wat Genesis ons daarover vertelt. Maar de aanwijzingen voor die hoge ouderdom waren naar zijn oordeel wel dermate serieus dat dit probleem nader bestudeerd diende te worden. Verder meende Ridderbos dat het vóórkomen van geologische catastrofes en de dood in het planten- en dierenrijk en zelfs de *struggle for life* wel vóór de zondeval plaatsvonden en dus niet als gevolg daarvan dienden te worden beschouwd. Zij vielen dus, raadselachtig genoeg, onder ‘de goede schepping’.

De historiciteit van het Oude Testament stond voor Ridderbos vast: ‘De Oude testamentische openbaring, en heel de openbaring draagt een historisch karakter. En daarom is het niet mogelijk, de historiciteit van wat de Bijbel verhaalt in twijfel te trekken of te ontkennen, zonder de Bijbelse boodschap te raken’²² Hij gaf overigens toe dat de gereformeerde Schriftbeschouwing zich met haar opvatting van de historiciteit van de Schrift in een isolement plaatste. Geeft het achterwege laten van het roemen van dat isolement al een zekere verlegenheid aan?

Samenvattend: Ridderbos maakte ruimte voor een niet-letterlijke interpretatie van de scheppingsdagen. Hij aanvaardde een ouderdom van het heelal, de aarde en de organische natuur van miljoenen jaren, inclusief geologische catastrofes, biologische dood en *struggle for life*. Voor het menselijk geslacht hield hij rekening met een ouderdom van een half miljoen jaar. Daarnaast liet hij de oude gereformeerde bezwaren tegen de bronnenscheiding vallen.

Maar hij hield vast aan de historiciteit van het gehele Oude Testament en nadrukkelijk ook van het scheppingsverhaal. De exegeese moest luisteren naar wat de natuur- en de geschiedwetenschap te melden hadden en vice versa, met het doel tot een harmonieus begrip van de beide boeken van Schrift en natuur te komen, maar uiteindelijk prevaleerde de kennis die de exegeese uit de Schrift afleidde. Desondanks was Ridderbos de eerste gereformeerde theoloog die een nieuwe visie op het scheppingsverhaal presenteerde omdat de resultaten van de natuurwetenschap daar aanleiding toe gaven en die de beoefenaren van natuur- en geschiedwetenschap serieus nam, en hen niet zoals de kerk in het Interbellum ook in pastorale zin in de kou liet staan.

Naar het oordeel van Van Deursen had van de oudtestamenticus Ridderbos nog wel wat meer doordenking van de problematiek van het scheppingsverhaal mogen

²² Nic.H. Ridderbos, ‘Het Oude Testament en de geschiedenis’, deel I: *GTT* 57 (1957) 112-120; deel II: *GTT* 58 (1958) 1-9. Deze artikelen vormen blijkens de inleiding tot het tweede artikel de bewerking van een referaat voor een conferentie van de Vereniging van predikanten van de GKN op 22 april 1965. Het citaat is afkomstig uit deel II, 5-6.

worden verwacht.²³ Volgens de Kamper oudtestamenticus C. Houtman had Ridderbos echter wel degelijk de impasse in de discussie tussen theologen en natuuronderzoekers doorbroken die was ontstaan door het toedoen van G.Ch. Aalders, ‘ook al was zijn studie onvoldoende vernieuwend om het ijs echt te doen breken’.²⁴ Dan rijst toch wel de vraag aan welk perspectief Houtman hier dacht. Ridderbos heeft wel de vrijmoedigheid genomen om zijn nek uit te steken, hetgeen ‘levendige herinneringen oproep bij degenen die hem destijds lieflijk met deze problemen hebben zien worstelen’.²⁵

In een boekbespreking (1964) naar aanleiding van het verschijnen van de herdruk van Ridderbos’ *Beschouwingen over Genesis 1* stelde H.M. Kuitert dat Ridderbos zijn kaderopvatting onmogelijk alleen op exegetische gronden kon baseren, zoals deze had betoogd. Volgens Kuitert was daar ook een dogmatische visie bij nodig en was die ook impliciet in Ridderbos’ these te vinden. Want wat was er eerst, het hexahemeron of de joodse weekindeling? We laten dit probleem hier rusten omdat het ons voornamelijk te doen is om Kuiterts appreciatie van Ridderbos’ stellingname in 1954: er was toen bepaald enige moed voor nodig geweest om deze dingen aan de orde te stellen, en hij wilde dan ook geen afbreuk doen aan ‘de baanbrekende werking van prof. Ridderbos’ kaderopvatting’.²⁶

3 J. Lever: *Creatie en Evolutie*, van krammen tot loven

De ontwikkelingen rondom het thema ouderdom van de aarde hadden zich, in de woorden van Van Deursen ‘in de periferie van de natuurwetenschap’ afgespeeld en waren wellicht daardoor niet echt ‘geland’ in de beleving van de gereformeerde achterban.²⁷ Met de publicaties van de bioloog J. Lever zou dat veranderen, want nu kwam ook de levende natuur en de oorsprong van de mens in het geding. Vissers opinie dat met Levers boek *Creatie en Evolutie* uit 1956 een doorbraak in het debat over schepping en evolutie in gereformeerde kring

J. Lever.

23 Van Deursen, *Hoeksteen*, 209; *Interview* (21 september 2006).

24 Houtman, ‘Ridderbos, Nicolaas Herman’.

25 Leene, ‘Wereldbeeld en geschiedenisbeeld’, 71.

26 H.M. Kuitert, ‘Boekbespreking’, *GTT* 64 (1964) 49-53; Ridderbos’ weerwoord is te vinden in: Nic.H. Ridderbos, ‘De hermeneutische cirkel (Bijdrage tot de discussie over Genesis 1)’, *GTT* 64 (1964) 175-180.

27 Van Deursen, *Interview* (21 september 2006).

J. Lever bij verlening ere-doctoraat vu aan Martin Luther King 1965.

werd veroorzaakt en dat Lever daarom als sleutelfiguur in dat debat kan worden beschouwd is dan ook niet overdreven.²⁸

Jan Lever werd in 1922 in Groningen geboren.²⁹ Al tijdens zijn HBS-tijd in Den Helder werd hij gegrepen door het thema van de evolutie na het lezen van een populairwetenschappelijk boek van Wilhelm Bölsche (1861-1939) uit de plaatselijke bibliotheek.³⁰ Tijdens zijn studie biologie in Utrecht schreef hij een sterk wijsgerig georiënteerde scriptie over het soortbegrip.³¹ Hij stuurde hij die scriptie ook ter beoordeling toe aan H. Dooyeweerd, hoogleraar wijsbegeerte aan de VU en één van de grondleggers van de ‘calvinistische wijsbegeerte’ of ‘wijsbegeerte der wetsidee’.³² Dit resulteerde in een drietal later te bespreken artikelen (1948-1950) over de biologische en wijsgerige geschiedenis van het soortbegrip.³³ Later zou Lever zich van de ‘wijsbegeerte der wetsidee’ distantieren omdat de protagonisten daarvan geen plaats zagen voor evolutie.³⁴

Hoewel deze artikelenreeks zich volgens Dooyeweerd leende voor bewerking tot een proefschrift gaf Lever daarvoor de voorkeur aan een experimenteel onderwerp, waarop hij in 1950 promoveerde hij bij Chr.P. Raven te Utrecht.³⁵ Nog in het zelfde jaar werd Lever aan de VU benoemd tot lector in de zoölogie en twee jaar la-

28 Visser, ‘Dutch Calvinists and darwinism’, 293, 308. Zo oordeelt ook R. Vermij, ‘Science and belief in Dutch history’, in: K. van Berkel, A. van Helden en L. Palm eds., *A History of science in the Netherlands. Survey, themes and reference* (Leiden, Boston en Keulen 1999) 332-347, aldaar 345.

29 J. Lever, *Mijn maatschappelijk betrokken ouders Albert Lever en Lydia Adriana Brouwer* (Leiden 2007) 50-55; J. Lever, *Interview* (29 april 2005).

30 Voor Wilhelm Bölsche: zie Van der Heide, *Darwin en de strijd om de beschaving in Nederland*, 207-209.

31 J. Lever, *Rondom het soortbegrip*. (Ongepubliceerde scriptie, Zeist 1945; in: Archief Prof. Dr J. Lever, doos 30).

32 H. Dooyeweerd, *A new critique of theoretical thought* (Amsterdam 1953-1958).

33 J. Lever, in samenwerking met H. Dooyeweerd, ‘Rondom het biologisch soortbegrip’, *Philosophia Reformata* 13 (1948) 119-138; 14 (1949) 6-32; 15 (1950) 1-23.

34 Lever, *Interview* (29 april 2005); zie ook p. 227.

35 J. Lever, *Onderzoekingen betreffende de schildklierstructuur* (Utrecht 1950).

ter tot hoogleraar. Daar bouwde hij de afdeling biologie van de grond af op. Naast zijn vele publicaties op vakgebied begaf hij zich ook in andere genres, bijvoorbeeld reisverhalen, een boekje over zijn familie en een over de bomen in zijn woonplaats, Amsterdam-Zuid.³⁶

De ontwikkeling van Levers ideeën over evolutie, die een diepgaande invloed op het gereformeerde denken over evolutie gehad hebben en nog hebben, is stap voor stap te volgen aan de hand van een serie voordrachten en artikelen in de jaren 1950 tot 1965 en zijn boek *Creatie en Evolutie* uit 1956. Tot ongeveer 1960 liet hij zich leiden door Kuypers idee van de twee kennisrijken, dat van de openbaring en dat van de aan haar ondergeschikte natuurwetenschap. Na 1960 kwam daarin verandering en koos hij voor een nevenschikt verband van twee rijken zonder hiërarchische relatie. Levers publicaties over evolutie bespreek ik dan ook in drie opeenvolgende gedeelten: de artikelen uit de jaren 1948-1955, zijn boek *Creatie en Evolutie* uit 1956 en de latere artikelen uit de periode 1956-1965.

3.1 Publicaties van 1948 tot 1955

In zijn zojuist genoemde artikelen ‘rondom het soortbegrip’ deed Lever samen met de filosoof H. Dooyeweerd een poging afstand te nemen van de soortconstantie zonder genoodzaakt te zijn een ‘mechanistische’ afstamming aan te nemen. De conclusie luidde dat geaccepteerd moest worden dat de soorten niet constant zijn. Door diverse uitwendige oorzaken zijn variaties mogelijk, die hier worden aangeduid als ‘mikro-evolutie’. Nooit worden daarbij echter de grenzen van de ‘typen’ overschreden, zo stellen de auteurs. Het begrip ‘typen’ is ontleend aan de idealistische morfologie, die al door Goethe werd gepropageerd en die uitgaat van een opklimmende serie bouwplannen of modellen voor genetisch niet met elkaar verbonden groepen van organismen, verenigd in de *scala naturae*. Lever betitelt de ‘typen’ hier als idealistische ‘essentiële biotische structuren’. Een geleidelijke ontwikkeling hiervan zou in strijd zijn met het scheppingsverhaal van Genesis, want, zo stellen de auteurs, de natuur is voor het ontstaan van nieuwe structuren absoluut afhankelijk van het scheppende Woord van God.³⁷ De beperkte soortveranderingen zijn alleen mogelijk binnen de bij de schepping door God bepaalde structurele grenzen. We komen hierop terug bij de bespreking van Dooyeweerds kritiek op Levers boek *Creatie en Evolutie* (1956).

Dezelfde gedachte over de soortconstantie sprak Lever uit in zijn openbare les ter gelegenheid van zijn aantreden als lector aan de VU in 1950.³⁸ Maar hij vond dat de gereformeerden de uitdaging van de moderne biologie wel onder ogen moesten zien. In een artikel over de Russische bioloog Lysenko stelde hij dat het be-

³⁶ J. Lever, *Bomengids van Amsterdam-Zuid* (Amsterdam 2002); J. Lever, *Feniks en broedmachine* (Amsterdam 2003); Lever, *Mijn maatschappelijk betrokken ouders Albert Lever en Lydia Adriana Brouwer*.

³⁷ Lever, ‘Rondom het biologisch soortbegrip’ III, 14-17.

³⁸ J. Lever, *Het soortbegrip en de levende structuren. Openbare les bij de aanvaarding van het lectoraat in de morfologie aan de Vrije Universiteit te Amsterdam op 10 november 1950* (z.p., z.j.) 17.

schamend was dat het christendom zich uit de biologie had teruggetrokken.³⁹ ‘De christen-bioloog zal in elk geval empirisch te werk moeten gaan, zo vervolgde hij, maar zich voor wat betreft de typisch religieuze oorsprongsvraag laten leiden door Genesis: God schiep in afzonderlijke scheppingsdaden, God schiep systematische groepen (vogels, vissen enz.) en God schiep structuren (‘naar hun aard’). Lever hield hier dus vast aan daden van God in de historie. Evenals Nic.H. Ridderbos stelde hij zich wel ruimhartig op het standpunt, dat ‘wanneer de natuur ons iets duidelijk leert dat tegen een bepaalde interpretatie van de Bijbel ingaat, deze interpretatie verkeerd is geweest’.⁴⁰ Maar dat was hier naar zijn mening blijkbaar nog niet aan de orde.

In zijn oratie ‘Het creationisme’ (1952) werkte Lever de taak van de christen-bioloog verder uit als de ontwikkeling van een fundamenteel Christelijke met de vakwetenschap gecorreleerde gedachtengang met betrekking tot het vraagstuk van het ontstaan der levende organismen. Deze duidde hij aan met de term ‘creationisme’.⁴¹ Later zou hij deze term laten vallen omdat die verwarring gaf met het Amerikaanse begrip creationisme, dat een andere betekenis heeft.⁴² Met een verwijzing naar de twee bronnen van kennis, het boek der natuur en het boek der schriftuur, beklemtoonde Lever dat de werkelijkheid die de natuurwetenschap waarneemt niet minder dan Gods woord een openbaringskarakter heeft. Uit nieuwe kennis kan de noodzaak volgen om oude christelijke opvattingen over de natuur te herzien. Wie niet in een persoonlijke God gelooft, moet zijn toevlucht wel nemen tot een algemene evolutie-hypothese. Wie wel in een persoonlijke God gelooft, heeft zuiver wetenschappelijk rekening te houden met een goddelijk scheppen en leiden van, en ingrijpen in de door Hem ingestelde natuurwetten.⁴³ Ook hier is er dus sprake van twee communicerende kennisrijken, die in elkaars verlengde liggen, onder suprematie van de kennis verkregen door openbaring. Ook in zijn voordracht over de ‘typenafleidbaarheid’ (1950, gepubliceerd in 1952) somde Lever biologische argumenten op voor een intermitterend, groepsgewijs ontstaan der levende organismen in overeenstemming met het scheppingsverhaal van Genesis. Nogmaals riep hij op tot de opbouw van een eigen christelijke biologische denkwijze.⁴⁴

Lever populariseerde deze gedachten later in een serie van zes artikelen voor *Trouw* (1954) onder de titel ‘Het Creationisme’.⁴⁵ Hij begint met het aan de orde stellen van de noodzaak voor de christelijke wetenschap om zich intensief in het

39 Lever, ‘Geloof en wetenschap bij Lysenko’, 179; vgl. de cijfermatige overzichten in hoofdstuk 3 en 6.

40 Lever, ‘Geloof en wetenschap bij Lysenko’, 181-182.

41 J. Lever, *Het creationisme. Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van hoogleraar aan de Vrije Universiteit te Amsterdam op 22 september 1952* (Wageningen z.j.) 5.

42 Lever, *Interview* (29 april 2005); vgl. H. Dooyeweerd, ‘Schepping en evolutie’, *Philosophia Reformata* 24 (1959) 113-159, aldaar 120.

43 Lever, *Het creationisme*, 18.

44 J. Lever, ‘Het vraagstuk der typenafleidbaarheid tegen de achtergrond van de geschiedenis van de evolutietheorie (Voordracht gehouden op 13 mei 1950 te Utrecht)’, *G&W* 50 (1952) 13-27, aldaar 26-27.

45 J. Lever, *Het creationisme* 1-vi, bestemd voor publicatie in *Trouw* (1952), Archief Prof. Dr J. Lever, map 56; Bak, *Een ‘meneer’ van een krant*, 228-232.

probleem van schepping en evolutie te verdiepen want ‘er zijn honderden mensen uit onze kringen die als gevolg hiervan vervreemd zijn van de Kerk en naar menselijke redenering juist hierdoor hun geloof hebben verloren’. Een niet mis te verstane waarschuwing! Hij stelt ook hier het ‘creationisme’ tegenover het ‘evolutionisme’. Dat laatste is een ‘uitloper’ van het materialisme in de biologie en wat wij nodig hebben is een christelijke uitloper: de ontwikkeling van de natuur is geen planloos automatisme maar gevolg van Gods ingrijpen in de natuurprocessen, lang geleden maar ook nog in onze tijd. God schiep het leven en de daarvoor noodzakelijke voorwaarden, zoals chemische elementen. Vervolgens schiep hij telkens nieuwe hoofdgroepen (de *phyla*, zoals week- en holtedieren, gewervelden). Binnen de *phyla* zou eventueel een evolutieproces hebben kunnen plaatsgevonden volgens een door God bepaald plan. Aangezien een toevallige verandering op deze schaal zeer onwaarschijnlijk is en overgangsvormen ontbreken is ook voor deze sprongveranderingen waarschijnlijk telkens een ingreep van God nodig geweest.

De zin van de ontwikkeling van de planten- en dierenwereld is buiten zichzelf gericht op zijn maker. Taak van de christelijke wetenschap is niet de vermeerdering van kennis op zichzelf, maar om door haar kennis God meer te kunnen verheerlijken.

Het succes van Darwins evolutietheorie schreef Lever toe aan het feit dat diens theorie, met de vele gaten en open einden die zij bevatte, door zijn navolgers gemakkelijk omgebouwd kon worden tot een nieuwe religie. De Franse revolutie, de moderne theologie en het evolutionisme zag hij in Kuypers antirevolutionaire voetspoor als drie gelijkwaardige resultaten van eenzelfde afkeer van de Bijbel als Gods Woordopenbaring.⁴⁶ Ongelukkigerwijze richtte het verzet van de orthodox-protestantse kerken zich vooral op grond van een letterlijke interpretatie van het scheppingsverhaal uit Genesis tegen Darwins idee van de soortverandering, nu juist het enige punt waarop Darwin volkomen gelijk had, aldus Lever.⁴⁷ Genesis heeft een veel diepere, voor alle tijden geldende wetenschappelijke, en dus ook natuurwetenschappelijke betekenis. Weer riep hij op tot een ‘eigen fundamenteel christelijke, de feiten accepterende, visie op deze problemen’.⁴⁸

Lever's publicaties werden tot zo ver gekenmerkt door het geloof in een schepping van de natuur door middel van een reeks afzonderlijk te herkennen goddelijke ingrepen, een opvatting die in overeenstemming is met de ‘eenvoudig-historische’ interpretatie van het scheppingsverhaal. Ten aanzien van de soortconstantie nam hij een genuanceerd standpunt in door onderscheid te maken tussen soorten en

46 J. Lever, ‘Charles Robert Darwin (12 februari 1809-19 april 1882)’, *G&W* 51 (1953) 67-91, aldaar 82, 84.

47 Zeer expliciet bijvoorbeeld bij W. Geesink (1907): ‘De soort, de eigen aard, is naar Christelijke natuurbeschouwing een ordinantie Gods, door Hem in Zijn schepping gelegd en door Zijn voorzienigheid onderhouden.’ In verband met ‘technische’ problemen met betrekking tot het soortbegrip maakt Geesink nog een onderscheid tussen de soort ‘als Goddelijke idee’ en het ‘zwevend soortbegrip van den mensch’ (*VHO* 1, 304, 307).

48 Lever, ‘Charles Robert Darwin’, 89.

typen, waarbij hij deze laatste als onveranderlijk en gepraefformeerd beschouwde.

In een kort artikel in *Polemios* (1954) betoogde Lever dat Genesis ons leert dat er geen absoluut autonome natuurwetten zijn, dat alle organismen van God hun aard gekregen hebben, ook hun genen. De schepping had een doel, namelijk de mens, en is gesloten, dat wil zeggen dat er na ons geen hoger organisme meer zal komen. God heeft al deze processen van ogenblik tot ogenblik in zijn hand gehouden.⁴⁹ Kennelijk doelt hij ook hier op een volledig door God planmatig geleide theïstische evolutie na de praeformatie van de typen.

Het ontstaan van de mens stelde Lever voor het eerst in een interfacultair college in 1954 aan de orde.⁵⁰ Na een betoog over de verwantschap tussen mensen, mensapen en apen stelde hij vast dat er geen directe afstammingslijn is te reconstrueren. De mens in zijn huidige vorm bestaat al minstens 100.000 jaar en mensachtigen al minstens 500.000 jaar. Een scherp onderscheid tussen mens en dier is op paleontologische gronden niet vast te stellen. Het verschil zit dan ook niet in het lichamelijke. De oorsprong van het typisch menselijke is Gods schepping van de mens naar zijn beeld, al was het uit een aap. Evolutie, of het autonome ontstaan van de gehele mens uit een dier is voor ons onaanvaardbaar, meent Lever. Hier valt ook weer de term creationisme. Een ingreep van God was nodig voor het ontstaan van leven uit levenloze materie en voor het ontstaan van de mens uit een dier.⁵¹

Hier werden dus nieuwe standpunten ontwikkeld. Niet alleen de aarde maar ook de mens werd veel ouder geacht dan in de traditionele gereformeerde visie. Zelfs het ontstaan van de mens uit een aapachtige voorouder behoorde volgens Lever tot de mogelijkheden, zij het niet zonder een extra goddelijke scheppingsdaad. In dit opzicht is er een duidelijke overeenkomst met de gedachten van F.J.J. Buytendijk.⁵²

In verband met de vraag naar de relatie tussen geloof en wetenschap beriep Lever zich op de Heidelbergse Catechismus (Zondag 7): 'Een waar geloof is (...) een stellig weten of kennis, waardoor ik alles voor waarachtig houd dat God ons in zijn Woord geopenbaard heeft'. En hij vervolgt: 'En hoewel dit "weten" van een andere aard is dan dat wat de biologie langs waarnemende en experimentele weg verkrijgt, is het, in de gevallen dat beide vormen van "weten" zich op dezelfde werkelijkheid betrekken, voor een christen dus "wetenschappelijk" om op de problematiek het volle licht van de Bijbel te laten vallen'.⁵³

Het veelvuldig gebruik van aanhalingstekens in deze zin duidt er op dat het woord 'wetenschappelijk' hier in twee betekenissen wordt gebruikt, namelijk de natuurwetenschappelijke (weten op grond van zintuiglijke waarneming) en die van

49 J. Lever, 'Geroofde vreugde en verdwenen troost?', *Polemios* 8 (1954) nr. 20, 143-144. Dit artikel was een reactie op: J. Segaar, 'Brief aan een Delftse student', *Wending* 8 (1953/1954) 388-405.

50 J. Lever, 'De mens in de biologie', *G&W* 52 (1954) 77-100.

51 Lever, 'De mens in de biologie', 89-90. Vgl. Abraham Kuyper (hoofdstuk 1).

52 Voor F.J.J. Buytendijk: zie hoofdstuk 6. Lever heeft geen commentaar gegeven op de ideeën van Buytendijk.

53 Lever, 'De mens in de biologie', 90.

de catechismus (weten door goddelijke openbaring). Lever probeerde twee soorten weten te ‘krammen’ of te ‘rijmen’, die niet te krammen of te rijmen zijn. Dat zou hem bij een volgend artikel nog meer problemen opleveren.

In ‘De oorsprong van de mens’ (1955) ging hij weer een stap verder. Nadat hij de belangrijkste paleontologische en archeologische vondsten met betrekking tot de oudste mensachtigen had behandeld, ondernam hij een poging tot ‘correlatie’ van deze onderzoeksresultaten met het scheppingsverhaal. Eerst nam hij afstand van de letterlijke opvatting van dagen van 24 uur, de gelijkstelling van ‘aard’ en soort, en die van ‘aarde’ en aardbol zoals wij die kennen. De Bijbel spreekt immers niet in natuurwetenschappelijke termen uit de moderne tijd: ‘de Bijbel geeft ons de hoogtepunten, de wetenschap soms de lijnen daartussen’. Tot die geopenbaarde hoogtepunten, die er kennelijk meer toe doen dan hetgeen de wetenschap ons kan leren, behoort de schepping van de goede mens, het paradijs, de zondeval en de zondvloed. We kunnen niet alleen geen exact-natuurwetenschappelijke kennis aan de Bijbel ontleen, maar ook geen exact-historische: ‘we kunnen Bijbel en natuurwetenschap dus niet rijmen, maar wel kunnen beide samen één gedicht vormen’.⁵⁴

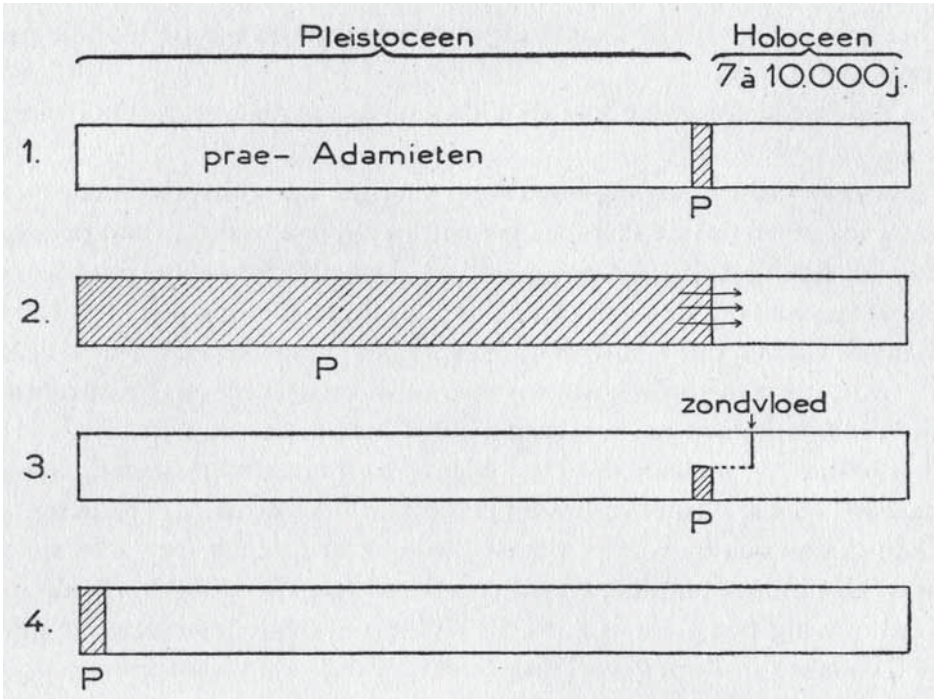
Lever week hier voor het eerst af van het klassieke concordisme: er lag blijkbaar toch een kloof tussen de schijnbaar zo naadloos op elkaar aansluitende kennisrijken van natuur en openbaring. Was dit geen verdoezeling van scherpe tegenstellingen met onscherpe terminologie? En komen we met gedichten niet in een literair in plaats van in een theologisch of natuurwetenschappelijk genre? Niettemin ging Lever een poging ondernemen om schepping, paradijs, zondeval en zondvloed in een historische tijdschaal te plaatsen. Hiertoe presenteerde hij vier ‘speculatieve’ modellen. Zonder dat hij verwees naar de orthodoxen uit de tweede helft van de negentiende eeuw komen hun ‘oplossingen’, zoals de tijdperken in plaats van de dagen en de ‘gap-theorie’, ook hier weer aan bod, wat misschien ook weer niet zo vreemd is omdat de mogelijkheden van het concordisme logischerwijze gelimiteerd zijn. Lever achtte een schepping van de mens uit een levend dier niet in strijd met Genesis, maar hield vast aan de aparte schepping van de mens en aan Gods planmatige schepping en leiding van de ontwikkeling van de natuur.

3.2 *Creatie en Evolutie* (1956)

In 1956 vatte Lever zijn visie op de evolutietheorie samen in het eerder genoemde boek *Creatie en Evolutie*. Het was vooral voor de gereformeerde achterban bestemd en trok veel aandacht. Een jaar later volgde een tweede druk en in 1958 verscheen een Engelse vertaling.⁵⁵ De ontvangst in eigen kring was nogal aarzelend: Levers ideeën over de ouderdom van de aarde, zijn niet-letterlijke opvatting van de

⁵⁴ J. Lever, ‘De oorsprong van de mens’, *G&W* 53 (1955) 133-167, aldaar 154-155.

⁵⁵ J. Lever, ‘Schepping en evolutie; een zwerftocht door de literatuur’, in: C. Dekker, R. Meester en R. van Woudenberg red., *En God beschikte een worm* (Kampen 2006) 117-155, aldaar 141.

Paradijs-scenario's.

Toelichting:

Pleistocene: geologische periode die de laatste 500.000 jaar omvat.

De figuur bevat vier mogelijke scenario's voor de historische datering van het paradijs, in een poging het Genesis-verhaal in overeenstemming te brengen met palaeontologische gegevens:

1. Het 'fundamentalistische' scenario: het paradijsverhaal dateert ongeveer 7 à 10 duizend jaar geleden. Oudere vondsten van mensachtigen zijn als 'prae-adamieten' te beschouwen.
2. De paradijstijd valt samen met het Pleistocene. Alle mensachtigen leefden in het paradijs. De huidige mens ontstond daar pas 7 à 10 duizend jaar geleden.
3. De mensheid bestaat al gedurende het gehele Pleistocene. Adam en Eva werden ongeveer 7.000 jaar geleden geschapen en in het paradijs gebracht. Alle huidige mensen stammen van hen af doordat alle andere mensen bij de zondvloed om het leven zijn gekomen.
4. Het paradijs wordt gedateerd aan het begin van het Pleistocene.

(Lever, *Creatie en Evolutie*, 144-150; afbeelding op p. 145).

begrippen ‘dag’ (geen dag van 24 uur), ‘naar zijn aard’ (niet hetzelfde als ‘soort’), en ‘aarde’ (niet hetzelfde als de planeet ‘aarde’), de transformatie van de soorten en het ontstaan van de mens uit het dierenrijk stuitten op veel weerstand. Lever trok met spreekbeurten het hele land door om te proberen de gereformeerden te overtuigen van de noodzaak van een nieuw beeld van het ontstaan van de levende natuur en van de mens.

In het eerste hoofdstuk van *Creatie en Evolutie* betoogt de schrijver naar oud voorbeeld dat er geen strijd tussen wetenschap en Bijbelse openbaring kan bestaan. De Bijbel geeft informatie over oorsprong en zin van de geschiedenis, die wij uit onszelf niet kunnen vinden. Natuurwetenschappelijke gegevens die wij zelf kunnen vinden, verschaft de Bijbel ons niet. Deze geopenbaarde werkelijkheden hebben in concreto geen raakvlak met ons onderzoek, aldus Lever. Maar, en nu komt de moeilijkheid, deze werkelijkheden spelen wel door onze concrete werkelijkheid heen en ‘dit geeft de mogelijkheid van raakvlakken.’⁵⁶

Hier wringt opnieuw de schoen: zijn er nu wel of geen raakvlakken? Het probleem is ook hier gelegen in het dubbelzinnig gebruik van het begrip ‘kennis’. Lever gebruikt dit woord in de eerste plaats in de zin van: kennis van de natuur, verkregen door middel van zintuiglijke waarneming, geverifieerd door experimentele methoden en gevormd tot theorie. Daarnaast gebruikt hij het woord ‘kennis’ in de reeds vermelde zin van de Heidelbergse Catechismus: ‘het geloof is een stellig weten of kennis, waardoor ik alles voor waarachtig houd, dat ons God in zijn Woord geopenbaard heeft’. Het vermengen van deze beide kennisbegrippen wanneer kennis van de natuur wordt bedoeld leidde onvermijdelijk tot de zojuist genoemde moeilijkheden.

In het laatste hoofdstuk komt Lever tot de conclusie dat de christen ‘princiëel geen bezwaar hoeft te hebben tegen de generale hypothese van een genetische continuïteit van alle levende organismen, de mens niet uitgesloten’.⁵⁷ Voor het ontstaan van het leven ziet hij het ‘creationisme’ uiteindelijk als meest waarschijnlijke mogelijkheid: een schepping ‘in den beginne’, gevolgd door een planmatige ontwikkeling onder Gods voortdurende leiding.⁵⁸ Dat deze leiding een ingrijpen van God in de natuurwetten inhoudt, zoals hij eerder had betoogd, wijst hij hier als supranaturalisme van de hand.⁵⁹

Hetzelfde doet hij in een bespreking van het evolutionisme in de *Christelijke Encyclopedie* (1957).⁶⁰ In plaats daarvan presenteert hij een visie op het wonder, die in de jaren 1939-1944 was ontwikkeld door de gereformeerde bioloog J.H. Diemer, die sterk leunde op de eerder genoemde ‘wijsbegeerte der wetsidee’. Diemer zette in bij Augustinus, die meende dat alle dingen in den beginne door God geschapen zijn, deels als de zichtbare werkelijkheid, en overigens in de vorm van kiemen en

⁵⁶ Lever, *Creatie en Evolutie*, 15.

⁵⁷ Lever, *Creatie en Evolutie*, 169, 184.

⁵⁸ Lever, *Het Creationisme*, 18; Lever, *Creatie en Evolutie*, 45, 182.

⁵⁹ Lever, *Creatie en Evolutie*, 175.

⁶⁰ J. Lever, ‘Evolutionisme’, in: F.W. Grosheide en G.P. van Itterzon ed., *Christelijke encyclopedie* (2^e druk, Kampen 1957) II, 687-688.

oorzaken, potenties die zich later in de tijd konden ontplooiën. Hierin besloten liggen ook voor ons opvallende gebeurtenissen, die wij wonderen noemen. Naast (en niet: na) het wonder van de schepping kent hij dus het wonder van de onderhouding (of voorzienigheid) en tenslotte het grootste van al: de herschepping door de komst van Christus.⁶¹ In deze gedachtengang worden de gaten in de kennis van de ontwikkelingsgeschiedenis dus gevuld door deze terug te brengen binnen het ene wonder van de creatie. Lever nam dit denkbeeld over in zijn lemma in de *Christelijke Encyclopedie*.

3.3 De receptie van *Creatie en Evolutie*

Hoe waren nu de reacties op *Creatie en Evolutie*? In Levers archief bleken zich enkele tientallen documenten te bevinden die als reactie op zijn boek kunnen gelden. Daaronder zijn er vier van natuurgeleerden en vijf van universitair werkzame theologen. De overige zijn afkomstig uit de kerkelijke pers, waaronder enkele recensies en vele korte aankondigingen.⁶²

Levers opleider, de Utrechtse hoogleraar Chr.P. Raven, schreef aan Lever: ‘een voortreffelijk boek en een moedige boek, waarmede je in je eigen kring wel enige weerstanden zult hebben opgeroepen. Hoewel ik in het levensbeschouwelijk aspect (...) niet met je mee kan gaan, moet ik zeggen (...) dat niemand je op wetenschappelijke gronden het recht kan ontzeggen er zo over te denken als jij doet’.⁶³ De Leidse botanicus H.J. Lam stelde in een recensie: door de scheiding van wetenschap en geloof is Lever er in geslaagd het vertrouwen te wekken van zijn niet-religieuze vakgenoten en hen te doen begrijpen dat men een waarlijk gelovig christen kan zijn en toch wetenschappelijk onbevooroordeeld. Ook Lam vreesde dat het boek in orthodoxe kringen wel op pijnlijke weerstand zou kunnen stuiten. Lever had naar zijn mening ‘met dit moedige boek niet alleen zijn geloof en zijn Universiteit, maar ook de wetenschappelijke wereld een dienst bewezen’.⁶⁴

Een volstrekt afwijzende reactie kwam van onze oude bekende uit het vooroorlogse debat tussen natuurgeleerden en theologen, de natuurkundige W.J.A. Schouten.⁶⁵ Hij was van mening dat Lever veel te gemakkelijk afstand had gedaan van de soortconstantie. De gedachte dat de mens ‘van de één of andere aap’ zou afstammen paste zijns inziens niet bij de Bijbelbeschouwing zoals die tot dusver bij de gereformeerde gezindte was aangetroffen. Noch de ‘incomplete evolutietheorie’, noch de letterlijke interpretatie van Genesis hadden tot een bevredigende voorstelling geleid. De spanning tussen beide werelden duurde onverminderd voort. We zijn dus met Levers uiteenzettingen niets opgeschoten, meende Schouten. Hij

61 Lever, *Creatie en Evolutie*, 174-184.

62 Enkele artikelen uit geestverwante kring in de Verenigde Staten en Zuid-Afrika zijn daarbij buiten beschouwing gelaten.

63 Chr. Raven aan J. Lever, 12 maart 1957 (Archief Prof. Dr J. Lever, inv. nr. 415, doos 10, map 53).

64 H.J. Lam, ‘J. Lever. *Creatie en Evolutie*’, *Vakblad voor biologen* (juni 1957).

65 W.J.A. Schouten, ‘Boekbespreking’, *G&W* 55 (1957) 85-87.

stond kennelijk nog net zo afwijzend tegenover de evolutietheorie stond als in zijn monografie uit 1935.⁶⁶

De vu-hoogleraar H.R. Woltjer (natuurkunde, in het bijzonder thermodynamica) vond Levers boek 'moedig en eerlijk, (...) om oprecht dankbaar voor te zijn'.⁶⁷ Toch was hij niet overtuigd door Levers aanpak van het probleem van het op één lijn brengen van de gegevens van de natuurwetenschap en die van Genesis door uit te gaan van het wonder van de openbaring dat zich telkens in de geschiedenis herhaalt. Het begrip 'wonder' wordt zozeer opgerekt dat een 'verflauwing der grenzen' tussen alledaagse wonderen als de geboorte van een kind en niet-alledaagse, zoals de opwekking van Lazarus, ontstaat. Ook zag hij nog problemen bij de exegese van het Genesisverhaal, in het bijzonder bij de uitleg van de volgorde van de scheppingsdagen. Liever zag hij gevraagd naar de Goddelijke bedoeling van deze volgorde, rekening houdende met het Bijbels wereldbeeld, zoals voorgesteld door W.J.A. Schouten. 'En dan blijft interpretatie, zoals het hele leven, een hachelijke zaak. Als Gods Geest ons niet leidt, verdwalen we.' Door dit beroep op de leiding van de Geest bij het begrijpen van de tekst deed Woltjer zijn verwantschap met de gedachtenwereld van Geelkerken blijken. Opmerkelijk is verder dat Woltjer Levers afwijzing prijst van de mening dat het natuurwetenschappelijk onderzoek en het Genesisverhaal geheel los van elkaar staan, omdat 'Genesis is gegoten in een vorm die geen feitelijk-reële betekenis toekomt'. Enkele jaren later bleek Lever namelijk, zoals we nog zullen zien, een heel eind in die richting te zijn opgeschoven.

Verder waren er dan toch enkele reacties van theologen. G.C. Berkouwer, dogmaticus aan de vu, prees Lever in het dagblad *Trouw* vanwege 'de eerlijkheid waarmee hij deze vragen aan de orde stelt' en om zijn verwerping van zowel fundamentalisme als supranaturalisme. Maar het boek riep toch vooral vragen op over aard en doel van de openbaring enerzijds en de natuurwetenschap anderzijds, aldus Berkouwer. Hij verwees naar de tekst uit Prediker 3:11 die ook aan het begin van Levers boek staat: 'Alles heeft Hij voortreffelijk gemaakt op Zijn tijd (...) zonder dat de mens van het werk dat God doet van het begin tot het einde, iets kan ontdekken'. Dat zou dus kunnen betekenen dat de spanning tussen openbaring en natuurwetenschap principieel onoplosbaar is. Elkaar eerlijk bevragen en ons verwonderen, dat was wat er overbleef.⁶⁸ Berkouwer nam de uitdaging dus niet aan. Hij veroordeelde Levers opvattingen niet, maar hij deed evenmin een poging deze te doen aansluiten op de gereformeerde theologie.⁶⁹ Van Keulen waardeert Berkouwers houding ten

66 Schouten, *Evolutie*; vgl. bespreking in hoofdstuk 6 van dit proefschrift; W.J.A. Schouten, 'Het Christelijk geloof en de evolutieleer', *Horizon* 9 (1946) 251-258.

67 H.R. Woltjer, 'Creatie en Evolutie', *Bezinning* 12 (1957) 7-15. Woltjer was in 1929 één van de kandidaten voor het hoogleraarschap natuurkunde aan de vu geweest, maar hij had bedankt omdat hij zich niet wilde conformeren aan de besluiten van de synode van Assen en Geelkerken was gevolgd naar het Hersteld Verband. In 1948 was hij alsnog benoemd (zie: Flipse, 'Hier leert de natuur ons zelf den weg', 140-141).

68 G.C. Berkouwer, 'Creatie en Evolutie', *Trouw* (15 december 1956).

69 Zie ook de bespreking van Berkouwers commentaar in *Trouw* door Van Keulen, *Bijbel en dogmatiek*, 416-422.

opzichte van Lever met de woorden ‘Berkouwer takes Lever under his wing’ dan ook te veel als aanmoediging.⁷⁰ Lever was trouwens al erg ingenomen met het feit dat Berkouwer zich niet in negatieve zin over zijn werk had uitgesproken.⁷¹

Volgens de oudtestamenticus Nic.H. Ridderbos (1957) kon Lever, met het oog op de verhouding tussen Bijbel en wetenschap, terecht constateren dat er bij een juiste interpretatie van wat de Bijbel zegt van een conflict geen sprake is.⁷² In de tweede herziene druk van zijn boekje *Beschouwingen over Genesis 1* merkte Ridderbos later (1963) naar aanleiding van *Creatie en Evolutie* op dat de schepping van de mens via een dier op grond van de tekst van Genesis 1 niet kan worden uitgesloten: het is God die aan de mens zijn bijzondere plaats in de schepping gegeven heeft, maar Genesis doet geen uitspraak over de wijze waarop de mens is ontstaan.⁷³ Ridderbos onderscheidde Levers concept van de schepping van de ‘theïstische evolutieër’, volgens welke alles naar Gods plan en onder Gods leiding is ontstaan. Bij Lever gaat daarentegen de schepping van de gehele structuur van het heelal aan het evolutieproces vooraf, een gedachtengang die Ridderbos herkende uit H. Dooyeweerts wijsbegeerte der wetsidee, waarin de scheppingsdaden van God, met inbegrip van het scheppen van de tijd, als buiten enige tijdsorde worden begrepen.⁷⁴

Dooyeweerd, eerder Levers mede-auteur over het soortbegrip, wist geen raad met de evolutie als een nieuwvorming in de tijd. De schepping was immers op de zesde dag voltooid en het ontstaan van individuele planten, dieren en mensen daarna was geen voortzetting maar een uitwerking van Gods scheppingswerk.⁷⁵ Dooyeweerd stelde dat men de schepping niet als een ideële pre-existentie in Gods geest moet zien. Dan wordt Gods handelen, antropomorf gedacht, vóór het begin van de tijd geplaatst en Gods handelen staat nu juist op transcendente wijze buiten en boven de tijd. De hele tijdelijke orde en het wordingsproces waren al in de voltooide schepping begrepen.⁷⁶

Dan volgt een lange filosofische verhandeling die ten doel heeft aan te tonen dat Levers ideeën over ontwikkeling van dierlijk en menselijk leven in de tijd onverenigbaar was met Dooyeweerts ‘wijsbegeerte der wetsidee’. Alleen een door God geleide generale evolutie van levenloze materie tot aan de mens, die haar oorsprong heeft in een schepping in den beginne, zoals naar Dooyeweerts mening ook door Abraham Kuyper in zijn evolutierede was bedoeld, en over de toedracht waarvan wij nog steeds in *docta ignorantia* verkeren, kon bij Dooyeweerd door de beugel.⁷⁷

70 Van Keulen, ‘The theological course of the Reformed Churches’, 106-107.

71 Lever, *Interview* (29 april 2005).

72 Nic.H. Ridderbos, ‘Boekbeoordeling’, *GW* (18 januari 1957).

73 Ridderbos, *Beschouwingen over Genesis 1* (2^e druk, 1963) 112-113.

74 Ridderbos, *Beschouwingen over Genesis 1* (2^e druk, 1963) 122-124.

75 Dooyeweerd, ‘Schepping en evolutie’, 115; vgl. Stellingwerff, *De Vrije Universiteit na Kuyper*, 373-376.

76 Dooyeweerd, ‘Schepping en evolutie’, 117-118.

77 Dooyeweerd, ‘Schepping en evolutie’, 156-157.

Een verhelderend commentaar op deze gedachtengang is onlangs gegeven door een van Dooyeweerds leerlingen en opvolgers, de filosoof J. Klapwijk. Wat de tijd ontsloten heeft moet volgens Dooyeweerd van meet af in de tijd besloten zijn geweest en alle 'structuren' die in de loop van de tijd zijn ontstaan, zoals de biologische soorten, zijn bij de schepping in de kiem ingesloten in de tijdsorde, zo vat Klapwijk samen. Het is een gedachte die sterk leunt op Augustinus' idee van de ontwikkeling van de kiemen die door God in de schepping gelegd waren. Bij Dooyeweerd is de tijd een eenmalig geschapen tijdsorde, en pas in tweede instantie een voortschrijdend proces. Dooyeweerd nam volgens Klapwijk zijn toevlucht tot een essentialistische opvatting van de biologische soorten of 'typen' die als wettelijke, metafysische archetypen hun ontstaan vonden binnen de voltooide schepping. Omdat zij in de scheppingsorde gegrond waren, kon een latere soort nooit zijn voortgekomen uit de genetische verandering van een vroegere soort.⁷⁸

De wijsbegeerte der wetsidee bleek dus onverenigbaar met de evolutietheorie: de mogelijkheid van soortverandering, een noodzakelijke voorwaarde voor een afstamming van de soorten was voor haar onaanvaardbaar, evenals de planloze natuurlijke selectie en uiteraard het materialistisch monisme. Opvallend is dat ook Dooyeweerd de oplossing van de *docta ignorantia* weer inroept en wel voor een onduidelijke of onkenbare gang van zaken in de actuele tijd.

Hoewel Lever Dooyeweerds recensie van zijn boek de meest deskundige vond betekende dit commentaar toch het begin van het einde van zijn deelname aan de vereniging voor calvinistische wijsbegeerte en van zijn adhesie aan de 'wijsbegeerte der wetsidee'. Definitief werd dat afscheid toen Dooyeweerds collega en medestander D.H.Th. Vollenhoven in een vergadering van de Vereniging voor Calvinistische wijsbegeerte over Levers hoofd heen, zonder hem daarbij te betrekken, eenvoudig meedeelde dat de evolutietheorie niet verenigbaar was met de wijsbegeerte der wetsidee.⁷⁹

Levers boek kwam ook ter sprake op een conferentie over 'honderd jaar na Darwin', georganiseerd in 1960 door het Nederlands Hervormde instituut 'Kerk en Wereld' te Driebergen. In de inleiding tot het verslag van deze conferentie vinden we de visie die we al bij Nic.H. Ridderbos tegenkwamen, dat het 'in den beginne' van Genesis een retrospectieve conclusie is vanuit de historische ontmoeting van Israël met Jahweh en dus het karakter heeft van een geloofsbelijdenis.⁸⁰ De classicus J.M. van Veen stelde vast dat erkenning van het ordeverschil tussen geloof en wetenschap goed heeft gewerkt. 'Men kan het zelfs aantreffen in het boek van Prof.

78 J. Klapwijk, *Heeft de evolutie een doel? Over schepping en emergente evolutie* (Kampen 2009) 228-250, met name 241-246.

79 Lever, 'Evolutievraagstukken'. Voordracht en discussie in: *Verslag van de Conferentie over Evolutievraagstukken, gehouden op 5 en 6 oktober 1966 in het Evert Kupersoord te Amersfoort* (typescript Christelijk pedagogisch studiecentrum Den Haag 1967), in: Archief Prof. Dr J. Lever (ook in Universiteitsbibliotheek VU); K. van der Zwaag, 'Herinneringen aan Dooyeweerd' (met interview J. Lever), *Beweging* 58 (1994) 46-48; *Interview* (29 april 2005).

80 'Bijbelse verkenningen', *Wending* 14 (1959-1960) 633-643, aldaar 636.

Lever “Creatie en Evolutie”. Dat is wel een heel ander geluid dan dat van Abraham Kuiper (...) in diens overigens brillante rede over evolutie in 1899’. Maar, zo vervolgt Van Veen, wij kunnen ‘niet werkelijk leven in en denken in keurig van elkaar afgeschermd compartimenten. (...) Men maakt het zich te gemakkelijk als men bijv. meent dat er geen enkel verband bestaat tussen de historiciteit van schepping en zondeval en het natuurwetenschappelijk onderzoek of als men denkt dat er geen raakvlakken zijn tussen theologie, sociologie, biologie, palaeontologie enz.’ Samenwerking tussen theologen en biologen achtte hij dan ook onmisbaar.⁸¹

Volgens de anthropobioloog A. de Froe probeerde Lever, ondanks zijn afwijzing van het fundamentalisme en pogingen tot het ‘krammen’ van openbaring en natuurwerkelijkheid, zelf ook Genesis en de natuurwetenschap op een inconsequente manier te krammen, zoals bleek uit zijn pogingen tot datering van het paradijs en de veronderstelling dat de mens de in Genesis vermelde ‘reuzen’ als voorouders had gehad. Verder wees De Froe er op dat dood en verderf onweerlegbaar al vóór het verschijnen van de mens op aarde voorkwamen en dus niet op rekening van de zondeval mochten worden geschoven. De goede aarde is nooit op een andere manier goed geweest dan zij dat nu is, aldus De Froe, al heeft de mens veel nieuw leed toegevoegd.⁸²

De bioloog J. Segaar had al eerder kritiek geuit op Levers pogingen ‘de Schepping en de evolutie naar elkaar toe te buigen’.⁸³ Ditmaal onderschreef hij Levers weergave van de afstamming van de mens in grote lijnen, maar hij tekende bezwaar aan tegen diens historische opvatting van het paradijs en de monofylie (afkomst uit één ouderpaar) van het menselijk geslacht.⁸⁴ Kortom, hij had waardering voor Levers streven de biologische gegevens te incorporeren in het gereformeerde denken, maar diens nog niet geheel afgezworen hang tot ‘krammen’ keurde ook hij af.

Een nog latere reactie kwam in de vorm van enkele referaten, gehouden op een vergadering van de SSR-reünistenkring Utrecht in maart 1961.⁸⁵ In de inleiding werd vastgesteld dat de resultaten van geologie en paleontologie nog met veel wantrouwen werden bekeken, ondanks het feit dat ‘het boek van Professor Lever (*Creatie en Evolutie*) veel goed [had] gedaan’. De gereformeerde predikant H.A.L. van der Linden riep in herinnering dat hij kort tevoren een verzoek bij de synode van de GKN had ingediend om de uitspraak van de synode van Assen uit 1926 te herroepen, in die zin dat een letterlijke exegese van het paradijsverhaal als zintuiglijk waarneembare werkelijkheid, niet langer als de enig juiste zou mogen gelden. In een kennelijke poging het scheppingsverhaal weer met het paradijsverhaal te combineren had Van der Linden betoogd dat dit ook de ‘besliste mogelijkheid [inhiel]

81 J.M. van Veen, ‘110 jaar na ‘Darwin’, *Wending* 14 (1959-1960) 644-650, aldaar 648.

82 A. de Froe, ‘De ontwikkeling van de evolutiegedachte sedert Darwin, feiten en conclusies’, *Wending* 14 (1959-1960) 651-667, aldaar 662.

83 J. Segaar, ‘Brief aan een Delfts student’, 392-394.

84 J. Segaar, ‘Bijbel en biologie’, *Wending* 14 (1959-1960) 668-685, aldaar 676-680.

85 H.A.L. van der Linden, A.A. Manten en J. Veldkamp, ‘Vragen rondom Genesis en de natuurwetenschappen’, *Bezinning* 17 (1962) 1-53.

dat God de Here het menselijk geslacht door middel van een zekere evolutie voor wat het lichamelijke betreft zou hebben doen ontstaan. Indien de uitspraken van 1926 inderdaad deze achtergrond hebben, schijnen zij mij in hun absolute te meer onhoudbaar'. Zijn verzoek was door de synode zonder enige argumentatie afgewezen.⁸⁶

De geofysicus J. Veldkamp gaf in zijn bijdrage in enkele stellingen als zijn mening onder meer te kennen: 'Evolutie is een vaststaand feit. Niet alleen de evolutie in de soorten (...) maar ook tussen de soorten (...). Wij hebben deze feiten te aanvaarden als openbaring van God in de natuur. Het is niet mogelijk het Scheppingsverhaal uit Genesis in te passen in het wetenschappelijk beeld, of omgekeerd. (...) Het Scheppingsverhaal kan slechts religieus worden verstaan. Dit geldt evenzeer voor de volgende hoofdstukken van Genesis, ja voor de gehele Bijbel'.⁸⁷ Duidelijke taal. Over een discussie over deze stellingen wordt niet bericht.

Van der Linden kwam vervolgens met een eigen theorie over de datering van het paradijsverhaal, bedoeld als amendement op de vier voorgestelde scenario's van Lever. Van der Linden ging er evenals Lever van uit dat het menselijk geslacht al ongeveer een half miljoen jaar op aarde leefde. De dood was reeds lang voor het optreden van de mens een feit. Zou het nu kunnen, zo vroeg Van der Linden zich hardop af, dat God op een zeker moment in de ontwikkeling van het menselijk geslacht had ingegrepen, door in de daartoe bereide hof van Eden 'een mens te stellen (al dan niet rechtstreeks voortgekomen uit reeds eerder levende mensen, die op hun beurt uit anthropoïde wezens zijn ontstaan), dat Hij uit die mens een vrouw gebouwd heeft en hem door de openbaring van zijn liefde eerst recht tot mens gemaakt heeft, naar zijn beeld en gelijkenis?' Deze mens kreeg als eerste de mogelijkheid van eeuwig leven aangeboden, door te eten van de boom des levens, zo beoogde Van der Linden.⁸⁸

Hij realiseerde zich dat hij hiermee het dogma van de monofylie van het menselijk geslacht opgaf, maar anderzijds kon zo weer worden verklaard hoe Kaïn had kunnen trouwen met een kennelijk buiten de hof van Eden wonende vrouw. De schrijver knoopte hier nog een geschiedfilosofische beschouwing aan vast waarin hij onderscheid maakte tussen historie en geschiedenis. Onder historie verstond hij 'het geheel der dingen, zoals het, zeer ten dele, voor het menselijk oog zichtbaar is, zoals het zich afspeelt op het horizontale vlak van het tijdelijk gebeuren en zoals het enigermate beschreven kan worden door de menselijke onderzoeker'. Onder geschiedenis was dan te verstaan 'het handelen Gods, waardoor Hij midden in de wereld het wonder van Israël werkt, uit dit Israël zijn Zoon doet voortkomen en door Hem de wereld redt van het verderf, nu reeds in beginsel en eens volkomen.' En even verder: 'In de historie grijpt de geschiedenis in'.⁸⁹

86 Zie ook dit proefschrift, hoofdstuk 9 (inleiding).

87 Van der Linden e.a., 'Vragen rondom Genesis en de natuurwetenschappen', 18-19.

88 Van der Linden e.a., 'Vragen rondom Genesis en de natuurwetenschappen', 24-25.

89 Van der Linden e.a., 'Vragen rondom Genesis en de natuurwetenschappen', 26-27.

Van der Lindens beschouwingen hebben voor zover valt na te gaan in het gereformeerde denken over schepping en evolutie weinig invloed gehad. Alleen J.L. Koole vermeldde Van der Lindens schrijven aan de synode in zijn artikel over ‘het literair genre van Genesis 1-3’ in 1963.⁹⁰ We hebben Van der Lindens betoog vooral willen weergeven om te laten zien dat ook hij zich, in het voetspoor van Lever, begaf in speculaties (deze kwalificatie is van Van der Linden zelf)⁹¹ over de bepaling van het historische tijdstip van het paradijs, speculaties die onvermijdelijk leiden tot het aannemen van een bovennatuurlijke ingreep van Godswege in de menselijke geschiedenis en dus tot twee soorten geschiedenis, een natuurlijke en een bovennatuurlijke, die vervolgens weer op concordistische wijze ‘gekramd’ moeten worden.⁹² Lever was intussen, zoals wij hierna zullen zien, al een stap verder op de weg naar scheiding van geloof en wetenschap. Even later zou ook hij spreken van twee soorten geschiedenis: ‘incidentele’ en ‘universele’ geschiedenis, die al even moeilijk te ‘krammen’ bleken te zijn.

3.4 Publicaties na 1956

In een voordracht in 1959 voor de CVNG over ‘evolutie-perspectief’ sprak Lever nogmaals over het verband tussen geloof en wetenschapsbeoefening.⁹³ De Bijbel geeft ons geen antwoord op vragen waarop we het antwoord door wetenschappelijk onderzoek zelf ook te weten kunnen komen, herhaalde hij. ‘Zou het niet veeleer zo zijn, dat wij ruiterlijk moeten bekennen dat het geloof voor het verstand altijd onhanteerbaar en ongrijpbaar, altijd een dwaasheid moet zijn? (...) God heeft ons in de Bijbel (...) enkele antwoorden willen geven (...) juist over die dingen die wij nooit en te nimmer kunnen aanpakken, en die toch voor ons gehele zijn en denken van beslissende betekenis zijn’. Hij noemt dan: begin en einde van deze werkelijkheid, de zin van de evolutie van de kosmos, het probleem van de dood en van het kwaad in de wereld. Op die vragen geeft de openbaring een antwoord dat de natuurwetenschap ons nooit kan geven.⁹⁴

Voor het eerst maakte Lever nu een helder onderscheid tussen twee kennisdomeinen. Een discussiant die de vraag stelde wat Lever dan onder christelijke wetenschap verstond kreeg ten antwoord: ‘De ons door God gegeven openbaring (...) omsluit ons denken en dus ook onze wetenschap, zoals de viskom, ook al is deze voor de vis onzichtbaar, alles wat in de kom zit bijeen houdt. De christelijke wetenschapsbeoefenaar (...) tracht deze werkelijkheid te zien in het licht van de goddelijke openbaring’. Het geloof verlicht ons en geeft zin aan ons leven en aan onze wetenschap.⁹⁵

90 J.L. Koole, ‘Het literair genre van Genesis 1-3’, *GTT* 63 (1963) 81-122, aldaar 85.

91 Van der Linden e.a., ‘Vragen rondom Genesis en de natuurwetenschappen’, 26.

92 Beschouwingen over twee soorten geschiedenis treffen we ook aan bij J. Ridderbos (hoofdstuk 4, §5) en in het synoderapport *God met Ons* (hoofdstuk 9, §5).

93 J. Lever, ‘Evolutie-perspectief’, *G&W* 57 (1959) 185-203 en 231-234, aldaar 201-203.

94 Lever, ‘Evolutie-perspectief’, 202.

95 Lever, ‘Evolutie-perspectief’, 231-232.

Helemaal doorzichtig is deze vergelijking toch niet, al is het geen poging meer om het geloof en de resultaten van de wetenschap concordistisch in elkaars verlengde te passen. Waar kwam die verandering vandaan? Werd die al aangekondigd in de uitspraak uit 1955 dat geloof en wetenschap niet op elkaar rijmend kunnen worden gemaakt, maar dat zij samen wel een gedicht kunnen vormen?

In een samenvattende voordracht voor de CVNG in 1965 vroeg Lever zich af 'in hoeverre wij [gereformeerden] instemmen of kunnen instemmen met de evolutiegedachte, maar ook hoe de natuurwetenschappelijke resultaten bezig zijn ons denken modifierend te beïnvloeden en hoe de deels hierdoor beïnvloede, deels autochtoon theologisch geïnduceerde veranderingen in de Bijbelinterpretatie onze benadering van deze en dergelijke vraagstukken wijzigen'.⁹⁶ Hij dacht hier dus blijkbaar aan een proces van wederzijdse beïnvloeding tussen natuurwetenschap en theologie, waarbij ieder vakgebied zijn 'autochtone' inbreng had en waarbij het resultaat meer was dan de som van de delen. In verband met de vraagstelling van dit onderzoek naar de relatie tussen de transformatie op natuurwetenschappelijk en die op theologisch gebied is het van belang erop te wijzen dat deze opmerking van Lever dateert uit het jaar 1965. Zoals we nog zullen zien, was de 'autochtoon theologische' vernieuwing toen inmiddels al enkele jaren gaande.

Lever resumeerde de resultaten van de natuurwetenschap over het ontstaan van de levende natuur als volgt: de gedachte van de soortconstantie is definitief losgelaten, de soorten kunnen veranderen door mutatie, selectie en isolatie. Het leven op aarde bestaat al minstens twee miljard jaar, dierlijk leven sinds 550 miljoen jaar en menselijk leven sinds een half miljoen jaar. De huidige mens stamt niet af van een huidige apensoort, maar van een reeks voorlopers, die mogelijk al tientallen miljoenen jaren geleden hebben geleefd. Er bestaat een grote mate van eenheid in het dierenrijk in de zin van universaliteit van levensprocessen en microscopische morfologie. Vorming van levende uit levenloze materie (*generatio spontanea*) is in principe mogelijk en zelfs waarschijnlijk. Al deze argumenten pleiten voor een generale evolutietheorie, waarbij 'de oude gedachte der scheppingsideeën in het geheel niet meer past'.⁹⁷ De vorming van de aarde moet gezien worden als een 'door de omstandigheden beheerst volstrekt natuurlijk proces (...) dat onder meer uiteindelijk de mens voortbracht'.⁹⁸

Maar wat dan te denken van het scheppingsverhaal van Genesis? In de eerste plaats brengt Genesis volgens Lever de boodschap dat de natuur niet goddelijk is, maar gemaakt. Het wereldbeeld van Genesis valt niet samen met de letterlijke interpretatie van de tekst. En deze visie maakt, aldus Lever, een vrije benadering van het evolutievraagstuk mogelijk. We moeten afstand nemen van de gedachte van 'incidentele historiciteit', dat wil zeggen: geen historisch karakter toekennen aan de gebeurtenissen zoals die in Genesis vermeld worden. In plaats daarvan zouden we

96 J. Lever, 'Weten, denken en geloven ten aanzien van het evolutievraagstuk (voordracht gehouden op de landdag van de CVNG op 2 april 1965)', *G&W* 63 (1965) 79-93, aldaar 79.

97 Lever, 'Weten, denken en geloven', 80.

98 Lever, 'Weten, denken en geloven', 81.

een ‘universele historiciteit’ moeten aannemen: ‘de rijkere radicale geloofsacceptering dat de gehele werkelijkheid van alle tijden een ondeelbare Goddelijke schepping vormt’.⁹⁹ De historiciteit van het paradijs en van de zondeval hoort daar niet meer bij.

Helaas diepte Lever de begrippen ‘incidentele’ en ‘universele’ historiciteit niet verder uit. Zo’n koppeling van dagelijkse werkelijkheid aan bovennatuurlijke leiding behoort niet tot de zintuiglijk waarneembare werkelijkheid. We kunnen er alleen in geloven en hem bezingen, zoals Lever deed, of zoals H.M. Kuitert later zou zeggen, ‘verbeelden’. Levers betoog eindigde dan ook met een lofzang op de verzoening tussen God en schepping door Jezus Christus. De authentieke persoonlijke lofzang is al in zijn vroegste publicaties te vinden en zij komt steeds sterker naar voren in zijn latere publicaties over de evolutie, zoals in een serie radiolezingen uit 1968 onder de titel *Waar blijven we* en in zijn bijdragen aan twee recente boeken over *Intelligent Design*.¹⁰⁰ Waar krammen niet meer lukt, daar past alleen nog het gedicht.

Levers onderscheid tussen incidentele en universele geschiedenis is volkomen kunstmatig, zo meent Van Deursen. Een gebeurtenis is historisch of niet historisch. Historisch betekent: in het verleden werkelijk gebeurd, los van de vraag hoe het werkelijk gebeurde aan ons is overgeleverd. De uitdrukking ‘een niet-historische gebeurtenis’ is dus een *contradictio in terminis*, want het meegedeelde heeft niet werkelijk plaatsgevonden. Een glashelder standpunt in no-nonsense taal. Ik sluit mij daar gaarne bij aan, zoals nader zal blijken bij de bespreking van de narratieve geschiedbeschouwing. Maar nu komt het probleem: voor Van Deursen is het scheppingsverhaal een historisch verhaal.¹⁰¹ Hij sluit daarmee aan bij Abraham Kuiper, Herman Bavinck en G.Ch. Aalders en legt evenals zij de grens tussen nonsense en no-nonsense bij de aanvaarding van oergeschiedenis als echt gebeurde historie. Zoals eerder betoogd stuit deze visie op onoverkomelijke bezwaren van historische verifieerbaarheid en bezwaren van natuurwetenschappelijke aard.

In 1966 trad Lever, samen met onder anderen de theoloog H.M. Kuitert, op als spreker op bij een tweedaagse conferentie voor leraren van het voorbereidend hoger- en middelbaar onderwijs (VHMO) over evolutie. Lever bleek het over schepping en evolutie in belangrijke mate eens te zijn met Kuitert, wiens voordracht later ter sprake komt. Lever werkte zijn gedachten over evolutie hier nog iets nader uit.¹⁰²

99 Lever, ‘Weten, denken en geloven’, 87-88.

100 J. Lever, *Waar blijven we? Een bioloog over de wording van deze aardse werkelijkheid* (4^e druk, Kampen en Wageningen 1969); J. Lever, ‘Onaanzienlijk, onvoorstelbaar en onzienlijk’, in: C. Dekker, R. Meester en R. van Woudenberg red., *Schitterend ongeluk of sporen van ontwerp?* (Kampen 2005) 65-78; Lever, ‘Schepping en evolutie’.

101 Van Deursen, *Hoeksteen*, 251; Van Deursen, *Interview*.

102 J. Lever, ‘Evolutievraagstukken’. Voordracht gehouden op de conferentie over evolutievraagstukken gehouden voor het christelijk paedagogisch studiecentrum v.h.m.o. op 5 en 6 oktober 1966 in het Evert Kupersoord te Amersfoort. Typescript. (Den Haag 1967) 5-24. Er namen ruim 120 leraren aan deze conferentie deel.

Hij kwam tot de conclusie dat ‘Genesis niets met de feitelijkheid van de wording van deze wereld te maken heeft’. Dood, ziekte en parasieten waren met het leven gegeven en dus niet pas na de zondeval ontstaan. ‘Genesis is een gelovig-belijden-de belichting van de werkelijkheid van alle tijden’.¹⁰³ In antwoord op een vraag zei Lever dat hij de gedachte dat de evolutie een autonoom proces zou zijn afwees. Hij geloofde ‘dat wij van het wonder uit moeten gaan dat God deze hele werkelijkheid leidt, alle details en alle gebeurtenissen in alle tijden, deze werkelijkheid bestaat eenvoudig uit God, wordt door God in stand gehouden en geleid en dat kunnen wij nergens aanwijzen. Dus wanneer wij toevalligheden zien, dan zit dat in de Goddelijke werkelijkheid maar dan is dat niet iets wat strijdt tegen Gods werkelijkheid’.¹⁰⁴

Lever liet zich niet uit over de vraag hoe die goddelijke leiding dan metterdaad gerealiseerd wordt. Gods wereldbestuur wordt zo gered door het enerzijds volledig te integreren met de dagelijkse gang van zaken hier op aarde, maar het tegelijk volledig daarvan te abstraheren als ‘universeel’, ‘souverein’ handelen van God. Wat is dan nog het verschil met pantheïsme (God is in alles) of pantheïsme (God valt met de kosmos samen)? Of met de achttiende-eeuwse natuurtheologie, die God prijst als schepper van alles wat goed is, maar de ogen afwendt van, of helemaal niet richt op wat er hier allemaal niet deugt? In Levers voordrachten uit 1965 en 1966 zien we een volledige loskoppeling van openbaring en natuurwetenschap. Daarmee was voor hem de scheiding van de twee kennisrijken, die hij in 1959 voor het eerst aanduidde, voltooid.¹⁰⁵

3.5 Balans

We hebben Jan Lever gevolgd bij de ontwikkelingsgang in zijn denken over evolutie gedurende de jaren 1948 tot 1966. Op zijn voorzichtige manier, maar daarbij geen enkel probleem uit de weg gaande, trok hij de consequenties van de verheldering van zijn inzicht als natuuronderzoeker in het evolutieproces door naar zijn eigen interpretatie van het scheppingsverhaal en legde hij deze voor aan het oordeel van vakgenoten, maar ook het oordeel van kerk en theologie. Dat deed hij vooral om zijn geloofsgenoten te helpen hun houding tegenover de moderne natuurwetenschap te vinden. Het leverde hem soms heftige reacties op, van mensen die zich bevrijd voelden, van mensen die zich in hun onzekerheid geen raad wisten en hem om hulp vroegen, maar ook van enkelen die hem de eeuwige veroordeling voorspelden.¹⁰⁶

Lever ging met het zelfstandig bestuderen van de theologische consequenties veel verder dan de gereformeerde natuuronderzoekers uit de tijd van het interbellum.¹⁰⁷ Misschien konden die ook niet verder gaan omdat hen onmiddellijk door de theologen de voet werd dwars gezet. Ook Sizoo c.s hadden zich bij de conferentie

103 Lever, ‘Evolutievraagstukken’, 15-16.

104 Lever, ‘Evolutievraagstukken’, 18.

105 Lever, *Interview* (13 maart 2006).

106 Diverse brieven met zulke reacties bevinden zich in het archief Prof. Dr J. Lever.

107 Vgl. Visser, ‘Dutch Calvinists and darwinism’, 309.

over de ouderdom van de aarde in 1950 onthouden van exploratie op theologisch gebied. Lever deed dat wel en werd toch met een zekere welwillendheid (of was het een besef van machteloosheid?) ongemoeid gelaten. Maar ongemoeid laten is nog niet hetzelfde als het estafettestokje overnemen en inzetten voor de ontwikkeling van de theologie.

In zijn recente artikel (2008) stelde R.P.W. Visser dat Lever in *Creatie en Evolutie* het gezag van de theologie over de natuurwetenschap niet langer erkende door vast te stellen dat de Bijbel ons wel openbaart dat wij ons bestaan te danken hebben aan de wil van God, maar dat de Bijbel ons niet met natuurwetenschappelijke exactheid vertelt hoe God het universum tot stand bracht.¹⁰⁸ We zagen dat Lever in *Creatie en Evolutie* nu juist erg zijn best deed om de natuurwetenschappelijke gegevens omtrent het ontstaan van de mens in overeenstemming te brengen met Genesis. De echte doorbraak kwam pas in zijn voordracht van 1959 met de ‘ruiterlijke’ erkenning dat geloof en wetenschap gescheiden domeinen zijn en de conclusie uit 1966 dat Genesis niets met de feitelijke wording van deze wereld te maken heeft.

Behalve van de heerschappij van de theologie moest Lever zich ook losmaken van het gezag van de calvinistische wijsbegeerte der wetsidee, waarmee hij zich tientallen jaren sterk verbonden had gevoeld. De *docta ignorantia*, die de gereformeerde theologie en wijsbegeerte steeds hadden toegepast op onverklaarbare ontwikkelingen in de natuur bracht Lever terug tot het ene wonder van de schepping’ in den beginne’.

3.6 Lofzang

In *Geïntegreerde biologie* (1973) schreef Lever dat ‘een volledige integratie (...) van [religieuze] wereldbeschouwing en [natuurwetenschappelijk] wereldbeeld voor beide kwalijke gevolgen heeft’.¹⁰⁹ Jaren later (1986) formuleerde hij de oplossing als volgt:

De tot op vandaag hier en daar in orthodox-protestantse kringen voorkomende tegenzin tegen de evolutie-gedachte komt voort uit de enkele eeuwen geleden, met name in de tijd van de Romantiek, aangewakkerde idee van de woordelijke inspiratie van de Bijbel, die er toe leidde dat iedere wetenschappelijk vondst wel met één of andere Bijbeltekst ‘gerijmd’ kon worden of op romantische wijze met veel fantasie ‘verklaard’. (...) Wanneer men deze denkwijze heeft verwerkt, blijkt dat het klassieke probleem van ‘schepping en evolutie’ verdampt en staat men open voor een nieuw luisteren naar de Bijbelse boodschappen. Het *geloof* in de schepping van deze wereld is dan van een twee eeuwen lange aangroei ontdaan en komt zelfs duidelijker als een paal boven water te staan.¹¹⁰

108 Visser, ‘Dutch Calvinists and darwinism’, 310.

109 J. Lever, *Geïntegreerde biologie* (Utrecht 1973) 224.

110 J. Lever, ‘Wat heeft de evolutie aan de gereformeerden te zeggen?’, in: G. Puchinger e.a. red., *Honderd jaren SSR* (Delft 1986) 154-159, aldaar 158.

In zijn afscheidscollege onder de titel *Toeval en zin en route* (1986) betoogde Lever dat het universeel in de schepping optredende selectieverschijnsel de toevalligheidschaos beperkt en orde veroorzaakt in de zin van functioneel passende oplossingen. Hij zag daar een Goddelijk plan van en met deze wereld in: ‘hier raken wereldbeschouwing en wetenschap elkaar en dat is goed zolang wij deze niet slordig door een mengen’.¹¹¹ Duidelijker nog bracht Lever dit tot uitdrukking in zijn laatste boek *Een bioloog leest de Bijbel* (2010), waarvan hij het voorwoord als volgt begint: ‘Rond mijn 80ste levensjaar begon ik, een meelevend reformatorisch protestant, mij steeds meer af te vragen wat ik nu eigenlijk geloofde’. En, even verder: ‘Ik weet gelukkig inmiddels wat ik eigenlijk geloof. Veel van vroeger ben ik kwijtgeraakt. Maar ik heb het belangrijkste, de meest kardinale geloofspunten, met grotere overtuiging, behouden! En daarbij is geen enkel ‘feit’ of goed onderbouwde theorie uit de natuurwetenschap gesneuveld!’¹¹² Verderop in het boek horen wij wat hij tenslotte behouden heeft: het geloof in de Schepper en het geloof in Jezus.¹¹³

Door een minutieuze analyse gaat Lever na tot welke onmogelijke voorstellingen de consequente toepassing van de eenvoudig-historische uitleg van delen van het Oude Testament leidt. Genesis leert ons iets heel anders, namelijk dat de schepping volgens Gods allesomvattend plan is geschied.¹¹⁴ Lever verwijst graag naar Prediker (3:11): ‘Alles heeft Hij schoon gemaakt op zijn tijd; ook heeft Hij de eeuw in hun hart gelegd, zonder dat de mens van het werk dat God doet, van het begin tot het einde, iets kan ontdekken’. Gods werk is dus niet langs wetenschappelijke te ontdekken of te kennen, aldus Lever, maar wel te beleven, zoals muziek wordt beleefd. Hij maakt de lofzangen op de schepping van de psalmen dan ook graag tot de zijne, bijvoorbeeld Psalm 8: 4-6: ‘Aanschouw ik Uw hemel, het werk van Uw vingers, de maan en de sterren die Gij bereid hebt: wat is de mens dat Gij zijner denkt en het mensenkind dat Gij naar hem omziet?’¹¹⁵

Jan Lever overleed op 23 november 2010 thuis in Amsterdam.

Samenvatting

Na 1950 kregen natuuronderzoekers een grote invloed op het debat over geloof en wetenschap in de GKN. Hun aantal nam intussen ook aanzienlijk toe en stak dat van de theologen naar de kroon. Bovendien lukte het hen beter dan hun voorgangers tijdens het Interbellum om hun inzichten eerst met de CVNG en vervolgens met een groter publiek te delen.

Het verslag over de conferentie over de ouderdom van de aarde in 1950 onder leiding van G.J. Sizoo werd vier maal herdrukt. Deze conferentie leidde bovendien

111 J. Lever, *Toeval en zin en route* (Amsterdam 1986), 16.

112 J. Lever, *Een bioloog leest de Bijbel. Bijzondere waarnemingen in bekende teksten* (Almere 2010) 11-12.

113 Lever, *Een bioloog leest de Bijbel*, 175-176.

114 Lever, *Een bioloog leest de Bijbel*, 15-25, 27-41.

115 Lever, *Een bioloog leest de Bijbel*, 255-260.

voor het eerst tot een serieuze reactie van theologische zijde: de kadertheorie van Nic.H. Ridderbos.

De publicaties van de bioloog J. Lever over de jaren 1950-1965 trokken nog veel meer belangstelling. Dit gold vooral voor zijn boek *Creatie en Evolutie* (1956). Bovendien ging Lever het land in met voordrachten over zijn ideeën en gaf hij daarover een serie lezingen voor de radio. Lever had de moed zijn opvattingen in gereformeerde kring te populariseren. Hij maakte de evolutietheorie acceptabel door een loskoppeling van de domeinen van geloof en wetenschap, waarbij tussen die beide geen hiërarchische verhouding meer bestond. Van theologische zijde werd aanvankelijk aarzelend gereageerd maar in de loop van de jaren zestig zou dit gaan veranderen. Daarover gaat het volgende hoofdstuk.

8 ‘De theologen gingen voorop’

Inleiding

‘De theologen gingen voorop’, zo luidt de *running title* van een boekje van de gereformeerde predikant A.M. Lindeboom. In de ondertitel omschreef hij dit als een ‘eenvoudig verhaal van de ontmanteling van de Gereformeerde Kerken’.¹ Het is een klaaglied uit het hart van een predikant die zijn geliefde kerk ten onder meent te zien gaan en dat nog wel onder de aanvoering van zijn collega-leidslieden, de theologen. Het is duidelijk hoe Lindeboom de volgorde zag en hij daar ook een redengevend verband in zag. In de beide laatste hoofdstukken van dit proefschrift hoop ik te laten zien dat hij daar gelijk in had.

Speciale aandacht zal daarbij uiteraard worden geschonken aan één van de centrale thema’s van ons onderzoek, het Schriftgezag. Verschuivingen in de opvatting van de aard van het Schriftgezag blijken immers van meet af aan van het grootste belang te zijn geweest voor de gereformeerde visie op de evolutietheorie. In het werk van de genoemde theologen werd stapsgewijs steeds meer gewicht toegekend aan de bijdrage van de menselijke schrijvers aan het tot stand komen van de tekst van de Bijbel zoals die ten slotte tot onze beschikking is gekomen. De nadruk verschoof hierbij van de organische inspiratie door God zelf naar de door de schrijvers geprecipieerde ervaringen en de manier waarop deze in een langdurig proces van traditie te boek waren gesteld. De historische kritiek werd daardoor toegelaten tot de gereformeerde theologie. De gevolgen bleven niet uit: er ontstond een pluriformiteit van opvattingen binnen veel ruimere grenzen dan in de gereformeerde theologie tevoren gebruikelijk was geweest. Daarmee kwam de functie van het eerder zo zorgvuldig bewaakte centrale leergezag op losse schroeven te staan. Wetenschappelijke theorieën als de evolutietheorie vielen niet langer onder de ban van gezaghebbende theologische uitspraken, al betekende dat niet onmiddellijk dat zij nu ook tot het geestelijk eigendom van de gereformeerden gingen behoren.

In dit hoofdstuk zullen enkele hoofdlijnen in het veranderingsproces van de gereformeerde theologie met betrekking tot het Schriftgezag en de relatie tussen geloof en wetenschap in de periode 1950-1980 worden gevolgd aan de hand van de publicaties van een vijftal gereformeerde theologen die hierbij een belangrijke rol hebben gespeeld. Dat zijn: G.C. Berkouwer, J.L. Koole, Tj. Baarda,

1 A.M. Lindeboom, *De theologen gingen voorop*.

C. Augustijn en H.M. Kuitert. Berkouwer kan gezien worden als een overgangsfiguur, de vier anderen behoren tot een nieuwe generatie theologen. Nadrukkelijker dan hun voorgangers richtten zij zich, over de hoofden van de kerkelijke gezagsorganen heen, direct tot de 'gewone gemeente'. Zij deden dit in de kerkelijke pers, in TV-uitzendingen, maar vooral door hun voor een algemeen publiek bestemde boeken in de reeks *Cahiers voor de gemeente*, die daardoor een zekere cult-status verwierf. Door de controversiële standpunten die zij hierin uitdroegen leidde dit alles, in woorden die in de synode werden gebruikt, tot niet minder dan 'een diepe crisis' in de GKN, een crisis die uiteindelijk tot 'de grote omslag' zou leiden. Dit populariseringsoffensief leidde tot een vorm van democratisering van de discussie over allerlei theologische onderwerpen. De synode werd overstelpt door tientallen bezwaarschriften en andere protesten tegen deze theologen, die immers formeel aan het toezicht van de synode onderworpen waren wegens hun functie bij de predikantenopleiding. Commissievoorzitter B. Rietveld en zijn medecommissieleden gaven in een voorlopige rapportage een overzicht van deze problemen en van met name genoemde personen.² Dit overzicht kan als volgt schematisch worden weergegeven, waarbij per theoloog met een +-teken wordt aangegeven in verband met welk onderwerp de synode zich met hem bezighield (Schr-gezag = Schriftgezag; Gen. = Genesis; Kon. Gods = Koninkrijk Gods):

	Augustijn	Baarda	Koole	Hartvelt	Kuitert	Wiersinga
Schr-gezag	+	+	+	+	+	
Genesis 1-3			+		+	
Schepping			+		+	
Godsbeeld						+
Ordo salutis					+	+
Verzoening						+
Kon. Gods					+	
Dood					+	

In het kader van deze studie houden we ons bezig met de problemen rondom de schepping, de verklaring van Genesis 1-3 en het Schriftgezag. De zogenoemde kwestie-Wiersinga over de verzoening hield de synode in deze jaren intensief bezig, maar deze valt buiten het bereik van dit proefschrift.³ Het *Cahier* van Hartvelt over Schrift en inspiratie kwam hem ook op een bezwaarschrift bij de synode te staan. Dat werd door de synode afgewezen en het blijft hier dan ook buiten beschouwing.⁴ De vier overblijvende theologen worden hier ieder afzonderlijk, en dus niet in thematisch verband, besproken. Dit omdat de synode tegen personen gerichte bezwaarschriften individueel moest behandelen. Later koos de synode voor een

² *Acta* 1971/1972b, (bijlage 84a-c) 173-189.

³ Aalders, *125 jaar FdG*, 294-299.

⁴ Hartvelt, *Goed voor Gods Woord*; *Acta* 1971-1972a, (artikel 280, 281) 235-238; *Acta* 1971-1972b, (bijlage 90) 202-203; *Acta* 1971-1972b, (bijlage 133) 330-332.

thematische aanpak door de instelling van het zware deputaatschap *Kerk en Theologie*. Deze ontwikkeling zal worden gevolgd in hoofdstuk 9 over de kerk. Daardoor ontstaat onvermijdelijk een zekere overlapping in de bespreking over theologie en kerk. Zo'n overlapping was er uiteraard ook in werkelijkheid.

1 G.C. Berkouwer: de laatste systeembouwer

Inleiding

De schrijver Maarten 't Hart heeft een vermeldenswaardige indruk van Berkouwer te boek gesteld. Hij woonde eens een voordracht van de hooggeleerde bij en werd blijkbaar met afgrijzen vervuld, toen hij hoorde 'hoe de man van de mosgroene banden – een bijna witharige bebrilde vijftiger – een betoog hield over “de onwrikbare zekerheid des geloofs” en (...) mijn wankelende geloof nog verder ondergroef, omdat ik meer gehad zou hebben aan één enkel moment van twijfel dan aan die afschuwelijke zekerheid'.⁵

Gerrit Cornelis Berkouwer (1903-1993) was na Abraham Kuiper en Herman Bavinck de derde en laatste grote systeembouwer in de GKN.⁶ Zijn magnum opus is wel de achttiendelige serie 'mosgroene banden', de *Dogmatische Studiën*.⁷ Berkouwer heeft daarmee een diepgaande en vernieuwende invloed gehad op de theologie en het kerkelijk klimaat na de tweede wereldoorlog, aldus C. van der Kooi in een korte biografische schets.⁸

Na zijn studie theologie aan de VU werd Berkouwer predikant in de GKN. In 1932 promoveerde hij bij V. Hepp op het proefschrift *Geloof en openbaring in de nieuwere Duitse theologie*. In 1940 werd hij aan de VU benoemd tot buitengewoon en in 1945 tot gewoon hoogleraar met diverse leeropdrachten, voornamelijk op het gebied van de dogmatiek. Daarnaast vervulde hij belangrijke taken op kerkelijk gebied. Zo was hij voorzitter van de synode van de GKN in 1944, waar de breuk met de 'Vrijgemaakten' een feit werd. Voorts was hij samen met Herman N. Ridderbos jarenlang redacteur van het *Gereformeerd Weekblad* en samen met hem ook opsteller van het *Geloofsgetuigenis* (1974), een poging tot het formuleren van een nieuwe belijdenis, die echter nooit als zodanig heeft gefunctioneerd.⁹ Na zijn emeritaat in 1973 schreef Berkouwer nog diverse artikelen en een tweetal boeken, waaronder het terugblikkende *Zoeken en vinden* uit 1989.¹⁰

5 Maarten 't Hart, *Een vlucht regenwulpen* (1^e druk, Amsterdam 1978; 12^e druk, Amsterdam 1979) 130.

6 Voor G.C. Berkouwer zie: Van Keulen, *Bibliografie/Bibliography G.C. Berkouwer* (Kampen 2000) 9-24; Van Keulen, *Bijbel en dogmatiek*. C. van der Kooi, 'Berkouwer, Cornelis Gerrit', *BLGNP* 5 (2001) 51-55.

7 G.C. Berkouwer, *Dogmatische studiën* (18-delige reeks, Kampen 1949-1972).

8 Van der Kooi, 'Berkouwer, Cornelis G.', 52.

9 G.C. Berkouwer en H.N. Ridderbos, *Geloofsgetuigenis* (Utrecht 1974).

10 G.C. Berkouwer, *Zoeken en vinden. Herinneringen en ervaringen* (Kampen 1989).

G.C. Berkouwer (1965).

In de periode van 'de grote omslag' in de gereformeerde theologie hield Berkouwer zich afzijdig, zelfs toen zijn leerlingen Tj. Baarda, H. Wiersinga en H.M. Kuitert het zwaar te verduren kregen. In de overzichten van de geschiedenis van die periode door M.J. Aalders en J.S. Vos komt zijn naam dan ook nauwelijks voor.¹¹ Dit is waarschijnlijk de reden waarom C. van der Kooi schrijft dat Berkouwer 'niet als uitbreker uit het gereformeerde milieu en de daarmee verbonden theologie is te beschouwen, ook al heeft hij in de latere jaren aan de veranderingen mede leiding gegeven'.¹²

We zullen proberen die leiding voor zo ver die verband houdt met deze studie, nader te traceren. Al heeft Berkouwer geen duidelijke uitspraken gedaan over de historiciteit van het scheppingsverhaal, door zijn 'correlationele' benadering van het Schriftgezag en het benadrukken van de menselijke factor bij het ontstaan en het verstaan van de Schrift bevorderde hij een niet-letterlijk-historische exegese van de drie eerste hoofdstukken van Genesis.

Bij Berkouwers ontwikkelingsgang speelden volgens Van Keulen twee factoren een bepalende rol: zijn fascinatie voor Karl Barth, die hij aanvankelijk hartgrondig be-

¹¹ Aalders, *125 jaar FdG*; Vos, 'Het einde van de gereformeerde exegese', 88-135.

¹² Van der Kooi, 'Berkouwer, Cornelis Gerrit', 51; C. van der Kooi, 'Historiciteit als de Achilleshiel van de gereformeerde spiritualiteit?', *Wapenveld* 51 (2001) 10-14.

streed, maar van wie hij later belangrijke inzichten overnam en zijn contacten met de rooms-katholieke kerk. Vanuit zijn oorspronkelijk isolement trad Berkouwer vooral na 1950 naar buiten. Op persoonlijke uitnodiging van kardinaal Willebrands woonde hij de zittingen van het Tweede Vaticaans Concilie in Rome in 1962 en 1965 bij. Ook was hij aanwezig bij de assemblee van de Wereldraad van Kerken in New Delhi (1961) en speelde hij een belangrijke rol bij de toetreding van de GKN tot de Wereldraad in 1969. Van Keulen geeft een uitvoerige analyse van Berkouwers werk, afgewogen tegen de dogmatiek van Kuyper en Bavinck. Deze analyse zal hier voor zover van toepassing worden gevolgd, waarbij de nadruk zal liggen op een van Berkouwers latere publicaties, *De Heilige Schrift* (1966).¹³

In zijn vroege geschriften toonde Berkouwer volgens Van Keulen nog een sterk respect voor het formele gezag van de Schrift. Later veranderde dit in een op de voorgrond plaatsen van het inhoudelijk gezag en kreeg hij steeds meer oog voor de menselijke kant van de relatie tussen openbaring en geloof.¹⁴ In de gedachte van het actuele karakter van het spreken van God tot mens door de Schrift, in het bijzonder door de gepredikte Schrift, lijkt Berkouwer aanzienlijk te zijn opgeschoven in de richting van Karl Barth. Maar het verschil blijft dat Barth geen enkele bekwaamheid ziet voor de mens om het woord Gods op te nemen. Bij Barth is er eenrichtingsverkeer van God naar mens en geen wederzijdse communicatie, geen 'correlatie' zoals bij Berkouwer.¹⁵

1.1 *De Heilige Schrift* (1956)

Wij volgen hier met name Berkouwers beschouwingen over het Schriftgezag en over het verhaal van schepping en zondeval uit de drie eerste hoofdstukken van Genesis. Berkouwer zette het eerste deel van *De Heilige Schrift* in met een hoofdstuk over zekerheid van het geloof. Die zekerheid is vooral onder druk komen te staan door de opkomst van de historische Schriftkritiek in de negentiende eeuw, die de nadruk legde op het menselijk auteurschap van de Bijbel, zo betoogt hij. Dan stelt hij de vraag aan de orde of er dan niet meer aanleiding is eerst te spreken over de eigenschappen van de Schrift (uit het vervolg blijkt dat de schrijver hier vooral het oog heeft op de historische betrouwbaarheid van de Schrift) en pas daarna over het Schriftgeloof. Hij kiest dan onmiddellijk positie met de stelling dat het onmogelijk is over de Schrift te spreken buiten de betrokkenheid op het geloof aan de Schrift om. De Schrift kan alleen begrepen worden binnen de geloofscorrelatie, die bepaald wordt door het gericht zijn van het geloof op God en Zijn Woord.¹⁶

13 G.C. Berkouwer, *De Heilige Schrift* I en II (uit de reeks *Dogmatische studiën*, Kampen 1966); Van Keulen, *Bijbel en dogmatiek*, 352-461.

14 Van Keulen, *Bijbel en dogmatiek*. 352-461. Tot dezelfde conclusie komt M.J. Aalders in: *125 jaar FdG*, 235-236.

15 Van Keulen, *Bijbel en dogmatiek*, 285-351, aldaar 298-299.

16 Berkouwer, *De Heilige Schrift* I, 5-6.

Het is een standpunt dat directe gevolgen heeft voor het kritisch onderzoek van de Bijbel. Hoe kunnen wij er zeker van zijn dat de Schrift Gods woord is, zo vraagt Berkouwer zich af. Ten aanzien van die zekerheid is bij velen een crisis ontstaan door vragen 'met het karakter van een onmiskenbare existentiële ernst'.¹⁷ Al eerder, zo schrijft Van Keulen, zag Berkouwer in de Goddelijke openbaring niet zo'n tegenstelling tussen God zelf als *auctor primarius* en de Bijbelschrijvers als *auctores secundarii*. Liever gebruikte hij in navolging van Bavinck het begrip *theopneustie* in de dubbele betekenis van dat woord: de tekst van de Bijbel is door God ingeblazen bij de Bijbelschrijvers, maar spreekt ook nog steeds actueel tot ons, lezers en hoorders van nu.¹⁸ Meer nog dan Bavinck legde Berkouwer de nadruk op het getuigenis van de Heilige Geest (het *Testimonium Spiritus Sancti*) in ons hart, dat nodig is om het Woord werkelijk tot ons te doen spreken. Daardoor komen wij 'tot de kennis Gods, van het geloof en het vaste en grenzeloze vertrouwen'.¹⁹ Die betrouwbaarheid berust niet formeel op de letter van het geschrevene, maar materieel op de boodschap, de 'skopus' of intentie van de Schrift.²⁰

Berkouwer citeert in dit verband het woord van de profeet Jeremia: 'Gij hebt mij overreed, Here, en ik heb mij laten overreden; Gij zijt mij te sterk geweest en hebt overmocht'.²¹ Voor dit overredingsproces gebruikt Berkouwer de al genoemde term 'correlatie': 'de Bijbel komt als openbaring pas tot zijn recht in de wederzijdse betrokkenheid van levend woord en antwoordend subject'.

De zekerheid des geloofs komt dus niet tot stand door de Schrift te zien als een verbaal, mechanisch of organisch dictaat van God aan de Bijbelschrijvers, aldus Berkouwer. Het geloof kan niet berusten op een rationele apriorische uitschakeling van elk onzekerheidselement, want daarmee zou het Schriftgeloof feitelijk het kenmerk van een religieus postulaat vertonen.²² De zekerheid berust op de binding aan het evangelie, aan de Christus der Schriften, van waaruit een bezinning over de Heilige Schrift alleen maar kan voortvloeien.²³ Dat betekende toch een voorzichtig afstand nemen van Kuypers, die zijn zekerheid in veel sterkere mate aan de inspiratie van de Schrift ontleende.

1.2 Historisch Schriftgezag

Berkouwer had er in het eerste deel van *De Heilige Schrift* al aan herinnerd dat Kuypers grenzen had gesteld aan de historische Schriftkritiek: historisch onderzoek van de Schrift en haar wordingsgeschiedenis mag niet leiden tot twijfel aangaande de historiciteit van de Bijbelverhalen maar mag, ja moet zelfs gezocht worden voor

17 Berkouwer, *De Heilige Schrift* 1, 10, 12, 26.

18 Van Keulen, *Bijbel en dogmatiek*, 305-309.

19 Berkouwer, *De Heilige Schrift* 1, 56.

20 Van Keulen, *Bijbel en dogmatiek*, 526-531; de term 'skopus' is ontleend aan Augustinus.

21 Jeremia 20:7, geciteerd in *De Heilige Schrift* 1, 37.

22 Berkouwer, *De Heilige Schrift* 1, 32-33.

23 Berkouwer, *De Heilige Schrift* 1, 36.

zover het dienstig is aan het beter verstaan van de Schrift, geheel in overeenstemming met de aan de geschiedwetenschap toegewezen positie als dienaar van de theologie.²⁴

In het hoofdstuk over de betrouwbaarheid van de Schrift uit het tweede deel van *De Heilige Schrift*, dat we nu zullen volgen, bespreekt Berkouwer de pogingen van enkele theologen om zich in te dekken tegen de gevolgen van historische kritiek. Hij noemt dan Gotthold Ephraim Lessing (1729-1781), Wilhelm Hermann (1846-1922) en Emil Brunner (1889-1966). Zij hadden de Bijbelse historie als van een hogere orde dan 'gewone' geschiedenis gekenmerkt. En Wolfart Pannenberg (geb. 1928) had dan wel betoogd dat er geen 'stormvrij gebied' voor de Bijbelse geschiedenis kon bestaan maar kwam vervolgens tot de kennelijk als geruststelling bedoelde conclusie dat het toch wel nooit zou lukken op wetenschappelijk verantwoorde wijze de ware toedracht te achterhalen. Berkouwer concludeert dat al deze pogingen uitgaan van een 'correlatief' vertrouwen, dat door historisch onderzoek niet kan worden aangetast. Het is een verklaring die goed past bij zijn eigen argument voor de zekerheid des geloofs en deze onkwetsbaar verklaart omdat die zich in een ander territorium, namelijk dat van het onaantastbaar vertrouwen bevindt.²⁵

De opvallende verschillen ('divergenties') tussen de vier evangeliën hebben de laatste tijd veel aandacht getrokken, aldus Berkouwer. Die divergenties werden vanouds als eenheid in veelheid begrepen, maar gaven steeds meer aanleiding tot kritische vragen, mede naar aanleiding van de opkomst van de kerugmatische theologie. Berkouwer haalt hier Herman N. Ridderbos aan, die gesteld had dat het in de evangeliën niet gaat om een historisch relaas van Jezus' woorden en werken, maar om de tekening van Jezus als de Christus. Geen verslag, geen reportage, maar een getuigenis, zo omschrijft Berkouwer de visie van Ridderbos.²⁶ Het gaat om een verbinding van gebeuren en interpretatie, waaruit men zich volgens Berkouwer 'niet kan terugtrekken in het postulaat van een geschiedschrijving waarin verhaal en interpretatie ter wille van de objectiviteit gescheiden zijn'.²⁷

Deze opmerking is van belang met het oog op het 'relationele waarheidsbegrip', zoals in 1980 geformuleerd in het synoderapport *God met ons*, waar eveneens sprake is van onscheidbaarheid van feit en interpretatie.²⁸ Van de kerugmatische theologie accepteert Berkouwer dus wel de 'kerugmatische gerichtheid', maar niet de ontmythologisering.²⁹ Integendeel, hij wijst op het unieke van de evangeliën, 'die niet ernstiger kunnen worden gekritiseerd, dan wanneer ze vanwege hun aard als historisch onbetrouwbaar zouden worden gediskwalificeerd'.³⁰ Dat klinkt als een bezwering, vooral als we even later nog eens lezen dat het verzet tegen de verbin-

24 Berkouwer, *De Heilige Schrift* I, 12-16.

25 Berkouwer, *De Heilige Schrift* II, 200-205.

26 Berkouwer, *De Heilige Schrift* II, 208-211

27 Berkouwer, *De Heilige Schrift* II, 213.

28 zie hieronder, hoofdstuk 9.

29 Berkouwer gaat hier niet in debat met de Duitse theoloog Rudolf Bultmann (1884-1976), de bekendste protagonist van de kerugmatische theologie en de ontmythologisering van de Bijbel.

30 Berkouwer, *De Heilige Schrift* II, 214.

ding van beschrijving en duiding weliswaar bedoelt de historiciteit te handhaven, maar 'de aard der evangeliën miskent en daardoor trekken vertoont van een onbijbels postulaat'.³¹ Over welke aard gaat het hier eigenlijk? Toch de aard van het getuigenis? Wordt het getuigenis niet juist dan onbetrouwbaar als het zich beroept op een historiciteit die niet of nauwelijks nader kan worden onderbouwd? Berkouwer vervalt hier in een cirkelredenering: om de historiciteit van de Schrift te kunnen aanvaarden is geloof nodig, maar dat geloof moet op zijn beurt weer steunen op de historische betrouwbaarheid van de Schrift.

1.3 De schepping

Berkouwer heeft geen speciale scheppingsleer ontwikkeld, hoewel in de aankondiging van de reeks *Dogmatische Studiën* in 1949 een deel over de schepping was voorzien.³² Hij bespreekt zijn visie op de drie eerste hoofdstukken van Genesis echter betrekkelijk uitvoerig in het hoofdstuk over de duidelijkheid (*perspicuitas*) van de Schrift in het tweede deel van *De Heilige Schrift*. Daar vinden we ook de verzuchting dat 'deze vragen uiteraard [zoals bij Kuypers] in een "locus de creatione" aan de orde zouden moeten komen'.³³ Blijkbaar voorzag hij dat het er niet meer van zou komen. In dit gedeelte over de schepping komt de verhouding tussen Schriftgezag en wetenschap ook in algemene zin ter sprake.

Gezien het voorgaande wekt het geen verbazing dat Berkouwer geen affiniteit heeft met een letterlijke lezing van de Bijbel, die geen rekening houdt met de skopus, de intentie waarmee de tekst is geschreven. Het duidelijkst is dat wel in teksten die onmiskenbaar het genre van de fabel vertegenwoordigen en de dichterlijke inkleding van een bepaalde gedachte willen geven. Maar het geldt evenzeer voor Schriftgedeelten die 'betrokken zijn bij de boodschap over de mens in zijn verhouding tot God. Meer dan ooit zijn deze vragen in onze tijd door allerlei oorzaken actueel geworden m.n. ten aanzien van de "oorsprongsvragen" in Genesis 1-3'.³⁴

Berkouwer vat de eerste drie hoofdstukken van Genesis samen als de geschiedenis van schepping, val, vervreemding en de belofte van heil. In die volgorde ligt Gods heilsplan besloten. Genesis begint met het verhaal van de goede schepping. De mens is geen slachtoffer van een duister lot, maar is zelf de oorzaak van zonde en schuld. *Deus non auctor peccati*: God is niet de oorzaak van de zonde en van het kwaad in de wereld.³⁵

Eerder hebben we gezien dat de onzekerheid rondom de besluitvorming van de synode van Assen werd veroorzaakt door de toenemende invloed van 'buitenbij-

31 Berkouwer, *De Heilige Schrift* II, 216.

32 Van Keulen, *Bijbel en dogmatiek*, 359, 360; Van der Kooi, 'Berkouwer, Cornelis Gerrit', 53.

33 Berkouwer, *De Heilige Schrift* II, 295, 322.

34 Berkouwer, *De Heilige Schrift* II, 294.

35 Berkouwer, *De Heilige Schrift* II, 314-316. Berkouwer verwijst hier 'ter vergelijking' naar het nog te bespreken artikel van H.M. Kuitert: 'De goede schepping', *G&W* 61 (1963), 109-135, zonder te vermelden dat Kuitert daar een diametraal hier tegenover staande visie presenteert.

bels kennismateriaal' met betrekking tot de oud-oosterse wereld die tot de wereld van de theologen was doorgedrongen.³⁶ Natuurwetenschappelijke kennis was daar eveneens bij aangedragen, maar die had geen respons bij de theologen en de kerk opgewekt. Uiteindelijk gaf de letterlijke exegese van de tekst de doorslag, waarbij een menselijke inbreng werd geminimaliseerd. Het was een terugval van de organische naar de blijkbaar als veiliger ervaren mechanische inspiratie-beschouwing.

'Men heeft telkens de vraag gesteld', zo betoogt Berkouwer, 'of allerlei aarzeling t.a.v. de traditionele interpretatie, wel zou zijn opgekomen wanneer niet *van terzijde* [cursivering Berkouwer] allerlei factoren van andere dan exegetische aard althans mede hun invloed hadden doen gelden en gevoelen'.³⁷ Berkouwer maakt kennelijk onderscheid tussen een hoofdstroom van kennis, blijkbaar nog steeds de theologie, en buitenbijbelse informatie 'van terzijde', nuttig, misschien soms leerzaam, maar alleen zinvol voor zo ver ze aanleiding vormt de traditionele interpretatie van een tekst te heroverwegen. Hij waarschuwt tegen het vruchteloze concordisme, dat uitgaat van de gelijkwaardigheid van Bijbelse en natuurwetenschappelijke beschrijving van de natuur. Overwinning daarvan 'is alleen mogelijk door aan de afkeer van dualisme een duidelijke gestalte te geven'. De wetenschap moet geen imperialistische en positivistische eisen stellen en de kerk moet niet aarzelen nieuwe en onontwijkbare inzichten als 'aanleiding' tot correctie serieus te nemen.³⁸ Niet als eis, maar als aanleiding, zoals betamelijk voor een dienaar.

Kennelijk vestigt Berkouwer al zijn hoop op de uiteindelijke harmonie van geloof en wetenschap, een standpunt dat we ook in zijn recensie van Levers *Creatie en Evolutie* aantreffen. Het is jammer dat hij dit onderwerp niet verder analyseert omdat dit een grote rol speelde bij het evolutiedebat, vooral bij J. Lever en later, mutatis mutandis, bijvoorbeeld bij Stephen J. Gould en Richard Dawkins. Wel signaleerde Berkouwer al even eerder de uiteindelijke onbegaanbaarheid van de weg van het hypothetisch verklaren van de resultaten van de natuurwetenschap, een weg die zoals we gezien hebben ook binnen de GKN vooral in het Interbellum veelvuldig werd ingeslagen.³⁹ Vruchtbaarder is het, zo zegt hij, te bezien of wij de Schrift niet te veel beschouwd hebben als bovennatuurlijke bron van informatie over de natuur, waarbij de menselijke inbreng met zijn eigentijds bepaald wereldbeeld onvoldoende werd gewaardeerd. Daardoor is de duidelijkheid van de Schrift in het gedrang gekomen. We moeten ons afvragen of de vorderingen van de wetenschap geen aanleiding geven tot een andere wijze van verstaan van de strekking van de Schrift. Niet alleen de openbaring zelf, maar ook de duidelijkheid van de openbaring is ingebed in een historisch ontsluitingsproces.⁴⁰

Dit idee past bij een opvatting van de openbaring die niet boven menselijke bemiddeling is verheven, maar juist daardoor tot ontwikkeling komt, zodat we te ma-

36 Zie hoofdstuk 4.

37 Berkouwer, *De Heilige Schrift* II, 324.

38 Berkouwer, *De Heilige Schrift* II, 325.

39 Berkouwer, *De Heilige Schrift* II, 298.

40 Berkouwer, *De Heilige Schrift* II, 302, 325.

ken hebben met een zich steeds actualiserende openbaring. De kennisontsluiting is in concreto betrokken op de weg van het Woord Gods – in mensenwoorden – door de geschiedenis. Het toelaten van historische kenmerken bij de exegese van de tekst beperkt zich echter tot de erkenning dat bij de beschrijving van de historische werkelijkheid rekening moet worden gehouden met een contemporaine inkleding en inkleuring van de berichtgeving. Daarmee is 'Assen' dan wel overwonnen, maar is tegelijkertijd het probleem dat beide partijen daar in zijn ban hield, namelijk de verifieerbaarheid van het historisch karakter van de tekst, nog springlevend.

Berkouwer opent zo de weg naar een exegese van Genesis 1-3 als een tijdgebonden vormgeving van het verhaal van de heilshistorie, en hij stelt deze weg ook voor als de aangewezen weg, dankzij de verworvenheden van de buiten-Bijbelse informatie. Waar het tijdgebonden karakter nu precies uit blijkt laat hij trouwens in het midden. Bij deze beschouwingen blijft toch de indruk van een positiekeuze in een 'ivoren toren': de wetenschap wordt beschouwd als hulpmiddel 'van terzijde' voor een juister begrip van de Schrift. Over het bestaansrecht van de wetenschap los van deze functie horen we niets. Alle wetenschap buiten de theologie is daarmee toch te beschouwen als dienaars van de theologie.

Met voorzichtige instemming noemt Berkouwer vervolgens het hierna te bespreken werk van de Kampense theoloog J.L. Koole over de herkomst van de Genesisverhalen.⁴¹ Met minzame waardering ook, zij het opnieuw terloops, verwijst hij naar de protesten van W.J.A. Schouten en J.P. de Gaay Fortman tegen de synode van Assen en corrigeert hij zijn vroegere afwijzing van Schoutens visie in de wereldbeelddiscussie.⁴² Ook de publicaties van G.J. Sizoo en J. Lever worden slechts summier vermeld. Lever was, zoals we al zagen, erg in zijn nopjes met Berkouwers recensie van zijn boek *Creatie en Evolutie in Trouw* in 1956. Tot een diepgaande discussie tussen hen beiden is het echter nooit gekomen.⁴³ Berkouwer ging ook in *De Heilige Schrift* niet verder in op de opvattingen van Sizoo en Lever over de ouderdom van de aarde en de evolutietheorie. Kennelijk was het hem alleen te doen om de dogmatische kant van de zaak en bleef de natuurwetenschap 'terzijde'. Aan een duidelijke uitspraak over de historiciteit van het scheppingsverhaal heeft hij zich niet gewaagd. Met zijn 'correlationele' benadering van de tekst door aandacht te vragen voor de 'skopus' en door zijn erkenning van de menselijke factor bij het ontstaan en het verstaan van de Schrift ging Berkouwer een bescheiden stapje verder dan Bavinck. Daardoor faciliteerde hij een niet-letterlijk-historische exegese van de drie eerste hoofdstukken van Genesis als geheel en daarmee ook van het scheppingsverhaal.

41 Berkouwer, *De Heilige Schrift* II, 303-307.

42 Berkouwer, *De Heilige Schrift* II, 93 (noot 123) en 296 (noot 223); Berkouwer, *Zoeken en vinden*, 114; Van Keulen, *Bijbel en dogmatiek*, 467, 497.

43 Lever, *Interview* (29 april 2005).

2 J.L. Koole en het variabel soortelijk gewicht

Een frisse kijk op de eerste elf hoofdstukken van Genesis, de oergeschiedenis, werd in de jaren 1963-1966 gepresenteerd door de Kamper hoogleraar Oude Testament Jan Leunis Koole (1910-1997).⁴⁴ Het verfrissende zit in de onbekommerde manier waarop Koole buitenbijbelse kennis gebruikte bij de exegese van het Oude Testament en in het bijzonder bij die van de eerste hoofdstukken van Genesis.

Zijn eerste artikel, 'Het litterair genre van Genesis 1-3' (1963), schreef Koole met het oog op de naderende synode van de GKN waar een besluit zou moeten worden genomen over het al dan niet handhaven van de uitspraken van de synode van Assen in 1926.⁴⁵ Gezien de titel is het verrassend dat Koole begint met een uiteenzetting over de noodzaak om bij de exegese van de eerste drie hoofdstukken van Genesis rekening te houden met de resultaten van de natuurwetenschappen. Negen jaar na Nic.H. Ridderbos was Koole de tweede gereformeerde theoloog die zich bij zijn exegese van het scheppingsverhaal mede liet leiden door eigentijdse wetenschappelijke kennis van de natuur. Omdat het verhaal van de zondeval niet van het scheppingsverhaal losgemaakt kan worden, zo stelt Koole, kan men bij de beslissing over een eventuele revisie van 'Assen' ook niet om Levers boek *Creatie en Evolutie* heen.⁴⁶ Met kennelijke instemming (een opmerkelijk verschil met Berkouwer) vermeldt hij de standpunten van J. Lever en van de geoloog J.R. van de Fliert.⁴⁷ Koole was het met hen eens dat de gereformeerde beschouwing van de historiciteit van Genesis 1-3 te veel beïnvloed was door inmiddels achterhaalde natuurwetenschappelijke opvattingen en door een te letterlijk-historische interpretatie van het verhaal van schepping en zondeval.⁴⁸

Koole stelt daarna enkele historische en filologische gegevens ter discussie. Hij gaat er, in navolging van vele niet-gereformeerde onderzoekers, maar met voorbijgaan van zijn gereformeerde voorgangers als Abraham Kuyper, H.H. Kuyper en G.Ch. Aalders van uit dat de Pentateuch in de vijfde eeuw voor Christus in de ons bekende vorm uit minstens twee verschillende bronnen is samengesteld. Volgens de hypothese van Wellhausen moeten een priesterlijke en een jehovistische traditie worden onderscheiden. De definitieve redactie vond plaats op basis van mondelinge overlevering (zeker tot de tijd van David en Salomo, ongeveer 1000 v. Chr.) en latere fragmentarische optekeningen, aldus Koole.

44 C. Houtman, 'Even in het licht van de schijnwerper', in: J. van Gelderen en C. Houtman red., *Profiel. Theologiebeoefening in Kampen 1970-1990* (Kampen 2004) 73-91; C. Houtman, 'Koole, Jan Leunis', *BLGNP* 6 (2006) 141-144; Leene, 'Wereldbeeld en geschiedenisbeeld', 74-76.

45 J.L. Koole, 'Het litterair genre van Genesis 1-3', *GTT* 63 (1963) 81-122.

46 Koole, 'Het litterair genre van Genesis 1-3', 81-85.

47 Koole, 'Het litterair genre van Genesis 1-3', 94. Koole refereert hier aan het artikel van de geoloog J.R. van de Fliert, 'Enkele aantekeningen in verband met exegetische vraagstukken omtrent Genesis 1, 2 en 3', *Lucerna* 3 (1960/1961) 649-659. Deze auteur voert hier een pleidooi voor een niet-letterlijke interpretatie van het begrip 'dag' uit Genesis 1. Gedacht kan ook worden aan Van de Flierts bijdrage aan de conferentie over de ouderdom van de aarde (hoofdstuk 7).

48 Koole, 'Het litterair genre van Genesis 1-3', 93-94.

J.L. Koole (1978).

Bij de eindredactie werd van verschillende literaire genres gebruik gemaakt. Voor sommige genres is duidelijk dat het niet of slechts gedeeltelijk om historische beschrijving gaat, bijvoorbeeld bij dichterlijke teksten of als zodanig gepresenteerde fabels. Volgens Koole heeft Genesis 1 duidelijk de vorm van een geschiedbericht, met de nauwkeurigheid van een notariële acte, over de goede schepping, uitlopend op de sabbath. Het tweede hoofdstuk is ook een geschiedbericht, maar nu in de verklarende vorm van een aetiologie.⁴⁹

Koole meent dat de gehele beschrijving van de oergeschiedenis als geschiedschrijving moet worden opgevat. Er is een oppervlakkige verwantschap met de literaire vorm van de 'saga', waaronder hij verstaat: voorwetenschappelijke geschiedbeoefening.⁵⁰ Het argument dat de historiciteit van de oergeschiedenis door geen enkele andere bron wordt bevestigd en dus volgens gangbare historische criteria onhoudbaar is, wordt door hem gepareerd met de opmerking dat alle verdere

49 Koole, 'Het literair genre van Genesis 1-3', 88-91.

50 Koole, 'Het literair genre van Genesis 1-3', 95, 100-101.

discussie zinloos wordt als we niet uitgaan van de goddelijke openbaring van de tekst.⁵¹ Gezien het feit dat ‘men thans met een half miljoen jaren sinds het optreden van de eerste mens rekenen moet’ kan van een betrouwbare overlevering geen sprake zijn, aldus Koole.

Hij vond het blijkbaar niet nodig deze resolute, maar niet minder controversiële uitspraak betreffende de ouderdom van het menselijk geslacht nader toe te lichten. Vervolgens komt hij dan met de ‘solutie’ dat ten aanzien van Genesis 1-11 een ‘bizarre Goddelijke openbaring’ moet hebben plaatsgevonden, ‘waardoor aan de schrijver mededelingen zijn gedaan omtrent zaken, waarvan hij langs andere weg geen kennis verkrijgen kon’.⁵² Het is dan ook een stuk geschiedschrijving van een geheel eigen aard, namelijk verricht door God zelf. Zo’n beschrijving ‘wil dan ook op een bijzondere wijze gelezen worden’.⁵³ Koole wijst op overeenkomsten met de wijsheidsliteratuur: Psalm 104 en de wijsheid van Salomo (1 Kon. 4:33) en ziet het scheppingsverhaal als theologische legitimering van deze natuurwijsheid.

Koole meent voorts dat Genesis 2 en 3 verwant zijn aan de profetieën, overigens zonder de tekst als een retrospectieve profetie te willen opvatten. En dat betekent volgens hem dat ‘*de geschiedenis van paradijs en zondeval symbolische trekken bevatten kan*’ (cursivering J.L. Koole), een overweging die hij vervolgens, zoals gezegd, aanbiedt aan de aanstaande synode met het oog op een eventuele herroeping van de besluiten van ‘Assen 1926’.⁵⁴ Een goede verklaring voor de gelijkens met het Babylonische scheppingsverhaal heeft hij niet. Enkele theorieën daarover, die ook door Kuyper sr en jr en door G.Ch. Aalders waren besproken, wijst hij af. Door het verhaal van de oergeschiedenis als bijzondere openbaring los te koppelen van geschiedschrijving die op grond van eigen ervaring, getuigenonderzoek of vertrouwde traditie plaatsvindt scheidt Koole wel nieuwe problemen met betrekking tot de bepaling van tijd en plaats waar deze openbaring zou hebben plaats gehad, aan wie de geschiedenis is geopenbaard en hoe de toedracht daarvan zou zijn geweest.

Meer in het algemeen stelde Koole de vraag naar de historiciteit van de Bijbel in een volgend artikel aan de orde. In overeenstemming met het standpunt van Nic.H. Ridderbos, maar tegen de boodschap van de kerugmatische theologie hield Koole vast aan de historiciteit of ‘facticeit’ van de historiebeschrijving uit het Oude Testament.⁵⁵ God wijst daarin immers zelf op zijn grote daden uit het verleden, zoals de uittocht uit Egypte, aldus Koole. Ook is er een historische relatie tussen belofte en vervulling in Gods verbonden. Tenslotte is het latere joodse geloof sterk verbonden met de geschiedenis van de verwoesting van Samaria (722) en Jeruzalem (586).⁵⁶

51 Koole, ‘Het litterair genre van Genesis 1-3’, 103.

52 Koole, ‘Het litterair genre van Genesis 1-3’, 103-105.

53 Koole, ‘Het litterair genre van Genesis 1-3’, 111.

54 Koole, ‘Het litterair genre van Genesis 1-3’, 120-121.

55 J.L. Koole, ‘Het soortelijk gewicht van de historische stoffen van het Oude Testament’, *GTT* 65 (1965) 81-104, aldaar 82-83.

56 Koole, ‘Soortelijk gewicht’, 83.

De verhalen over de aartsvaders, de richteren en de tijd van de koningen kwalificeert Koole als volksverhalen die in een mondelinge traditie zijn doorverteld en pas tijdens de ballingschap op Schrift gesteld. En dan stelt hij zich de vraag: 'wat is het soortelijk gewicht van deze [verhaal-]stoffen? Om twee uitersten te noemen: ontbreekt in deze verhalen elke vorm van waarheid, of beschrijven ze van A tot Z wat werkelijk is gebeurd?'.⁵⁷ En wat moeten we dan met de vele wonderverhalen zoals het droogvallen van de Schelfzee en de drijvende bijl uit 2 Kon. 6: 1-7 [over soortelijk gewicht gesproken ...]? Hij zegt daarover: 'En nu dan de kwestie van het soortelijke gewicht van deze wondervertellingen, de graad van hun historiciteit. (...) De bedoeling is allesbehalve, dat het wonder de natuurcausaliteit dubieus zou maken, maar dat men oog en geloof heeft voor het verrassende van Gods hand in de geschiedenis. (...) Als men de facticiteit aan het wonder ontzegt, komt men niet uit met de bedoeling van het verhaal'. De pointe van het wonder is dat het op het moment suprême ook echt gebeurt.⁵⁸

Het ontkennen van de mogelijkheid van het wonder berust, aldus Koole, op een verouderde historistische geschiedbeschouwing, die in exactheid wilde concurreren met de natuurwetenschappen. Wonderen hebben 'historische evidentie'. Zonder zijn toevlucht te willen nemen tot begrippen als 'supra-geschiedenis' (Karl Barth) of 'existentieel Christus-Geschehen' (Rudolf Bultmann) is Koole van mening dat de geschiedeniswetenschap de facticiteit van de Opstanding redelijkerwijs moet aanvaarden vanwege de consequenties, namelijk het eenstemmig apostolisch getuigenis en het ontstaan van de christelijke kerk. Door deze gebeurtenissen als consequenties van de Opstanding te kwalificeren tracht Koole de historiciteit van de Opstanding te construeren: 'Het is een wonder. Een nog groter wonder, historisch gezien, zou het echter zijn, als ondanks deze consequenties de Opstanding niet plaatsgevonden had'.⁵⁹

Het scheppingsverhaal vraagt, als zuiver geopenbaarde geschiedenis, een genre *sui generis*, volgens Koole om een eigen hermeneutiek.⁶⁰ Zo wil hij de weg vrij maken voor een natuurwetenschappelijke benadering van het ontstaan van het heelal en het leven op aarde en ook voor een historische benadering daarvan: de oergeschiedenis is onttrokken aan onze wetenschappelijke geschiedschrijving, over de historiciteit is niets meer te zeggen. In het grote geheel van niet-historisch verifieerbare verhalen over gebeurtenissen in het verleden hebben de oergeschiedenis en de wonderverhalen uit de Bijbel bij Koole dus de status van historische onschendbaarheid behouden. Aan de werkelijkheid ervan mag niet worden getwijfeld. Zij behoren tot de goddelijke openbaring en tot de heilsgeschiedenis. De bepaling van een relatief soortelijk gewicht past hij voornamelijk toe op lijsten en getalsmatige

57 Koole, 'Soortelijk gewicht', 90.

58 Koole 'Soortelijk gewicht', 94: Koole noemt hier het voorbeeld van de profeet Elia op de berg Karmel (1 Kon. 18: 20-46).

59 Koole, 'Soortelijk gewicht', 94-95. Voor C. Augustijns kritiek op dergelijke bewijsvoering uit het ongerijmde: zie dit hoofdstuk, §4.

60 Koole, 'Soortelijk gewicht', 88.

opgaven. Sommige daarvan beschouwt hij als ‘sekuur en precies’, bijvoorbeeld omdat er juridische consequenties aan verbonden waren. Andere kunnen onmogelijk kloppen, bijvoorbeeld die over grote aantallen deelnemers aan gevechten; bovendien zijn de opgaven in verschillende versies hiervan onderling te veel afwijkend.⁶¹

Het belang van Koole’s beschouwingen is vooral in dat laatste gelegen: de historiciteit van sommige Bijbelse gegevens wordt afhankelijk gesteld van buitenbijbelse criteria. Bovendien maakte hij ruimte voor de gedachte dat, door de bijzondere openbaring van de zondeval, de beschrijving daarvan symbolische kenmerken zou kunnen hebben. Hoewel hij dat niet expliciet vermeldt, is er volgens zijn redenering dus evenzeer plaats voor symbolische elementen bij de beschrijving van het scheppingsverhaal.

Koole heeft een belangrijke invloed gehad op de ontwikkeling van de beschouwingen over de historiciteit van de Schrift bij zijn gereformeerde tijdgenoten. Dat was vooral te danken aan de samenvatting van zijn gedachtengang in het voor een grotere lezerskring bedoelde *Verhaal en Feit in het Oude Testament* in de serie ‘Cahiers voor de gemeente’ (1966).⁶² Zijn hier genoemde publicaties werden dan ook door vele volgende auteurs over dit onderwerp aangehaald.⁶³ Zijn invloed was echter van betrekkelijk korte duur (‘even in het licht van de schijnwerper’ – C. Houtman) omdat er intussen al een veel radicaler kritiek op het scheppings- en paradijsverhaal in gereformeerde kring loskwam. Daarbij werd afstand genomen van het historisch karakter van gedeelten van de Bijbel waarvoor dat door Koole nog zo nadrukkelijk werd gehandhaafd.⁶⁴

Desondanks viel Koole’s naam toch in een bezwaarschrift aan de synode, dat in de eerste plaats gericht was tegen de Kamper theoloog G.P. Hartvelt en diens *Cahier* over Schrift en inspiratie. Voor Koole had dit overigens geen consequenties.⁶⁵ Hij kreeg ook kritiek van de vu-hoogleraar Semitische talen W.H. Gispen (1900-1986) in diens boek over Genesis.⁶⁶ Deze beperkte zich echter tot een taalkundige analyse, waarbij hij praktisch geheel voorbij ging aan de actuele problemen rondom het thema van schepping en evolutie en de eventuele herroeping van de besluiten van de synode van Assen. Gispen hield het bij de interpretatie van het scheppingsverhaal als een ‘historieverhaal, (...) geconcentreerde geschiedschrijving. En dan wel: beschrijving van heilsgeschiedenis’. Hij beschouwde de drie eerste hoofdstukken van Genesis als ‘één geheel, met één kerugma’. En, zo betoogde hij, ‘het is m.i. mogelijk dat dingen die de natuurwetenschap poneert, verborgen liggen in of achter de eenvoudige kinderlijke taal van Gen. 1. Maar de exegeet moet uitleggen, wat er staat, en zich daartoe beperken’. Gispen sprak dan ook zijn twijfels uit

61 Koole, ‘Soortelijk gewicht’, 96-98.

62 J.L. Koole, *Verhaal en feit in het Oude Testament* (Kampen, z.j. (1966)).

63 Zo ook: synoderapport *God met ons*, 65; J.C. de Moor, ‘Gods woord in mensenwoorden’, *cw* 29 (1981) nr. 20, 13 mei 1981, p. 10.

64 Houtman, ‘Even in het licht van de schijnwerper’, 83; Leene, ‘Wereldbeeld en geschiedenisbeeld’, 73-76.

65 *Acta* 1971-1972 b), (bijlage 90) 202-203.

66 W.H. Gispen, *Schepping en paradijs* (Kampen 1966).

over de benadering van Nic.H. Ridderbos en van Koole. Eigenlijk kwam hij dus niet verder dan G.Ch. Aalders dertig jaar eerder en plaatste hij zich hiermee buiten het actuele debat.⁶⁷

Scherpe kritiek op zijn eerste artikel kreeg Koole van de 'verontruste' gereformeerde predikant M.J. Arntzen, die iedere vorm van menselijke schifting en kritiek op de Schrift 'een dodelijke bedreiging voor ons gereformeerd belijden' achtte.⁶⁸ En daarin stond Koole volgens Arntzen niet alleen. Hij betrok ook de theoloog Tj. Baarda in zijn kritiek.

3 Tj. Baarda: de boodschap los van de historie

Een van de eerste gereformeerde theologen die de historische betrouwbaarheid van de Bijbel systematisch ter discussie stelden was de nieuwtestamenticus Tjitze Baarda.⁶⁹ In zijn artikel 'Het gezag van de Heilige Schrift' (1966) distantieerde hij zich van M.J. Arntzen, die zich, zoals zojuist besproken, gekeerd had tegen opvattingen van Koole en ook tegen de nog te bespreken ideeën van H.M. Kuitert.⁷⁰ Arntzen had zich sterk gemaakt voor het letterlijk Schriftgezag en de historiciteit van de Bijbelverhalen. Baarda besloot bij zijn argumentatie af te zien van het aanvoeren van 'buiten-Bijbelse' gegevens omdat hij er van uitging dat Arntzen, in navolging van G. Ch. Aalders, daar toch geen waarde aan zou hechten. Des te sterker, zo hoopte hij, zouden zijn direct aan de Bijbel ontleende argumenten klemmen, met name ten aanzien van de 'divergenties', de uiteenlopende lezingen van bepaalde gebeurtenissen in de evangeliën. Die divergenties waren weliswaar evenmin aan de aandacht van vroegere gereformeerde theologen ontsnapt, maar die hadden daar volgens Baarda toch een te gemakkelijke oplossing voor gezocht: Abraham Kuyper door deze te zien als de elkaar aanvullende facetten van het verhaal, en F.W. Grosheide door deze te bagatelliseren, zodat hij kon volhouden: 'alles wat het Nieuwe Testament ons mededeelt is waar in dien zin, dat het aldus gebeurd is, gelijk het wordt beschreven'.⁷¹ Naar aanleiding van een lange serie voorbeelden kwam Baarda tot de conclusie dat de gereformeerden vast kunnen houden aan de betrouwbaarheid van de Bijbel (art. 5 NGB: 'wij geloven zonder enige twijfeling al wat daarin begrepen is') maar dat we ook moeten accepteren dat de Bijbel niet noodzakelijkerwijs historisch betrouwbaar is.

67 R.J. van der Veen, 'Boekbespreking', *GEW* 65 (1967) 196-198.

68 M.J. Arntzen, *De crisis in de gereformeerde kerken* (Amsterdam 1965) 9-12.

69 Tj. Baarda (1932), nieuwtestamenticus, was van 1958-1975 wetenschappelijk medewerker en van 1975-1983 hoogleraar aan de VU, vervolgens van 1983-1990 te Utrecht en tenslotte van 1990-1997 weer aan de VU. Voor Tj. Baarda: zie W.L. Petersen, J.S. Vos en H.J. de Jonge eds., *Sayings of Jesus: canonical and non-canonical. Essays in the honour of Tjitze Baarda* (Leiden, New York en Keulen 1997) xx; dit boek bevat ook een bibliografie van Baarda.

70 Tj. Baarda, 'Het gezag van de Heilige Schrift. Vragen aan Dr M.J. Arntzen', *GTT* 66 (1966) 82-106; Arntzen, *De crisis in de gereformeerde kerken* 9-16.

71 Baarda, 'Het gezag van de Heilige Schrift', 91-92.

Tj. Baarda (1998).

In zijn voor een breder publiek bestemde boekje *De betrouwbaarheid van de evangeliën* (1967) kwam Baarda naar aanleiding van vele andere divergenties in de evangeliën tot dezelfde conclusie.⁷² Het is duidelijk dat de divergenties een historiografisch probleem vormen: niet alles kan werkelijk zo gebeurd zijn als het is beschreven, aldus Baarda. Hij betoogde dat de boodschap van de evangeliën dan ook niet van historische aard is, maar dat zij het heil dat Jezus de mensheid brengt willen verkondigen. Ook het heilsfeit bij uitstek, de boodschap van Pasen, is historisch niet verifieerbaar; er waren bijvoorbeeld geen ooggetuigen en de eerste berichten zijn niet gelijklopend.⁷³ Pas na Jezus' dood, aldus Baarda, realiseerden zijn volgelingen zich de volle betekenis van Jezus' daden en uitspraken en werden hun ogen geopend. In de loop van de tweede helft van de eerste eeuw werden hun verhalen over Jezus eerst mondeling verbreed en vervolgens verzameld, in het Grieks vertaald en door verschillende redacteurs op schrift gesteld. Van deze verzamelingen bleven uiteindelijk de vier evangeliën over in de vorm zoals wij die nu kennen. Met deze benadering van de ontstaanswijze van de evangeliën maakte Baarda gebruik van de zogenaamde vormhistorische methode. Met deze methode probeert men

72 Tj. Baarda, *De betrouwbaarheid van de evangeliën* (serie *Cahiers voor de gemeente*, Kampen 1967).

73 Baarda, *De betrouwbaarheid van de evangeliën*, 51; Tj. Baarda, "Als Christus niet is opgewekt ...". Het Nieuwe Testament in het "Geding", *Kerk en Theologie* 42 (1991) 305-316; Tj. Baarda, 'De Opstanding en de Opstandingsverhalen', in: P.N. Holtrop en A.J. Jelsma red., *Terwijl zij onderweg daarover spraken ... Gedachten over de opstanding* (Kampen 1991) 14-40.

met behulp van literaire criteria na te gaan in welke historische context (de 'Sitz im Leben') de tekst is ontstaan.

Baarda's ideeën oogstten weliswaar bijval, met name van zijn collega's R. Schippers en C. Augustijn, maar riepen ook grote weerstanden op.⁷⁴ In een uitvoerige recensie in het *Gereformeerd Weekblad* stelde de Kamper theoloog Herman N. Ridderbos, geheel in lijn met de oude beschouwing van A. Kuypers, G.Ch. Aalders en F.W. Grosheide, dat de Bijbel niet onderworpen mocht worden aan 'een wezensvreemde maatstaf, in casu historisch onderzoek dat zich niet houdt aan de grenzen die de canoniciteit van de Schrift stelt'. Het is, zo ging Ridderbos voort, een verkeerde vorm van historisch onderzoek, die geen rekening houdt met de aard van de openbaring en met de geheel eigen manier waarop Christus historie maakte en die zich onttrekt aan ons historisch onderzoek. Dat kan alleen maar leiden tot schijngeleerdheid. Daarmee verliest de Schrift haar gezag en verwordt ze tot vrome fantasie, zonder 'verworteling in de historische werkelijkheid.'⁷⁵

Scherpe formele kritiek leverde ook de kerkhistoricus D. Nauta in een korte recensie in het gereformeerde *Ouderlingenblad*.⁷⁶ Volgens hem maakte Baarda een onlogisch onderscheid tussen historische betrouwbaarheid enerzijds en 'een soort bovenhistorische betrouwbaarheid' anderzijds. 'Als er sprake is van iets dat historisch niet betrouwbaar is, dan is dit onbetrouwbaar en kan hierin bezwaarlijk in een ander opzicht als van betrouwbaarheid worden gewaagd. Dit is een verwarring van begrippen. (...) Wat Jezus zeide of wilde, behoorde wel ter dege tot het gebeurde. Men kan zulks niet losmaken uit de geschiedenis'. Daar wilde Nauta niets van weten: hij hield vast aan het historisch karakter van Jezus' woorden en daden zoals deze ons in de evangeliën worden verteld. Hij ging er zelfs van uit dat Baarda's 'bedoeling zuiverder was dan zijn uitlatingen doen vermoeden'. Wat kon dat anders betekenen dan dat hij, ongetwijfeld met de beste paternalistische bedoelingen, Baarda tegen zichzelf wilde beschermen? De gedachte dat een gereformeerd theoloog de historiciteit van de evangeliën in twijfel zou kunnen trekken was voor Nauta blijkbaar ondenkbaar.

We stuiten hier op een belangrijk verschil van opvatting van het begrip historische betrouwbaarheid van een tekst. H.N. Ridderbos en Nauta reserveren, evenals bijvoorbeeld Van Deursen, deze term voor teksten die gebeurtenissen beschrijven zoals die in het verleden werkelijk hebben plaatsgevonden. Dat brengt volgens de uitgangspunten van de moderne geschiedwetenschap de noodzaak van historische verifieerbaarheid met zich mee. Aan deze eis kan voor de Bijbelverhalen niet of nauwelijks worden voldaan. In de vroegere gereformeerde visie werd dit probleem opgelost doordat de zekerheid omtrent de historiciteit werd ontleend aan het ge-

74 Aalders, *125 jaar FdG*, 275-282.

75 H.N. Ridderbos, 'De betrouwbaarheid van de evangeliën', *GW* 22 (1967) 322 en 328; H.N. Ridderbos, 'De historische Jezus en de levende Heer', *GW* 22 (1967) 330-331; H.N. Ridderbos, 'Geschiedenis en kerugma', *GW* 22 (1967) 338-339.

76 D. Nauta, 'De betrouwbaarheid van de evangeliën', *Ouderlingenblad* 44 (1966) 138-139. D. Nauta was van 1936-1968 hoogleraar kerkgeschiedenis aan de VU (C. Augustijn, 'Nauta, Doede', *BLGNP* 6 (2006) 204-206).

loof in de organische inspiratie van de tekst. De historische verifieerbaarheid deed er dan niet meer toe.

Baarda daarentegen betreft overeenkomstig de werkwijze van de vormhistorische methode het begrip betrouwbaarheid op de boodschap van de tekst, begrepen binnen de historische context, maar los van de vraag in hoeverre de meegedeelde gebeurtenissen werkelijk hebben plaatsgevonden. Door de divergenties in de verschillende weergaven is daar immers geen uitsluitel over te krijgen. Historisch onderzoek van de tekst is dan van belang voor een zo goed mogelijk begrip van de boodschap, maar niet voor de historische verifieerbaarheid van mededelingen over gebeurtenissen.

Het verschil tussen deze beide opvattingen van het begrip historische betrouwbaarheid speelde een grote rol bij de verdere beraadslagingen van de synode van de GKN, die naar aanleiding van Baarda's *Cahier* overstelpt werd met protesten. De predikant H.J. Hegger drong in zijn bezwaarschrift zelfs aan op ontslag van Baarda als docent bij de theologische opleiding aan de VU. Deputaten van de synode gingen meerdere malen met Baarda in gesprek maar besloten tenslotte dat er geen reden was voor 'verdere maatregelen'.⁷⁷ Baarda voelde zich niettemin door de synode ten zeerste verdacht gemaakt en in de steek gelaten. Volgens J. Greven, in een later commentaar ter gelegenheid van Baarda's afscheid als hoogleraar in 1997, kreeg Baarda 'door zijn kerk op zo'n botte wijze de pin op de neus gezet, dat hij daarna nooit meer op een voor leken begrijpelijke wijze over zijn vak geschreven heeft'.⁷⁸

De inhoudelijke bestudering van de historiciteit van de Schrift in algemene zin werd door de synode vervolgens gedelegeerd aan het daartoe gereorganiseerde deputaatschap Kerk en Theologie waarvoor Baarda tot zijn verrassing al spoedig als lid werd uitgenodigd.⁷⁹ De commissie die eerder namens de synode de gesprekken met Baarda gevoerd had, had in één van haar rapporten een vraag van algemeen belang opgeworpen. Zij meende dat het

dringend noodzakelijk [was], de studie naar de aard van het Schriftgezag toe te spitsen op de vraag, welke vóóronderstellingen in het licht van de Schrift ten grondslag dienen te liggen aan de beslissing inzake de historiciteit van de openbaring in Jezus Christus, m.a.w. 'of tussen datgene, wat het historisch-critisch onderzoek als wetenschappelijk vastgestelde waarheid voordraagt, en datgene wat de kerk in haar geloof in de Schriften als waarheid belijdt, een wanverhouding zou kunnen ontstaan'.⁸⁰

De commissie citeerde hier deels een eerder deputatenrapport dat niet in de *Acta* is opgenomen. Het hoge woord kwam er vervolgens uit: het gaat hier om niet minder

77 *Acta* 1975-1976, (artikel 216, 218) 141-144; *Acta* 1975-1976b, (bijlage 34) 229-235; Aalders, *125 jaar FdG*, 281.

78 J. Greven, 'Tjitze Baarda', *Trouw* (11 oktober 1997). Deze opvatting werd mij door Baarda mondeling bevestigd.

79 *Acta* 1979/1980, (aanhangsel 4) 363; Tj. Baarda, *Interview*; zie ook hieronder hoofdstuk 9, §4 (laatste alinea).

80 *Acta* 1975/1976b, (bijlage 35) 234-235.

dan 'het voor het christelijk geloof essentiële reëel-historisch, echt-gebeurd-zijn van de grote heilsdaden Gods in de geschiedenis'. Gaat het er bij het historisch-kritisch onderzoek om alleen datgene 'historisch' te noemen

wat op een z.g. objectief-wetenschappelijke wijze waargemaakt, als echt-gebeurd aanneemelijk gemaakt kan worden? (...) Speelt hier misschien, zij het onbewust, de vóór-wetenschappelijke overweging, dat zoiets natuurlijk niet echt gebeurd kan zijn mede een rol? Is het niet willekeurig, om allerlei 'gewone', 'aanvaardbare', ons slechts door de evangeliën verhaalde feiten wel, en allerlei 'ongewone', 'onaanvaardbare', ons door diezelfde evangeliën op dezelfde wijze verhaalde feiten níet als historisch aan te merken?⁸¹

Met andere woorden, het kritisch onderzoek van de Schrift moet volgens deze opvatting halt houden, niet alleen wanneer er sprake is van historisch niet verifieerbare mededelingen maar ook als dreigt te worden aangenomen dat bepaalde gebeurtenissen eenvoudig niet plaats gevonden kunnen hebben, bij voorbeeld omdat zij in strijd zijn met de natuurwetten. Dan zou het immers alleen nog maar gaan om een onderzoek naar het ontstaan van het geloof van Jezus' volgelingen, dus de vormgeschiedenis, en niet om het feitelijk karakter van de geloofsinhoud. Merkwaardig is dat de commissie dit een 'vóór-wetenschappelijke' overweging noemt, terwijl het juist om een op wetenschappelijke wijze tot stand gekomen oordeel gaat. De commissie vroeg zich af welke reden de historicus kan hebben, 'om de ons door apostelen en evangelisten met een uitdrukkelijk beroep op ooggetuigen verkondigde bevindingen van een ledig graf en ontmoetingen met de opgestane Heer te kwalificeren als niet-historisch'. Blijkbaar had de commissie geen boodschap aan de noodzaak van de moderne historische bronnenkritiek, zoals gehanteerd door Baarda en, zoals wij nog zullen zien, ook door zijn collega C. Augustijn.

We noemen ten slotte nog enkele latere commentaren op Baarda's opvattingen. Van Keulen meent dat Baarda het gezag van de Schrift weliswaar niet tot het kerygma beperkte, maar de vraag naar het historisch substraat 'enigszins in het midden' liet, waarmee hij een voor gereformeerden zeer gevoelige snaar raakte.⁸² M.J. Aalders is van oordeel dat bij Baarda de boodschap pas boodschap wordt door de erkenning als zodanig door de gemeente.⁸³ Het kerygma is dus een soort coproductie van schrijver en lezers. Dat doet denken aan de 'correlatie' van Berkouwer en het is een interessant gezichtspunt met het oog op het latere 'relationele waarheidsbegrip'.

In een terugblik in 1993 en nogmaals in 1997 beschreef Baarda de ontwikkeling van zijn inzichten met betrekking tot de historiciteit van de Bijbel.⁸⁴ Hij had zich

81 *Acta* 1975-1976b, (bijlage 35) 234-235.

82 Van Keulen, *Bijbel en dogmatiek*, 635.

83 Aalders, *125 jaar FdG*, 275-282.

84 Tj. Baarda, 'De betrouwbaarheid van de Bijbel', in: B. Voorstuis red., *Lijnrecht of richtlijn? Over de normativiteit van Bijbel en belijdenis* (vusa Amsterdam 1993) 16-22; Tj. Baarda, 'Scripture and historical research', in: H.M. Vroom en J.D. Gort eds., *Holy Scriptures in Judaism, Christianity and Islam. Hermeneutics, values and society* (Amsterdam en Atlanta GA 1997) 113-121.

vanaf het begin van zijn studie aangetrokken gevoeld door de kerugmatische theologie van R. Bultmann, die de heilsboodschap van de Schrift belangrijker achtte dan de historische herleidbaarheid van de verhalen. Het belang van de historiciteit verschoof voor Baarda van ‘werkelijk gebeurd’ naar de betekenis van de historische context waarbinnen de getuigenissen van de Bijbelschrijvers tot stand kwamen. Historische en literaire kritiek konden daarbij helpen: ‘I became very conscious of how important it is to apply historical criticism without yielding to the temptation of giving up faith in the Message. I did not return to the faith of my youth, which was dear to me, but arrived at what has been called a post-critical understanding of the history and faith of Christianity’.⁸⁵ Hoe Baarda er in slaagde zijn ‘faith in the Message’ te behouden blijft hier overigens in het ongewisse.

J.S. Vos komt tot de conclusie dat met Baarda een einde is gekomen aan de gereformeerde exegese. ‘De Bijbel is niet meer dan een collectie literaire, culturele en religieuze teksten, welke ons een historisch inzicht geven in religieuze speurtochten naar het geheim van het bestaan en (...) die ons op het spoor kunnen zetten van onze relatie tot God’, zo vat hij samen. Naar zijn mening is de formele inspiratietheorie en de idee van het unieke openbaringskarakter van de Bijbel daarmee verlaten en is de Bijbel niet meer of minder dan een van de vele verhalen die ons kunnen helpen onze relatie tot God te doorgronden. Dat betekende ‘het einde van de gereformeerde exegese’.⁸⁶

4 C. Augustijn: eerst de historie, dan de dogmatiek

Bijval kreeg Baarda van de kerkhistoricus C. Augustijn.⁸⁷ De door Herman N. Ridderbos voorgestane volgorde van dogmatiek en historisch onderzoek deugde niet, aldus Augustijn. Historisch onderzoek dient juist om de infrastructuur vast te stellen waarbinnen de vorming van dogmatische kaders kan plaatsvinden en zo nodig kan worden bijgesteld. Bij elkaar tegensprekende bronnen kan het vormhistorisch onderzoek waardevolle hulp bieden om tot een beter begrip te komen. De vraag of historisch onderzoek überhaupt in staat is de evangelische Jezus in beeld te brengen wordt door Augustijn ontkennend beantwoord. Er bestaat van Jezus geen eenduidig historisch beeld en ingrijpen van God in de geschiedenis is historisch niet als zodanig herkenbaar. Het enige dat de historicus kan vaststellen is dat Jezus’ volgelingen in zijn opstanding geloofden. Dat betekent niet automatisch dat Jezus ook werkelijk is opgestaan, aldus Augustijn.⁸⁸

85 Tj. Baarda, ‘Scripture and historical research’, 116.

86 Vos, ‘Het einde van de gereformeerde exegese’, 104-105.

87 C. Augustijn, ‘Om de historische Jezus’, *GW* 22 (1967) 22, 370-371. Cornelis Augustijn (1928-2007) was vanaf 1954 verbonden aan de theologische faculteit van de VU, waar hij van 1968-1993 hoogleraar in de kerkgeschiedenis was. Voor C. Augustijn: zie M.E.H.N. Mout, ‘Cornelis Augustijn’, *Levensberichten en herdenkingen 2009 KNAW* (Amsterdam 2009) 6-14.

88 Zie ook: C. Augustijn, ‘Pasen, wat gebeurde er toen?’, *Voorlopig* 2 (1970) 12-15; Van Deursen, *Hoeksteen*, 244.

De historicus kan zich vervolgens afvragen waar dat geloof dan vandaan kwam. Schijndood, bewust bedrog en vooral een visionaire voorstelling zijn dan meer plausibel dan de opstanding als historisch niet-verifieerbare realiteit. Dat verbiedt de historicus niet om, als ieder mens, zich over te geven aan de boodschap van de evangeliën dat Jezus de opgestane Heer is. Maar, stelt Augustijn, 'dat vereist een sprong, een beslissing die buiten alle historische kennis omgaat'.⁸⁹

Eindelijk was er een gereformeerde theoloog die vaststelde dat het geloof geen vrijbrief geeft om de historie aan de geloofsovertuiging aan te passen, wat ook, naar onze tegenwoordige opvatting van wetenschappelijke geschiedenisbeoefening, geschiedvervalsing zou zijn. Rest de vraag of een 'sprong', zoals Augustijn bedoelde, verantwoord is wanneer die onverenigbaar is met historisch-wetenschappelijke of natuurwetenschappelijke kennis.

H.N. Ridderbos repliceerde tegenover Augustijn dat de evangeliën nu eenmaal geen 'gewoon menselijke historische bronnen zijn, maar als door de Geest van God ons geschonken getuigenissen aanvaard en ook verstaan moeten worden.' Historisch onderzoek dat uitgaat van de criteria van de Aufklärung mist eenvoudig de antenne om vast te stellen wat zich in werkelijkheid historisch heeft afgespeeld. 'Zonder de principiële historische betrouwbaarheid van de evangeliën is het, naar mijn overtuiging, bij alle overblijvende spiritualiteit, met het *christelijke* geloof gedaan', zo concludeert Ridderbos.⁹⁰ Met deze bijna wanhopige slotzin van zijn betoog trok hij zich terug op een traditionele gereformeerde stelling: de theologie is de wetenschappelijke spreekbuis van het geloof, en claimt terecht zeggenschap over andere wetenschappen, in dit geval de geschiedeniswetenschap. Die krijgt de bekende plaats van dienstmaagd toegewezen. Augustijn eiste alleen de rechtmatige plaats voor de vrije wetenschap op en claimde geen zeggenschap over de theologie. Hij maakte onderscheid tussen twee autonome territoria:

Toch ligt hier de grondfout van de gereformeerde theologie van rond 1900. Deze koppeling van de erkenning van de Bijbel als woord van God enerzijds en de afwijzing van het moderne Bijbelonderzoek anderzijds heeft funeste gevolgen gehad en is de gereformeerde theologie duur te staan gekomen. In de eerste plaats heeft het geleid tot een regelrecht geknoei in wetenschappelijk opzicht.⁹¹

Augustijn concludeerde dat Kuypers en Bavinck het moderne wereldbeeld wel hadden geaccepteerd maar daar anderzijds, gedwongen door hun aanvaarding van het axioma van het absoluut Schriftgezag, weer zo veel mogelijk op trachtten af te dingen. In een eerder artikel over Kuypers rede over de Schriftkritiek (1969) had Augustijn dit juist met het oog op de aandacht die de 'schriftbeschouwing' in de serie *Cahiers voor de gemeente* had gekregen, breder uiteengezet. Kuypers idee over de historische betrouwbaarheid van de Bijbel had, zo stelde hij, voor de ge-

89 Augustijn, 'Om de historische Jezus'; Augustijn, 'Het gelijk der vrijzinnigen', *Voorlopig* 1 (1969) 373-377; Augustijn, 'Pasen, wat gebeurde er toen?'

90 H.N. Ridderbos, 'Antwoord aan Dr Augustijn', *GW* 22 (1967) 371-372.

91 Augustijn, 'Het gelijk der vrijzinnigen', 376.

reformeerden tot ongeveer 1945 als norm gefunctioneerd.⁹² Kuyper polemiseerde tegen de ‘ethische’ J.H. Gunning jr, die gesteld had dat Bijbelse verhalen over de schepping en over de geboorte van Jezus wonderlijke gebeurtenissen beschrijven, die ‘te hoog zijn voor onze historiografie. (...) Daarom hebben die verhalen de vorm van sagen of legenden’. Kuyper betoogde daartegenover dat wij niets hebben aan dichting, inkleding of poëzie maar het moeten hebben van berichten, mededelingen en historische zekerheid: ‘Geen gedicht maar bericht’. Kuyper erkende daarbij, aldus Augustijn, dat niet elke bijzonderheid uit een verhaal ‘uit den zwevendenden achtergrond in het volle licht’ getrokken kan worden en dat de verhalen zich niet lenen voor optekening ‘als in een notarieel proces reaal’. Met instemming vermeldt Augustijn de reactie

C. Augustijn (ca. 1970).

van H. Pierson, die meende dat de standpunten van Gunning en Kuyper elkaar eigenlijk weinig ontlieden. Gunning hield even sterk als Kuyper vast aan het historisch karakter van de verhalen, zo stelt Augustijn. Gunning zocht de overwinning van de historische onzekerheid door te spreken van een ‘hogere’ vorm van geschiedenis, oncontroleerbaar voor ons verstand. Kuyper zocht die in een gepostuleerde zekerheidsclausule, waarbinnen historisch onverklaarbare gebeurtenissen ondanks hun zwevendheid of gebrek aan samenhang tot historische feiten worden verklaard.

Dit onder één noemer brengen van wat we nu maar korthedshalve het ethische en het gereformeerde idee van de historiciteit van de Bijbelverhalen noemen was een novum voor de theologische faculteit van de VU. De hele problematiek rond ‘Assen 1926’ werd hierdoor naar een ander niveau getild. Voor Augustijn gold, dat historische verhalen ook als ze in de Bijbel staan moeten voldoen aan de gangbare eisen van bronkritiek om de inhoud als feitelijke historie te kunnen accepteren. ‘Scherper nog dan Baarda’, aldus J.S. Vos in een later historisch commentaar (1999), ‘formuleerde Augustijn de noodzaak tot historische Schriftkritiek: de historische methode vormde nu juist de enige manier om de Bijbel serieus te nemen’.⁹³

Augustijn heeft zich niet voor de synode hoeven te verantwoorden. Ook zijn kritische houding tegenover de oude belijdenis in de vorm van de ‘Drie Formulieren van Eenigheid’ gaf daar blijkbaar geen aanleiding toe.⁹⁴ Volgens M.J. Aalders

92 Augustijn, ‘Kuyper’s rede over “de hedendaagse Schriftkritiek”’; zie ook hoofdstuk 1.

93 J.S. Vos, ‘Het einde van de gereformeerde exegese’, 103.

94 C. Augustijn, *Kerk en belijdenis* (serie Cahiers voor de gemeente, Kampen 1969), 67-74.

speelde Augustijns adviseurschap van de synode inzake de binding aan de belijdenis daarbij vermoedelijk een rol.⁹⁵ Waarom de synode dat adviseurschap zonder protest accepteerde blijft onduidelijk.

Baarda en Augustijn concentreerden zich bij hun aandacht voor de Schriftkritiek op het Nieuwe Testament en met name op de evangeliën. De oergeschiedenis werd hierbij slechts zijdelings aangeroerd.⁹⁶ Toch hebben hun opmerkingen over het Schriftgezag mutatis mutandis evenzeer belang voor het Oude Testament. Daarop richtte zich de theoloog die nu aan de orde komt, en die niet alleen een scherp oog had voor de historische en literaire, maar ook voor de natuurwetenschappelijke Schriftkritiek en de toepassing daarvan op de oergeschiedenis.

5 H.M. Kuitert: een aetiologische mythe

Harminus (Harry) Martinus Kuitert (1924) kwam door zijn onconventionele aanpak van dogmatische vragen en zijn dikwijls controversiële standpunten veelvuldig in conflict met de synode en de achterban van de GKN. Na vijf jaar predikant te zijn geweest in Scharendijke (Zeeland) werd hij in 1955 studentenpredikant in Amsterdam. Hij promoveerde in 1962 bij G.C. Berkouwer op een proefschrift over *De mensvormigheid Gods*.⁹⁷ In 1965 werd hij benoemd tot wetenschappelijk ambtenaar aan de VU en in 1967 tot hoogleraar in de ethiek en de inleiding tot de dogmatiek. Jarenlang schreef hij een kroniek in het *GTT* over actuele ontwikkelingen in de gereformeerde theologie. Ook na zijn emeritaat in 1989 publiceerde hij talrijke zeer persoonlijk getinte werken op dogmatisch gebied, die een groot lezerspubliek trokken en nog steeds trekken.⁹⁸

Vanaf het begin van zijn loopbaan heeft Kuitert zich bij herhaling uitgesproken over de interpretatie van het scheppingsverhaal en over de evolutie. In een interview vertelde hij dat hij in 1952, na een gesprek met een bevriende Zweedse bioloog, voor het eerst begon te twijfelen aan de houdbaarheid van de letterlijke interpretatie van het scheppingsverhaal uit Genesis.⁹⁹ Zijn visie op het scheppings- en het paradijsverhaal gaf hij in een voordracht over 'De goede schepping' voor de CVNG (1963).¹⁰⁰ In 1966 trad hij samen met J. Lever op als spreker bij de eerder genoemde conferentie over evolutievraagstukken voor leraren bij het voorbereidend

95 M.J. Aalders, *125 jaar FdG*, 288-291, 308.

96 Baarda, 'Het gezag van de Heilige Schrift', 87; Baarda, *De betrouwbaarheid van de evangeliën*, 5; Augustijn, 'Het gelijk der vrijzinnigen', 373.

97 H.M. Kuitert, *De mensvormigheid Gods* (Kampen 1962).

98 M. Brinkman, *Kennismaken met Kuitert* (z.p. Kampen), 1999; M. Brinkman en H. Vijver, *Harry Kuitert: zijn God* (Kampen 2004); P. Pronk, *Fluiten in het donker. In gesprek met Harry Kuitert* (Kampen 2006).

99 H.M. Kuitert, *Interview* (17 oktober 2006).

100 H.M. Kuitert, 'De goede schepping', *GEW* 61 (1963) 109-135, discussie in *GEW* 62 (1964) 106-108, 159-166, 202-206; in vrijwel ongewijzigde vorm gepubliceerd in: Kuitert, *Anders gezegd*.

H.M. Kuitert (ca. 1970).

hoger en middelbaar onderwijs.¹⁰¹ De voorzitter van deze conferentie had in zijn openingswoord gewezen op het ‘disengagement’ tussen natuurwetenschappelijk denken en geloof:

Voor de christen-wetenschapsbeoefenaar, of hij nu staat in de sector van het onderzoek, dan wel in die van de overdracht, is een dergelijke situatie onhoudbaar. Hij kan zijn bestaan nu eenmaal niet opsplitsen in een natuurwetenschappelijke sector, waar slechts feiten en wetten gelden, en een theologische sector, waar hij de ogen voor deze feiten en wetten zou moeten sluiten om zijn toevlucht te nemen tot jenseitige of perspectivische abstracties.¹⁰²

Uit de voordrachten van Lever en Kuitert over de evolutietheorie ontstond hier een synthese van gereformeerd biologisch en theologisch inzicht.¹⁰³ Vooral de lezing

¹⁰¹ H.M. Kuitert, ‘Schepping en evolutie’, in: *Verslag van de conferentie over evolutievraagstukken gehouden op 5 en 6 oktober 1966 in het Evert Kupersoord te Amersfoort*, 25-38, in vrijwel ongewijzigde vorm gepubliceerd in: Kuitert, *Anders gezegd*, 38-62, hier verder geciteerd.

¹⁰² Tj. Meijer, Openingswoord, *Verslag van de conferentie over evolutievraagstukken gehouden op 5 en 6 oktober 1966 in het Evert Kupersoord te Amersfoort*, 2-4. Vgl. Bavinck, *Wijsbegeerte der openbaring*, 70, 71 (zie hoofdstuk 2).

¹⁰³ Voor Levers voordracht: zie hoofdstuk 7.

van Kuitert, waarover ondanks het besloten karakter van de conferentie toch in de pers werd bericht, riep verontruste reacties op.¹⁰⁴

In zijn beide genoemde voordrachten voor de CVNG en voor de evolutieconferentie begon Kuitert met de erkenning van de legitieme plaats van de natuurwetenschap, met name met betrekking tot de eerste drie hoofdstukken van Genesis. Hij was daardoor na Nic.H. Ridderbos en J.L. Koole de derde gereformeerde theoloog die verklaarde dat de natuurwetenschap bepalend was geworden voor zijn theologisch denken. Kuitert ging daarbij nog aanzienlijk verder dan Ridderbos en Koole met zijn uitspraak: 'de evolutieer is een natuurwetenschappelijke theorie over het ontstaan van mens en wereld, die nog het meest recht doet aan de gegevens en inzichten die wij vandaag bezitten'.¹⁰⁵

Evenals Koole maakte ook Kuitert bij het onderzoek van Genesis gebruik van de vormhistorische methode. In tegenstelling tot Koole beschouwde hij het scheppingsverhaal echter niet als gevolg van bijzondere openbaring, maar als een tijdens de ballingschap door het joodse volk geformuleerde aetiologische mythe. Hij verwierp het beeld van het onbedorven zondeloze paradijs dat vooraf ging aan de zondeval. Hij zag dit als een vermenging van de Bijbelse boodschap met ideeën uit andere wereldbeschouwingen over een aan onze werkelijkheid voorafgaande ideale oertijd, een gouden eeuw, of zoals bij Plato, een gelijktijdige maar onbereikbare wereld van ideeën. Waar het hier om draaide was de vraag naar de oorsprong van het kwaad in de wereld en de theodicee, aldus Kuitert. De beschrijving van de hof van Eden (Genesis 2) is niet de beschrijving van een universele ideale wereld maar van een uitgespaarde plaats van orde te midden van de chaos. Onsterfelijkheid zou daar voor de mens alleen te verwerven zijn geweest door het eten van de boom des levens (Genesis 3:22). Met andere woorden, de mens was vanaf het begin sterfelijk, onafhankelijk van de zondeval.¹⁰⁶ Ook in het dierenrijk waren voor de komst van de mens al vele soorten uitgestorven, zo betoogt Kuitert. Eerder zagen wij al dat de bioloog J.P. de Gaay Fortman rondom de synode van Assen hier al nadrukkelijk, zij het vergeefs, op had gewezen.¹⁰⁷

Het scheppingsverhaal van Genesis 1 is betrekkelijk jong, zo vervolgt Kuitert. In Genesis 2, in de Psalmen en in het boek Job vinden we veel oudere scheppingsverhalen. Al deze verhalen hebben gemeen dat zij de heerschappij van de God van Israël over de hele wereld proclameren en dat de wereld als schepping van die God wordt gedesacraliseerd: hemellichamen bijvoorbeeld zijn geen goden maar lichtdragers. Het verhaal van de schepping kan geen kroniek zijn (zoals het in het orthodox protestantisme veelal werd beschouwd), maar is een verklaring van het he-

104 F.H. von Meyenfeldt, 'Evolutie, een nieuw dogma?', *CW* 14 (1966) nr. 20 van 22 oktober 1966; W. de Boer, 'Evolutie, een nieuw dogma?', *CGMO* 44, 107-108; F.H. von Meyenfeldt, 'Evolutie, een nieuw dogma?', *CGMO* 44, 151-152.

105 Kuitert, 'Schepping en evolutie', 55.

106 Kuitert, 'De goede schepping', 7-16; H.M. Kuitert, 'Herwaardering van de dood', in: Kuitert, *Anders gezegd*, 141-151; H.M. Kuitert, 'Moeten sterven en de dood', in: Kuitert, *Anders gezegd*, 152-161.

107 Zie hoofdstuk 5 en 6.

den door een beeld van het verleden: Israëls verbondsgod wordt uitgebeeld als de schepper vanuit de chaos. Zoals Israël vertrouwen heeft in de leiding van Jahweh in zijn geschiedenis, zo heeft het ook vertrouwen in de goede schepping. Het is een geloofskeuze tegen de chaos en de absurditeit van het bestaan en voor vertrouwen in een goede god en een goede toekomst van de wereldgeschiedenis. De zondeval is evenmin als een historisch feit te zien, maar als de menselijke bijdrage aan het kwaad in de wereld: het *malum morale* (dit in tegenstelling tot het *malum physicum*: natuurrampen, ziekte en dood). In plaats van een historische gebeurtenis in het verre verleden worden schepping en zondeval geactualiseerd binnen de structuur van Gods verbond met het volk Israël.

Op de genoemde onderwijsconferentie kwamen Lever en Kuitert gezamenlijk tot de conclusie dat de schepping nog steeds actueel is: ‘God scheidt, dat betekent: God is nog alsmat bezig om vandaag de dag ook, en morgen, Christus tot de maat van alle dingen te maken.’¹⁰⁸ In de woorden van Kuitert:

wij moeten onze hele geschiedenis, dwz de wordingsgeschiedenis van mens en wereld als gang van God de Schepper leren zien en (...) dus afstappen van het idee dat de belijdenis van God de Schepper louter – zoals men het dikwijls voorstelt – op God in het verleden slaat. Wie God als Schepper belijdt, spreekt evenzeer over het heden en over de toekomst. Hij spreekt over onze zich ontplooiende wereld, over de verstedelijking, de techniek, de wetenschap en de industrie en leert – tot zijn grote vreugde – deze ontplooiing te verstaan als Gods scheppingswerk. Waar de mens de hand in het spel heeft, houdt de Schepper niet op Schepper te zijn, integendeel, op deze menselijke hand is gerekend. Zij is, zouden we kunnen zeggen, in het scheppende werk van God ingecalculerd.¹⁰⁹

De interpretatie van het scheppingsverhaal als verklaring achteraf, als aetiologische mythe, werd hiermee in de gereformeerde theologie geïntroduceerd. J.L. Koole had nog gesproken van een ‘saga’, die door een bijzondere goddelijke openbaring aan de Bijbelschrijver was bekend gemaakt. Bij Kuitert gaat het om een aan de menselijke verbeelding ontsproten tekst. Hierbij schuiven de verhalen van schepping en zondeval ineen tot een uitleg van het ontstaan van het kwaad in de wereld. Ook van deze uitleg kan worden gezegd dat zij ervan uitgaat dat de thematische gegevens in een chronologisch kader worden gepresenteerd. De natuurlijke gang van zaken wordt in het midden gelaten, of liever: overgelaten aan het natuurwetenschappelijk onderzoek. De eenvoudig-historische interpretatie wordt losgelaten en het gezag van de Bijbel verschuift naar het gezag van de religieuze beleving van het volk Israël en komt daarmee in het verlengde van de ‘correlatie’ van G.C. Berkouwer. Geen gezag wordt meer ontleend aan een gepostuleerde ‘werkelijk gebeurd’-status.

Daarmee vervalt ook iedere noodzaak tot harmonisatie van het scheppingsverhaal en natuurwetenschappelijk inzicht. Het worden twee aparte gebieden, zonder

108 [Discussie], *Verslag van de conferentie over evolutievraagstukken gehouden op 5 en 6 oktober 1966 in het Evert Kuperpoort te Amersfoort*, 43-45.

109 Kuitert, ‘Schepping en evolutie’, 58-59.

'raakvlakken' zoals Lever in *Creatie en Evolutie* nog betoogd had. Daar kwamen ze samen in botsing in de objectieve sfeer van de natuurwetenschap en de theologie, hier komen ze samen in de subjectieve sfeer van de individuele menselijke geest. Het probleem van het op één lijn brengen van geloof en wetenschap wordt daarmee echter allerm minst opgelost, maar het verschuift van het publieke naar het private domein. Dit kan wellicht worden gezien als een uiting van de algemene individualisering en subjectivering binnen de Nederlandse samenleving in de jaren zestig van de twintigste eeuw.

Kuitert moest met zijn visie wel in conflict komen met de aanhangers van de traditionele gereformeerde opvatting van het Schriftgezag en de zekerheid van het geloof zoals die werd ontleend aan de goddelijke inspiratie van de tekst. Die vormde immers de garantie van echtheid en de bron van zekerheid. 'Het geloof is niet zeker op grond van een sluitende theorie, maar het is zeker omdat het de boodschap of de boodschapper vertrouwt', aldus Kuitert.¹¹⁰ Er komt hier dus een subjectief menselijk element aan de orde bij het zich laten overtuigen door de Schrift. De vraag lijkt overigens gerechtvaardigd of er bij het postuleren van de organische inspiratie ook geen sprake was van een menselijke keuze. De menselijke inbreng in het begrip van de Schrift is dan niet nieuw, maar ook zij verschuift. Latent was zij al aanwezig in het postulaat van de inspiratie, maar nu werd zij expliciet gesitueerd in het vertrouwen in de boodschap. Er kwam enerzijds ruimte voor een publieke, wetenschappelijke benadering van de Schrift en anderzijds voor een private, individuele en subjectieve, zij het in het algemeen binnen een godsdienstige gemeenschap beleefde, aanvaarding van het gezag van de Schrift.

De synode van de GKN stelde in haar zitting van 1969/1970 vast dat Kuiterts ontkenning van de historiciteit van de zondeval niet in overeenstemming was met hetgeen zij daarover in 1967-1968 bij de herroeping van de besluiten van de synode van Assen van 1926 had uitgesproken en evenmin met de belijdenisgeschriften. Maar Kuitert bleek met zijn mening niet alleen te staan. Na uitvoerige beraadslaging kon de synode zich vinden in het toelaten van een ruimere interpretatie van de zondeval. Gezien deze eenheid van het kerkelijk belijden, zo stelde de synode wat zuinig vast, achtte men het niet nodig ter zake nadere beslissingen (lees: tuchtmaatregelen) te nemen maar gaf men er de voorkeur aan het gesprek voort te zetten en het niet op een afzetting of scheuring te laten aankomen. Besloten werd tot het doen uitgaan van een 'herderlijk schrijven' aan de kerken van de GKN over de problemen rond de eerste hoofdstukken van Genesis en het Schriftgezag.¹¹¹ Feitelijk betekende dit schrijven, dat verscheen onder de titel *Geen ander fundament*, en waarin Kuiterts visie uitdrukkelijk werd veroordeeld, de laatste poging van de synode het centraal leergezag inzake het Schriftgezag te handhaven. In het volgende hoofdstuk over de kerk zal dit nader worden besproken. Daarnaast besloot de synode tot het instellen van het al eerder genoemde zware deputaatschap 'Kerk en Theologie' ter ver-

110 Kuitert, 'Schepping en evolutie', 51-53; Kuitert, *Interview*.

111 *Acta 1969-1970*, (artikel 419-445) 367-377; *Acta 1969-1970b*, (bijlage 106) 686-698.

dere bestudering naar de gerezen problemen rondom de aard van het Schriftgezag.

Het ‘voortgezet gesprek’ van de synode met Kuitert werd tijdens de zitting van 23 november 1972 met instemming van beide partijen afgesloten.¹¹² Wegens voortgaande protesten werd de discussie echter al snel weer heropend om zich vervolgens nog jarenlang voort te slepen. Door de synode van 1977-1979 werden de resterende problemen tenslotte verwezen naar ‘de theologische discussie’.¹¹³ Tijdens de synode van 1979/1980 spraken deputaten naar aanleiding van een protestbrief nog eens uit dat zij overtuigd waren van ‘de belijdende grondhouding van dr. H.M. Kuitert.’¹¹⁴ Daarna komt zijn naam alleen nog in ander verband (als prae-adviseur inzake ethische vragen) in de *Acta* voor, eindigend met de aanvraag van zijn emeritaat in 1989. Voor een deputaatschap werd hij nooit gevraagd, maar in zijn hoogleraarsfunctie werd hij ongemoeid gelaten. Binnen kerkelijk verband was hij echter effectief geïsoleerd.

Kuitert nam in de GKN met zijn opvattingen over het Schriftgezag het meest radicale standpunt in. Later zou hij zich nog veel verder begeven op de weg van de ‘menschelijkheid’ van de Bijbel en tot de conclusie komen dat de Bijbel en het christelijk geloof uitsluitend product van menselijke verbeelding zijn.¹¹⁵ Vissers mening dat Kuiterts ‘radical views fitted very well with the pluralistic tendencies that were characteristic of the theological developments in the Reformed Churches during the 1960s and 1970s’ is dan ook slechts in zoverre juist dat deze als excentrieke dwaling aan de rand van de kerk werden getolereerd, maar niet geaccepteerd.¹¹⁶

Samenvatting

Uit het bovenstaande overzicht blijkt dat aan de theologische faculteit van de VU en aan de ThUK in de periode 1960-1970 door een aantal theologen en ook niet door ieder in dezelfde mate afstand werd genomen van het Schriftgezag zoals dit door Kuiper was geproclameerd en dat was gebaseerd op de leer van de organische inspiratie. In de periode van het Interbellum was dit begrip steeds meer verengd tot een mechanische, zo niet letterlijke inspiratie of dictaat, met een daarbij passende ‘eenvoudig-historische’ exegese. Stap voor stap gingen sommigen nu meer belang hechten aan wat wel ‘de menselijke factor’ bij het verstaan van de Schrift wordt genoemd. Het historisch Schriftgezag en de ‘eenvoudig-historische’ exegese, in de zin van ‘werkelijk gebeurd zoals het geschreven staat’, werd nu gerelativeerd en door sommigen tenslotte verlaten.

Bij deze ontwikkeling bleken drie van de zes meest betrokkenen, namelijk Nic.H. Ridderbos, J.L. Koole en H.M. Kuitert, zich expliciet te beroepen op de resultaten

112 *Acta* 1971/1972, (artikel 416) 380-382.

113 *Acta* 1977/1979, (artikel 334) 240-242.

114 *Acta* 1979/1980, (artikel 59, 63) 31-33.

115 H.M. Kuitert, *Hetzelfde anders zien. Het christelijk geloof als verbeelding* (Kampen, 2005); H.M. Kuitert, ‘God bestaat; ja/nee/allebei’, *Trouw* (6 november 2010).

116 Visser, ‘Dutch Calvinists and darwinism’, 311-312.

van de natuurwetenschap, en wel met name op de opvattingen van de gereformeerde natuuronderzoekers G.J. Sizoo en vooral J. Lever. Hier is dus niet alleen sprake van een chronologische volgorde, maar van een duidelijk verband tussen de ontwikkelingen in de natuurwetenschap en de theologie. Het gaat te ver dit verband causaal te noemen, omdat er geen sprake was van een noodzakelijk gevolg. Er zat immers nog een menselijke keuze tussen. We zouden wel kunnen spreken van een redengevend verband, omdat deze theologen in de bevindingen van de natuurwetenschap reden zagen deze in hun eigen wetenschappelijke gedachtengang op te nemen.

Naast de invloed van de natuurwetenschap speelde ook die van de buitenlandse theologie een rol. Dit gold voor G.C. Berkouwer, die veel bewondering had voor het werk van Karl Barth, maar ten aanzien van het Schriftgezag met zijn correlatiebegrip een tussenpositie tussen behoud en vernieuwing innam. Tj. Baarda, C. Augustijn en H.M. Kuitert namen de methode van de vormgeschiedenis over. Voor hen was duidelijk geworden dat de Bijbel geen historische reportage of kroniek kon zijn. De boodschap van de Bijbelschrijvers diende te worden opgevat als een verslag van hun ervaringen met de God van het volk Israël en later, met Jezus Christus.

Daarnaast bleven andere hier besproken theologen zoals de broers Nic.H. Ridderbos en Herman N. Ridderbos vasthouden aan de historiciteit. Ook in de periode na 1980 vinden we hier en daar voorbeelden van terugverlangen naar een zeker historisch fundament.¹¹⁷ De synode van de GKN zag zich dan ook geconfronteerd met een pluriformiteit van opvattingen over het Schriftgezag in haar wetenschappelijke denktank. In het volgende hoofdstuk zullen we zien hoe de synode daarmee omging.

117 Zie hoofdstuk 9, §5.

9 Kerk: de ‘grote omslag’

Inleiding

‘Een lawine van stukken’, zo noemde commissievoorzitter F.L. Bos de verzameling bezwaarschriften en andere protesten waar hij in de synode van de GKN van 1969/1970 blijkbaar door werd bedolven.¹ Het was de taak van zijn commissie de bezwaren van de zogenoemde ‘verontrusten’ te behandelen. Die verontrusting gold de nieuwe inzichten van de gereformeerde theologen die we in het vorige hoofdstuk bespraken. Het ging daarbij vóór alles om de aard van het Schriftgezag. Deze strijd tussen vernieuwers en verontrusten was het die de GKN naar het oordeel van sommigen, en misschien wel van velen, in een ‘geestelijke crisis’, een ‘diepe crisis’ of zelfs een ‘totale crisis’ stortten.² Het zijn kwalificaties van een ernst die we bij de crisis rondom de kwestie-Geelkerken niet zijn tegengekomen. We zetten dit hoofdstuk dan ook in met een bespreking van de beschouwingen van de synode over het Schriftgezag. Evenals in het Interbellum vonden deze hun aangrijpingspunt in de eerste drie hoofdstukken van Genesis.

De evolutietheorie is, voor zover bekend op grond van de schriftelijke stukken, nooit onderwerp van gesprek in de synode van de GKN geweest.³ Indirect kwam zij wel aan de orde doordat de Groningse studentenpredikant Th. Delleman zich in 1961 per brief tot de synode wendde met het dringende verzoek de uitspraken van de synode uit 1926 met betrekking tot de interpretatie van Genesis opnieuw in overweging te nemen en hun bindend karakter te ontnemen ‘omdat over de uitspraken van Assen 1926 in onze kerken zeer verschillend geoordeeld wordt’.⁴ Men realiseerde zich van meet af aan dat hierbij ook de vraag naar het Schriftgezag in de

1 *Acta* 1969-1970b, (bijlage 107a) 698-699.

2 *Acta* 1971-1972b, (bijlage 84) 166-172, aldaar 170, 171; *Acta* 1971/1972b, (bijlage 84b) 172-173.

3 Het zakenregister op de *Acta* geeft geen trefwoord ‘evolutie’ en ik heb er zelf ook niets over kunnen vinden; zie ook: *Acta* 1973-1975b, (bijlage 21) 73-74: ‘de vraag van schepping en evolutie is niet uitdrukkelijk op de synode ter sprake geweest’; terloops wordt hier alleen gesproken van ‘onschriftuurlijke stromingen en denkkaders (b.v. het evolutionisme)’.

4 *Acta* 1961-1962b, (bijlage 73) 273-275. Een eerder verzoek van de predikant H.A.L. van der Linden met gelijke strekking was in 1960 door de synode nog afgewezen omdat deze geen element had ingebracht ‘dat indertijd bij het doen van de uitspraak, waarvan revisie wordt verzocht, buiten beschouwing is gebleven’. (*Acta* 1959-1960, (artikel 353) 259-260; *Acta* 1961/1962, (bijlage 52) 171-186, aldaar 179). Waarom Van der Lindens verzoek werd afgewezen en het vrijwel gelijklopend verzoek van Delleman even later wel werd gehonoreerd is niet duidelijk.

ruimste zin aan de orde moest komen.⁵ In het rapport (1963-1964) van de 'deputaten voor advies inzake de leeruitspraak van de synode van Assen 1926' merkten deputaten op dat de argumentatie voor die leeruitspraak hoofdzakelijk te vinden was in het rapport van de dogmatische commissie. Echter, zo vervolgden deputaten, 'tegenwoordig wordt, met een beroep op de wetenschappelijke ontwikkeling van de laatste tientallen jaren, van allerlei kanten gezegd, dat de "traditionele" opvatting van Gen. 2 en 3 moet worden losgelaten, omdat de ontwikkeling van de natuurwetenschap daartoe noopt, [en] de ontwikkeling van het Schriftonderzoek het mogelijk maakt.' Deputaten zagen hierin duidelijk aanleiding (maar ook niet meer dan dat) voor de vraag 'of een traditioneel geworden exegetische de alleen aanvaardbare is' en adviseerden ten slotte 'de binding aan de onderhavige leeruitspraak op te heffen'.⁶

Enkele deelnemers aan het beraad wierpen de vraag op of het probleem van het Schriftgezag niet zo veelomvattend was dat overleg met andere kerken gezocht diende te worden.⁷ Anderen waren echter van mening, en dit gaf blijkbaar de doorslag, dat het de voorkeur verdiende eerst in eigen huis tot een oordeel te komen.⁸ Een opmerkelijke discussie, die blijk gaf van een als nieuw te kenmerken opening naar andere kerken.

In de discussie ter synode werd later opgemerkt dat de kerk de exegetische vrij moest laten maar dat zij ook het natuurwetenschappelijk onderzoek niet aan banden mocht leggen: 'de kerk mag zich niet begeven op het terrein van de wetenschap'.⁹ Aan de wetenschappen, zowel de Bijbel- als de natuurwetenschappen, werd nu dus aanzienlijk meer gezag toegekend.

De 'kwestie van de evolutie' was wel tijdens de gereformeerde oecumenische synode in 1949 te Amsterdam de orde geweest.¹⁰ Er was toen een rapport uitgebracht door de 'Commissie inzake Schepping en Evolutie', benoemd door de eerste gereformeerde oecumenische synode die in 1946 was gehouden te Grand Rapids (Michigan, USA).¹¹ Deze commissie bestond uit een drietal Zuid-Afrikaanse afgevaardigden. Hoofddoel van dit rapport was, aldus de inleiding, 'het handhaven van de Gereformeerde leerstellingen, die bedreigd worden door de evolutietheorie en de bestrijding van dwalingen uit deze theorie opkomende'.¹² In overeenstemming

5 *Acta* 1961-1962, (artikel 282) 245-246; *Acta* 1961-1962, (artikel 286) 250-252; *Acta* 1963-1964, (artikel 240) 186-187.

6 *Acta* 1963-1964, (bijlage 53a) 169-175.

7 *Acta* 1963-1964, (artikel 239) 184-186; (artikel 371) 312-313, (artikel 373) 314; *Acta* 1965-1966b, (bijlage 19a) 84-85;

8 *Acta* 1963-1964, (artikel 373) 314; *Acta* 1965-1966, (bijlage 19b) 85-89, aldaar 88.

9 *Acta* 1963-1964, (artikel 239) 184-187, aldaar 185.

10 *Acta* 1963-1964, (artikel 239) 184-187.

11 H.G. Stoker, G. Eloff en S. du Toit, 'Rapport van de Commissie inzake Schepping en Evolutie, benoemd door de Eerste Gereformeerde Oecumenische Synode (Grand Rapids 1946), uitgebracht aan de Gereformeerde Oecumenische Synode, bijeen te roepen te Amsterdam in Augustus 1949', in: *Rapporten Gereformeerde Oecumenische Synode* (z.p. z.j. (1949)), 67-85, aldaar 67, 84-85; W.J.A. Schouten, 'Gereformeerde Oecumenische Synode', *G&W* 47 (1949) 187-188; Visser, 'Dutch Calvinists and Darwinism', 308.

12 Stoker e.a., 'Schepping en evolutie', 67.

met deze doelstelling had dit rapport dan ook een volstrekt defensieve opzet. Het behelsde voornamelijk een samenvatting van hetgeen Abraham Kuyper, Herman Bavinck en G.Ch. Aalders over het onderwerp hadden geschreven, zonder daar ook maar enig gezichtspunt aan toe te voegen.

Het rapport mondde uit in het advies aan de gereformeerde kerken de leer van de schepping opnieuw te bevestigen en het historisch karakter van de openbaring in Genesis 1 en 2 te onderstrepen. Voorts adviseerde de commissie de synode om 'christen-biologen' aan te sporen de evolutietheorieën consequenter te bestrijden en een 'positief-christelijke' wetenschappelijke beschouwing van de oorsprong en de ontwikkeling van het leven en de soorten op te bouwen.¹³ Het rapport werd in grote trekken door de synode aanvaard. Het historisch karakter van het scheppingsverhaal diende onverkort gehandhaafd te worden. Een symbolische of visionaire opvatting, bijvoorbeeld als sage, diende te worden afgewezen. Dit gold ook voor iedere vorm van evolutieleer die God uitschakelt, of hem slechts een beperkte invloed bij de ontwikkeling van de levende natuur toekent, zoals in de theïstische evolutiegedachte, of slechts incidentele ingrepen van God voor mogelijk houdt.¹⁴

R.P.W. Visser (2008) stelt dat het rapport een nieuwe fase van de discussie over schepping en evolutie in de gereformeerde kerken inluidde, omdat het vaststelde dat het scheppingsverhaal niet de bedoeling had een objectieve en complete beschrijving van de hele scheppingsproces te geven.¹⁵ Het rapport had echter niet gesteld dat het scheppingsverhaal geen objectieve informatie zou geven, maar dat het slechts datgene overbrengt wat 'nodig is om God te kennen en te dienen en onderwijs te ontvangen aangaande de weg der verlossing'. Onder verwijzing naar het werk van G.Ch. Aalders betoogden de schrijvers dat de schepping ons begrip volledig te boven gaat en dat de beschrijving van wat er gebeurde derhalve een onvolledig, of beter, een inadequaat karakter heeft.¹⁶

Voor zover wij weten heeft het rapport in de GKN weinig bekendheid gekregen en geen aantoonbare invloed gehad. De gereformeerde wetenschapshistoricus R. Hooykaas gaf als commentaar dat men er verstandig aan zou hebben gedaan voor dit rapport het advies van deskundigen op het gebied van de natuurwetenschap in te winnen om niet te vervallen tot de staat van een 'domineeskerk'.¹⁷

I 'Assen' herzien (1967)

Na herhaald overleg en advies van de daartoe benoemde deputaten werd door de synode van Amsterdam op 21 september 1967 met grote meerderheid besloten de uitspraak van de synode van Assen in 1926 te herroepen in die zin dat deze uit-

13 Stoker e.a., 'Schepping en evolutie', 84-85.

14 *Acta van de Gereformeerde Oecumenische Synode van Amsterdam* (z.p. 1949), (artikel 91) 38-39.

15 Visser, 'Dutch Calvinists and darwinism', 308.

16 Stoker e.a., Schepping en evolutie, 76; het rapport verwijst hier naar 'G.Ch. Aalders, *GOG* 163 v.v.'.

17 R. Hooykaas, 'Dominees en evolutie', *Bezinning* 5 (1950) 74-88, aldaar 84.

spraak niet langer als leeruitspraak in de GKN zou gelden.¹⁸ In de slotverklaring van de synode kwam geen verwijzing naar het algemene probleem van het Schriftgezag voor. Geelkerken heeft het terugkomen van de synode op haar besluiten uit 1926 niet meer mogen meemaken: hij was in 1960 overleden. Als teken van verzoening en bij wijze van bezegeling van dit wel historisch te noemen besluit werd één van de drie nog levende 'slachtoffers' van het besluit van Assen, de predikant J.J. Buskes, uitgenodigd voor te gaan in een kerkdienst in de gereformeerde kerk van Amsterdam-Zuid.¹⁹

Behalve met oppositie binnen de vergadering, die tot uiting was gekomen in een minderheidsrapport, had de synode ook rekening te houden met verontruste kerkleden daarbuiten. Deze hadden zich verenigd in de Vereniging van Verontrusten in de Gereformeerde Kerken 'Schrift en Getuigenis', de persvereniging 'Waarheid en Eenheid' en het 'Confessioneel Gereformeerd Beraad'.²⁰ Zij beriepen zich vooral op het gezag van de gecanoniseerde traditie van de gereformeerde belijdenisgeschriften en de opvattingen van Kuyper en Bavinck. Naar schatting van de godsdienstsocioloog G. Dekker kon ongeveer vijftien procent van de gereformeerde predikanten als sympathisant van deze verenigingen worden beschouwd. Zij bleken vooral aanhang te hebben gevonden in de gebieden van de Bijbelgordel.²¹ Maar, met de woorden van Van Deursen, 'het meer vooruitstrevende deel kreeg de meerderheid. De meest behoudenden vormden onder de naam verontrusten een machteloze minderheid'.²²

In 1969 kreeg een afvaardiging van 'Schrift en Getuigenis' en 'Waarheid en Eenheid' gelegenheid tot inspraak bij de synode. Zij protesteerde tegen de aantasting van de Bijbel als het betrouwbare woord van God en het zaaien van twijfel aan de historiciteit van Adam en Eva, het paradijs en de zondeval.²³ Een verzoek tot herroeping van het besluit van de synode van 1967 (waarbij het besluit van Assen 1926 was herroepen) werd echter afgewezen wegens het ontbreken van nieuwe argumenten. De synode overwoog een 'herderlijk schrijven' over het Schriftgezag te doen uitgaan en een deputaatschap 'Kerk en Theologie' in te stellen ter bestudering van de onderwerpen die aanleiding hadden gegeven tot de 'verontrusting'.²⁴

Een jaar later stelde de commissie inzake de verontrusting in de synode van Sneek vast 'dat de bezwaarschriften over het algemeen gericht zijn tegen dr. H.M. Kuitert'.²⁵ Overigens werd, tekenend voor de stemming, in dezelfde vergadering

18 *Acta* 1967-1968, (artikel 209) 154-156.

19 *Acta* 1967-1968, (artikel 338) 265. Voor J.J. Buskes en de besluiten van de synode van Assen zie ook: Nico Dros, *De sprekende slang. Een kleine geschiedenis van laaglands fundamentalisme* (Amsterdam 2010).

20 Aalders, *125 jaar FdG*, 215; *Acta* 1971/1972b, (bijlage 84a) 167.

21 Dekker, *Interview*.

22 Van Deursen, *Hoeksteen*, 224.

23 *Acta* 1969-1970, (artikel 124) 115-119.

24 *Acta* 1969-1970, (artikel 168) 144-145; *Acta* 1969-1970, (artikel 171) 150-152 *Acta* 1969-1970, (artikel 419) 367-369; *Acta* 1969-1970b, (bijlage 106) 686-698.

25 *Acta* 1969-1970, (artikel 419) 367-369; *Acta* 1969-1970b, (bijlage 106) 686-698, aldaar 697.

een ingekomen schrijven van de kerkenraad van Amsterdam-Zuid voorgelezen, waarin 'verzocht wordt afkeuring uit te spreken over het feit dat de goede naam van de brs. [broeders] Kuitert en Lever openlijk en bij voortduur wordt gesmaad'.²⁶ De hoogleraar J. Firet vroeg een dag later nog eens 'of er iets aan te doen is dat dr H.M. Kuitert niet langer vervolgd wordt met brieven. Hij ontvangt er gemiddeld elke dag wel 5. Dat is toch niet de manier waarop we met elkaar omgaan'.²⁷

Aan de andere kant kreeg de synode in het jaar 1969 ook te maken met progressieve oppositie vanuit de actiegroep *Synoodkreet*. Deze bestond voornamelijk uit studenten en afgestudeerden van de VU, aangevuld met enkele bekende deskundigen. Zij deden een beroep op de synode meer aandacht te besteden aan en duidelijke uitspraken te doen over actuele wereldproblemen als rassendiscriminatie (met name de Zuid-Afrikaanse apartheidspolitiek), het oorlogsprobleem (kernbewapening) en ontwikkelingshulp. Toen gesprekken met een forum uit de synode niet opschoten verschaftte in januari 1970 een groep *Synoodkreet*-leden zich toegang tot de vergaderzaal van de synode, gewapend met tekstborden, waarop 'kreten' stonden als 'ik geloof in een eeuwig leven na de bom'. Deze actie leidde tot veel publiciteit. Niettemin bleven de concrete effecten van de actiegroep *Synoodkreet* beperkt: in het herderlijk schrijven *Geen ander fundament* distantieerde de synode zich even later juist van het 'horizontalisme'. Tot een grotere bewustwording van de aangeroerde problemen zal de actiegroep vermoedelijk wel hebben bijgedragen.²⁸

Uit het voorgaande is wel duidelijk dat aan de aangedragen geschilpunten naar het oordeel van de synode weliswaar een algemeen belang was te hechten, maar dat de bezwaren toch in sterke mate toegespitst werden op enkele theologen. Dit leidde langzaam maar zeker tot een twee-sporen-beleid. Daarbij werden enerzijds ambtelijke persoonlijke gesprekken gevoerd met theologen als Baarda en Kuitert, zoals in het vorige hoofdstuk beschreven. Anderzijds ging de synode over tot een thematische aanpak door het deputaatschap 'Kerk en Theologie' en het zojuist genoemde herderlijk schrijven.²⁹ Dit verscheen een jaar later (1971) onder de titel *Geen ander fundament* (naar 1 Kor. 3:11).³⁰ Het geeft een uitstekend overzicht van de voor deze studie relevante problemen.

26 *Acta* 1969-1970, (artikel 417) 366-367.

27 *Acta* 1969-1970, (artikel 444) 376-377. J. Firet (1923-1994) was sinds 1968 hoogleraar praktische theologie aan de VU.

28 *Synoodkreet*. Uitgave van de actiegroep *Synoodkreet* als gestencild bulletin. Het verscheen in tien afleveringen van mei 1969 tot maart 1970; W.F. de Gaay Fortman, *Synoodkreet. Vragen met voorrang* (Baarn 1969); G. Dekker e.a., *De veranderingen in de Gereformeerde Kerk*, 68-78, 82-83; G. Dekker, *Een moeilijke gevecht. Mijn geschiedenis met de kerk* (Hilversum 2005) 70-72.

29 *Acta* 1969-1970, (artikel 419) 367-371 en 1969-1970b, (bijlage 106) 686-698.

30 *Geen ander fundament. Herderlijk schrijven in opdracht van de generale synode van de Gereformeerde Kerken in Nederland, gehouden te Sneek/Luntenen in 1969/70* (8^e druk, Kampen 1971).

2 *Geen ander fundament* (1970/1971)

In het 'herderlijk schrijven' *Geen ander fundament* hield de synode nadrukkelijk vast aan de historiciteit van de zondeval. Even nadrukkelijk distantieerde zij zich van de visie van H.M. Kuitert (met name genoemd), die 'de historiciteit van de zondeval (...) aan de aanvang van de menselijke geschiedenis ontkent', een opvatting die 'het verhaal van Genesis 2 en 3 uitlegt als een oudtijdse inkleding van ieders eigen levensloop'. In deze ontkenning stond Kuitert overigens, aldus het herderlijk schrijven, niet alleen. 'Evenwel bleek, dat alle leden van de synode overeenstemden in het belijden dat God de mens goed en naar zijn beeld heeft geschapen, maar dat de mens zichzelf in moedwillige ongehoorzaamheid van zijn Schepper heeft afgewend'. Men had zich node bij het voortbestaan van het vermelde verschil van opvatting en dus bij de pluriformiteit binnen de synode neergelegd: daarvoor woog 'de blijvende eenheid te zwaar dan dat zij [de synode] thans tot verder gaande beslissingen wilde overgaan'.³¹

Over de aard van het Schriftgezag stelde de synode: 'Het gezag van de Schrift berust niet op onze aanvaarding, alsof wij haar met autoriteit zouden bekleden. Integendeel, omdat de Heilige Geest getuigenis geeft in onze harten, ontvangen wij de Schrift als een woord dat uit zichzelf ons aan zijn genadige heerschappij onderwerpt'.³² Klonk hier iets door van Berkouwers correlatiebegrip? Nadrukkelijk waarschuwde de synode tegen een selectieve toespitsing van het Schriftgezag op de dagelijkse actualiteit, waardoor het ook weer 'zou worden vastgenageld op zijn erkenning door de mens'. In de huidige terminologie zouden we hier misschien spreken van een 'vraaggestuurde' erkenning van het Schriftgezag. Want de kerk kan, zo vervolgt het rapport, 'haar geloofsbelijden niet aanvaardbaar trachten te maken als een achtenswaardige vorm van wereld- en levensbeschouwing, die in overeenstemming met gangbare idealen tot verantwoordelijk handelen inspireert; zij zal zich allereerst betrokken weten op haar Heer, die gangbare idealen heeft afgewezen en door zijn heilig lijden en sterven de oorzaak van onze honger en kommer, namelijk de zonde, weggenomen heeft'.³³

Hiermee namen de schrijvers afstand van het zogenaamde horizontalisme, dat in de jaren zestig en zeventig van de twintigste eeuw veel aanhang verwierf. In deze gedachtengang wordt de komst van het Koninkrijk Gods vereenzelvigd met de vernieuwing van de maatschappij, met economische reorganisatie en met betere sociale, internationale en raciale verhoudingen, kortom, wij zouden zeggen, de 'maakbare samenleving'. Het heil zou zich dan door menselijke inspanning, door de wijze waarop mensen een nieuwe samenleving opbouwen, 'binnen de horizon van deze tegenwoordige wereld voltrekken'. De synode meende daarentegen,

31 *Geen ander fundament*, 11-13.

32 *Geen ander fundament*, 16.

33 *Geen ander fundament*, 18-19.

dat zulk een gedachte als onbijbels moet worden verworpen en tekort doet aan de hoop der heerlijkheid, waarvan het Bijbels getuigenis zo duidelijk (...) spreekt. Een dwaling overigens, die men niet moet trachten te overwinnen door zich minder voor deze wereld in te spannen (...) maar die in haar oppervlakkigheid en uitzichtloosheid te beter wordt verstaan, naarmate men zich meer beijvert het gebod van God voor deze samenleving in daden om te zetten. (...) Want Christus is niet alleen opgestaan, omdat Hij ons voor dit leven hoop zou schenken en ons met geloof en moed voor deze wereld zou vervullen. Hij heeft door zijn opstanding ook de dood overwonnen en onvergankelijk leven aan het licht gebracht en ons aldus de hoop der heerlijkheid geschonken. Het is die grote toekomst, die niet wij zullen bouwen, maar die God eenmaal zal brengen, waarin, – naar de Schrift ons leert – (...) de noden der gehele wereld vervuld en het reikhalzend verlangen van het ganse scheepsel gestild zullen worden.³⁴

De rol van de mens bij de komst van het Koninkrijk Gods werd dus bepaald door de bekende uitdrukking ‘onbekwaam tot enig goed’ uit de Heidelbergse Catechismus.³⁵ De actualisering van de zondeval, door de verwerping van de historiciteit, tot een alledaagse (‘Elckerlijck’) ervaring, de ‘vraaggestuurde’ erkenning van het Schriftgezag, de horizontalisering en de maakbaarheid van de samenleving (Kuitert sprak zelfs van een ‘theologie van de revolutie’) werden zo als een complex gezet tegenover het besef van de zonde als menselijk tekort en de noodzaak van de overwinning van de dood door de opstanding van Christus, die leiden tot het Koninkrijk Gods, niet binnen onze tijd, maar in een toekomstige wereld.

Wat heeft dit alles nu met de visie van de gereformeerden op de evolutietheorie te maken? De sleutel ligt wellicht in een eerdere passage uit *Geen ander fundament*:

De echte aanstoot van het evangelie is immers hierin gelegen, dat het de boodschap is van Hem, die door zijn kruis en opstanding alle menselijke overleggingen te schande maakt. (...) Daarom laat het zich niet inpassen in de cultuur- en denkpatronen van onze samenleving. (...) Aan een wereldbeschouwing die de loop van de gebeurtenissen als een onontkoombare samenhang van oorzaken en gevolgen ervaart, kan de kerk niet tegemoet komen; zij zal haar geloof belijden in Hem, die handelt in de wetmatigheden van natuur en geschiedenis, maar Die daarbij allerminst de slaaf van zijn ordeningen is doch integendeel zijn soevereine vrijheid getoond heeft in de heilsfeiten van het Oude en Nieuwe Testament.³⁶

In het herderlijk schrijven *Geen ander fundament* zien we alle vier eerder genoemde elementen uit het gereformeerde evolutiedebat aanwezig: schepping, zondeval, historisch Schriftgezag en Gods permanente bestuur van de wereld en van ons persoonlijk leven. De deur is op een kier gezet voor een iets ruimere exegese van de geschiedenis van de schepping en de zondeval, die echter nog steeds als de beschrijving van een historische gebeurtenis worden gezien. Nieuw is dat een afwijkende mening op dit punt weliswaar wordt veroordeeld, maar niet wordt gevolgd door

³⁴ *Geen ander fundament*, 26-27.

³⁵ *Heidelbergse Catechismus*, Zondag 3, vraag 8.

³⁶ *Geen ander fundament*, 18.

tuchtmaatregelen zoals in 1926. Uniformiteit bleef de regel, maar in één met name genoemd geval werd pluriformiteit getolereerd, namelijk ten aanzien van scheping en zondeval. Nadrukkelijk werd echter vastgehouden aan de historiciteit van de 'heilsfeiten' en aan Gods voortdurende presentie in de wereldgeschiedenis en in het persoonlijk leven. Het zou de laatste keer zijn dat dit standpunt door de synode van de GKN zo nadrukkelijk werd geformuleerd. Want het deputaatschap 'Kerk en Theologie' ging andere wegen bewandelen.

3 Het deputaatschap 'Kerk en Theologie'

Langer dan het herderlijk schrijven *Geen ander fundament* deed de instelling van het al meerdere malen genoemde deputaatschap 'Kerk en Theologie' op zich wachten. Uiteindelijk werd hiertoe besloten op de synodezitting van 17 mei 1973, na uitvoerige advisering door voorbereidende commissies.³⁷ Zoals uit de instructie kan worden afgeleid had dit deputaatschap in de eerste plaats een wetenschappelijk adviserende taak ten behoeve van de synode. Maar daarnaast had het ook een politieke functie, namelijk om: 'aan theologen de gelegenheid te bieden bij hen gerezen nieuwe inzichten die vragen kunnen oproepen in verband met het belijden der kerk eerst in gezamenlijk overleg op hun theologische waarde en hun kerkelijke consequenties te toetsen'. Minder versluierd stond het te lezen in de laatste aanbevelingen van de voorbereidende commissie: 'de vrijheid van de theologische wetenschapsbeoefening (zal) gewaarborgd moeten worden, uiteraard binnen de vrijwillig en blijmoedig aanvaarde kaders van het belijden der kerk'. Een duidelijke opdracht. Men wilde namelijk bij 'onze theologen aandringen op een grotere behoedzaamheid bij het uitdragen van hun wetenschappelijke bevindingen'.³⁸ Ook was men bezorgd over de invloed op de predikantenopleiding.³⁹ De *Cahiers* hadden hun doel niet gemist. Het stond deputaten overigens niet vrij, klachten tegen personen in behandeling te nemen.⁴⁰ Daarvoor beschikte de synode over andere instrumenten.

In 1975-1976 bracht het deputaatschap zijn eerste tussentijds verslag aan de synode uit.⁴¹ Dit verslag is echter om onduidelijke redenen nooit ter synode besproken.⁴² Het was niet meegevallen, aldus rapporteur J. Firet, om met een groot gezelschap van ongeveer dertig gekwalificeerde personen tot een werkbare organisatie te komen. Men had zich dan ook in enkele taakgroepen opgesplitst en van het resultaat van één daarvan, die zich had bezig gehouden met de aard het Schriftgezag, werd nu een verslag gepresenteerd. Dit verslag bevat een heldere inleiding van

37 *Acta* 1973-1975, (artikel 20) 32-34, (artikel 26) 38-40.

38 *Acta* 1973-1975b, (bijlage 20) 67-75, aldaar 71.

39 *Acta* 1975-1976b, (bijlage 34) 229-235, aldaar 230.

40 *Acta* 1973-1975, (artikel 26) 39.

41 *Acta* 1975-1976b, (bijlage 66) 377-387.

42 *Acta* 1977-1979b, (bijlage 91) 439-442, aldaar 439.

Firet zelf over het Schriftgezag.⁴³ Volgens hem berustte voor Calvijn het gezag van de Schrift niet op het gezag van de kerk of van de traditie maar op de persoon van God die in haar spreekt (*a Dei loquentis persona*). Wat voor Calvijn evident was, zo vervolgde Firet, is dat voor ons niet meer. Het geloof dat de Bijbel het woord van God is berust niet op het aprioristisch gezag van de Bijbel als Gods woord, maar het kan alleen a posteriori door het lezen van de Bijbel ontstaan. Firet wees erop dat Herman Bavinck al oog had voor deze menselijke factor, gezien zijn uitspraak: ‘de laatste en diepste grond des geloofs kan alleen gevonden worden in den mensch zelf’.⁴⁴ Hoe waar het ook is dat de Heilige Schrift het uitgangspunt van het geloof is, zo betoogde Firet, elke gelovige moet dit uitgangspunt zelf bereiken. Het lezen van de Bijbel is een communicatieproces: de lezer wordt gevraagd zich te realiseren wat de schrijver door middel van de tekst aan hem wil overdragen. Dan kan het gebeuren dat de lezer bemerkt dat er iets op hem af komt wat voor hem van levensbelang is. Zo wordt de Bijbel voor hem het gezaghebbende woord van God, niet omdat anderen hem dat gezegd hebben maar omdat hij het zelf van Hem gehoord heeft. Het *a Dei loquentis persona* verloopt hier dus via de zelfstandig tot stand gekomen overtuiging van de lezer. De aard van het Schriftgezag houdt in dat door dit communicatieproces mensen en een gemeenschap van mensen betrokken raken in een leven met God, dat soms ook een worsteling met God is. ‘Wie zo met de Schrift in contact gekomen is’, aldus Firet in een persoonlijke slotopmerking, ‘en door de Schrift met Jezus Christus en in hem met God, die heeft het met vragen over het gezag van de Heilige Schrift niet echt moeilijk meer – laat staan dat hij het daarmee anderen moeilijk wil maken’. Met dit stuk nam hij dus volledig afstand van het formeel ‘aprioristisch’ Schriftgezag.

In haar zitting van 10 januari 1979 besloot de synode het deputaatschap Kerk en Theologie te reorganiseren. Het deputaatschap verklaarde dat het niet tot zijn taak behoorde ‘zoiets als controle [of] een verkapte vorm van toezicht uit te oefenen’ en wenste juist een platform voor overleg tussen beoefenaars van de theologie onderling en in samenspraak met deputaten te worden.⁴⁵ Dit bezwaar werd kennelijk door de synode gedeeld want de controlefunctie ten opzichte van de theologen werd geschrapt. Het aantal leden werd gereduceerd tot zeven, waaronder enkele nieuwe leden. De taak werd beperkt tot het opstellen van een advies over de aard van het Schriftgezag. Dit werd een jaar later aan de synode uitgebracht.⁴⁶

4 *God met ons* (1980/1981)

Het definitieve rapport van de deputaten voor Kerk en Theologie over het Schriftgezag werd in 1980 door de synode aanvaard. In 1981 verscheen het in een voor

43 *Acta* 1976-1976b, (bijlage 66) 377-387, aldaar 383-387.

44 Firet citeert hier H. Bavinck, *GD* 1, 625.

45 *Acta* 1977-1979b, (bijlage 91) 439-442, aldaar 440-442.

46 *Acta* 1977-1979, (artikel 390) 289-290; Rapport *God met ons*, 3.

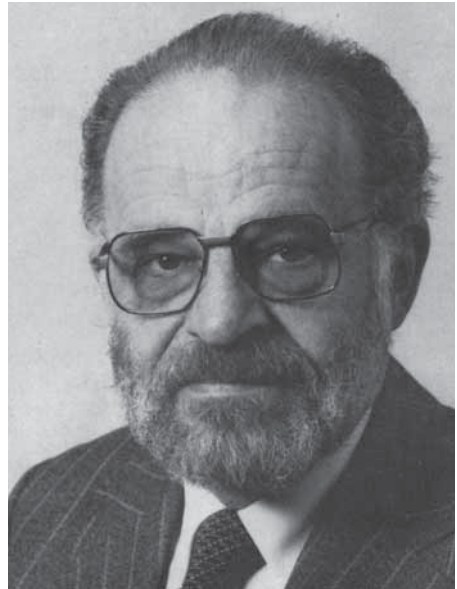
J.C. de Moor.

C.A. van Peursen.

J. Davidse.

J. Firet.

de kerkelijke gemeenten bewerkte vorm onder de titel *God met ons* (*GMO*).⁴⁷ Het is een uitgebreid rapport geworden (128 pagina's) met filosofische, geschiedfilosofische en praktisch-theologische overwegingen. Het rapport kreeg grote aandacht, zowel in de GKN als daarbuiten. Naar de schatting van een van de samenstellers, de historicus J. Davidse, waren er twee jaar na verschijning meer dan 70.000 exemplaren van verkocht.⁴⁸

Het rapport opent, tamelijk onverwacht, met een wijsgerige uiteenzetting van het zogenaemde 'relationeel waarheidsbegrip'. Dit begrip was in de beraadslagen over het rapport geïntroduceerd door de filosoof C.A. van Peursen (1920-1996).⁴⁹ Zijn bijdrage is in *GMO* niet als zodanig herkenbaar, maar in een korte reactie in het *Centraal Weekblad* en in een later deputatenrapport gaf Van Peursen alsnog een persoonlijke toelichting.⁵⁰ Het zuiver objectieve of ontologische waarheidsbegrip doet tekort aan de betekenis van de bedoelde waarheid voor het kenndend subject van deze waarheid, zo lezen we in de inleiding bij het rapport. Met het relationeel waarheidsbegrip wordt beoogd de kloof tussen objectieve en subjectieve waarheid te overbruggen. Het komt er kort gezegd op neer, dat de bewering van een schrijver, bij voorbeeld een geschiedschrijver, pas volledig tot waarheid wordt door de subjectieve toe-eigening door de lezer. Beide aspecten dienen tot hun recht te komen in het functionele of relationele waarheidsbegrip.⁵¹

Met de introductie van het relationeel waarheidsbegrip, zo leggen de auteurs van het rapport uit, bedoelen zij niet een filosofische keuze te maken die voortaan de aard van het Schriftgezag zou moeten bepalen, want 'dan zou toch de mens weer heersen over de Schrift: (...) wij kunnen deze waarheid alleen maar zien in het geloof, in relatie met Christus: in de persoonlijke geloofsbetrokkenheid met de gekruisigde en opgestane Heer komt de waarheid van de Schrift als betrouwbare openbaring naar voren'.⁵² Zo komen zij in de buurt van het correlatiebegrip van Berkouwer. De gereformeerde opvatting van de aard van het Schriftgezag veranderde dus op deze manier, zo lijkt het, van absoluut via correlatie naar relationeel.

Het voor ons meest relevante gedeelte van het rapport wordt gevormd door een algemene beschouwing over de geschiedwetenschap, die aansluit bij de idee van het

47 Rapport *God met ons. Over de aard van het Schriftgezag* (opgesteld door Tj. Baarda, J. Davidse, J. Firet, C.J. den Heyer, J.C. de Moor, C.A. van Peursen, J. Veenhof, J. Vlaardingebroek en H.B. Weijland) (Leusden 1981). Mede omdat de titel door sommigen als het 'ijdel gebruiken van Gods naam' werd ervaren wordt deze hier verder afgekort als *GMO* (vgl. *Acta* 1983-1984, (artikel 191) 230-232, aldaar 231; J. Davidse, 'Kanttekening bij een discussie', *Kerkblad voor de gereformeerde kerken van de classis Amsterdam* 9 (1982) nr. 42 (20 oktober 1982); Th.C. Frederikse, 'Hervormd 1867-Gereformeerd 1980', *Wapenveld* 31 (1981) 129-135, aldaar 129).

48 Davidse, 'Kanttekening'.

49 C.A. van Peursen (1920-1996) was van 1953-1961 hoogleraar te Groningen, vervolgens tot 1982 te Leiden en daarna buitengewoon hoogleraar aan de VU. Voor C.A. van Peursen: H. Philipse, 'Een zoekend wijsgeer. In memoriam Cornelis Antonie van Peursen (1920-1996)', *Filosofie Magazine* 5 (1996) nr. 10, 58.

50 *GMO*, 9-14, 71; C.A. van Peursen, 'Mensentongen in beweging', *CW* 29 (1981) nr. 10 (25 maart 1981) 10; *Acta* 1983-1984b, (bijlage 48) 326-335, aldaar 333-335.

51 *GMO*, 5-8.

52 *GMO*, 5-6. De vrees voor 'heersen over de Schrift' wordt driemaal in deze inleiding genoemd.

relationeel waarheidsbegrip. De opstellers willen afstand nemen van de positivistische geschiedschrijving. Want, zo menen zij, die is achterhaald door nieuwere inzichten op het gebied van de geschiedeniswetenschap, waarbij men er van uitgaat dat de 'objectieve werkelijkheid' in veel gevallen niet te achterhalen is. De huidige geschiedwetenschap

beoordeelt de literaire traditie veel positiever en wil de 'subjectiviteit' daarvan honoreren door de teksten te bestuderen in hun historische samenhang. De historicus zal met deze teksten omgaan in het besef, dat wat er precies gebeurd is zelden ten volle kan worden gekend, maar dat toch langs deze weg een stuk historische waarheid aan het licht kan worden gebracht.⁵³

Het gaat dan dus niet meer in de eerste plaats om de vraag of het meegedeelde 'echt gebeurd' is en ook niet om de manier waarop het verhaal is ontstaan, maar om de vraag hoe de vertellers het hebben doorgegeven, welke rol het speelde in de gemeenschap waarbinnen het werd doorverteld en vooral om wat de betekenis voor ons, lezers van nu, zou kunnen zijn, met andere woorden, 'hoe het zou moeten worden verstaan'. Echt gebeurd, in de zin van: letterlijk gebeurd zoals het er staat, is een verouderd begrip van betrouwbaarheid, dat stamt uit de periode van vóór de historische kritiek, aldus het rapport.⁵⁴ Het positivisme meende ten onrechte het objectieve historische feit en de zingeving door de auteur van elkaar te kunnen onderscheiden.⁵⁵ Op die manier miste men veel historische informatie in de vorm van literaire overlevering en presentatie van de werkelijkheid zoals die gekleurd was door de auteur, de tijd en de omstandigheden. De moderne geschiedeniswetenschap probeert daarentegen historisch feit en zingeving met elkaar te verbinden, bij voorbeeld door gebruik te maken van het relationeel waarheidsbegrip.⁵⁶

Het rapport geeft geen nadere omschrijving van wat het als 'de moderne geschiedwetenschap' beschouwt. Uit de gebruikte terminologie kan worden afgeleid dat de samenstellers het oog hadden op een narratieve methode van geschiedschrijving. Dit werd enkele jaren later door een van hen, J. Davidse, bevestigd. Bij deze vorm van historisch onderzoek is de tekst van het verhaal met zijn historische context het onderwerp van studie. De daarachter liggende werkelijkheid wordt niet relevant meer geacht omdat die werkelijkheid niet meer onderscheiden kan worden van het verhaal van de auteur.⁵⁷ Langs geschiedfilosofische weg, via het narratief verklaringmodel, werd de vormhistorische methode van de theologie zo nog eens extra gelegitimeerd.

53 *GMO*, 69.

54 *GMO*, 70.

55 Vgl. Chr. Lorenz, *De constructie van het verleden* (1^e druk, Meppel 1987; 2^e druk, Amsterdam 1990) 57-71.

56 *GMO*, 71.

57 J. Davidse, 'Geschiedenis is ook niet meer wat het geweest is', *GTT* 89 (1989) 196-211, aldaar 208; vgl. Lorenz, *De constructie van het verleden*, 96-107.

Maar vervolgens stelt het rapport, nogal verbazingwekkend, dat ‘de ware toedracht van het gebeurde toch zijn betekenis behoudt. Niet alleen voor de geschiedwetenschap, maar ook voor het verstaan van de Bijbel als een boek uit het verleden’. Het historisch-kritisch onderzoek is daarbij van blijvende betekenis, aldus het rapport: ‘Zolang een geschiedbegrip wordt gehanteerd dat feit en zingeving verenigt, kan het historisch-kritische onderzoek van de Bijbel een zinvolle en nuttige functie vervullen’.⁵⁸ Eerder was in het rapport ook al opgemerkt dat het van het grootste belang is dat het historisch-kritisch onderzoek wordt beoefend door onderzoekers die uitgaan van de belijdenis dat de Bijbel het door de Heilige Geest geïnspireerde Woord van God is.⁵⁹

Na de historische verifieerbaarheid van een als feitelijke toedracht meegedeelde bewering te hebben uitgesloten is het uiteraard onmogelijk deze toedracht via een relationeel waarheidsbegrip alsnog tot feitelijke gebeurtenis te reconstrueren. De lezer krijgt de indruk dat deze mogelijkheid door het rapport toch wordt gesuggereerd, met name bij de wonderverhalen, en wel in het bijzonder bij het verhaal van Jezus’ opstanding. Het geloof in het realiteitskarakter hiervan is volgens het rapport ‘een voorwaarde om christen te mogen heten. Is dit niet het minste wat wij in de gemeente van elkaar mogen vragen?’.⁶⁰ Maar, zo vervolgt het rapport met een verwijzing naar het verhaal van de apostel Thomas,

geloof kun je niemand aanpraten. Als er kerkleden zijn die er moeite mee hebben de opstanding van Christus te aanvaarden, zal de kerk, pastoraal gezien, geduld met hen moeten hebben. (...) De erkenning dat iets een wonder is, vereist altijd geloof. Zelfs als het gebeurde zintuiglijk waargenomen wordt. De waarheid van het wonder is daarom sterk relationeel bepaald. Alleen als er een zeer innige band bestaat met het gebeuren of met degene aan wie het wonder wordt toegeschreven, zal het wonder als waarheid worden aanvaard. Wie een relationeel waarheidsbegrip aanhangt, zal de mogelijkheid van het wonder principieel open moeten houden. Niet alleen voor toen, maar ook voor nu. De opstanding mag voor ons geen gewone geschiedenis worden, het moet een wonder blijven waarmee niets is te vergelijken.⁶¹

Historisch onderzoek dat uitgaat van een a priori ingenomen geloofsstandpunt kan echter geen vrij historisch onderzoek zijn. Het rapport vermeldde trouwens eerder dat de Bijbellezer juist niet a priori overtuigd hoeft te zijn, en zelfs niet a priori overtuigd kan zijn van de betrouwbaarheid van de boodschap, maar daar al lezende, a posteriori, desnoods tegen wil en dank, van overtuigd raakt.⁶² En waarom zou de Bijbel niet bestand zijn tegen historisch onderzoek? We herinneren hier aan de opmerkingen van C. Augustijn over de noodzakelijk te handhaven volgorde: historisch onderzoek scheidt het kader voor de dogmatiek en niet andersom.

58 *GMO*, 71.

59 *GMO*, 40.

60 *GMO*, 89.

61 *GMO*, 90.

62 *GMO*, 62.

Het historisch onderzoek van de feitelijkheid, het 'echt gebeurd zijn' van een als historische gebeurtenis gepresenteerde mededeling is door voor de hand liggende oorzaken des te moeilijker te onderscheiden van de interpretatie of 'zingeving', naarmate die gebeurtenis in een vroeger verleden zou hebben plaatsgevonden. Het is dan ook verwarrend als het rapport spreekt over 'echte historiciteit' als het wil aangeven waar het de synode van Assen in 1926 om te doen was, namelijk om objectieve, zintuiglijk waarneembare feitelijkheid.⁶³ Een feitelijkheid die gegarandeerd werd door het geloof in de absolute betrouwbaarheid van de organisch geïnspireerde Schrift, meer in het bijzonder, het historisch Schriftgezag. Even later betoogt men dan weer dat in de Bijbel geen 'stelsel van onhistorische, objectieve, altijd geldende waarheden' te vinden is, als men de vormhistorische invloed op de Bijbelse geschiedschrijving wil uitleggen.⁶⁴ We zouden dan beter kunnen spreken van een traditioneel verhaal, zoals in het rapport ook een enkele maal wordt gedaan als wordt gesproken van de 'heilige traditie'.⁶⁵

Sloeg de grote omslag zo niet om in een grote 'verdoezeling' en een 'verflauwing der grenzen'?⁶⁶ *GMO* stond wat dat betreft haaks op *Geen ander fundament*. Het adopteren van het narratief geschiedenisbegrip en het relationeel waarheidsbegrip moest in één keer een oplossing bieden voor de oude problemen, veroorzaakt door historische Schriftkritiek, en de nieuwere van vorm- en redactiegeschiedenis. Door de historische toedracht van de Bijbelse geschiedenis op belangrijke punten niet-verifieerbaar maar wel geloofwaardig te verklaren onttrok men zich aan rationele kritiek en kon men doorgaan met geloven in gebeurtenissen waarvan niet aanneemelijk was kon worden gemaakt dat deze werkelijk hadden plaatsgevonden. Zelfs diende zich een nieuwe mogelijkheid aan te blijven geloven in gebeurtenissen die in strijd zijn met de natuurwetten.⁶⁷ Het oude model van 'Assen': fysiek onmogelijk (de sprekende slang), maar krachtens het historisch Schriftgezag toch werkelijk zintuiglijk waarneembaar gebeurd, werd nu vervangen door een nieuw, bij voorbaat aan toetsbaarheid onttrokken en daardoor onkwetsbaar verklaard model. Toegepast op het verhaal van de Opstanding leidde dit tot de volgende interpretatie: 'een volstrekt unieke gebeurtenis, waarbij veel meer gebeurde dan enig historicus zou kunnen beschrijven.'⁶⁸

63 *GMO*, 47.

64 *GMO*, 51. Dezelfde onduidelijkheid scheidt C. van der Kooi door de term 'historiciteit' te gebruiken ter aanduiding van het feit dat de Bijbel 'in een lang traditieproces is tot stand gekomen,' en dit stelt tegenover de 'historische betrouwbaarheid en feitelijkheid', die Kuyper en Bavinck aan de Bijbel toekenden (C. van der Kooi, 'Historiciteit als de achilleshiel van de gereformeerde spiritualiteit?', *Wapenveld* 51 (2001) 10-14).

65 *GMO*, 77.

66 Kuyper, *De verflauwing der grenzen*, 16: 'Maar leeft ge (...) niet in de reële wereld (...) dan dult ge geen weerbarstig verzet van uw pastelstift, en doezelt kortweg alle lijnen weg, die zooals ze getekend stonden, niet passen in uw stelsel'; Kuyper, *De verflauwing der grenzen*, 32: 'Er kan zich geen krachtig karakter vormen, waar de graverstift (...) uit de hand wordt gelegd voor den doezelaar, die alle lijnen oplost'.

67 Vgl. *Acta* 1975-1976b, (bijlage 35) 233-235; vgl. hierboven, hoofdstuk 8, §3.

68 *GMO*, 89.

Waarom liet men de historiciteit niet principieel los? Omdat het christelijk geloof dan op één lijn zou komen te staan met alle andere religies? Men kon zich dan toch altijd nog beroepen op de betrouwbaarheid van de boodschap krachtens de inspiratie door de Heilige Geest? Een beroep dat in het rapport ook veelvuldig wordt gedaan. Maar met het aanvaarden van de narratieve geschiedopvatting vervalt de mogelijkheid tot een beroep op exclusieve openbaring van historische feiten, ingrepen van God in de geschiedenis en de 'heilsfeiten' waarop het christelijk geloof (in de gereformeerde, maar ook in de rooms-katholieke traditie) zich altijd had gebaseerd. En dat moest dan ook leiden tot een andere visie op Gods wereldbestuur.

Langs deze weg komen we terug bij het scheppingsverhaal en de evolutietheorie. Het scheppingsverhaal komt in het rapport slechts in één zin aan de orde, in verband met de taak van de Bijbeluitlegger: 'de uitlegger kan en moet spreken over de theologische betekenis van het scheppingsverhaal, maar hij mag uit Genesis 1 geen natuurkundige theorie omtrent het ontstaan van de aarde afleiden'.⁶⁹ Het was wel een summierere behandeling van een onderwerp dat de discussie rondom het Schriftgezag eerder zo zeer had bezig gehouden. Was het historisch 'soortelijk gewicht' ervan inmiddels al te licht bevonden? Het is in elk geval duidelijk dat er vanuit de narratieve opvatting van de Bijbelse geschiedschrijving en het daarmee samenhangend relationeel Schriftgezag geen bezwaar kan worden gemaakt tegen een symbolische interpretatie van het scheppingsverhaal en evenmin tegen de descendentietheorie. Het staat er niet met zoveel woorden, maar we gaan er van uit dat de opstellers van het rapport vasthouden aan het geloof in 'God de vader, schepper van de hemel en de aarde' (artikel 1 van de apostolische geloofsbelijdenis) maar dat de manier waarop God hemel en aarde schiep er voor het geloof eigenlijk niet zoveel toe doet. Hiermee bevinden zij zich op de lijn van Abraham Kuyper in zijn evolutierede.

Het verhaal van de zondeval, dat zo nauw is betrokken op het scheppingsverhaal, wordt in het rapport vermeld met de kanttekening dat dit door 'onze gereformeerde vaders, met name op de synode van Assen in 1926 te veel als objectief-historisch, zintuiglijk waarneembaar feit' werd geduid en 'zo kwam het subjectief geloofskarakter van de Bijbelse geschiedschrijving ongewild toch in de knel. Het is daarom verheugend, dat de uitspraken van de synode van Assen door de synode van Amsterdam in 1967 zijn herroepen'.⁷⁰ De verbinding goede schepping – bederf door de zondeval van de mens bleef op deze manier intact maar fungeerde nu als aetiologische mythe en als illustratie van narratief Schriftgezag.

Valt nu ook de theorie van de natuurlijke selectie en *survival of the fittest* met het rapport te rijmen? We zagen al dat J. Lever de natuurlijke selectie als een ordening van God kon accepteren. Maar Abraham Kuyper had zich mordicus verzet tegen het 'evolutionisme' van Haeckel en tegen de idee van een autonome ontwikkeling van het heelal en van de geschiedenis van de mensheid. In *GMO* lezen we dat Kuy-

69 *GMO*, 114.

70 *GMO*, 82.

per en Bavinck de geschiedenis beklemtoonden, die achter de Schrift ligt: 'God is de bewerker van een heilsgeschiedenis, die het hart en de kern van heel de geschiedenis der mensheid vormt'.⁷¹

Hoewel het *GMO*-rapport in de eerste plaats het Schriftgezag tot onderwerp heeft, worden over deze opvatting van geschiedenis toch enkele opmerkingen gemaakt. Het rapport distantieert zich van de gedachte dat een lineaire geschiedenisopvatting typisch is voor het volk Israël: ook de geschiedschrijving van de 'heidense' volkeren uit de omgeving had lineaire kenmerken en Israëls geschiedschrijving kende ook cyclische elementen.⁷² 'God houdt heel de wereld in Zijn hand. In die zin is God aanwezig in heel de mensengeschiedenis', aldus het rapport.⁷³ Dat lijkt toch meer op een statische structuur dan op een dynamisch proces. Dit hangt wellicht samen met de sterk christocentrische opzet van het rapport, zoals ook blijkt uit de opmerking: 'de geschiedenis van het Oude Testament is wel belangrijk, maar alleen voor zover deze heilsgeschiedenis is, die uitmondt in Jezus Christus'.⁷⁴ In een nabeschouwing van de rapporteurs uit 1985 wordt dit als volgt toegelicht:

De blijvende betrokkenheid op het Woord van de Schrift betekent tegelijk ook blijvende betrokkenheid op de heilsgeschiedenis, waarvan de Schrift getuigt. De 'zaak' of beter de Persoon die in de Schrift ter sprake komt, is niet 'los' van deze heilsgeschiedenis 'verkrijgbaar'. (...) Wij worden met alles wat wij kennen en ervaren gedragen door deze heilsgeschiedenis, die in zekere zin nog steeds doorgaat.⁷⁵

De heilsgeschiedenis dient in deze opvatting in de eerste plaats als illustratie en actualisering van de betekenis van Christus voor ons leven van vandaag: 'de Bijbelse verhalen geven gebeurtenissen aan, die, als heilshistorie, tot oriëntatie van onze eigen levensverhalen worden. Zij geven een betrouwbaarheid die ver boven de onzekerheden van de mensengeschiedenis uitreikt'.⁷⁶ Er zijn dus in deze gedachten-gang blijkbaar twee soorten geschiedenis: de gewone, die het onderwerp is van wetenschappelijk onderzoek, en de buitengewone gebeurtenissen, die zich niet lenen voor historisch onderzoek, en die gezamenlijk de heilsgeschiedenis vormen. Het probleem hoe deze beide te harmoniseren of te 'krammen' zijn is daarmee nog steeds niet opgelost.

Deze probleemstelling heeft veel overeenkomsten van die welke we bij Lever tegenkwamen: het probleem van de twee domeinen met de vraag of er wel of geen raakvlakken waren. We zagen dat Lever tot de overtuiging kwam dat de twee domeinen gescheiden zijn en geen raakvlakken hebben. Zijn persoonlijke oplossing was: de lofzang.

⁷¹ *GMO*, 43.

⁷² *GMO*, 67-69.

⁷³ *GMO*, 21.

⁷⁴ *GMO*, 77.

⁷⁵ *Acta* 1985b, (bijlage 49, verder aangeduid als *Nadere studie GMO*) 299-324, aldaar 304-305.

⁷⁶ *Nadere studie GMO*, 306.

Over de historische betrouwbaarheid van de Bijbel merkte *GMO* verder nog op dat de Bijbel in historisch opzicht niet betrouwbaarder is dan andere bronnen uit dezelfde tijd: ‘de Bijbelse geschiedschrijving draagt een uniek karakter, niet vanwege een bijzondere geschiedbeschouwing, maar in de eerste plaats vanwege een geheel eigen Godsbegrip’.⁷⁷ Weer een actualisering van de boodschap en een ‘relationele’ benadering van de werkelijkheid in plaats van een historische documentatie.⁷⁸ Het is de logische consequentie van een ontwikkeling die begon met Berkouwers toe-eigening van Karl Barth, via Baarda’s en Augustijns loslating van de historiciteit over Kuiterts aetiologische mythe (ondanks zijn kerkelijk isolement was zijn invloed niet weg te denken) naar de actuele beleving van de boodschap.

5 *God met ons: receptie en follow-up*

Van rooms-katholieke, hervormde en remonstrantse zijde kwam in het algemeen lovende kritiek op het rapport *God met ons*, zo vermeldt het verslag van de betreffende commissie van het deputaatschap Kerk en Theologie.⁷⁹ Zoals te verwachten was stuitte *GMO* echter op aanzienlijke weerstand binnen de GKN en binnen de zusterkerken van de Gereformeerde Oecumenische Synode. Het was op vele gespreksavonden binnen de gemeenten onderwerp van discussie.⁸⁰ Volgens J. Plomp, kerkhistoricus aan de ThUK, voelden velen zich door het rapport overvallen en was dit mede te wijten aan de wat geforceerde besluitvorming door de synode in de eindfase in 1980.⁸¹ De kerkelijke achterban leek het rapport bovendien veelal ‘te moeilijk’ te vinden, een oordeel dat gezien het bovenstaande geen verbazing hoeft te wekken.⁸²

Veel indruk maakte de kritiek van Herman N. Ridderbos, die in het *Gereformeerde Weekblad* betoogde dat in het rapport het gezag van de Bijbel als woordopenbaring van God was vervangen door het gezag van de geloofservaringen van de Bijbelschrijvers.⁸³ Gaat de waarheid van de Bijbel niet uit boven het relationele? De Bijbel is toch in de eerste plaats een getuigenis van openbaring en niet van geloof, aldus Ridderbos. De verschuiving van het objectieve, collectieve naar het subjectieve, individuele gezag werd door hem trefzeker vastgesteld en veroordeeld.⁸⁴

77 *GMO*, 67.

78 *GMO*, 82.

79 *Acta* 1983b, (bijlage 48) 326-335, aldaar 328.

80 Voor een (onvolledig) overzicht van reacties op *GMO*: K. Runia, ‘Eindelijk’, *CW* 29 (1981) nr. 9 (29 februari 1981) 8; *Acta* 1983/1984, (artikel 191) 229-231; *Acta* 1983-1984b, (bijlage 48) 326-335, aldaar 326-329; Davidse, ‘Kanttekening bij een discussie’; Davidse, ‘Geschiedenis is ook niet meer wat het geweest is’.

81 J. Plomp, *Een kerk in beweging. De Gereformeerde Kerken in Nederland na de Tweede Wereldoorlog* (Kampen 1987) 100.

82 *Acta* 1983/1984b, (bijlage 48) 326-335, aldaar 327, 328; dit ondanks het feit dat het rapport op bepaalde punten voor de algemene publicatie blijkbaar ‘nog wat was vereenvoudigd’ (zie: Runia, ‘Eindelijk’, 8).

83 H.N. Ridderbos, ‘De aard van het Schriftgezag’, *GW* 36 (1981) 234-236, 242-244 en 250-252, aldaar 243, 250 en 252; zie ook: *Nadere studie GMO*, 328.

84 Plomp, *Een kerk in beweging*, 108-109.

'Een zwarte dag', zo noemden de auteurs van de brochure van de Evangelische Omroep *De Bijbel in de beklaagdenbank* de dag waarop *GMO* door de synode van de *GKN* was aangenomen. 'De wissel is om': de eenvoudig-historische uitleg van de gewone geschiedschrijving in de zin van een sober, feitelijk verslag van de gebeurtenissen in de Bijbel is verlaten. Volgens de schrijvers moest daarentegen onverkort vastgehouden worden aan de totale historische betrouwbaarheid van de Schrift.⁸⁵

In het *Centraal Weekblad* maakte hoofdredacteur K. Runia in een zesdelig artikel ernstig bezwaar tegen de zijns inziens willekeurige onderscheiding die in *GMO* werd gemaakt tussen werkelijke geschiedenis en volksverhalen, wat hem zelfs met enige verlegenheid de klassieke vraag: 'waar blijven we dan?' deed stellen.⁸⁶ Runia viel het rapport bij met betrekking tot het onderscheid tussen historisch-kritisch onderzoek van de Bijbel en Schriftkritiek. Het eerste is wetenschappelijk verantwoord onderzoek van de Bijbel, zij het uitsluitend op basis van de belijdenis dat de Bijbel het door de Heilige Geest ingegeven Woord van God is. De verwerpelijke Schriftkritiek wordt begrepen als een kritische benadering van de Bijbel en zijn inhoud, waarbij de mens aan de hand van zelfgekozen maatstaven bepaalt wat Woord van God en dus volgens hem geloofwaardig is en wat niet.⁸⁷

In een eveneens zesdelige repliek in hetzelfde blad betoogde J.C. de Moor, een van de opstellers van *GMO*, aan de hand van het voorbeeld van het brandende braambos bij Mozes, dat Runia en hij het er over eens waren dat het daar (evenals bij het paradijsverhaal) niet ging om 'objectief waarneembare verschijnselen', maar om 'relationele openbaring.' Het initiatief van de openbaring ligt altijd bij God, de mens wordt pas in tweede instantie door de Heilige Geest ingeschakeld. De Heilige Schrift ontleent haar gezag niet aan enig mens, maar aan het feit [!] dat het God is die spreekt, aldus De Moor.⁸⁸ Fundamentalisten en historisch-critici hebben gemeen dat zij er beide van uitgaan dat de tekst spreekt over zintuiglijk waarneembare gebeurtenissen. Alleen komen beide partijen tot een tegengestelde conclusie: de fundamentalist concludeert dat er dan een wonder is gebeurd, en de historisch-criticus is er van overtuigd dat het nooit zo gebeurd kan zijn als het is beschreven. Dit dilemma wilde *GMO* nu juist overstijgen met behulp van het relationeel waarheidsbegrip.⁸⁹ Ook De Moor benadrukte dat historisch-kritisch onderzoek van de Bijbel moest voldoen aan de volgende voorwaarden: de onderzoeker moet een belijdend christen zijn, rekening houden met de traditie van de eerdere uitleg en wetenschappelijk verantwoorde methoden hanteren. Het ging hier vooral om de eerstgenoemde voorwaarde: eerst geloven en pas dan kritisch naar de tekst kijken.

85 A.P. de Boer e.a., *De Bijbel in de beklaagdenbank* (Hilversum 1981) 6-11, 19, 29.

86 K. Runia, 'De aard van het Schriftgezag (4)', *CW* 29 (1981) nr. 13 (25 maart 1981) 3. Klaas Runia (1926-1996) was van 1971-1992 hoogleraar systematische theologie aan de ThUK en van 1972-1996 hoofdredacteur van het *CW*.

87 K. Runia, 'De aard van het Schriftgezag (3)', *CW* 29 (1981) nr. 12 (18 maart 1981) 1-2.

88 J.C. de Moor, 'Openbaringsgebeuren niet verward met doorgeven', *CW* 29 (1981) nr. 18 (29 april 1981) 1-2. J.C. de Moor was van 1962-1971 als lector en vervolgens tot 2001 als hoogleraar semitische talen verbonden aan de ThUK (De Graaf en Van Klinken, *Geschiedenis van de ThUK*, 2008, 254, 359).

89 J.C. de Moor, 'Liefhebben, ook met ons hele verstand', *CW* 29 (1981) nr. 19 (6 mei 1981) 3.

Ter adstructie werden nog enkele Bijbelteksten genoemd, die echter ook wel voor andere uitleg vatbaar lijken.⁹⁰

We zien hier weer de bekende cirkelredenering: om kritiek te kunnen hebben moet je geloven, en – zoals eerder aangehaald – het geloof kan pas al lezende, door de hulp van de Geest, het *Testimonium Spiritus Sancti*, worden verworven. Ook dan staan we weer voor de moeilijkheid van het ‘krammen’.

Naar aanleiding van vele bezwaren kwamen de deputaten voor Kerk en Theologie in 1985 op verzoek van de synode met de al even genoemde nadere toelichting.⁹¹ Deze richtte zich met name op het thema van ‘het werk van de Heilige Geest en het geloof als sleutel om de Openbaring te verstaan’. Illustratief is dat de vraagstelling voor de ‘nadere studie’ die deputaten op zich hadden genomen als volgt werd geformuleerd: ‘Hoe kan men een goed zicht krijgen op het “heilsfeit”, dat er voor de mensen van deze eeuw een Schrift – een Woord Gods! – is, die bijna tweeduizend jaar oud is en ook nog eens over een periode van ruim duizend jaar is ontstaan?’. Illustratief, omdat deze formulering aangeeft dat het ‘heilsfeit’ volgens deputaten geen historisch feit is. ‘Het heilsfeit [is] dat er voor de mensen van deze eeuw een Schrift – een Woord Gods! – is’.⁹² Met de woorden van Davidse: “feiten” zijn in de narratieve benadering zelf taal’.⁹³ Dus is de tekst, het verhaal, tot feit geworden.

Daarmee week de vraagstelling af van de oorspronkelijke, waarmee de *GMO*-studie ooit was begonnen: namelijk, ‘hoe verhoudt zich de historisch-kritische methode van Bijbelonderzoek tot wat de Confessie over de Schrift zegt’. Deputaten stelden vast dat zij in dit verband binnen de kerk te maken hadden met een pluraliteit van confessionele verschillen over de aard van het Schriftgezag, variërend van een totale afwijzing van zulke kritiek tot de mening ‘dat de mens van deze tijd niet met waterdichte schotten kan leven tussen wat men (letterlijk) moet geloven en wat men door nader onderzoek gewoon weet’.⁹⁴ Vreemde tegenstelling: moeten geloven en gewoon weten. Een apart hoofdstuk werd gewijd aan de vraag: ‘wat is er nu eigenlijk echt gebeurd?’.⁹⁵

Maar ook in eerdere hoofdstukken waren over de historiciteit al relevante opmerkingen gemaakt. Zo lezen we in hoofdstuk I over Jezus: ‘Hij is een historisch persoon, maar tegelijk altijd weer nieuw; Hij veroudert niet. Datzelfde geldt van de Bijbel: het is een boek uit het verleden, maar tegelijk spreekt het nu nog steeds tot ons’.⁹⁶ En over de heilsgeschiedenis: ‘De blijvende betrokkenheid op het Woord van de Schrift betekent tegelijk ook blijvende betrokkenheid op de heilsgeschiedenis, waarvan de Schrift getuigt. (...) Het is juist in de heilsgeschiedenis dat God door zijn machtige daden zijn Naam heeft “uitgespeld” (...). Wij

90 J.C. de Moor, ‘Grenzen aan vrijheid van uitlegger’, *CW* 29 (1981) nr. 21 (20 mei 1981) 10.

91 *Acta* 1985, (artikel 224) 274-278; *Nadere studie GMO*, 299-324

92 *Nadere studie GMO*, 300.

93 Davidse, ‘Geschiedenis is ook niet meer wat het geweest is’, 208.

94 *Nadere studie GMO*, 300-301.

95 *Nadere studie GMO*, 300, 301, 313-316.

96 *Nadere studie GMO*, 302-303.

worden met alles wat wij kennen en ervaren gedragen door deze heilsgeschiedenis, die in zekere zin nog steeds doorgaat'.⁹⁷ En in het volgende hoofdstuk: 'De Bijbelse verhalen geven gebeurtenissen aan, die, als heilshistorie, tot oriëntatie van onze eigen levensverhalen worden. Zij geven een betrouwbaarheid, die ver boven de onzekerheden van de mensengeschiedenis uitreikt, zodat wij kunnen spreken van het betrouwbare Woord van God, gezaghebbend in alle vragen betreffende leer en leven'.⁹⁸

De vraag 'wat is er nu eigenlijk echt gebeurd?' moet serieus genomen worden, zo wordt in de samenvatting van het derde hoofdstuk gesteld, alsof het buiten beschouwing laten van die vraag evengoed een reële optie kon zijn geweest. In de *Nadere studie* spraken deputaten zich duidelijker dan in het oorspronkelijke rapport uit over de historiciteit van de Bijbelverhalen: die zijn, evenals 'voorschriften, spreuken en gelijkenissen vrijwel alle, op een of andere manier, verbonden met echt historische gebeurtenissen'.⁹⁹ Die geldt ook wanneer dezelfde gebeurtenis in meerdere versies, die niet geheel met elkaar overeenkomen, in de Bijbel staat. Die gebeurtenissen ontleen hun betekenis echter aan de rol die zij spelen in de heilsgeschiedenis: 'Verhalen binnen de heilsgeschiedenis worden opgeroepen door feiten die pas tot echte gebeurtenissen worden als ze ontsloten worden in verkondigend verhaal, lofzang, vermaning'.¹⁰⁰

Zonder het substraat van historische feiten kunnen verhaal, lofzang en vermaning het dus volgens de 'nadere studie' niet stellen. Maar eerst door deze, in het geloof, in het kader van de heilsgeschiedenis te plaatsen en te kwalificeren als van een 'hogere betrouwbaarheid dan gewone geschiedenis' krijgen die gebeurtenissen hun werkelijke zin. Dat roept toch een 'spanningsveld' op wanneer we terugkijken naar wat we in *GMO* lazen: 'Echt gebeurd, in de zin van: letterlijk gebeurd zoals het er staat, is een verouderd begrip van betrouwbaarheid, dat stamt uit de periode vóór de historische kritiek'.¹⁰¹ Bedoeld werd de methode van het positivisme en het historisme, dat slechts wilde aantonen 'wie es eigenlijk gewesen'. Volgens *GMO* zal de historicus 'met deze teksten omgaan in het besef, dat wat er precies gebeurd is zelden ten volle kan worden gekend, maar dat toch langs deze weg een stuk historische waarheid aan het licht kan worden gebracht'.¹⁰²

We kunnen dan ook geen andere conclusie trekken dan dat in de opvatting van geschiedenis door zowel *GMO* als de *Nadere studie* *GMO* de grenzen tussen verhaal en feit zodanig verflauwd zijn dat beide samenvallen. En daarmee kan het antwoord op de vraag of het verhaalde ook werkelijk is gebeurd, 'zelden ten volle worden gekend' en valt dus de historiciteit als basis voor de Bijbelverhalen weg. Wat blijft is

97 *Nadere studie* *GMO*, 304-305.

98 *Nadere studie* *GMO*, 306.

99 *Nadere studie* *GMO*, 313.

100 *Nadere studie* *GMO*, 316. Vgl. Kuypers waardering van de natuurwetenschap, (hoofdstuk 1, §2) en de opmerking over de lofzang bij J. Lever in de samenvatting van hoofdstuk 7.

101 *GMO*, 70.

102 *GMO*, 69-71.

de boodschap. Die ontleent zijn betrouwbaarheid niet meer aan zijn historiciteit, maar aan de overtuigingskracht die uitgaat van de Heilige Geest en het zich daarvoor openstellen van de mens.

6 'Verhaal en Feit' (1989)

In 1989 werd een themanummer van het *GTT* gewijd aan het onderwerp 'Verhaal en Feit'. In de inleiding betoogde J. Firet, die een belangrijke rol had gespeeld in het deputaatschap Kerk en Theologie waaruit het *GMO-rapport* was voortgekomen, vast dat er inmiddels een 'narratieve theologie' was ontstaan.¹⁰³ J. Davidse zette uiteen dat de narrativistische geschiedbeoefening gezien moet worden als een reactie op het historisme en de daarbij behorende gedachte dat de geschiedenis een gestructureerd en doelgericht proces is. De geschiedenis werd in toenemende mate ervaren als 'zonder intrinsieke betekenis' en daarom berust volgens de narrativistische opvatting de waarheid die een historicus over het verleden kan vertellen niet op dat verleden zelf, maar is die verpakt in een literaire vorm: "Feiten" zijn in de narratieve benadering zelf taal', lezen wij in de vorige paragraaf. Davidse concludeerde dat feiten en historische personen wel degelijk vorm gegeven hebben aan onze tegenwoordige wereld: 'het gaat om "het feit dat er iets is gebeurd" vóórdat wij aan het woord komen. In die *historische* volgorde'.¹⁰⁴ Daarmee wordt de nadruk binnen het duo 'feit en verhaal' toch weer meer naar het weliswaar niet historisch gedocumenteerde, maar 'geloofde' feit verlegd dan in het rapport *GMO* gebeurde.

E. Talstra, oudtestamenticus aan de VU, stelde in zijn bijdrage aan dit themanummer drie vragen aan de orde: over hoeveel feitelijkheid beschikken we eigenlijk in de beschrijvingen van de geschiedenis van Israël, uit welke soort teksten kennen we de feitelijkheid, en ten slotte: hoeveel belang heeft de feitelijkheid van het vertelde voor de verkondiging van het geloof.¹⁰⁵

Over de datering van de teksten merkt Talstra op dat deze nog steeds onderwerp is van debat, vooral omdat die teksten zijn samengesteld uit onderdelen van verschillende ouderdom. Bovendien lijken ze naast Israëlitische ook Kanaänitische gegevens te bevatten. Omgekeerd levert modern archeologisch onderzoek meer gegevens over Israëls godsdienst op dan het Oude Testament ons geeft. Het Oude Testament is dus selectief in zijn tekening van Israëls godsdienst als zuiver monotheïsme. Over de oudste geschiedenis van Israël, zoals het Oude Testament ons vertelt, met name de patriarchentijd, de uittocht uit Egypte, de intocht in Kanaän en de richterentijd ontbreekt vrijwel iedere historische bevestiging, schrijft Talstra. Hij haalt met een zekere instemming onderzoek aan waarin de periode van de ballingschap in Babylonië wordt beschouwd als 'het theologisch en historiografisch kre-

103 J. Firet, 'Verhaal en feit – inleiding', *GTT* 89 (1989) 193-195.

104 Davidse, 'Geschiedenis is ook niet meer wat het geweest is', 211.

105 E. Talstra, 'Clio en de agenda van de toekomst', *GTT* 89 (1989) 212-225.

atieve milieu'.¹⁰⁶ Tenslotte stelt Talstra dan de vraag: 'welk belang heeft het christelijk geloof bij "feitelijkheid"?'. Zijn antwoord luidt: 'Een hermeneutisch belang. Het belang dat Gods woord niet wezensvreemd is aan zijn schepping. Het belang om vast te stellen, dat het woord niet alleen literatuur is geworden.' Het verhaal heeft zijn ontstaan aan 'de wereld buiten de tekst' te danken. Dat alles neemt niet weg dat het historisch fundament toch wel erg zwak is geworden en zelfs grotendeels ontbreekt. Om J.L. Koole te parafaseren: de waarde van het historisch soortelijk gewicht is tot nul genaderd.

Hierna volgde een discussie tussen de theologen A. van Egmond en J.T. Bakker over de vraag: 'welk belang heeft – vanuit de dogmatiek bezien – het christelijk geloof bij de historiciteit van de Bijbelse verhalen?'. Van Egmond bestreed de opvatting 'dat de "openbaringskwaliteit" van de Bijbelse teksten in die teksten zelf ligt en niet in de eventueel daarachter schuilgaande historische feiten'. Hij schreef:

Ik ben er van overtuigd dat het christelijk geloof een groot en beslissend belang heeft bij de historiciteit van de Bijbelse teksten; zozeer zelfs, dat ik zou willen stellen dat het kerugma (de verhalen!) van die historiciteit afhangt; zozeer zelfs dat ik zou willen verdedigen dat geloven in het kerugma geloven aan historische feiten impliceert. (...) Ik ben er van overtuigd dat teksten verwijzen naar een werkelijkheid buiten de tekst zelf. (...) Verhalen ontstaan niet 'zomaar'; ze ontstaan uit 'ervaringen'.¹⁰⁷

Ervaringen mogen dan feiten zijn, dat maakt het ervarene, de inhoud van een droom bijvoorbeeld, nog niet tot werkelijk gebeurde gebeurtenis. Bakker meende dat 'de narratieve theologie' het effect van de Bijbelverhalen feitelijk beperkt tot de situatie en de duur van die verhalen zelf en dat de in dat kader gangbare formulering 'niet echt gebeurd, maar wel waar' uitloopt op het losmaken van het geloof uit de geschiedenis. En 'het geloof is aangewezen op geschiedenis, ook in de harde zin van "feitelijkheid"'. Die feitelijkheid wordt volgens Bakker niet door het geloof gepostuleerd, want 'geloof postuleert niet, maar het gelooft'.¹⁰⁸

Beiden hadden er grote moeite mee 'Gods hand' in de geschiedenis aan te wijzen.¹⁰⁹ Na een afwijzing van W. Pannenbergs pogingen daartoe stelt Van Egmond dat het verhaal is ontsproten aan in geloof ervaren daden van God in de geschiedenis.¹¹⁰ Het gaat dus niet om het aantonen van Gods handelen in de geschiedenis maar om interpretatie van of geloof in de geschiedenis als handelen van God.

Vermoedelijk wordt daar zowel de verifieerbare als de niet-verifieerbare, geloofde, geschiedenis mee bedoeld. Daarmee zijn we terug bij een van de belangrijkste elementen van de evolutiediscussie: Gods wereldbestuur. Dat heeft hier de status

106 Talstra, 'Clio en de agenda van de toekomst', 214-221.

107 J.T. Bakker en A. van Egmond, 'Ter wille van de verwachting', *GTT* 89 (1989) 226-243, aldaar 227, 229.

108 Bakker en Van Egmond, 'Ter wille van de verwachting', 231-233.

109 Bakker en Van Egmond, 'Ter wille van de verwachting', 227, 234.

110 Bakker en Van Egmond, 'Ter wille van de verwachting', 229, 237.

gekregen van een subjectieve, zij het collectief subjectieve, interpretatie van de alledaagse werkelijkheid, inclusief de al dan niet verifieerbare werkelijkheid van het verleden.

We geven deze discussie vooral weer omdat daaruit de pluriformiteit van meningen over het historisch Schriftgezag binnen de GKN blijkt. Voor Baarda, Augustijn en Kuitert lijkt de overtuiging van de historiciteit van de oergeschiedenis en het scheppingsverhaal toch wel tot het verleden te behoren. Anderzijds lijken de opstellers van *GMO* en de besproken latere commentatoren toch weer terug te verlangen naar de historiciteit, zij het dat zij erkennen dat die historiciteit alleen 'beleden' kan worden. Historisch gezien zou dit echter 'geconstrueerd' of 'gepostuleerd' genoemd moeten worden.¹¹¹

Uit de samenvatting die J. Plomp van de discussies over het relationeel waarheidsbegrip gaf blijkt dat de subjectiviteit van het Schriftgezag wel onderwerp van debat binnen de GKN over de spanning tussen het openbarings- en het ervaringskarakter van het Schriftgezag is gebleven. De goddelijke openbaring, zo stelt Plomp, manifesteert zich uit eigen kracht, ongeacht verschillen in subjectieve perceptie door individuen. Anderzijds kan zij slechts tot realiteit worden in de individuele subjectieve geloofservaring van mensen. Er bestaat dus een wisselwerking tussen openbaring en ervaring. Een mens komt tot geloof, niet door een wilsbesluit, maar door overtuigd te raken door 'de klaarblijkelijkheid van wat de Schrift over ons en onze wereld zegt'.¹¹²

Het Schriftgezag heeft dus zowel objectieve als subjectieve kenmerken. De verandering in de periode van deze studie is gelegen in de verschuiving van de nadruk op het objectieve en collectieve Schriftgezag naar een grotere nadruk op de subjectieve erkenning van, en de persoonlijke overgave aan het gezag.

7 Een sociologische visie

Zoals in de inleiding besproken hanteert R.P.W. Visser voor de veranderde attitude van de gereformeerden ten opzichte van de evolutietheorie de kwalificatie 'aanpassing'. In meer algemene zin wordt deze term ook gebruikt door G. Dekker en door A.Th. van Deursen.¹¹³ De geschiktheid van deze term verdient wegens zijn passieve kleurloze klank wel enige nadere analyse. In de gangbare betekenis van het woordenboek,¹¹⁴ nader toegepast op het onderwerp van dit onderzoek, wordt de term 'aanpassing' (synoniemen: accommodatie, adaptatie, assimilatie) gebruikt voor de ontwikkeling van een stabiele sociale relatie met de omgeving, waarbij de zich aanpassende partij kenmerken van de omgeving overneemt, doch waarbij geen overdracht in omgekeerde richting plaatsvindt. Onder integratie wordt daarente-

111 Vgl. Leene, 'Wereldbeeld en geschiedenisbeeld', 79-80.

112 Plomp, *Een kerk in beweging*, 110-111.

113 Dekker, *De stille revolutie*, 198; Van Deursen, *Hoeksteen*, 224.

114 Van Dale, *Groot Woordenboek van de Nederlandse taal* (13^e uitgave, Utrecht en Antwerpen 1999).

gen verstaan een proces waarbij de integrerende partij als een gelijkwaardige deelnemer in een andere groep wordt opgenomen, hetgeen impliceert dat haar eigen opvattingen niet verdwijnen maar geheel of gedeeltelijk worden gehandhaafd en deel gaan uitmaken van de opvattingen van de gehele nieuw ontstane groep.

We volgen nu eerst de uiteenzettingen van G. Dekker (1992) en diens promovenda M.P. Veerman (1995) over de transformatie van de jaren zeventig in de GKN.¹¹⁵ Zij maakten daarvoor gebruik van een typologische indeling van de al eerder genoemde Amerikaanse socioloog Peter L. Berger. De moderne mens van na de Verlichting ziet zich, aldus Berger, geconfronteerd met een sterk uitdijend aantal keuzemogelijkheden voor zijn levens- en wereldbeschouwing. Die toename is vooral de danken aan de ontwikkeling van de techniek die op zijn beurt weer steunt op de natuurwetenschappen. Dit leidt tot een confrontatie tussen het traditionele geloof en de nieuwe vergezichten die wetenschap en techniek bieden. De mens kan daar op velerlei wijze op reageren. Binnen al die mogelijkheden onderscheidt Berger nu drie 'typologische' modellen: deductie, reductie en inductie.¹¹⁶ Het zijn theoretische constructies, die de werkelijkheid nooit volledig kunnen weergeven en in zuivere vorm niet voorkomen, zo licht Berger toe. Maar zij bieden volgens Dekker en Veerman een mogelijkheid de transformatie van de GKN op een pragmatische, schematische manier te benaderen en wellicht enigermate te verklaren.

In het deductieve model wordt de traditie veilig gesteld in weerwil van veranderende omstandigheden.¹¹⁷ Het kernbegrip is hier de zekerheid van het geloof. Berger noemt als schoolvoorbeeld van deze reactie Karl Barth, die teruggreep op het onbetwifelbaar gezag van het woord van God in de vorm van de overleverde Bijbel en de actuele prediking: *Deus dixit*. In dit model herkennen we veel van de opstelling die we bij Abraham Kuyper en Herman Bavinck zagen. Zij wilden immers ook de zekerheid van het geloof waarborgen door terug te grijpen op de 'Dordtse' versie van het calvinisme, vervat in de Drie formulieren van Enigheid. Weliswaar 'in rapport met de tijd', maar daar werd toch vooral mee bedoeld die oude 'begin-selen' in de moderne tijd opnieuw ingang te doen vinden met behulp van eigentijdse methoden en communicatiemiddelen. Tussen God en mens is slechts eenrichtingsverkeer mogelijk, in de bekende woorden van Barth: 'senkrecht von oben'. Om dit in te zien is volgens Berger wel een 'sprong' nodig: de mens dient deze positie immers te erkennen. We kwamen zo'n sprong al tegen bij C. Augustijn. Bij Kuyper en Bavinck spraken we in dit verband van een postulaat. We hebben gezien dat deze inderdaad deductieve opstelling alleen gehandhaafd kon worden binnen het kader van een maatschappelijk isolement, met name ten opzichte van de historische wetenschap en de natuurwetenschappen. Het einde van dat isolement betekende voor de GKN dan ook niet minder dan een 'diepe crisis'.

Voor zijn tweede model, dat van de reductie, kiest Berger als voorbeeld de eveneens al genoemde theoloog Rudolf Bultmann, die de boodschap van de Bijbel wilde

115 Dekker, *De stille revolutie*, 203-226; Veerman, *Mondig-bondig-zondig*.

116 Berger, *The heretical imperative*, IX-XV, 1-31.

117 Berger, *The heretical imperative*, 66-87.

ontdoen van mythologische en bovennatuurlijke elementen die voor de moderne mens niet meer aanvaardbaar zijn ('Entmythologisierung').¹¹⁸ De boodschap (het 'kerygma') van de Bijbel wordt gereduceerd tot de betekenis van de verhalen voor de mensen van toen en van nu. Wij zagen dat in het werk van Tj. Baarda belangrijke elementen uit deze gedachtengang zijn terug te vinden. Hoe moeten die verhalen dan voor ons in de seculiere termen van onze dagelijkse werkelijkheid worden vertaald? Hier stuiten we op een ernstig probleem, aldus Berger. Een 'horizontalistisch' ethisch, politiek of psychologisch programma voldoet niet, want daar is God niet voor nodig. God dreigt een symbool of projectie te worden van het menselijk voorstellingsvermogen. Volgens Berger leidt het reductiemodel als gevolg van onderwerping aan de wetenschap ('scientisme') tot liquidatie van de godsdienst. In dat geval zou inderdaad van aanpassing aan het moderne wereldbeeld, of zelfs van identificatie daarmee, kunnen worden gesproken.

In het inductieve model tenslotte gaat de mens in omgekeerde richting uit van zijn eigen empirische ervaring van volstreekte afhankelijkheid van een bovenmenselijke macht.¹¹⁹ Vanuit deze ervaring ziet hij de Bijbel als een symbolische interpretatie van de empirische werkelijkheid. Rolmodel is hier de negentiende-eeuwse Duitse theoloog Friedrich Schleiermacher. Bij dit model kunnen we eerder aan integratie in de eerder beschreven zin denken. De mens is hier niet onderworpen aan het gezag van traditie of van wetenschap. Volgens Dekker zijn de GKN bij de grote omslag deze laatste weg ingeslagen. De dominante trend, zoals die is te vinden in het rapport *God met ons*, volgde de godsdienstige ervaring van het individu naast die van Bijbel en traditie als richtsnoer voor het geloof. Dekker is dan ook van mening dat de GKN niet meer orthodox genoemd kunnen worden in de zin van de Dordtse belijdenisgeschriften.¹²⁰

Veerman definieert in haar onderzoek naar stromingen binnen de gereformeerde gezindte een categorie 'modern-gereformeerden', die zich vrijwel uitsluitend binnen de GKN bevinden. Zij vormen daar de dominante groep en passen in hun opvattingen en kerkelijk gedrag het beste in het inductieve model van Berger.¹²¹ Voor de meesten van hen, door haar 'meer betrokken modern-gereformeerden' genoemd, geldt dat hun geloof is tot stand gekomen na een proces van onderhandelingen tussen hun traditie en de moderne samenleving. Zij zoeken een geloof dat zowel bij henzelf als bij het leven in de moderne samenleving past.¹²² Van alle gereformeerden verschillen zij in vele opzichten het minst van de gemiddelde Nederlandse bevolking.¹²³

Met name Veermans laatste conclusie doet echter de vraag rijzen in hoeverre er toch niet een verre gaande aanpassing aan 'de moderne samenleving' heeft plaatsge-

118 Berger, *The heretical imperative*, 95-124.

119 Berger, *The heretical imperative*, 125-153.

120 Dekker, *De stille revolutie*, 203-206.

121 Veerman, *Mondig-bondig-zondig*, 61-64.

122 Veerman, *Mondig-bondig-zondig*, 146-147.

123 Veerman, *Mondig-bondig-zondig*, 96-98.

vonden, in de zin van Bergers reductiemodel. De door Veerman gevonden tekenen van behoud van oorspronkelijke gereformeerde kenmerken lijken ook verklaarbaar als momentopname, een tussenstation op weg naar het verlies van het oorspronkelijk geloof. De verdere afkalving van het ledenbestand van de GKN en haar opgaan in de PKN zou hierop kunnen wijzen. Vervolgonderzoek zou hier wellicht interessante gegevens over kunnen verschaffen.

Dekker kwam al in 1992 tot de conclusie dat de GKN in belangrijke mate gesecculariseerd zijn. Belangrijke kenmerken als de binding aan de Bijbel en de belijdenisschriften zijn verdwenen, evenals de typische gereformeerde levensstijl. Is daarmee ook de gereformeerde identiteit van de GKN verdwenen? Dekker meende van wel, want de GKN behoorden intussen tot 'het kerkelijk middenveld' van ons land. Het toekomstperspectief voor de GKN leek hem dan ook, bij een voortdurende ontwikkeling in dezelfde richting, niet gunstig.¹²⁴ We kunnen in 2011 niet anders dan hem gelijk geven: we zagen immers dat de daling van het ledental van de GKN heeft zich voortgezet en dat er in 2004 een einde kwam aan haar zelfstandig bestaan.

Samenvatting

In de periode 1950-1980 voltrok zich een metamorfose van de gereformeerde opvatting van het Schriftgezag. In het vorige hoofdstuk zagen we dat in de periode 1960-1970 onder invloed van maatschappelijke veranderingen en het offensief van de natuurwetenschap bij de gereformeerde theologen twee stromingen met betrekking tot de opvatting van het historisch Schriftgezag tegenover elkaar kwamen te staan. Dat waren: de traditionele opvatting, waarin werd vastgehouden aan de 'eenvoudig-historische' uitleg van de meegedeelde gebeurtenissen en heilsfeiten, en een moderne visie, waarin de nadruk kwam te liggen op de betekenis van de Bijbelverhalen als geloofservaringen van de Bijbelschrijvers voor de gelovigen van nu. Uit de oorspronkelijke centraal bepaalde uniformiteit van het leergezag ontstond in de GKN een theologisch tweestromenland met tussen die beide stromen een pluriformiteit van individuele visies op het historisch Schriftgezag.

Het officiële begin van deze ontwikkeling was de herziening van de uitspraken van de synode van Assen (1926), die na jaren van voorbereiding in 1967 haar beslag kreeg. Hierbij werd verklaard dat de beperkingen die door die synode aan de uitleg van het paradijsverhaal waren verbonden niet langer als leergezag binnen de GKN zouden gelden. In plaats van de eenduidige uitleg van 'Assen' werden nu dus meerdere interpretaties toegelaten.

De kerk volgde na 1970 de divergerende voetsporen van de theologen. Het begin van dit proces werd gemarkeerd door het synoderapport *Geen ander fundament* (1970/1971) en het einde door het rapport *God met Ons* (1980/1981). In het eerste

124 Dekker, *De stille revolutie*, 214, 217-220, 222.

rapport werd het historisch karakter van de heilsgeschiedenis bevestigd en werden de denkbeelden van een heterodox theoloog, Kuitert, veroordeeld. Aan een uitzetting uit het ambt van predikant, zoals in de jaren twintig en dertig, waagde de synode zich niet meer. Er gold een algemene regel, maar ten aanzien van een met name genoemde afwijkende mening was men tolerant.

Tien jaar later vinden we in het rapport *GMO* geen verwijzing meer naar individuele theologen, maar de denkbeelden van enkelen van hen, met name met betrekking tot de historiciteit, werden feitelijk overgenomen. Met behulp van eertijds vermaledijde buitenbijbelse filosofische en geschiedfilosofische theorieën werd de historische basis van het gezag van de Schrift tot literaire vorm verklaard. Het concept van de heilsgeschiedenis veranderde daarmee van een lineair historisch proces in een actueel spanningsveld tussen de polen van schepping, zondeval en verlossing enerzijds en de heilbrengende werking van de Geest anderzijds. Het meer objectieve gezag van de tenminste voor iedereen leesbare Schrift werd daarmee vervangen door het meer subjectieve en voor derden oncontroleerbare gezag van de Geest.

Samenvatting deel III

In de Inleiding tot dit derde deel werd een schets gegeven van enkele ontwikkelingen in de Nederlandse samenleving gedurende de jaren 1950-1980 en vooral na 1960. Ons land werd in die jaren een welvaarts- en later een welzijnsstaat. De instorting van de zuilen maakte plaats voor een open samenleving met een sterk toegenomen communicatie tussen de verschillende bevolkingsgroepen. Een isolement was daarin niet meer vol te houden, zodat de maatschappelijke veranderingen in deze periode ook de GKN gingen beroeren. Daartoe behoorden ook de gevolgen van de toenemende kennis van geschiedenis, natuurwetenschap en techniek.

Vanaf 1960 begon in veel West-Europese landen een grootschalige kerkverlating, die volgens sommige deskundigen de doorbraak was van een al veel langer broeiend secularisatieproces. Nederland had al vanaf de laatste decennia van de negentiende eeuw te maken met ontkerkelijking, zij het dat deze voornamelijk de Nederlandse Hervormde Kerk betrof. Nu trof de kerkverlating ook de Rooms-Katholieke Kerk en tenslotte ook de Gereformeerde Kerken in Nederland.

De participatie aan het hoger onderwijs nam in Nederland in die tijd aanzienlijk toe. Dit gold ook voor de gereformeerden, bij wie de toeloop naar de bètafaculteiten niet alleen in absolute zin een explosieve groei toonde, maar ook ten opzichte van het aantal theologen tot een omkering van de numerieke krachtsverhouding begon te leiden. De inbreng van de natuuronderzoekers in het debat tussen geloof en wetenschap werd door de theologen niet langer genegeerd zoals in de tijd voor de Tweede Wereldoorlog.

Op een door de CVNG belegde conferentie (1950) onder leiding van de natuurkundige G.J. Sizoo kwamen de deelnemers tot de vaststelling dat de ouderdom van de aarde ongeveer 2 à 3 miljard jaar en die van het heelal zo'n 4 à 5 miljard jaar moest bedragen. Van theologische zijde kwam een reactie van de oudtestamenticus Nic.H. Ridderbos in de vorm van een herziene lezing van het scheppingsverhaal. Hij betoogde dat het daarin niet om een chronologische rapportage ging, maar om een thematische presentatie van de werkelijk gebeurde historie: de zogenoemde kadertheorie.

De bioloog J. Lever kwam in de loop van een indrukwekkende reeks voordrachten in de periode 1948-1965, grotendeels eveneens voor het forum van de CVNG, tenslotte tot de conclusie dat geloof en wetenschap twee aparte domeinen waren, zonder raakvlakken en zonder hiërarchische relatie. De kloof tussen die beide viel niet meer te 'krammen'; de gelovige kon God alleen nog danken voor de ontzagwekkende natuur. Zo kwam hij uit bij een moderne vorm van natuurtheologie.

Ook onder de theologen ontstond in de jaren zestig twijfel over de houdbaarheid van het concept van het historisch Schriftgezag in de vorm van de ‘eenvoudig-historische’ uitleg van de Bijbel en van het scheppingsverhaal in het bijzonder. Enkel van hen, Nic.H. Ridderbos, J.L. Koole en H.M. Kuitert, gaven expliciet aan dat de bevindingen van de natuurwetenschappen voor hen hiertoe aanleiding vormden. Nic.H. Ridderbos en J.L. Koole hielden daarbij vast aan de historiciteit van het scheppingsverhaal, zij het in een afwijkende vorm, namelijk die van de kadertheorie (Ridderbos) of een bijzondere vorm van openbaring (Koole). Anderen, zoals Tj. Baarda en C. Augustijn, wilden ook afstand doen van het op de ‘eenvoudig-historische’ uitleg berustend Schriftgezag, maar zij deden dat op grond van argumenten die waren ontleend aan de historische kritiek en met name aan de methode van de vormgeschiedenis. Baarda overbrugde de kloof tussen de tekst en het bovennatuurlijke via het kerygmatisch concept. Augustijn trachtte dat doel te bereiken met een ‘sprong’ vanuit de verifieerbare naar de niet-verifieerbare geschiedenis. Velen bleken echter, zoals bijvoorbeeld Herman N. Ridderbos, vast te willen houden aan de ‘eenvoudig-historische’ exegese.

Deze diversiteit onder de theologen bracht de kerkelijke leiding in grote moeilijkheden, zodat in de synode zelfs van een ‘totale crisis’ werd gesproken. In 1967 liet zij de strakke uitspraak van de synode van Assen (1926) over de exegese van het paradijsverhaal los, waardoor principieel ruimte werd gegeven voor meerdere manieren van tekstuitleg. In het rapport *Geen ander fundament* uit 1970/1971 werd het traditionele Schriftgezag niettemin bevestigd. De andersluidende opvattingen van H.M. Kuitert met betrekking tot de historiciteit van het scheppings- en paradijsverhaal werden in dit rapport uitdrukkelijk veroordeeld, maar hij werd, zij het onder veel protest van ‘verontruste’ kerkleden, binnen de kerk getolereerd. In het rapport *God met ons* (1980/1981) kwam de synode met een nieuwe versie van het Schriftgezag. De ‘eenvoudig-historische’ opvatting van de Bijbelse geschiedenis werd, gebruikmakend van het filosofische relationele waarheidsbegrip, en naar het model van de vormgeschiedenis, vervangen door een narratieve geschiedopvatting. Daarbij ging het niet langer om de vraag of de verhalen die in de Bijbel als historisch gepresenteerd worden ook werkelijk zo gebeurd zijn zoals er staat geschreven, maar om de vraag welke boodschap die verhalen aan ons overbrengen. Het aanvaarden van de evolutietheorie vormde vanaf dat moment ook formeel geen probleem meer.

Het was een poging om het geloof in de Bijbelse boodschap in weerwil van de resultaten van de historische kritiek en van de natuurwetenschap overeind te houden. Daarvoor moest wel de kloof tussen het concept van de bovennatuurlijke goddelijke interventie in de geschiedenis en in de natuur enerzijds en de wetenschappelijke overtuiging over natuur en geschiedenis anderzijds worden overbrugd. Het resultaat was een ‘verflauwing der grenzen’, omdat niemand kon aangeven hoe men zich een voorstelling van zulke goddelijke interventies kon maken. De enige genoemde gereformeerde theoloog die tenslotte wel een radicale grens trok was H.M. Kuitert. Hij zag het geloof nog uitsluitend als resultaat van menselijke verbeelding.

Het probleem van het op één lijn brengen van geloof en wetenschap was daarmee echter allerm minst opgelost, maar verschoven van het publieke naar het private domein. Zulke beslissingen kunnen worden gezien als gevolgen van de algemene individualisering en subjectivering binnen de Nederlandse samenleving in de jaren zestig van de twintigste eeuw.

Terecht kwam Van Deursen (2005) tot de voor hem teleurstellende conclusie dat de Verlichting in de jaren vijftig en zestig van de twintigste eeuw onder de gereformeerden was doorgebroken.¹ Zou het niet realistisch zijn te erkennen dat de gereformeerden met hun uiteindelijke aanvaarding van de Schriftkritiek en van de evolutietheorie tot een ander inzicht gekomen zijn, niet door capitulatie voor het seculum, maar door de 'ruiterlijke' erkenning dat het seculum een betere methode voor het begrip van de werkelijkheid bood?

1 Van Deursen, *Hoeksteen*, 224-225, 254.

Samenvatting en conclusies

Inleiding

Dit proefschrift is het resultaat van een historisch onderzoek bij de Gereformeerde Kerken in Nederland (GKN) naar de verandering in hun visie op de evolutietheorie in relatie tot het Schriftgezag in het tijdvak 1881 tot 1981. De aanleiding tot dit onderzoek is het gegeven dat de evolutietheorie als verklaring voor de ontwikkeling van de levende natuur gedurende het grootste gedeelte van het bestaan van de GKN (1892-2004) niet verenigbaar was met hun allesbeheersende opvatting van het Schriftgezag. Omstreeks 1980 bleek de evolutietheorie echter geen formele bezwaren van de kant van de kerk meer te ontmoeten. Voorts was duidelijk dat er sinds ongeveer 1960 bij de GKN een belangrijke wijziging in de opvatting van het Schriftgezag had plaatsgevonden. Bij dit onderzoek werd de ontwikkeling van de verhouding tussen geloof en wetenschap gevolgd over een drietal perioden: 1881-1920 ('grondlegging'), 1920-1950 ('consolidatie') en 1950-1981 (de 'grote omslag'). Daartoe werden drie groepen binnen de GKN bestudeerd: de beoefenaren van de natuurwetenschappen, de wetenschappelijk werkzame theologen (verbonden aan de Vrije Universiteit te Amsterdam en de Theologische Hogeschool, later Theologische Universiteit te Kampen) en de leiding van de kerk, de generale synode.

Deel I

In deel I wordt uiteengezet dat volgens de gereformeerde opvatting van het geloof in de organische inspiratie van de Schrift de tekst van de Bijbel onvoorwaardelijk als Gods woord dient te worden beschouwd. In de woorden van de meest gedreven stichter van de GKN, Abraham Kuypers (1837-1920), in zijn rede over de Schriftkritiek (1881): alsof die tekst door God zelf door de telefoon tot de schrijvers was gesproken. Alleen zo kon de 'zekerheid des geloofs' worden verworven. De deductieve standpunten van de dogmatiek prevaleerden hierdoor over de empirisch gefundeerde exegese. Dat leidde tot een vrijwel letterlijk gezag van de Schrift als hoogste wet voor het menselijk denken en handelen. Van passages die in de Bijbel als historisch worden gepresenteerd werd dan ook als vaststaand aangenomen dat deze de werkelijkheid van het verleden betrouwbaar en onfeilbaar, zij het niet uitputtend beschreven. Dit werd aangeduid als de 'eenvoudig-historische' uitleg

van de tekst. Door deze uitleg werd de historische inhoud van het Schriftgezag bepaald. De exegese volgde dus de dogmatiek. Door deze toepassing van het historisch Schriftgezag, zoals het in dit proefschrift korthedshalve wordt aangeduid, moest de evolutietheorie wel als strijdig met het scheppingsverhaal uit Genesis worden beschouwd.

Kuyper keerde zich uit alle macht tegen het 'evolutionisme', de monistisch-materialistische wereldbeschouwing die zich beriep op de darwinistische evolutietheorie. Dit evolutionisme achtte hij onverenigbaar met de leer van Gods heilsplan en zijn wereldbestuur. Ten aanzien van de evolutietheorie gold dit met name voor de gedachte van een planloze natuurlijke selectie en *survival of the fittest*. Tegen de theoretische mogelijkheid van een afstamming van de soorten, met uitdrukkelijke uitzondering die van een dierlijke afstamming van de mens, maakte Kuyper geen principieel bezwaar, mits verstaan als bepaald door praeformatie, dat wil zeggen door God bij de schepping geprogrammeerd en daarna voortdurend begeleid. Kuyper achtte de fysieke toedracht echter van ondergeschikte betekenis voor de heilsgeschiedenis als uitdrukking van Gods plan met deze wereld.

Herman Bavinck (1854-1921), naast Kuyper grondlegger van de gereformeerde theologie, had meer oog voor de noodzaak de resultaten van de moderne geschiedenis- en natuurwetenschap in de gereformeerde dogmatiek op te nemen. Hij verzette zich evenals Kuyper tegen de evolutieleer, maar ging wel uit van een hoge ouderdom van heil en aarde. Die bestonden naar zijn overtuiging waarschijnlijk al honderden miljoenen jaren. Dit standpunt leek bij de gereformeerde achterban weinig aandacht te krijgen. Bavinck schrok er echter in het algemeen voor terug hieruit consequenties ten aanzien van de evolutietheorie te trekken. De schepping van de mens, de zondeval en daarmee het begin van de heilsgeschiedenis dateerde ook hij op niet meer dan enkele duizenden jaren v.Chr.

Pogingen tot een dialoog tussen de weinige gereformeerde natuuronderzoekers en de ook getalsmatig sterk dominante theologen werden in deze beginfase nog nauwelijks ondernomen.

Deel II

In deel II wordt betoogd dat het in de jaren twintig duidelijk werd dat zogenoemde buiten-Bijbelse gegevens, vooral resultaten van empirisch historisch, archeologisch en natuurwetenschappelijk onderzoek, moeilijk langer genegeerd konden worden bij de uitleg van de Bijbel en in het bijzonder van het boek Genesis. Nu bleek dat men zich in een moeilijke knoop had verstrikt. Er werden echter geen pogingen ondernomen deze knoop te ontwarren; integendeel, die werd nog eens extra stevig aangetrokken. De aandacht verschoof van de dogmatische fundering van het Schriftgezag naar de meest strikte toepassing van de eenvoudig-historische exegese. Enkele vernieuwingsgezinde predikanten werden uit hun ambt gezet. Met name de zogenoemde kwestie-Geelkerken (1926) zorgde voor veel beroering.

Vanuit de Christelijke Vereniging van Natuur- en Geneeskundigen (CVNG) kwam nu ook krachtige oppositie tegen de stellingname van de behoudende theologen en de synode. De bioloog J.P. de Gaay Fortman (1887-1983) en de astronoom en natuurkundige W.J.A. Schouten (1893-1971) wezen de theologen en de leiding van de kerk er op dat de consequenties van hun dogmatische keuze voor de eenvoudig-historische tekstuitleg op het terrein van de natuurwetenschappen onmogelijk waren vol te houden. Van theologische en kerkelijke zijde werd echter voortdurend getracht hen de mond snoeren. De motieven voor deze krampachtige reactie van de kerkelijke leiding waren waarschijnlijk gelegen in haar vrees om door het verruimen van de interpretatie van het historisch Schriftgezag haar kroonjuweel, de ‘zekerheid des geloofs’, te verspelen en terug te vallen op de ethische theologie, of nog erger, het modernisme, uit welk diensthuis men zich door Kuyper en Bavinck uitgeleid voelde.

In 1930 werd de Vrije Universiteit, die in de eerste vijftig jaren van haar bestaan uitsluitend over alfafaculteiten had kunnen beschikken, uitgebreid met een natuurwetenschappelijke faculteit. De hoogleraar natuurkunde G.J. Sizoo (1900-1994) gaf zich veel moeite zijn geloofsgenoten ervan te overtuigen dat de ouderdom van de aarde ten minste enkele honderden miljoenen jaren moest bedragen in plaats van de ongeveer zesduizend die gewoonlijk uit de letterlijke lezing van het scheppingsverhaal werd afgeleid. Anders dan Herman Bavinck probeerde Sizoo zijn denkbeelden te populariseren. Ook Schouten, die van geen opgeven wilde weten, was intussen tot het schrijven van populairwetenschappelijke werken overgegaan. Hun ideeën vonden bij de gereformeerden echter nauwelijks weerklank. Zij werden afgewezen en vervolgens genegeerd. Hierdoor verloren de GKN het contact met de eigentijdse historische en natuurwetenschappelijke benadering van de werkelijkheid en versterkten zij hun geestelijk isolement binnen de Nederlandse samenleving.

Deel III

Maatschappelijke veranderingen

De jaren zestig van de twintigste eeuw waren in de Westerse wereld een periode van grote maatschappelijke veranderingen en dat gold ook voor Nederland. Deze veranderingen leidden hier tot afbraak van de schotten tussen de verschillende subculturen of ‘zuilen’ in de samenleving. Ook voor de GKN verdween daardoor hun eerder zo gekoesterd sociaal isolement. Dit werd mede veroorzaakt doordat ook in hun kring het aantal natuurgeleerden, die veelal internationaal georiënteerd waren, sterk toenam. De maatschappelijke transformatie ging in Nederland evenals elders in Europa en de Verenigde Staten gepaard met een snel voortschrijdend proces van secularisatie en kerkverlating. Vanaf ongeveer 1975 raakten ook de GKN daarin betrokken.

Natuurwetenschap

Na de Tweede Wereldoorlog nam Sizoo in 1950 samen met de CVNG opnieuw het initiatief tot een dialoog over geloof en wetenschap door een conferentie over de ouderdom van de aarde te beleggen. Enkele jaren later, in 1954, kwam er voor het eerst een voorzichtig positieve reactie uit theologische hoek, en wel van Nic.H. Ridderbos (1910-1981). Hij blies de oude kadertheorie van A. Noordtzij (1871-1944) nieuw leven in en concludeerde dat het tijdschema van het scheppingsverhaal van Genesis kon worden opgevat als een kader waarbinnen Gods scheppingsdaden als historische gebeurtenissen niet in chronologische vorm, maar op thematische wijze werden gepresenteerd.

In 1948 was de pas benoemde hoogleraar in de zoölogie J. Lever (1922-2010) begonnen met een serie verslagen van zijn voortgaande studie van het probleem van schepping en evolutie, waarbij hij zich ook rekenschap gaf van de theologische consequenties. Gaandeweg raakte hij steeds meer overtuigd van de noodzaak tot het aanvaarden van de evolutietheorie. Aanvankelijk probeerde hij stap voor stap onderdelen daarvan met het scheppingsverhaal in overeenstemming te brengen. Tenslotte kwam hij in 1959 tot de conclusie dat dit een onvruchtbare weg was: natuurwetenschap en geloof waren twee eigensoortige publieke domeinen zonder raakvlakken of hiërarchische relatie. Iedere gelovige moest die voor zichzelf leren te integreren. Lever zelf deed dit door zijn poëtische verwondering over de schoonheid van de schepping en van de levende natuur in het bijzonder. Beter dan zijn voorgangers lukte het hem om zijn ideeën bij een groot publiek over het voetlicht te krijgen door zijn vele voordrachten voor de CVNG, zijn boek *Creatie en Evolutie* (1956), radiolezingen, krantenartikelen, correspondentie met lezers en tal van spreekbeurten door het hele land.

Theologen

Bij enkele theologen, als de reeds genoemde Nic.H. Ridderbos, en voorts J.L. Koole (1910-1997) en vooral H.M. Kuitert (geb. 1924), leidde deze ontwikkeling aantoonbaar tot waardering van de resultaten van de natuurwetenschappelijke bezinning zoals bereikt door Sizoo en vooral door Lever. Uiteraard had dit consequenties voor hun opvatting van het historisch Schriftgezag. De eenvoudig-historische exegese verloor terrein. Nic.H. Ridderbos hield bij zijn idee van een thematische in plaats van een chronologische presentatie vast aan de historiciteit van de oudtestamentische verhalen, Koole kende er een variabel 'soortelijk gewicht' aan toe en Kuitert trok het historisch karakter van grote delen van de Schrift in twijfel. Andere theologen, zoals Tj. Baarda (geb. 1932) en C. Augustijn (1928-2007), volgden op godsdiensthistorische of historisch-kritische gronden een vergelijkbare koers. Anderen hielden daarentegen juist vast aan de eenvoudig-historische inhoud van het Schriftgezag.

Kerk

Deze theologische klimaatsverandering gaf aanleiding tot grote verontrusting onder de gereformeerden. De synode werd overstelpt met protesten. In 1970 gaf zij een 'herderlijk schrijven' uit, onder de titel *Geen ander fundament*, waarin stelling werd genomen tegen de ondermijning van het historisch Schriftgezag. De opvattingen van Kuitert werden hierin veroordeeld. Om een kerkscheuring te voorkomen werd hij in zijn functie als hoogleraar voor de predikantenopleiding aan de Vrije Universiteit gehandhaafd.

De oude uniformiteit van het leergezag werd hiermee verlaten en pluriformiteit deed haar intrede. In 1980 publiceerde de synode het rapport *God met ons*, waarin een nieuwe visie op het Schriftgezag werd ontvouwd. De tekst van de Bijbel moest, gechargeerd uitgedrukt, niet meer worden gezien als een goddelijk dictaat, maar als de weerslag van ervaringen van de Bijbelschrijvers van hun relatie met God. Het gezag van de Schrift kreeg hierdoor een tweezijdig 'relationeel' karakter. De Bijbelse geschiedschrijving werd opgevat als literair verhalend of narratief, waarbij er van uitgegaan werd dat het werkelijk gebeurd zijn van de verhalen niet alleen niet kon worden geverifieerd, maar ook niet van belang was. Het historisch Schriftgezag werd dus niet langer gebaseerd op de 'eenvoudig-historische' methode van tekstuitleg maar op de narratieve opvatting van als historische gebeurtenissen gepresenteerde verhalen.

Gevolgen

Oude problemen zoals het dilemma schepping of evolutie werden daardoor oplosbaar: wie dat wilde kon de evolutietheorie aanvaarden. Maar, zoals te verwachten was, bracht deze oplossing nieuwe problemen met zich mee. Door de scheiding van geloof en wetenschap in het officiële, publieke domein verschoof het probleem van de integratie van die beide naar het private domein. Het antwoord op de vraag naar Gods leiding in de geschiedenis en in het eigen leven moest ieder mens persoonlijk geven. Voorbeelden van een oplossing daarvan waren verwondering, lofzang en verbeelding. Anderen bleven liever de vertrouwde paden bewandelen. Bij een enquête in 1990 onder leden van de gehele gereformeerde gezindte (!) gaf ruim de helft van de ondervraagden aan niet te geloven dat de levende natuur zoals wij die nu kennen door evolutie is ontstaan. Bij een onderzoek in 2009 was dit zelfs bij tweederde van de respondenten het geval. Hieruit kan worden geconcludeerd dat in elk geval onder deze ruimer gedefinieerde groep gereformeerden een meerderheid de evolutietheorie nog steeds afwees.

Conclusies

We komen tenslotte terug op de hoofdvraag van dit proefschrift naar het verband tussen de natuurwetenschappelijke ontwikkelingen in de jaren vijftig, de theologische vernieuwingen van de jaren zestig en de ‘grote omslag’ in de opvatting van het Schriftgezag in de jaren zeventig. Bij enkele van de genoemde theologen (Nic.H. Ridderbos, J.L. Koole en H.M. Kuitert) bleek een duidelijk verband aantoonbaar. In plaats van een causaal verband zoals in de natuurwetenschap zou hier beter gesproken kunnen worden van een redengevend verband: deze theologen zagen in de resultaten van de natuurwetenschap reden deze in hun denkbeelden te integreren. Voor andere theologen, die tot een vergelijkbare verandering in hun opvatting van het schriftgezag kwamen (Tj. Baarda en C. Augustijn) kon worden vastgesteld dat dit niet om natuurwetenschappelijke maar om historische redenen gebeurde. De kerk volgde op haar beurt de nieuwe theologische inzichten. Al deze veranderingen voltrokken zich tenslotte te midden van en onder invloed van de algemene maatschappelijke transformaties, zoals de versnelde secularisatie, die ons land in de jaren vijftig tot zeventig van de twintigste eeuw doormaakte. De GKN deden daarmee afstand van hun traditionele kenmerken en hun identiteit ging daarmee gedeels verloren. Dit werd bevestigd door hun opgaan, samen met de Nederlandse Hervormde Kerk en de Evangelisch Lutherse Kerk tot de Protestantse Kerk in Nederland in 2004.

Voor de veranderde attitude van de gereformeerden ten opzichte van de evolutietheorie zouden we liever niet de enigszins passief klinkende kwalificatie ‘aanpassing’ gebruiken. De voorkeur gaat uit naar de term ‘integratie’: de gereformeerden zijn met hun aanvaarding van het deels subjectieve karakter van het Schriftgezag en hun ruimere interpretatie van het historisch Schriftgezag tot een ander inzicht gekomen, niet door aanpassing aan of capitulatie voor het *seculum*, maar door de ‘rusterlijke’ erkenning dat het *seculum* een betere methode voor het begrijpen van de werkelijkheid bood.

Zijn de gereformeerden nu ‘Baas in eigen Boek?’ geworden? Hopelijk hebben weinig lezers verwacht dat deze vraag met een eenvoudig ‘ja’ of ‘nee’ beantwoord zou worden. We hebben gezien dat de gereformeerden zich van het begin tot het eind van de periode waarover het onderzoek zich uitstrekt teweer hebben gesteld tegen het gevaar van ‘zondig heerschen over Gods Woord’. De meest relevante observatie in dit verband is dat het Schriftgezag in de beginjaren als een absoluut gezag, onafhankelijk van enige menselijke beoordeling, werd ervaren, of liever: als zodanig gepostuleerd. Een eeuw later bleek dit als heteronoom beleefde gezag te zijn veranderd in een ‘relationeel’ gezag, waarin God en mens in hun onderlinge relatie op elkaar aangewezen waren.

De ‘relationele’ visie op het Schriftgezag opende de mogelijkheid van een grotere menselijke inbreng bij de interpretatie van de Bijbel. De *condition humaine*, het actuele bestaan van de mens, dat voor een steeds belangrijker deel werd bepaald door het wetenschappelijk wereldbeeld, kreeg in deze visie een legitieme plaats. En dat

gold ook voor de evolutietheorie omdat die zich in het gereformeerde debat niet langer in een concurrentiepositie ten opzichte van het scheppingsverhaal bevond. Wie ‘buiten-Bijbelse’ empirische gegevens gebruikt en zijn ratio inzet bij het bepalen van hetgeen wel of niet als historisch kan worden geaccepteerd kan inderdaad ‘Baas in eigen Boek’ worden genoemd.

Summary

Introduction

This thesis is the result of a historic inquiry into the changing attitudes towards the relation between Darwin's evolution theory and the views on the authority of Scripture within the *Gereformeerde Kerken in Nederland* (GKN, Reformed Churches in the Netherlands) between 1881 and 1981. For many years the GKN were unable to reconcile the Darwinian theory of evolution with their view on the authority of Scripture. Around 1980, however, the theory of evolution no longer met with any formal objections. Furthermore, it became clear that an important shift in the perception of Scriptural authority had been taking place since the early 1960s.

In this thesis I have followed the development of the GKN's view on the relation between faith and science over three periods: 1881-1920 ('laying the foundations'), 1920-1950 ('consolidation') and 1950-1981 (the 'great shift'). To this end the study was based on representatives of three groups: scientists, academic theologians (working at the *Vrije Universiteit*, 'Free University', vU Amsterdam, and the Theological College – later: the Theological University of the Reformed Churches – in Kampen) and the leadership of the GKN, the General Synod.

Part 1

Part 1 outlines the view of the organic inspiration of Scripture, which holds that the text of the Bible should be unconditionally considered to be the Word of God. As Abraham Kuyper (1837-1920), one of the most prominent founders of the GKN, put it in his famous lecture on Bible criticism of 1881: it is as if the words were spoken by God himself to the biblical writers over the telephone. It was firmly believed that this view of the inspiration of the Bible was the only way to gain certainty in faith. Dogmatic theology prevailed over exegesis, resulting in the idea of an almost literal authority of Scripture as the highest law for human thought and actions. Hence, when it came to passages in the Bible that are presented as historical, it was generally assumed that they described the reality of the past faithfully and infallibly, although not exhaustively. This was termed the 'plain-historical' explanation of the text, which in turn determined the historical content of Scriptural authority. This particular application of 'historical Scriptural authority' inevitably meant that

Darwin's theory of evolution could only be seen as in direct conflict with the story of creation in Genesis.

Kuyper fought fiercely against 'evolutionism', the monistic-materialistic world view indebted to Darwin's theory of evolution. He saw this kind of evolutionism as irreconcilable with the doctrine of salvation and God's sovereignty over creation. Kuyper specifically turned against the idea of random natural selection and the survival of the fittest. He had no principal objection to the theoretical possibility of a common descent – the explicit and crucial exception being the descent of man from animals – if understood as determined by preformation, that is, programmed by God at creation and from then on continually guided by Him. However, Kuyper considered the exact physical details of less importance to the history of salvation.

Herman Bavinck (1854-1921), co-founder of the theology of the Reformed Churches, was more aware of the need to incorporate the results of modern historical and scientific research into Reformed doctrine. Like Kuyper, he refused to accept the Darwinian theory of evolution, but he did believe that the universe and the earth were very old. In his opinion they had probably existed for many hundreds of millions of years. His point of view did not draw much attention in the GKN. However, Bavinck generally stopped short of drawing conclusions about evolutionary theory from this assumption. He, too, dated the creation of man, the fall, and with it the start of the history of salvation to no more than several thousands of years B.C. In this early phase of the history of the GKN hardly any attempts were made to establish a dialogue between the handful of Reformed scientists and the theologians, with the latter far outnumbering the former.

Part II

In Part II of this thesis I argue that in the 1920s it became clear that so-called extra-biblical data, particularly the results of modern historical, archaeological and scientific research, could no longer be ignored in the interpretation of the Bible, including the book of Genesis. It became apparent that the Reformed theologians had tied themselves in a tight knot. No attempts were made, however, to unravel this knot; rather, it was pulled even tighter. Attention shifted from the dogmatic underpinning of the authority of Scripture to the strictest possible application of plain-historical exegesis. A few ministers of the GKN inclining towards more modern views were defrocked or persuaded to resign. The so-called Geelkerken Affair (1926) caused a particularly huge stir both within the GKN and in the Netherlands as a whole.

The *Christelijke Vereniging van Natuur- en Geneeskundigen* (CVNG, 'Christian Society of Natural and Medical Scientists') took a firm stance against the position maintained by conservative theologians and the General Synod of the GKN. Biologist J.P. de Gaay Fortman (1887-1983) and astronomer and physicist W.J.A. Schouten (1893-1971) maintained that the dogmatic insistence on plain-histori-

cal interpretation was untenable when it came to the natural sciences. Academic theologians and church leadership alike, however, made great efforts to silence the scientists. One may assume that they were moved by the fear that with the wider interpretation of the historical authority of Scripture the certainty of faith would be seriously undermined, and believers would be forced to fall back on ethical theology or, worse still, on modernism, a serfdom they were grateful to Kuyper and Bavinck for having rescued them from.

Having restricted itself to establish faculties only in the domain of the humanities for the first fifty years of its existence, the *VU* Amsterdam was expanded in 1930 to include a faculty of Natural Sciences. G.J. Sizoo (1900-1994), professor of physics, went to great lengths to convince his fellow believers that the earth was at least several hundreds of millions of years old instead of about six thousand, the age usually deduced from a literal reading of the creation story. Unlike Herman Bavinck, Sizoo actively attempted to promote these ideas. Schouten, after his repudiation by the theologians, still did not give up and turned to writing popular science books in which he set out to promulgate his views on the age of the universe. However, ideas such as those of Sizoo and Schouten were either ignored or rejected by the *GKN*, so that the Reformed Churches lost touch with the contemporary historical and scientific approach to reality. This attitude strengthened their spiritual isolation within Dutch society.

Part III

Changes in society

The 1960s were a period of great change in Western society, and the Netherlands were no exception. Here the changes led to the crumbling of the walls separating the various subcultures or 'pillars' in Dutch society. For the *GKN*, too, it meant the end of their cherished social isolation. This was caused in part by the rapidly increasing number of natural scientists in their midst, most of whom were internationally oriented. In the Netherlands, as in the rest of Europe and the United States, the changes in society went hand in hand with a rapid process of secularisation and a decline in church attendance. From around 1975 onwards these developments started to affect the *GKN*.

Natural sciences

After the Second World War, Sizoo in 1950, in cooperation with the *CVNG*, once again took the initiative to open a dialogue about faith and science by organising a conference about the age of the earth. It was several years before the first cautiously positive reaction from theological quarters was heard, from Nic.H. Ridderbos (1910-1981) in 1954. He revived the old frame theory (*kadertheorie*) of A.

Noordtzij (1871-1944) and concluded that the time scale of the creation story in Genesis could be interpreted as a frame within which God's acts of creation could be seen as historical events presented thematically rather than chronologically.

In 1948 the newly appointed VU Amsterdam professor of zoology J. Lever (1922-2010) had begun a series of reports on his research into the problem of creation versus evolution, in which he also considered the theological implications. Throughout the course of his studies Lever became increasingly convinced of the necessity to accept the Darwinian theory of evolution. Initially, he attempted to align elements of the theory with the creation story of Genesis step by step. In 1959 he came to the conclusion that this was not a productive line of inquiry: natural sciences and faith were two distinct public domains without any common ground. Neither was superior to the other. Believers would need to learn to integrate the two for themselves. Lever himself did this through his poetically expressed wonder at the beauty of creation and of living nature in particular. More than his predecessors he succeeded in reaching a wider audience, through his many lectures for the CVNG, his book *Creatie en Evolutie* (Creation and Evolution, 1956), radio broadcasts, newspaper articles, correspondence with readers, and countless talks throughout the country.

Theologians

For some theologians, including the abovementioned Nic.H. Ridderbos, J.L. Koole (1910-1997) and in particular H.M. Kuitert (born 1924), these developments led to a positive appreciation of the results of Sizoo's and especially Lever's reflections on the natural sciences. As a consequence their view of the historical authority of Scripture was affected. Plain-historical exegesis was losing ground. In his idea of a thematic rather than chronological presentation Nic.H. Ridderbos still assumed the historicity of the Old Testament stories, Koole tended to evaluate these stories in a variety of ways, and Kuitert went as far as questioning the historical nature of large parts of Scripture. Other theologians, such as Tj. Baarda (born 1932) and C. Augustijn (1928-2007), went down a similar route. Others again, however, clung to the plain-historical basis of Scriptural authority.

Church leadership

The theological climate change caused great consternation among the members of the GKN. The General Synod was inundated with protests. In 1970 she issued a 'pastoral letter' entitled *Geen ander fundament* (No other foundation), which came out strongly against any attempts to undermine the historical authority of Scripture and firmly condemned Kuitert's views. However, to prevent a schism he was allowed to remain in place as a professor in the VU ministry training programme.

The old uniformity of church teaching was abandoned and pluralism appeared on the scene. In 1980 the General Synod published a report entitled *God met ons*

(God with us), in which a new attitude to the authority of Scripture was outlined. Scripture should no longer be seen as, in exaggerated terms, ‘divine dictation’, but as a reflection of the biblical authors’ experiences in their relationship with God. This gave Scriptural authority a two-sided, ‘relational’ character. The historical Bible texts were viewed as literary narratives and the assumption was that the veracity of the biblical stories was not only impossible to verify, but that to delve into questions about their veracity was also irrelevant. Thus, the historical authority of Scripture was no longer based on the plain-historical method of exegesis but on a literary interpretation of stories presented as historical events.

Consequences

Old issues such as the creation–evolution dilemma had now become solvable: those believers who wished to could accept the Darwinian theory of evolution. However, as was to be expected, this solution brought new problems. Because of the separation of faith and science in the official, public domain, the problem of the integration of the two shifted to the private domain. The answer to the question of God’s guiding hand in history and in people’s individual lives became something believers had to find for themselves. Some preferred to stay on the well-trodden paths, not merely within the GKN but also in wider Reformed circles. In a survey carried out in 1990 among the Reformed part of the Dutch people well over half of the respondents indicated that they did not believe that living nature as we know it today came about through evolution. In a study which took place in 2009 an even bigger majority for this view was found. This shows that, at least in this more widely defined group of Reformed believers, most still rejected the theory of Darwinian evolution.

Conclusions

Finally we return to the central question of this thesis: the relations between the developments in the natural sciences in the 1950s, the theological changes in the 1960s, and the ‘great shift’ in the understanding of Scriptural authority in the 1970s. A definite connection between all three processes was evident in the work of several of the theologians discussed (Nic.H. Ridderbos, J.L. Koole and H.M. Kuitert). The findings of modern scientific research motivated the theologians to integrate these findings into their theological views. For other theologians (Tj. Baarda and C. Augustijn) it was rather the new historical insights which led them to their viewpoints. The church leadership in turn followed the new theological insights. All these changes took place in the midst of significant societal transformations, such as the rapid spread of secularisation through the Netherlands from the late 1950s onwards. The GKN started to distance themselves from their traditional character, largely losing their former identity in the process. This was confirmed when, together with the *Nederlandse Hervormde Kerk* (Dutch Reformed Church) and the

Evangelisch Lutherse Kerk (Evangelical Lutheran Church) it was subsumed in the *Protestantse Kerk in Nederland* (Protestant Church in the Netherlands) in 2004.

The term ‘conforming’ which is commonly employed to describe the GKN’s change in attitude towards the Darwinian theory of evolution should be replaced by ‘integration’ since the latter term implies a more active process. The acceptance of the partly subjective nature of Scriptural authority and the more liberal interpretation of the historical authority of Scripture has brought the GKN to a different point of view, not through conforming or capitulating to the secular world, but by frankly admitting that the secular world had a better method for understanding reality.

Throughout the period covered by this study the GKN fought against the danger of ‘sinful mastery of Scripture’. Probably the most relevant observation in this context is that in the early years the authority of Scripture was felt – or rather: postulated – to be absolute, independent of any human judgments. A century later, this authority appeared to have turned from being viewed as heteronomous into a ‘relational’ authority, in which God and man were in a mutually dependent relationship. The ‘relational’ view of Scriptural authority opened the door to a greater degree of human input when it came to the interpretation of the Bible. In this perspective the *condition humaine*, the existence of man in its current form, which was increasingly determined by the scientific world view, was given a legitimate place. This was also the case with the theory of Darwinian evolution, as it no longer found itself competing with the story of creation in the debate among members of the GKN. If one uses ‘extra-biblical’ empirical evidence and employs one’s reason when determining what can and cannot be accepted as historical fact in the Bible, one has certainly acquired the theological right to choose.

Afkortingen

ACTA	<i>Acta van de generale synoden van de Gereformeerde Kerken in Nederland</i>
BLGNP	<i>Biografisch Lexicon voor de Geschiedenis van het Nederlandse Protestantisme</i>
BMGN	<i>Bijdragen en Medelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden</i>
CW	<i>Centraal Weekblad ten dienste van de Gereformeerde Kerken in Nederland</i>
CGMO	<i>Christelijk Gymnasiaal en Middelbaar Onderwijs</i>
CVNG	Christelijke Vere(e)niging van Natuur- en Geneeskundigen
DNK	<i>Documentatieblad voor de Nederlandse Kerkgeschiedenis na 1800</i>
G&W	<i>Geloof en Wetenschap</i>
GW	<i>Gereformeerd Weekblad voor den opbouw van het Gereformeerde leven</i>
GD	<i>Gereformeerde Dogmatiek</i>
GKN	Gereformeerde Kerken in Nederland
GTT	<i>Gereformeerd Theologisch Tijdschrift</i>
HDCVU	Historisch Documentatie Centrum voor het Nederlands Protestantisme (1800-heden) aan de Vrije Universiteit te Amsterdam
JGGKN	<i>Jaarboek voor de Geschiedenis van de Gereformeerde Kerken in Nederland</i>
NGB	Nederlandse Geloofs Belijdenis
NHK	Nederlandse Hervormde Kerk
SSR	Societas Studiosorum Reformatorum
ThUK	Theologische Universiteit te Kampen
VHO	<i>Van 's Heeren Ordinantiën</i>
VtCV	Vereeniging tot Christelijke Verzorging van Krankzinnigen en Zenuwlijders
VHOGG	Vere(e)niging voor Ho(o)ger Onderwijs op Gereformeerde(n) Grondslag
VU	Vrije Universiteit te Amsterdam

Tussen [] geplaatste tekstgedeelten zijn toevoegingen van de auteur.

Herkomst afbeeldingen

HDCVU p. 29, 49, 56, 95, 100, 104, 112, 133, 146, 147, 165, 209, 213, 240, 253.

Deze afbeeldingen zijn vrijwel alle opgenomen in: H. Bosma en A. Tervoort, *Kopstukken van de VU 1880-2010* (Amsterdam 2010).

J. Noordt zij, Zwitserland, met dank aan C.M. van Driel, Den Haag p. 91

D. Th. Kuiper, 'Gefnuikte vernieuwing. "De beweging der jongeren" in de Gereformeerde Kerken in Nederland in de periode 1910-1930', *JGGKN* 1 (1987) 57-87 p. 97

Mevrouw A. Baerends-Schaap, Assen p. 106, 107

Mevrouw L.N.P. de Gaay Fortman, Den Haag p. 124

J.P. Schouten, Naarden p. 127

NIOD, Amsterdam p. 168

A.J. Lever, Den Haag p. 215, 216

Archief Protestantse Theologische Universiteit Kampen p. 248, 261, 276 (links boven)

Mevrouw D. Augustijn-Nolet, Den Haag p. 259

Ad Valvas: wekelijks mededelingenblad van de Civitas Academica der Vrije Universiteit 33 (1985) p. 276 (rechts boven)

J. Davidse, Enkhuizen p. 276 (links onder)

G. Heitink, *In helder inzicht en alle fijngevoeligheid* (Amsterdam 1994) p. 276 (rechts onder).

Literatuurlijst

Ongedrukte bronnen

Archivalia

Archief van de Unie Societas Studiosorum Reformatorum, HDCVU inv. nr. 159.

Brattinga, M., *'Zouden onze voorouders er zoo uitgezien hebben?' Hoe de evolutietheorie ontvangen werd in Nederlandse familiebladen en schoolboekjes, 1867-1974*. Ongepubliceerde scriptie Universiteit van Amsterdam 2006.

Lever, J., *Rondom het soortbegrip*. Ongepubliceerde scriptie (Zeist 1945) in: Archief Prof. Dr J. Lever, HDCVU, inv. nr. 415, map 149.

Lever, J., *Het Creationisme* I-VI. Bestemd voor publicatie in *Trouw* (1952). Archief Prof. Dr J. Lever, HDCVU, inv. nr. 415, map 56.

Lever, J., 'Evolutievraagstukken'. Voordracht en discussie in: *Verslag van de Conferentie over Evolutievraagstukken, gehouden op 5 en 6 oktober 1966 in het Evert Kupersoord te Amersfoort* (typescript Christelijk pedagogisch studiecentrum Den Haag 1967) in: Archief Prof. Dr J. Lever, HDCVU, inv. nr. 415, map 164 (ook in Universiteitsbibliotheek VU).

Notulen van de Classis Amersfoort van de Gereformeerde Kerken in Nederland 1919, in: Het Utrechts Archief, toegangsnummer 228-2, inv. nr. 1.1, map 4 en 5 en inv. nr. 1.2, map 12.

Sneep, E., *Plaatsingslijst van het archief van H.W. van der Vaart Smit*, HDCVU coll. nr. 464 (2005).

Synoodkreet. Uitgave van de actiegroep *Synoodkreet* als gestencild bulletin, nr. 1-10 (1969-1970). In: Universiteitsbibliotheek Vrije Universiteit (CB 05072).

Verslag van de conferentie over evolutievraagstukken gehouden voor het christelijk pedagogisch studiecentrum v.h.m.o. op 5 en 6 oktober 1966 in het Evert Kupersoord te Amersfoort. Typescript. (Den Haag 1967). in: Archief Prof. Dr J. Lever (ook in Universiteitsbibliotheek VU).

Verzameling recensies conferentie over de ouderdom der aarde. Archief van de CVNG, HDCVU, inv. nr. 654, doos 31).

Bronnen afkomstig van internetsites

Rapport *De tumultueuze jaren vijftig. Publieke ruimte en de reikwijdte van politiek (1945-1960)*. Netwerk Politieke Geschiedenis van de VU (www.let.vu.nl/nieuws-agenda).

Schepping en Evolutie. Een handreiking (Gereformeerde Bond) (www.gereformeerdebond.nl).

Sonneveld, J., *Overzicht gereformeerde kerkgebouwen*, in: Archief HDCVU Amsterdam (www.hdc.vu.nl/IKGN).

www.christipedia.nl.

www.gallup.com/poll/21814/evolution-creationism-intelligent-design.aspx.
 www.gallup.com/poll/21811/American-Beliefs-Evolution-vs-Bibles-Explanation.

Interviews

Baarda, Tj., *Interview* (24 juli 2009).
 Davidse J., *Interview* (2 december 2009).
 Dekker, G., *Interview* (27 juli 2006).
 Deursen, A.Th. van, *Interview* (21 september 2006).
 Gaay Fortman, mw L.N.P. de, *Interview* (13 oktober en 20 november 2008).
 Kuitert, H.M., *Interview* (17 oktober 2006).
 Lever, J., *Interview* (29 april 2005, 13 maart 2006 en 6 december 2006).
 Schouten, J.P., *Interview* (7 oktober 2008).

Gedrukte bronnen

Aalders, G.Ch., *De exegese van Gen. 2 en 3 en de beslissing van de synode van Assen* (Kampen z.j. [1926]).
 Aalders, G.Ch., 'Wereldbeeld en paradijsverhaal' I en II, *GTT* 27 (1926-1927) 305-315; 367-381.
 Aalders, G.Ch., *Schriftgezag en wetenschap* (Kampen 1932).
 Aalders, G.Ch., *De Goddelijke openbaring in de eerste drie hoofdstukken van Genesis* (Kampen 1932).
 Aalders, G.J.D., *Fata et Facta van het Christelijk Lyceum te Arnhem van 1939-1964* (Epe, z.j.).
 Aalders, G.J.D., 'In memoriam Dr W.J.A. Schouten', *Weekblad voor leraren bij het voorbereidend wetenschappelijk en hoger algemeen voortgezet onderwijs* 4 (1972) 747-748.
 Aalders, J.C., *Veruitwendigen onze kerken?* (Kampen 1916).
 Aalders, J.C., *De critiek der jongeren. Een woord tot de gereformeerde kerken* (Baarn 1918).
 Aalders, M.J., 'Dr. J.G. Geelkerken (1879-1960). Een kennismaking', in: G. Harinck red., *De kwestie-Geelkerken. Een terugblik na 75 jaar* (Barneveld 2001) 43-67.
 Aalders, M.J., 'Bavinck voor de vierschaar van deputaten', *Historisch Tijdschrift GKN* nr. 3 (2003) 15-21.
 Aalders, M.J., *125 jaar Faculteit der Godgeleerdheid aan de Vrije Universiteit* (Zoetermeer 2005).
 Aalders, M.J., 'Hendrik Jansen (1885-1972) en zijn botsing met de kerkenraad van de Gereformeerde Kerk van Eindhoven', *Historisch Tijdschrift GKN* nr. 20 (2010) 3-22.
Acta van de generale synoden van de Gereformeerde Kerken in Nederland (Kampen z.j.).
Acta van de Gereformeerde Oecumenische Synode van Amsterdam (z.p. 1949).
Almanak der SSR (Delft 1931-1962).
 Amelink, A., *De gereformeerden* (Amsterdam 2001).
 Anema, A., H. Bavinck, P.A. Diepenhorst, Th. Heemskerk en S. de Vries, *Leider en leiding in de Anti-Revolutionaire Partij* (Amsterdam 1915).
 Arntzen, M.J., *De crisis in de gereformeerde kerken* (Amsterdam 1965).
 Arntzen, M.J., 'De betrouwbaarheid van de Bijbel. Antwoord aan drs Tj. Baarda', *GTT* 66 (1966) 139-161.

- Augustijn, C., 'Kuypers rede over "de hedendaagse schriftcritiek" in haar historische context', *GTT* 69 (1969) 18-31 en 81-108; later opgenomen in: C. Augustijn en J. Vree, *Abraham Kuypers: vast en veranderlijk. De ontwikkeling van zijn denken* (Zoetermeer 1998) 109-148.
- Augustijn, C., 'Kuypers theologie van de samenleving', in: C. Augustijn en J. Vree, *Abraham Kuypers. Vast en veranderlijk. De ontwikkeling van zijn denken* (Zoetermeer 1998) 24-53.
- Augustijn, C., 'Om de historische Jezus', *GW* 22 (1967) 22, 370-371.
- Augustijn, C., *Kerk en belijdenis* (Cahiers voor de gemeente; Kampen 1969).
- Augustijn, C., 'Het gelijk der vrijzinnigen', *Voorlopig* 1 (1969) 373-377.
- Augustijn, C., 'Pasen, wat gebeurde er toen?', *Voorlopig* 2 (1970) 12-15.
- Augustijn, C. e.a., *In rapport met de tijd. 100 jaar theologie aan de Vrije Universiteit* (Kampen 1980).
- Augustijn, C. en J. Vree, *Abraham Kuypers: vast en veranderlijk. De ontwikkeling van zijn denken* (Zoetermeer 1998).
- Augustijn, C., 'Kuypers zelfportret', in: C. Augustijn en J. Vree, *Abraham Kuypers: vast en veranderlijk. De ontwikkeling van zijn denken* (Zoetermeer 1998) 11-23.
- Augustijn, C., 'Nauta, Doede', *BLGNP* 6 (2006) 204-206.
- Baarda, Tj., 'Het gezag van de Heilige Schrift. Vragen aan Dr M.J. Arntzen', *GTT* 66 (1966) 82-106.
- Baarda, Tj., *De betrouwbaarheid van de evangeliën* (Kampen 1967).
- Baarda, Tj., 'De zon die stil stond ...', *Regelrecht* 5 (1968) 33-49.
- Baarda, Tj., "'Als Christus niet is opgewekt ...". Het Nieuwe Testament in het geding', *Kerk en Theologie* 42 (1991) 305-316.
- Baarda, Tj., 'De Opstanding en de Opstandingsverhalen', in: P.N. Holtrop en A.J. Jelsma red., *Terwijl zij onderweg daarover spraken ... Gedachten over de Opstanding* (Kampen 1991) 14-40.
- Baarda, Tj., 'De betrouwbaarheid van de Bijbel', in: B. Voorsluis red., *Lijnrecht of richtlijn? Over de normativiteit van Bijbel en belijdenis* (VUSA Amsterdam 1993) 16-22.
- Baarda, Tj., 'Scripture and historical research', in: H.M. Vroom en J.D. Gort eds., *Holy scriptures in Judaism, Christianity and Islam. Hermeneutics, values and society* (Amsterdam en Atlanta GA 1997) 113-121.
- Bak, P., *Een 'meneer' van een krant. Trouw en Bruins Slot 1943-1968* (Kampen 1999).
- Bakker, J.T. en A. van Egmond, 'Ter wille van de verwachting', *GTT* 89 (1989) 226-243.
- Bank, J., 'Televisie in de jaren zestig', *BMGN* 101 (1986) 52-75.
- Bautz, F.W., 'Dennert, E.', *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon* (1990) 1, 1260-1262.
- Bavinck, H., *De zekerheid des geloofs* (1^e druk, Kampen 1901; 5^e druk, Kampen z.j.).
- Bavinck, H., *Gereformeerde Dogmatiek* 1-IV (1^e druk, Kampen 1895-1901; 2^e druk, Kampen 1906-1911).
- Bavinck, H., 'Contra', in: P.G. Buekers en H. Bavinck, *Evolutie* (Pro en Contra Serie III nr. 3, Baarn 1907) 21-38.
- Bavinck, H., *Wijsbegeerte der openbaring. Stone-lezingen voor het jaar 1908, gehouden te Princeton N.J.* (Kampen 1908); Engelse vertaling: *The Philosophy of Revelation* (New York 1909).
- Bavinck, H., 'Feestrede ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan der SSR 9 febr. 1911', in: *Gedenkboek ter gelegenheid van het vijf-en-twintig jarig bestaan der Societas Studiosorum Reformatorum, vroeger Hendrik de Cock* (Haarlem 1911) 1-24.

- Bavinck, H., *Modernisme en orthodoxie. Rede gehouden bij de overdracht van het rectoraat aan de Vrije Universiteit op 20 oktober 1911* (Kampen z.j. [1911]).
- Bavinck, H., *Christelijke wereldbeschouwing* (1^e druk, Kampen 1904; 2^e druk, Kampen 1913).
- Bavinck, H., *Schepping of ontwikkeling* (1^e druk, Kampen 1901; 2^e druk, Kampen 1919).
- Bavinck, H., 'Christendom en natuurwetenschap', in: *Kennis en leven. Opstellen en artikelen uit de vroegere jaren door Dr H. Bavinck* (Kampen 1921) 184-202.
- Bavinck, H., 'Christendom en natuurwetenschap', in: H. Bavinck, *Verzamelde opstellen* (Kampen 1921) 78-104.
- Bavinck, H., 'Evolutie', in: H. Bavinck, *Verzamelde opstellen* (Kampen 1921) 105-120.
- Bax, G.R. e.a. red., 'Ter Inleiding', in: *Gedenkboek ter gelegenheid van het vijf-en-twintig jarig bestaan der Societas Studiosorum Reformatorum, vroeger Hendrik de Cock* (Haarlem 1911) III-IV.
- Becker J. en J. de Hart, *Godsdienstige veranderingen in Nederland. Verschuivingen in de binding met de kerken en de christelijke traditie*. Rapport van het Sociaal en Cultureel Planbureau (Den Haag 2006).
- Beek, M. van en G.-J. KleinJan, 'De beladen refodome van Yerseke', *Trouw* 28 januari 2011.
- Beekhuis, C.B.H., *Hervormde gemeenten in Noord-Holland. Een religiografisch onderzoek* (academisch proefschrift Utrecht, z.p. 1975).
- Behe, M., *Darwin's black box* (New York 1998).
- Bekkum, K. van, "Naar de klaarlijkkelijke bedoeling zintuiglijk waarneembaar". De kwestie-Geelkerken in theologiehistorisch perspectief, in: G. Harinck red., *De kwestie-Geelkerken. Een terugblik na 75 jaar* (Barneveld 2001) 87-108.
- Bekkum, K. van, 'Spreekende slang', in: G. Harinck, H. Paul en B. Wallet, *Het gereformeerde geheugen. Protestantse herinneringsculturen in Nederland, 1850-2000* (Amsterdam 2009) 584-594.
- Berg, A.J. van den, 'De gereformeerden en de NCSV, met name in de jaren 1915-1930', *JGGKN* 2 (1988) 121-150.
- Berg, A.J. van den, *De Nederlandse Christen-Studenten Vereniging 1896-1985* ('s-Gravenhage 1991).
- Berg, J.H. van den, *Medische macht en medische ethiek* (Nijkerk 1969).
- Berg, J. J. van den, *Deining. Koers en karakter van de ARP ter discussie 1956-1970* (Kampen 1999).
- Bergen, L. van, *Van genezen in geloof tot geloof in genezen. De medische faculteit van de Vrije Universiteit 1880-2000* (Diemen 2005).
- Berger, P.L., *The heretical imperative. Comparative possibilities of religious affirmation* (New York 1979).
- Berger, P.L., 'The desecularization of the world: a global overview', in: P.L. Berger ed., *The desecularization of the world* (Washington DC en Grand Rapids MI 1999) 1-18.
- Berkhof, H., 'Gereformeerden en Hervormden – een ontmoeting', *Wending* 10 (1955-1956) 65-77.
- Berkouwer, G.C., 'Creatie en Evolutie', boekbespreking *Trouw* (15 december 1956).
- Berkouwer, G.C., *De Heilige Schrift* I en II (Kampen 1966).
- Berkouwer, G.C., 'Kerk en belijdenis', *GW* (24 en 31 oktober 1969).
- Berkouwer, G.C. en H.N. Ridderbos, *Geloofsgetuigenis* (Utrecht 1974).
- Berkouwer, G.C., *Zoeken en vinden. Herinneringen en ervaringen* (Kampen 1989).

- Bernts, T.G., G. Dekker en J. de Hart, *God in Nederland 1996-2006* (Kampen 2007).
- Bernts, T.G., G. de Jong en H. Yar, 'Een religieuze atlas van Nederland', in: W.B.H.J. van de Donk e.a. red., *Geloven in het publieke domein. Verkenningen van een dubbele transformatie*. Rapport WRR (Amsterdam 2006) 89-138.
- Bezemer, C., 'Netelenbos, Jan Bernard', *BLGNP* 1 (1978) 208-209.
- Bie, R. van der, 'Kerkelijkheid en kerkelijke diversiteit 1889-2008', in: J.J.G. Schmeets e.a., *Religie aan het begin van de 21ste eeuw* (Den Haag 2009) 13-25.
- 'Bijbelse verkenningen', *Wending* 14 (1959-1960) 633-643.
- Blok, J., 'Bepaling van de ouderdom met radio-actieve koolstof', in: G.J. Sizoo e.a. red., *De ouderdom der aarde* (4^e druk, Kampen 1955) 91-110 (eerder gepubliceerd in: *G&W* 50 (1952) 113-134).
- Blom, J.C.H., 'Jaren van tucht en ascese', *BMG* 96 (1981) 300-333.
- Blom, J.C.H., 'Vernietigende kracht en nieuwe vergezichten. Het onderzoeksproject verzuiling op lokaal niveau geëvalueerd', in: J.C.H. Blom en J. Talsma red., *De verzuiling voorbij. Godsdienst, stand en natie in de lange negentiende eeuw* (Amsterdam 2000) 203-236.
- Boer, A.P. de, W.J.J. Glashouwer, A.G. Knevel en W.J. Ouweneel, *De Bijbel in de beklagenbank* (EO Hilversum 1981).
- Boer, W. de, 'Evolutie, een nieuw dogma?', *CGMO* 44, 107-108.
- Bolt, J., ed., *Reformed Dogmatics. Herman Bavinck* (Grand Rapids MI 2003-2008).
- Bonger, W.A., *Geloof en ongeloof in Nederland, een statistische studie (1909-1920)* (Amsterdam 1924).
- Bosma, H. en A. Tervoort, *Kopstukken van de VU 1880-2010* (Amsterdam 2010).
- Bottelier, H.P., 'Zestig jaar biologen in AGLU', *Vakblad voor biologen* 30 (1950) 195-201.
- Bouman, A. en Th. Booy, *Gereformeerden, waarheen?* (Kampen 1951).
- Bouman, L., 'Over onze beginselen' (incl. discussie), *Orgaan CVNG* 1902, 55-85.
- Bouman, P.B., 'Herdenkingsrede gehouden 11 februari 1936', in: *Gedenkboek uitgegeven ter gelegenheid van het vijftig-jarig bestaan der Societas Studiosorum Reformatorum* (Amsterdam 1936) 265-273.
- Bouwman, H., 'Hendrik de Cock', in: *Gedenkboek ter gelegenheid van het vijf-en-twintig jarig bestaan der Societas Studiosorum Reformatorum, vroeger Hendrik de Cock* (Haarlem 1911) 27-50.
- Bouwman, W., 'J.B. Netelenbos op zoek naar moeders kerk', *Nederlands Dagblad* (13 juli 2002).
- Bouwman, W., 'De evolutie van professor Lever', *Nederlands Dagblad* (18 maart 2006).
- Bouwman, W., 'Geliefd op Het Loo, verguist in de kerk', *Nederlands Dagblad* (19 augustus 2006).
- Bremmer, R.H., *Herman Bavinck als dogmaticus* (Kampen 1961).
- Bremmer, R.H., *Herman Bavinck en zijn tijdgenoten* (Kampen 1966).
- Bremmer, R.H., 'Ridderbos, Jan', *BLGNP* 1 (1978) 280-283.
- Brink, H.C. van den, 'De zes scheppingsdagen', *Woord en Geest* 2 (1926) 273-274.
- Brinkman, G., 'Dr C. Veltenaar. 12 april 1873-23 Juni 1953 [In memoriam]', *Jaarboek ten dienste van de Gereformeerde Kerken in Nederland* 37 (Goes 1954) 421-423.
- Brinkman M.E., 'De gereformeerden en de oecumene', *GTT* 99 (1999) 236-253.
- Brinkman, M., *Kennismaken met Kuitert* (z.p. [Kampen]), 1999.
- Brinkman, M. en H. Vijver, *Harry Kuitert: zijn God* (Kampen 2004).
- Brooke, J.H., *Science and religion. Some historical perspectives* (Cambridge enz. 1991).

- Brooke, J.H. en G. Cantor, *Reconstructing nature. The engagement of science and religion* (Edinburgh 1998).
- Brown, C.G., *The death of Christian Britain* (Londen en New York 2001).
- Brown, C.G. en M. Snape, 'Introduction: conceptualising secularisation 1974-2010: the influence of Hugh McLeod', in: C.G. Brown and M. Snape eds., *Secularisation in the Christian world. Essays in honour of Hugh McLeod* (Farnham GB en Burlington USA 2010) 1-12.
- Bruggen, H.L. van, 'Open brief aan den weleerw. hooggeleerden heer prof. dr C. van Gelderen, van een ongeleerde', *Overtoomsche Kerkbode* 33 nr. 41 (11 oktober 1925).
- Bruggen, H.L. van, 'Tweede (en laatste) Open Brief aan den Weleerw. Hooggeleerden Heer Prof. Dr C. van Gelderen, van een ongeleerde', *Overtoomsche Kerkbode* 33 nr. 42 (18 oktober 1925).
- Bruin, J., 'Is natuurstudie gevaarlijk voor het geloof?', in: *Annuaarium der Societas Studiosorum Reformatorum* (z.p., 1912) 81-93.
- Bruyne, G.A. de, '... of vu?', in: H. van Harten red., *Vier glazen. Gedenkboek 1886-1961 Societas Studiosorum Reformatorum*, 93-116.
- Bruijn, J. de, *Helpende Handen. VU-plan 1937 en Vrouwen VU-hulp in de jaren 1932-1997* (Zoetermeer 1999).
- Bückmann, L., 'Uit het leven van een kleine wereld', in: *Gedenkboek ter gelegenheid van het vijf-en-twintig jarig bestaan der Societas Studiosorum Reformatorum, vroeger Hendrik de Cock* (Haarlem 1911) 293-331.
- Buekers, P.G. en H. Bavinck, *Evolutie* (Pro en Contra Serie III nr. 3, Baarn 1907).
- Bulhof, I.N., 'The Netherlands', in: Th. Glick, ed., *The comparative reception of darwinism* (Austin and Londen 1972) 269-306.
- Buskes, J.J., *Hoera voor het leven* (Amsterdam 1959).
- Buytendijk, F.J.J., 'Schets eener analyse der functies van organen en organismen', *Orgaan CVNG* 1912-1913, 1-55.
- Buytendijk, F.J.J., 'Over het oorzakelijk verband in de natuur', *Orgaan CVNG* 1913/1914, 1-34.
- Buytendijk, F.J.J., *Oude problemen in de moderne biologie. Rede bij de aanvaarding van het hoogleeraarsambt aan de Vrije Universiteit te Amsterdam, den 9en Mei 1919 uitgesproken* (Haarlem 1919).
- Buytendijk, F.J.J., 'Evolutietheorieën', *Orgaan CVNG* (1920) 83-87.
- Buytendijk, F.J.J., 'Voorwoord', in: H.W. van der Vaart Smit, *Evolutie* (Zutphen 1921) 1-3.
- Buytendijk, F.J.J., 'Wat iemand zegt en wat hij is', *Woord en Geest* 1 (1925) nr. 2 (9 oktober 1925) 2-3.
- Buytendijk, F.J.J., 'Ingezonden stuk', *Overtoomsche Kerkbode* 33 nr. 38 (20 september 1925).
- Buytendijk, F.J.J., 'Ingezonden stuk', *Overtoomsche Kerkbode* 33 nr. 40 (4 oktober 1925).
- Buytendijk, F.J.J., 'De leiding in de Gereformeerde Kerken', *De Telegraaf* (20 maart 1926). 'Bijbelse verkenningen', *Wending* 14 (1959-1960) 633-643.
- Clausing, P. e.a., 'Memorandum in zake de crisis in wereld en Kerk', *Wending* 14 (1959-1960) 113-120.
- Darwin, Charles, *On the origin of species by means of natural selection, or the preservation of favoured races in the struggle for life* (Londen 1859).
- Darwin, Charles, *The descent of man and selection in relation to sex* (Londen 1871).
- Darwin, Charles, *The expression of the emotions in men and animals* (Londen 1872).

- Dassen, P., *De onttovering van de wereld. Max Weber en het probleem van de moderniteit in Duitsland 1890-1920* (Amsterdam 1999).
- Davidse, J., 'Geschiedenis is ook niet meer wat het geweest is', *GTT* 89 (1989) 196-211.
- Davidse, J., 'Kanttekening bij een discussie', *Kerkblad voor de gereformeerde kerken van de classis Amsterdam* 9 (1982) nr. 42 (20 oktober 1982).
- Davie, G., 'Europe, the exception that proves the rule?' in: P.L. Berger, ed., *Desecularization of the World* (Washington DC en Grand Rapids MI 1999) 65-83.
- Dawkins, R., *The ancestor's tale. A pilgrimage to the dawn of life* (1^e druk, 2004; paperback editie Londen 2005).
- Dawkins, R., *The God Delusion* (1^e druk, Londen 2006; paperback editie Londen 2006).
- Dawkins, R., *The greatest show on earth. The evidence for evolution* (1^e druk, Londen 2009; paperback editie Londen 2010).
- Dekker, C., R. Meester en R. van Woudenberg red., *En God beschikte een worm* (Kampen 2006).
- Dekker, C., R. Meester en R. van Woudenberg red., *Schitterend ongeluk of sporen van ontwerp?* (Kampen 2005).
- Dekker, G., 'Het gewone volk aan het woord', *Regelrecht* 4 (1967) 228-252.
- Dekker, G. e.a., *De veranderingen in de Gereformeerde Kerk. Onderzoek naar de opvattingen van kerkleden over normen en taken van de kerk* (Kampen 1972).
- Dekker, G. en J. Peters, *Gereformeerden in meervoud. Een onderzoek naar levensbeschouwing en waarden van de verschillende gereformeerde stromingen* (Kampen 1989).
- Dekker, G., *De stille revolutie. De ontwikkeling van de Gereformeerde Kerken in Nederland tussen 1950 en 1990* (Kampen 1992).
- Dekker, G., J. de Hart en J. Peters, *God in Nederland 1966-1996* (Amsterdam 1997).
- Dekker, G., *Een moeizaam gevecht. Mijn geschiedenis met de kerk* (Hilversum 2005).
- Dekker G. en Gäbler, K.U. red., *Secularisatie in theologisch perspectief* (Kampen z.j.).
- Dekker G., 'Drie praktische betekenissen van secularisatie', in: Dekker G. en Gäbler, K.U. red., *Secularisatie in theologisch perspectief* (Kampen z.j.).
- Dekkers, W.J.M., *Het bezielde lichaam. Het ontwerp van een antropologische fysiologie en geneeskunde volgens F.J.J. Buytendijk* (Zeist 1985).
- Dennert, E., *Weltbild und Weltanschauung* (Godesberg 1909).
- Deursen, A. van, 'Geologie', *Christelijke encyclopaedie voor het Nederlandsche volk* (Kampen z.j. (1925)) 11, 286-291.
- Deursen, A.Th. van, 'De Vrije Universiteit en de geschiedwetenschappen', in: M. van Os en W.J. Wieringa red., *Wetenschap en rekenschap 1880-1980. Een eeuw wetenschapsbeoefening en wetenschapsbeschouwing aan de Vrije Universiteit* (Kampen 1980) 360-400.
- Deursen, A. Th. van, *Een hoeksteen in het verzuild bestel. De Vrije Universiteit 1880-2005* (Amsterdam 2005).
- Deursen, A.Th. van, 'Bavinck en de Vrije Universiteit', in: G. Harinck en G. Neven red., *Ontmoetingen met Bavinck* (Barneveld 2006) 25-33.
- Diemer, J.H., 'De evolutiegedachte. Enkele opmerkingen naar aanleiding van het Congresreferaat', *Orgaan der SSR* 1 (1929/1930) 125-127.
- Diemer, J.H., *Over biotypen van Anopheles Maculipennis Meigen, in het bijzonder in Westelijk Nederland. Een taxonomisch onderzoek* (Amsterdam 1935).
- Diemer, J.H., 'Het evolutieprobleem. Een nieuw werk van Dr W.J.A. Schouten', *De Stan-daard* 64 (2 januari 1936).

- Diemer, J.H., 'Natuur en wonder' deel I, *Philosophia Reformata* 8 (1943) 110-128 en deel II, *Philosophia Reformata* 9 (1944) 42-61.
- Diemer, J.H., 'Natuur en wonder', *Orgaan CVNG* (1944) 53-93.
- Diemer, J.H., *Natuur en wonder* [heruitgave van de gelijknamige artikelen in *Philosophia Reformata*] (Amsterdam 1963).
- Dippel, C.J., 'Natuuronderzoekers dagen de kerk uit', *Wending* 14 (1959-1960) 121-137.
- Dippel, C.J. e.a., *Geloof en Natuurwetenschap* I en II ('s-Gravenhage 1965 en 1967).
- Dixon, Th., G. Cantor en S. Pumfrey eds., *Science and religion. New historical perspectives* (Cambridge 2010).
- Donk, W.B.H.J. van de, en R. Plum, 'Begrippen, theorieën en disciplinaire benaderingen', in: W.B.H.J. van de Donk e.a. red., *Geloven in het publieke domein. Verkenningen van een dubbele transformatie* (Amsterdam 2006) 27-54.
- Doolaard, P.G., red., *Tot tijd en wijle....1887-1987. Een bloemlezing uit een eeuw Gereformeerd kerkelijk leven in Veenendaal* (Aalten 1987).
- Dooyeweerd, H., *A new critique of theoretical thought* (Amsterdam 1953-1958).
- Dooyeweerd, H., 'Schepping en evolutie', *Philosophia Reformata* 24 (1959) 113-159.
- Dooyeweerd, H., 'Ter nagedachtenis van Harry Diemer', in: J.H. Diemer, *Natuur en wonder* [heruitgave van de gelijknamige artikelen in *Philosophia Reformata*] (Amsterdam 1963) 158-165.
- Driel, C.M. van, *Gewantrouwd gereformeerd. Het omstreden leiderschap van neocalvinist Arie Noordt zij (1871-1944)* (Barneveld 2010).
- Dros, L., 'Rappe vrijgemaakte revolutie', *Trouw* 9 januari 2008.
- Dros, N., *De sprekende slang. Een kleine geschiedenis van laaglands fundamentalisme* (Amsterdam 2010).
- Dunning, A.J., *Broeder Ezel* (Amsterdam en Utrecht 1981).
- Dijk, J.J.C. van, 'Rapport Commissie door Directeuren en Curatoren benoemd in de jaarvergadering te Arnhem, inzake interpretatie van artikel 2 der Statuten', *Jaarboek VU* 1928, 120-136.
- Dijk, K., lemma 'Raad Gods', in: *Christelijke Encyclopaedie* (Kampen 1925-1931) IV, 658-663.
- Egmond, A. van, 'Als in een donkere spiegel. Honderd jaar gereformeerde dogmatiek in het GTT', *GTT* 99 (1999) 163-178.
- Eilander, M., 'Over de ouderdom van de sterren', *G&W* 49 (1951) 68-80.
- Endedijk, H.C., *De Gereformeerde Kerken in Nederland* I en II (Kampen 1992).
- Endedijk, H.C., *De Gereformeerde Kerken in Nederland* (Kampen 2002).
- Engels, E-M. en Th.F. Glick eds., *The reception of Charles Darwin in Europe* (Londen 2008).
- Firet, J., 'Verhaal en feit – inleiding', *GTT* 89 (1989) 193-195.
- Fliert, J.R. van de, 'Palaeontologische ouderdomsbepaling', *G&W* 49 (1951) 36-51.
- Fliert, J.R. van de, 'Jaarverslag 1962 van de CVNG', *G&W* 61 (1963) 38.
- Fliert, J.R. van de, 'Enkele aantekeningen in verband met exegetische vraagstukken omtrent Genesis 1, 2 en 3', *Lucerna* 3 (1960-1961) 649-658.
- Flipse, Ab, 'Hier leert de natuur ons zelf den weg'. *Een geschiedenis van natuurkunde en sterrenkunde aan de VU* (Zoetermeer 2005).
- Flipse, A.C., "De schepping zou er even wonderbaar om zijn". *Geschiedenis van het evolutiedebat in gereformeerde en rooms-katholieke kring*, in: K. van Bekkum en G. Harinck red., *Botsen over het begin* (uitgave *Nederlands Dagblad* 2010) 9-22.

- Frederikse, Th.C., 'Hervormd 1867-Gereformeerd 1980', *Wapenveld* 31 (1981) 129-135.
- Freeman, S. en J.C. Herron, *Evolutionary analysis* (1^e druk, 1998; 4^e druk, Upper Saddle River NJ 2007).
- Froe, A. de, 'De ontwikkeling van de evolutiegedachte sedert Darwin, feiten en conclusies', *Wending* 14 (1959-1960) 651-667.
- Gaay Fortman, J.P. de, *Onderzoekingen over de ontwikkeling van de wervelkolom der Amphibiën, in 't bijzonder bij Megalobranchus Maximus* (Leiden 1918).
- Gaay Fortman, J.P. de, 'De dood als biologisch verschijnsel' (résumé en discussie), *Orgaan CVNG* 1922, 2-6.
- Gaay Fortman, J.P. de, 'Zonde en dood', *Orgaan CVNG* 1923, 26-27.
- Gaay Fortman, J.P. de, 'Mogelijke oorzaken voor het uitsterven van diergroepen' (résumé en discussie), *Orgaan CVNG* 1923, 30-33, 35-49.
- Gaay Fortman, J.P. de, 'Evolutie en christelijke wetenschap', *Gedenkboek der Societas Studiosorum Reformatorum ter gelegenheid van haar 8ste lustrum 1886-1926* (Rotterdam z.j.) 107-112.
- Gaay Fortman, J.P. de e.a., ['Eerste bezwaarschrift aan de Generale Synode van de GKN te Assen, 1926'], *Acta* 1926 I, (bijlage 21a) 120-121.
- Gaay Fortman, J.P. de e.a., ['Tweede bezwaarschrift aan de Generale Synode van de GKN te Assen, 1926'], *Acta* 1926 I, (bijlage 28a) 127-128.
- Gaay Fortman, J.P. de e.a., ['Derde bezwaarschrift aan de Generale Synode van de GKN te Assen, 1926'], *Acta* 1926 II, (bijlage 58) 53-55.
- Gaay Fortman, J.P. de e.a., ['Vierde bezwaarschrift aan de Generale Synode van de GKN te Assen, augustus 1927'], *Acta* 1927, (bijlage 31) 34-35.
- Gaay Fortman, J.P. de, 'De evolutiegedachte. Referaat gehouden op het 12^e Gereformeerde studentencongres te Lunteren op 5 sept. 1929', *Orgaan der SSR* I (1929) 88-94; discussie: 125-127 en 145-153.
- Gaay Fortman, J.P. de, ['Praehistorie van den mensch. Orthodox-Christelijke Theologie en Christelijke Natuurwetenschap'], 'Korte notulen' en 'Verslag der bespreking van de voordracht van Dr De Gaay Fortman', *Orgaan CVNG* 1932, 26-39.
- Gaay Fortman, J.P. de, 'Christendom en natuurwetenschap', *Woord en Geest* 9 (23 februari 1934), 1-2.
- Gaay Fortman, W.F. de e.a., *Synoodkreet. Vragen met voorrang* (z.p. 1969). *Gedenkboek der Societas Studiosorum Reformatorum ter gelegenheid van haar 8ste lustrum. 1886-1926* (Rotterdam z.j.).
- Geelkerken, J.G., *Vragen, mij voorgelegd door de classis Amsterdam der Gereformeerde Kerken, en mijn antwoord daarop* (1^e druk, Amsterdam 1925; 6^e druk, Amsterdam 1925).
- Geelkerken, J.G., *Op weg naar de synode* (Amsterdam 1926).
- Geelkerken, J.G., *Mijn antwoord aan de synode* (Amsterdam 1926).
- Geen ander fundament. Herdelijk schrijven in opdracht van de generale synode van de Gereformeerde Kerken in Nederland, gouden te Sneek/Lunteren 1969/1970* (8^e druk, Kampen 1971)
- Geesink, W., 'De evolutie in nieuwe banen', *De Heraut van de GKN* nrs 1267-1270 (13 april-4 mei 1902).
- Geesink, W., [serie] 'Van 's Heeren ordinantiën', *De Heraut van de GKN* (1901-1905).
- Geesink, W., *Van 's Heeren ordinantiën* (Kampen 1907-1908).
- Gelderen, C. van, 'Eene belangrijke ontdekking in Sinai', *GTT* (1913) 172-181.

- Gelderen, C. van, 'Ingezonden stuk', *Overtoomsche Kerkbode* 33, nr. 39 (27 september 1925).
- Gelderen, C. van, 'Open antwoord aan den heer H.L. van Bruggen', *Overtoomsche Kerkbode* 33, nr. 41 (11 oktober 1925).
- Gelderen, C. van, 'Aan den heer H.L. van Bruggen', *Overtoomsche Kerkbode* 33, nr. 42 (18 oktober 1925).
- Gispén, W.H., *Schepping en paradijs. Verklaring van Genesis 1-3* (Kampen 1966).
- Glick, Th. ed., *The comparative reception of darwinism* (Austin and Londen 1972).
- God met ons*: zie 'Rapport'.
- Gooyer, A.C. de, *Het beeld der vad'ren. Een documentaire over het leven van het protestants-christelijk volksdeel in de twintiger en dertiger jaren* (Utrecht 1964).
- Gould, S.J., *Rocks of ages* (New York 1999).
- Graaf, B. de, en G. van Klinken, *Geschiedenis van de Theologische Universiteit in Kampen 1854-2004* (Kampen 2005).
- Greven, J., 'Tjitze Baarda', *Trouw* (11 oktober 1997).
- Greven, J., *De Bijbel van mijn jeugd* (Amsterdam 2005).
- Grosheide, F.W., 'Schriftgezag', *Schild en Pijl* 1 (1919) nr. 1, 1-29.
- Grosheide, F.W., 'Het Bijbelsch wereldbeeld', *Timotheüs* 31 (1925) 66-68.
- Grosheide, F.W. e.a. red., *Christelijk Encyclopaedie voor het Nederlandsche volk* (Kampen 1925-1931).
- Grosheide, F.W., 'Kan van een Bijbelsch wereldbeeld worden gesproken?', *GTT* 28 (1927-1928) 17-34.
- Grosheide, F.W. en G.P. van Iterzon, *Christelijk Encyclopedie* (2^e druk, Kampen 1957).
- Gunning, J.H., 'Brief aan A. Kuyper, gedateerd 19 januari 1879', in: J.H. Gunning J.Hzn, *Prof. Dr. J.H. Gunning. Leven en werken* (Rotterdam z.j.) III, 970-973.
- Haeckel, E., *Natürliche Schöpfungsgeschichte. Glaubensbekenntnis eines Naturforschers: vortragen am 9. oktober 1892 in Altenburg* (1^e druk, Berlijn 1898).
- Haeckel, E., *Der Monismus als Band zwischen Religion und Wissenschaft* (1^e druk, 1892; 8^e druk, 1899; herdruk Leipzig 1908).
- Hak, D., 'De gereformeerde kerken vrijgemaakt en het verval van het narcisme van de kleine verschillen', *Religie en samenleving* 2 (2007) 199-214.
- Harinck, G., *De Reformatie. Weekblad tot de ontwikkeling van het gereformeerde leven 1920-1940* (Baarn 1993).
- Harinck, G., C. van der Kooi en T. Vree, 'Als Bavinck nu maar eens kleur bekende'. *Aanteekeningen van H. Bavinck over de zaak-Netelenbos, het Schriftgezag en de situatie van de Gereformeerde Kerken (november 1919)* (Amsterdam 1994).
- Harinck, G. red., *De kwestie-Geelkerken. Een terugblik na 75 jaar* (Barneveld 2001).
- Harinck, G., 'De kwestie-Geelkerken en de moderne cultuur', in: G. Harinck red., *De kwestie-Geelkerken, Een terugblik na 75 jaar* (Barneveld) 69-86.
- Harinck, G., 'Op losse schroeven. Gereformeerden en de moderniteit', in: M. de Keizer en S. Tates red., *Moderniteit. Modernisme en massacultuur in Nederland 1914-1940* (Zutphen 2004) 332-354.
- Harinck, G., *Waar komt het vu-kabinet vandaan? Over de traditie van het neo-calvinisme* (oratie, Amstelveen 2007).
- Harinck, G., 'Twin sisters with a changing character: How Neo-Calvinists dealt with the modern discrepancy between Bible and natural sciences', in: J. van der Meer en S. Man-

- delbrote eds., *Nature and Scripture in the Abrahamic religions 1700-present* (Leiden en Boston 2008) 317-370.
- Hart, Maarten 't, *Een vlucht regenwulpen* (1^e druk, Amsterdam 1978; 12^e druk, Amsterdam 1979).
- Hartvelt, G.P., *Goed voor Gods Woord. Over Schrift en inspiratie* (2^e druk, Kampen 1969).
- Hegeman, J.G., 'Darwin en onze voorouders. Nederlandse reacties op de evolutieleer 1860-1875: een terreinverkenning', *BMGN* 85 (1970) 261-315.
- Heide, J. van der, 'Haeckel in Holland. Nederlandse correspondentie aan een Duits darwinist en monist', *Gewina* 25 (2002) 99-112.
- Heide, J. van der, *Darwin en de strijd om de beschaving in Nederland 1859-1909* (Amsterdam 2009).
- Heidema, S.T., 'Scheppingsverhaal en natuurwetenschap', in: *Annuaire der Societas Studiorum Reformatorum 1913* (Amsterdam 1913) 109-126.
- Hekman, J., 'Ziekenzorg in Nederland', *Orgaan CVNG* 1930, 54-77.
- Hendriks, J., *De emancipatie van de gereformeerden. Sociologische bijdrage tot de verklaring van enige kenmerken van het huidige gereformeerde volksdeel* (Alphen aan den Rijn 1971).
- Hepp, V., *Calvinism and the philosophy of nature. The Stone lectures delivered at Princeton in 1930* (Grand Rapids 1930).
- Hermanides, S.R., 'Openingsrede in de 10^e Vergadering van de Christelijke Vereeniging van Natuur- en Geneeskundigen', *Orgaan CVNG* 1901, 3-18.
- Hermanides, S.R., 'Over den grondslag der wetenschap. Openingsrede.', *Orgaan CVNG* 1906/1907, 1-27.
- Holtrop, P.N., en A.J. Jelsma red., *Terwijl zij onderweg daarover spraken ... Gedachten over de opstanding* (Kampen 1991).
- Hooykaas, R., 'Dominees en Evolutie', *Bezinning* 5 (1950) 74-88.
- Horst, C.J. van der, 'De slang der theologen', *Overtoomsche Kerkbode* 33 (1925) (nr. 49, 6 december 1925).
- Horst, C.J. van der, 'Nogmaals: De slang der theologen', *Woord en Geest* 2 (1926) (19 maart 1926).
- Horst, C.J. van der, 'Wonderlijke zaken', *Woord en Geest* 2 (1926) (18 juni 1926).
- Houtman, C., 'Een episode uit het leven van een oriëntalist en oudtestamenticus aan de Vrije Universiteit. Prof. Dr C. van Gelderen in conflict met deputaten tot oefening van het verband', in: C. Augustijn e.a. red., *In rapport met de tijd* (Kampen 1980) 67-87.
- Houtman, C., 'Achter de schermen van de synode van Assen. Prof. Dr C. van Gelderen en de kwestie Dr J.G. Geelkerken', *GTT* 80 (1980).
- Houtman, C., 'Gelderen, Cornelis van', *BLGNP* 2 (1983) 211-213.
- Houtman, C., 'Noordzij, Arie', *BLGNP* 3 (1988) 282-284.
- Houtman, C., 'Koole, Jan Leunis', *BLGNP* 6 (2006) 141-144.
- Houtman, C., 'Ridderbos, Nicolaas Herman', *BLGNP* 5 (2001) 428-431.
- Houtman, C., 'Even in het licht van de schijnwerper', in: J. van Gelderen en C. Houtman red., *Profiel. Theologiebeoefening in Kampen 1970-1990* (Kampen 2004) 73-91.
- Hubrecht, A.A.W., 'Hugo de Vries' mutatietheorie', *De Gids* 65 (1901-1) 492-519.
- Hubrecht, A.A.W., *De evolutie in nieuwe banen. Redevoering uitgesproken op 20 maart 1902* (z.p., z.j. (1902)).
- Hubrecht, A.A.W., 'Charles Darwin', *De Gids* 73-4 (1909) 395-412.
- Hylkema, C.B., *Oud- en nieuw-calvinisme: een vergelijkende geschiedkundige studie* (Haarlem 1911).

- Illich, I., *Grenzen aan de geneeskunde* (1^e druk, 1976; 3^e druk, vert. Bussum 1981).
- Jong, J.M. de, 'Bijbels scheppingsgeloof', in: C.J. Dippel e.a., *Geloof en Natuurwetenschap* 1, 1-53.
- Jonker, C.C., 'Verslagen en Notulen', *G&W* 51 (1953) 211.
- Jorink, E., '*Het Boeck der Natuere*'. *Nederlandse geleerden en de wonderen van Gods Schepping, 1575-1715* (Groningen 2004); Engelse vertaling: *Reading the book of nature in the Dutch Golden Age 1575-1715* (Leiden 2010).
- Kaam, B. van, *Parade der mannenbroeders* (Wageningen 1964).
- Kaam, B. van, *De opstand der gezagsgetrouwen* (Wageningen 1966).
- Kennedy, J.C., *Nieuw Babylon in aanbouw. Nederland in de jaren zestig* (Amsterdam en Meppel 1995).
- Kennedy, J.C., 'De mythe van de verzuiling', *Transparant* 4 (1993) 13-16.
- Keulen, D. van, *Bibliografie/Bibliography G.C. Berkouwer* (Kampen 2000).
- Keulen, D. van, 'Schuilen achter Bavinck? Netelenbos' beroep op Bavinck in zijn kerkelijk conflict', *DNK* 24 (2001) 33-48.
- Keulen, D. van, 'Strijd om een erfenis. Het beroep op Kuyper en Bavinck in de kwestie-Geelkerken', in: G. Harinck red., *De kwestie-Geelkerken. Een terugblik na 75 jaar* (Barneveld 2001) 109-146.
- Keulen, D. van, *Bijbel en dogmatiek. Schriftbeschouwing en schriftgebruik in het dogmatisch werk van A. Kuyper, H. Bavinck en G.C. Berkouwer* (Kampen 2003).
- Keulen, D. van, 'The Theological Course of the Reformed Churches in The Netherlands', in: G. Harinck en D. van Keulen eds, *Vicissitudes of Reformed Theology in the Twentieth Century* (Zoetermeer 2004) 87-117.
- Keulen, D. van, 'Bavinck en het oorlogsvraagstuk', in: G. Harinck en G. Neven, *Ontmoetingen met Bavinck* (Barneveld 2006) 183-204.
- Klapwijk, J., *Heeft de evolutie een doel? Over schepping en emergente evolutie* (Kampen 2009).
- Klinken, G. van, 'Kerkgeschiedenis en heilsgeschiedenis', *GTT* 99 (1999).
- Koch, J., *Abraham Kuyper. Een biografie* (Amsterdam 2006).
- Koene, C.P., 'Fysische ouderdomsbepaling der aarde', *G&W* 49 (1951) 25-35.
- Knippenberg, H., *De religieuze kaart van Nederland. Omvang en geografische spreiding van de godsdienstige gezindten vanaf de Reformatie tot heden* (Assen en Maastricht 1992).
- Kooi, C. van der, 'Berkouwer, Cornelis Gerrit', *BLGNP* 5 (2001) 51-55.
- Kooi, C. van der, 'Historiciteit als de Achilleshiel van de gereformeerde spiritualiteit?', *Wapenveld* 51 (2001) 10-14.
- Koole, J.L., 'Het literair genre van Genesis 1-3', *GTT* 63 (1963) 81-122.
- Koole, J.L., 'Het soortelijk gewicht van de historische stoffen van het Oude Testament', *GTT* 65 (1965) 81-104.
- Koole, J.L., *Verhaal en feit in het Oude Testament* (Kampen, z.j. [1966]).
- 'Kort verslag van de lustrum-landdag-vergaderingen van de CVNG op 21 en 22 mei 1966', *G&W* 64 (1966) 173-181.
- Korthof, G., 'De Evolutietheorie in verband met biologie en openbaring', *Orgaan CVNG* 1933, 129-146; 158-163.
- Koster, K. e.a., *De kogel door de kerk. 14 interviews met gewezen gereformeerden* (Den Haag 1965).
- Kramer, R., 'Boekaankondiging', *Orgaan CVNG* 1919, 157-159.
- Kruyswijk, M., 'De waardering van techniek', *Orgaan CVNG* (1936) 5-17.

- Kruijt, J.P., *De onkerkelijkheid in Nederland, haar verbreiding en oorzaken. Proeve eener sociografische verklaring* (Groningen en Batavia z.j. [1933]).
- Kruijter, C.J. de, 'De erfenis niet geweigerd. Ds Jan Bernard Netelenbos (1879-1934)', *JGGKN* 6 (1992) 83-129.
- Kuiper, D.Th., 'Oorzaken van verschillen in behoudendheid tussen gereformeerden en christelijk gereformeerden', *GTT* 70 (1970) 77-79.
- Kuiper, D.Th., *De voormannen: een sociaal-wetenschappelijke studie over ideologie, konflikt en kerngroepvorming binnen de gereformeerde wereld in Nederland tussen 1820 en 1930* (Meppel 1972).
- Kuiper, D.Th., 'Gefnuikte vernieuwing. De "beweging der jongeren" in de Gereformeerde Kerken in Nederland in de periode 1910-1930', *JGGKN* 1 (1987) 57-87.
- Kuiper, D.Th., 'De kwestie-Geelkerken. Een chronologisch overzicht', in: G. Harinck red., *De kwestie-Geelkerken. Een terugblik na 75 jaar* (Barneveld 2001) 11-41.
- Kuiper, D.Th., 'De historiografie van de kwestie-Geelkerken', in: G. Harinck red., *De kwestie-Geelkerken. Een terugblik na 75 jaar* (Barneveld 2001) 195-204.
- Kuiper, D.Th., 'Bibliografie inzake de kwestie Geelkerken', in: G. Harinck red., *De kwestie-Geelkerken. Een terugblik na 75 jaar* (Barneveld 2001) 205-211.
- Kuitert, H.M., *De mensvormigheid Gods* (Kampen 1962).
- Kuitert, H.M., 'Studenten van vandaag – predikanten van gisteren – theologie van morgen', *GTT* 63 (1963) 131-139.
- Kuitert, H.M., 'De goede schepping', *G&W* 61 (1963) 109-135; discussie in *G&W* 62 (1964) 104-108, 159-166.
- Kuitert, H.M., 'Boekbespreking' (Nic.H. Ridderbos, *Beschouwingen over Genesis 1* (Kampen 1963)), *GTT* 64 (1964) 49-53.
- Kuitert, H.M., 'Kroniek: Is de gereformeerde wereld veranderd?', *GTT* 66 (1966) 209-217.
- Kuitert, H.M., 'Schepping en evolutie' (Voordracht op de conferentie over evolutievraagstukken gehouden op 5 en 6 oktober 1966 in het Evert Kupersoord te Amersfoort), in: H.M. Kuitert, *Anders gezegd. Een verzameling opstellen voor de welwillende lezer* (Kampen 1970) 38-62.
- Kuitert, H.M., 'Herwaardering van de dood', in: H.M. Kuitert, *Anders gezegd. Een verzameling opstellen voor de welwillende lezer* (Kampen 1970) 141-151.
- Kuitert, H.M., 'Moeten sterven en de dood', in: H.M. Kuitert, *Anders gezegd. Een verzameling opstellen voor de welwillende lezer* (Kampen 1970) 152-161.
- Kuitert, H.M., 'Voorwoord', in: C. Augustijn e.a., *In rapport met de tijd. 100 jaar theologie aan de Vrije Universiteit* (Kampen 1980) 7-12.
- Kuitert, H.M. en H.S. Versnel, *Het kan nog erger* (Baarn 1993).
- Kuitert, H.M., *Hetzelfde anders zien. Het christelijk geloof als verbeelding* (Kampen 2005).
- Kuitert, H.M., 'De stelling van Harry Kuitert', *NRC* (1 november 2008).
- Kuitert, H.M., 'God bestaat; ja/nee/allebei', *Trouw* (6 november 2010).
- Kuyper, A., *De Schrift, het Woord Gods* (Tiel 1870).
- Kuyper, A., *Het modernisme een fata morgana op christelijk gebied* (Amsterdam 1871).
- Kuyper, A., *Confidentie. Schrijven aan den Weled. Heer J.H. van der Linden* (Amsterdam 1873).
- Kuyper, A., [zonder titel] *De Heraut* nr. 33 (21 juli 1878).
- Kuyper, A., *Souvereiniteit in eigen kring. Rede ter inwijding van de Vrije Universiteit* (1^e druk, Amsterdam 1880; 2^e druk, Amsterdam 1880).

- Kuyper, A., *De hedendaagsche schriftcritiek in haar bedenkelijke strekking voor de gemeente des levenden Gods. Rede bij het overdragen van het rectoraat der Vrije Universiteit, gehouden den 20sten oktober 1881* (Amsterdam 1881).
- Kuyper, A., *Scolastica of 't geheim van echte studie* (1^e druk, Amsterdam 1889; 2^e druk, Amsterdam 1889).
- Kuyper, A., *De verflauwing der grenzen. Rede bij de overdracht van het rectoraat aan de Vrije Universiteit op 20 oktober 1892* (Amsterdam 1892).
- Kuyper, A., [geciteerde voordracht zonder titel], *Jaarverslag VHOOG 12* (1892) 37-42.
- Kuyper, A., *Het calvinisme. Zes Stone-lezingen in oktober 1898 te Princeton (N-J) gehouden* (1^e druk, Amsterdam 1899; 2^e druk, Kampen, z.j.).
- Kuyper, A., *Evolutie: rede bij de overdracht van het rectoraat aan de Vrije Universiteit, 20 oct. 1899* (Amsterdam en Pretoria 1899).
- Kuyper, A., *Scolastica II. Om het zoeken of om het vinden? Of het doel van echte studie* (Amsterdam en Pretoria, z.j. (1900)).
- Kuyper, A., *De gemeene gratie* (Leiden 1902).
- Kuyper, A., *Encyclopaedie der heilige Godgeleerdheid* (1^e druk, Amsterdam 1894; 2^e herziene druk, Kampen 1909).
- Kuyper, A., *Dictaten dogmatiek* (1^e druk, z.p. 1902; 2^e herziene druk, (Kampen) 1910).
- Kuyper, A., *Uit het diensthuis uitgeleid. Rede te Leeuwarden, te Groningen en te Rotterdam gehouden* (Kampen 1912).
- Kuyper, H.H., *Evolutie of revelatie. Rede bij de overdracht van het rectoraat aan de Vrije Universiteit op 20 oktober 1903* (Amsterdam en Pretoria 1903).
- Kuyper, H.H., 'De aarde het middelpunt van het heelal', *Schild en Pijl* 1 (1919-1920) nr. 8, 1-79.
- Kuyper, H.H., 'Dr A. Kuyper en het paradijsverhaal', *De Heraut* nr. 2489 (4 oktober 1925).
- Kuyper, H.H., 'Ongewenschte inmenging', *De Heraut* nr. 2489 (4 oktober 1925).
- Kuyper, H.H., [zonder titel], *De Heraut* nr. 2519 (2 mei 1926).
- Lam, H.J., 'J. Lever. Creatie en Evolutie', *Vakblad voor biologen* (juni 1957).
- Langeveld, H., *Dit leven van krachtig handelen. Hendrikus Colijn 1869-1944. Deel I 1869-1933* (z.p. [Amsterdam] 1998).
- Langeveld, H., *Schipper naast God. Hendrikus Colijn. Deel II 1933-1944* (z.p. [Amsterdam] 2004).
- Leene, H., 'Wereldbeeld en geschiedenisbeeld. Honderd jaar Oude Testament in het GTT', *GTT* 99 (1999) 61-87.
- Leeuwenburgh, B. en J. van der Heide, 'Darwin on Dutch soil: the early reception of his ideas in the Netherlands', in: E-M. Engels and Th.F. Glick eds., *The reception of Charles Darwin in Europe* (Londen 2008) 1, 175-187.
- Leeuwenburgh, B., *Darwin in domineesland* (Nijmegen 2009).
- Leih, H.G., *Geschiedenis van de gereformeerde kerk van Kampen 1895-1994* (Kampen z.j.).
- Lever, J., in samenwerking met H. Dooyeweerd, 'Rondom het biologisch soortbegrip', *Philosophia Reformata* 13 (1948) 119-138; 14 (1949) 6-32; 15 (1950) 1-23.
- Lever, J., *Onderzoekingen betreffende de schildklierstructuur* (Utrecht 1950).
- Lever, J., *Het soortbegrip en de levende structuren. Openbare les bij de aanvaarding van het lectoraat in de morphologie aan de Vrije Universiteit te Amsterdam op 10 november 1950* (z.p. z.j.).

- Lever, J., 'Geloof en wetenschap bij Lysenko', *G&W* 48 (1950).
- Lever, J., *Het creationisme. Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van hoogleraar aan de Vrije Universiteit te Amsterdam op 22 september 1952* (Wageningen z.j.).
- Lever, J., 'Het vraagstuk der typenafleidbaarheid tegen de achtergrond van de geschiedenis van de evolutietheorie (Voordracht gehouden op 13 mei 1950 te Utrecht)', *G&W* 50 (1952) 13-27.
- Lever, J., 'Charles Robert Darwin (12 Februari 1809-19 April 1882)', *G&W* 51 (1953) 67-91.
- Lever, J., 'De mens in de biologie', *G&W* 52 (1954) 77-100.
- Lever, J., 'Geroofde vreugde en verdwenen troost?', *Polemios* 8 (1954) nr. 20, 143-144.
- Lever, J., 'De oorsprong van de mens', *G&W* 53 (1955) 133-167.
- Lever, J., *Creatie en Evolutie* (Wageningen 1956).
- Lever, J., 'Evolutionisme', in: F.W. Grosheide en G.P. van Itterzon red., *Christelijke Encyclopedie* (2^e druk, Kampen 1957) 11, 687-688.
- Lever, J., 'Evolutie-perspectief', *G&W* 57 (1959) 185-203; 231-234.
- Lever, J., 'Weten, denken en geloven ten aanzien van het evolutievraagstuk (voordracht gehouden op de landdag van de christelijke vereniging van natuur- en geneeskundigen op 2 april 1965)', *G&W* 63 (1965) 79-93.
- Lever, J., 'Evolutieproblemen', *Verslag van de Conferentie over evolutievraagstukken gehouden op 5 en 6 oktober 1966 in het Evert Kuperoord te Amersfoort ('s-Gravenhage 1967)* 5-24.
- Lever, J., *Waar blijven we? Een bioloog over de wording van deze aardse werkelijkheid* (1^e druk, Kampen en Wageningen 1969; 4^e druk, Kampen en Wageningen 1969).
- Lever, J., *Geïntegreerde biologie* (Utrecht 1973).
- Lever, J. en L. Vlijm, 'Biologie', in: M. van Os en W.J. Wieringa red., *Wetenschap en reken-schap 1880-1980. Een eeuw wetenschapsbeoefening en wetenschapsbeschouwing aan de Vrije Universiteit* (Kampen 1980) 260-291.
- Lever, J., 'In memoriam Dr J.P. de Gaay Fortman', *Jaarboek vu Amsterdam* (1982-1983) 63-66.
- Lever, J., 'Wat heeft de evolutie aan de gereformeerden te zeggen?', in: G. Puchinger e.a. red., *Honderd jaren SSR* (Delft 1986) 154-158.
- Lever, J., *Toeval en zin en route* (Amsterdam 1986).
- Lever, J., *Bomengids van Amsterdam-Zuid* (Amsterdam 2002).
- Lever, J., *Feniks en broedmachine* (Amsterdam 2003).
- Lever, J., 'Onaanzienlijk, onvoorstelbaar en onzienlijk', in: C. Dekker, R. Meester en R. van Woudenberg red., *Schitterend ongeluk of sporen van ontwerp?* (Kampen 2005) 65-78.
- Lever, J., 'Schepping en evolutie; een zwerftocht door de literatuur', in: C. Dekker, R. Meester en R. van Woudenberg red., *En God beschikte een worm* (Kampen 2006) 117-155.
- Lever, J., *Langs de mysterieuze grenzen van het leven* (Kampen 2006).
- Lever, J., *Mijn maatschappelijk betrokken ouders Albert Lever en Lydia Adriana Lever-Brouwer* (Leiden 2007).
- Lever, J., *Een bioloog leest de Bijbel. Bijzondere waarnemingen in bekende teksten* (Almere 2010).
- Lindberg, D.C., 'Science and the early church', in: D.C. Lindberg and R.L. Numbers eds., *God and nature. Historical essays on the encounter between Christianity and science* (Berkeley, Los Angeles en Londen 1986) 19-48.
- Lindberg, D.C. en R.L. Numbers, 'Introduction', in: D.C. Lindberg and R.L. Numbers, *When science and Christianity meet* (Chicago en Londen 2003) 1-5.

- Lindberg, D.C., 'The medieval church encounters the classical tradition: Saint Augustine, Roger Bacon and the handmaiden metaphor', in: Lindberg and Numbers, *When science and Christianity meet*, 7-32.
- Lindberg, D.C., *The beginnings of western science* (Chicago en Londen 1992).
- Lindeboom, A.M., *De theologen gingen voorop. Een eenvoudig verhaal van de ontmanteling van de Gereformeerde Kerken* (Kampen 1987).
- Lindeboom, G.A., 'Kuyper over de geneeskunde', *GEW* 53 (1955) 17-27 en 35-40.
- Linden, H.A.L. van der, A.A. Manten en J. Veldkamp, 'Vragen rondom Genesis en de natuurwetenschappen', *Bezinning* 17 (1962) 1-53.
- Lorenz, Chr., *De constructie van het verleden: een inleiding in de theorie van de geschiedenis* (1^e druk, Meppel 1987; 2^e druk, Amsterdam 1990).
- Luykx, P. en Slot, P. red., *Een stille revolutie? Cultuur en mentaliteit in de lange jaren vijftig* (Hilversum 1997).
- Mak, G., *De eeuw van mijn vader* (Amsterdam en Antwerpen 1999).
- Martin, D., *On secularization. Towards a revised general theory* (Aldershot en Burlington 2005).
- McLeod, H., *The religious crisis of the 1960s* (Oxford 2007).
- Meiden, A. van der, 'De zwarte kousen kerken'. *Bevindelijk heroverwogen portret* (Baarn 1993).
- Meuleman, G.E., 'Het begrip secularisatie', in: G. Dekker en K.U. Gäbler red., *Secularisatie in theologisch perspectief* (Kampen z.j.) 16-30.
- Meijer, Tj., 'Openingswoord', *Verslag van de conferentie over evolutievraagstukken gehouden op 5 en 6 oktober 1966 in het Evert Kupersoort te Amersfoort*, 2-4.
- Meyenfeldt, F.H. von, 'Evolutie, een nieuw dogma?', *CW* 14 (1966) nr. 20 (22 oktober 1966).
- Meyenfeldt, F.H. von, 'Evolutie, een nieuw dogma?', *CGMO* 44 (1966) 151-152.
- Mikkers, T., 'Ongelovig en onkerkelijk tussen 1920 en 1940. Reacties op een vergeten uittocht', in: T. Mikkers en I. Smit red., *Tussen Augustinus en atheïsme. Kerkhistorische studien* 2006 (Leiden 2006) 164-174.
- Moor, J.C. de, 'Openbaringsgebeuren niet verward met doorgeven', *CW* 29 (1981) nr. 18 (29 april 1981) 1-2.
- Moor, J.C. de, 'Liefhebben, ook met ons hele verstand', *CW* 29 (1981) nr. 19 (6 mei 1981) 3.
- Moor, J.C. de, 'Gods woord in mensenwoorden', *CW* 29 (1981) nr. 20 (13 mei 1981).
- Moor, J.C. de, 'Grenzen aan vrijheid van uitlegger', *CW* 29 (1981) nr. 21 (20 mei 1981) 10.
- Mout, M.E.H.N., 'Cornelis Augustijn', in: *Levensberichten en herdenkingen 2009 KNAW* (Amsterdam 2009) 6-14.
- Mulder, H., 'Grosheide, Frederik Willem', *BLGNP* 3 (1988) 155-156.
- Nauta, D., 'De betrouwbaarheid van de evangeliën', *Ouderlingenblad* 44 (1966) 138-139.
- Nauta, D., 'Hepp, Valentijn', *BLGNP* 3 (1988), 176-178.
- Nauta, D., 'Kuyper, Herman Huber', *BLGNP* 3 (1988) 233-236.
- Netelenbos, J.B., *Dat zij allen één zijn* (Zutphen 1917).
- Netelenbos, J.B., *De grond van ons geloof* (Utrecht 1919).
- Netelenbos, J.B., *Ben ik gereformeerd? Een woord naar aanleiding van de tegen mij gevoerde kerkelijke procedure* (Baarn 1920).
- Noordtzij, A., *De OT-sche Godsopenbaring en het Oud-Oostersche leven. Rede bij de aanvaarding van het hoogleeraarsambt aan de Rijks-Universiteit te Utrecht den 27sten September 1912* (Utrecht 1912).
- Noordtzij, A., *Gods Woord en der eeuwen getuigenis* (1^e druk, Kampen 1924; 2^e druk, Kampen 1931).

- Numbers, R.L., 'The creationists', in: D.C. Lindberg and R.L. Numbers eds., *God and nature. Essays on the encounters between Christianity and science* (Berkeley, Los Angeles and Londen 1986) 391-423.
- Nijenhuis, W.T.P., 'Vereenigingsnieuws. Conferentie Birkhoven 14 en 15 april 1950', *G&W* 48 (1950) 95-96.
- Olson, R., 'A dynamic model for "science and religion": interacting subcultures', *Zygon* 46 (2011) 65-83.
- Overduin, J., 'In memoriam Dr W.J.A. Schouten', *CW* 20 nr. 1 (1 januari 1972).
- Open Brief van de buitengewone generale synode te Assen aan de Gereformeerde Kerken in Nederland* (Kampen 1926).
- Petersen, W.L., J.S. Vos and H.J. de Jonge eds., *Sayings of Jesus: canonical and non-canonical. Essays in the honour of Tjitze Baarda* (Leiden, New York and Keulen 1997).
- Peursen, C.A. van, 'Mensentongen in beweging', *CW* 29 (1981) nr. 10 (25 maart 1981).
- Philipse, H., 'Een zoekend wijsgeer. In memoriam Cornelis Antonie van Peursen (1920-1996)', *Filosofie Magazine* 5 (1996) 58.
- Plomp, J., *Een kerk in beweging. De Gereformeerde Kerken in Nederland na de tweede wereldoorlog* (Kampen 1987).
- Pronk, P., *Fluiten in het donker. In gesprek met Harry Kuitert* (Kampen 2006).
- Puchinger, G., '1886-1961', in: H. van Harten red., *Vier glazen. Gedenkboek 1886-1961 Societas Studiosorum Reformatorum* (Delft 1961) 9-33.
- Putten, J. van, *Zoveel kerken, zoveel zinnen. Een sociaalwetenschappelijke studie van verschillen in behoudendheid tussen Gereformeerden en Christelijke Gereformeerden* (Kampen 1968).
- Rapport: *God met ons. Over de aard van het Schriftgezag*. Special kerkinformatie nr. 113 (Leusden 1981).
- [Redactie *Orgaan CVNG*], 'Ter inleiding', *Orgaan CVNG* 1901, 1-2.
- [Redactie *G&W*], 'In memoriam Dr W.J.A. Schouten', *G&W* 69 (1971) 232.
- Ridderbos, J., 'Recensiën. Ons Arsenal, 2^e Serie No 1 en 2. Bijbelcritiek door Dr. C. Veltenaar, Veenendaal. Zutfen. J.B. van den Brink en Co.', *GTT* 19 (1918-1919) 342-347.
- Ridderbos, J., 'De messiaansche heilsbelofte en de nieuwere ontdekkingen', *Schild en Pijl* 1 (1920) 1-30.
- Ridderbos, J., *Het verloren paradijs. Een woord met het oog op de aangaande Genesis 2 en 3 gerezen vragen* (Kampen 1925).
- Ridderbos, J., 'Rede ter inleiding van de bespreking over het Rapport inzake artikel 2 der Statuten', *Jaarboek VU* 1929, 37-45.
- Ridderbos, J., 'Vaart Smit, Hendrik Willem van der', *BLGNP* 6 (2006) 317-319.
- Ridderbos, Nic. H., *Beschouwingen over Genesis 1. Referaat voor de zevenendertigste wetenschappelijke samenkomst op 7 juli 1954* (z.p. z.j. [1954]).
- Ridderbos, Nic. H., 'Beschouwingen over Genesis 1', *G&W* 53 (1955) 213-231.
- Ridderbos, Nic. H., 'De betekenis van Genesis 1', *Bezinning* 11 (1956) 76-89.
- Ridderbos, Nic. H., 'Het Oude Testament en de geschiedenis', deel I: *GTT* 57 (1957) 112-120; deel II: *GTT* 58 (1958) 1-9.
- Ridderbos, Nic.H., 'Boekbeoordeling', *GW* (18 januari 1957).
- Ridderbos, Nic.H., *Beschouwingen over Genesis 1* (2^e herziene druk, Kampen 1963).
- Ridderbos, Nic.H., 'De hermeneutische cirkel', *GTT* 64 (1964) 175-180.
- Ridderbos, H.N., 'Kerk en belijdenis' [reactie op C. Augustijn, *Kerk en belijdenis*], *GW* 24 (1969) 24 oktober 1969.

- Ridderbos, H.N., 'De aard van het Schriftgezag', *GW* 36 (1981) 234-236, 242-244 en 250-252.
- Ridderbos, H.N., 'De historische Jezus en de levende Heer', *GW* 22 (1967) 330-331.
- Ridderbos, H.N., 'Geschiedenis en kerugma', *GW* 22 (1967) 338-339.
- Ridderbos, H.N., 'Antwoord aan Dr Augustijn', *GW* 22 (1967) 371-372.
- Ridderbos, H.N., 'De aard van het Schriftgezag', *GW* 36 (1981) 234-236; 242-244; 250-252.
- Riemersma-de Gaay Fortman, N.A., *Genealogie De Gaay Fortman (protestant) ('s-Gravenhage 1992)*.
- Righart H., en P. de Rooy, 'In Holland staat een huis', in: P. Luykx en P. Slot red., *Een stille revolutie. Cultuur en mentaliteit in de lange jaren vijftig* (Hilversum 1997) 11-18.
- Roelink, J., *Een blinkend spoor. Beeld van een eeuw geschiedenis der Vereniging voor wetenschappelijk onderwijs op gereformeerde grondslag 1879-1979* (Kampen 1979).
- Rooden, P. van, *Religieuze regimes: over godsdienst en maatschappij in Nederland 1570-1990* (Amsterdam 1996).
- Rooden, P. van, 'The strange death of Dutch Christendom', in: C.G. Brown and M. Snape eds., *Secularisation in the Christian world. Essays in honour of Hugh McLeod* (Farnham GB en Burlington USA 2010) 1-12.
- Runia, K., 'Eindelijk', *CW* 29 (1981) nr. 9 (29 februari 1981).
- Runia, K., 'De aard van het Schriftgezag (4)', *CW* 29 (1981) nr. 13 (25 maart 1981).
- Schermers, D., 'De eerste kwart-eeuw van de Chr. Vereeniging van Natuur- en Geneeskundigen', *Orgaan CVNG* (1922) 22-51.
- Schiaparelli, G., *Die Astronomie im Alten Testament* (Giessen 1904).
- Schilder, K., 'Kwestie-Geelkerken', *De Reformatie* 6 (6 november 1925).
- Schippers, R., *De gereformeerde zede* (Kampen 1955).
- Schmeets, J.J.G. e.a., *Religie aan het begin van de 21ste eeuw* (Den Haag 2009).
- Schouten, W.J.A., 'Onze kennis van den bouw van het heelal', *Orgaan CVNG* (1920) 1-27.
- Schouten, W.J.A., 'De tegenwoordige stand van het evolutievraagstuk', *Orgaan CVNG* 25 (1925) 1-24.
- Schouten, W.J.A., lemma 'Heelal', *Christelijke encyclopaedie* (Kampen, 1925-1931) II, 496-498.
- Schouten, W.J.A., ['Eerste bezwaarschrift aan de Generale Synode van de GKN te Assen'], *Acta* 1926 II, (bijlage 56) 50-53.
- Schouten, W.J.A., 'Het wereldbeeld van den Bijbel', *Orgaan CVNG* (1926) 68-106.
- Schouten, W.J.A., ['Tweede bezwaarschrift aan de Generale Synode-GKN te Assen'], *Acta* 1927, (bijlage 57) 86-90.
- Schouten, W.J.A., 'De verhouding van algemeene en bijzondere openbaring', *Orgaan CVNG* (1927) 91-112.
- Schouten, W.J.A., 'Wereldbeeld en exegese', *GTT* 27 (1926-1927) 256-273.
- Schouten, W.J.A., 'Eisch van Schriftgezag of exegese?', *GTT* 27 (1926-1927) 449-467.
- Schouten, W.J.A., 'Het Oud-Oostersch wereldbeeld en de Bijbel', *GTT* 28 (1927-1928) 53-71.
- Schouten, W.J.A., 'Calvinisme en natuurphilosophie', *Orgaan CVNG* (1931) 50-81; (discussie) 83-84.
- Schouten, W.J.A., *Sterren en sterrenstelsels* (Kampen 1932).
- Schouten, W.J.A., 'Boekbespreking', *Orgaan CVNG* (1933) 47-55, 147-155.
- Schouten, W.J.A., *Evolutie* (Kampen 1935).
- Schouten, W.J.A., 'De afmetingen en de ouderdom van het heelal', *Orgaan CVNG* (1936) 115-131.

- Schouten, W.J.A., 'Boekbespreking. Natuurwetenschap en wereldbeschouwing', *Orgaan CVNG* (1937) 24-28.
- Schouten, W.J.A., 'De ouderdom van het menselijk geslacht', *Orgaan CVNG* (1938) 19-35.
- Schouten, W.J.A., 'Het Christelijk geloof en de evolutieleer', *Horizon* 9 (1946) 251-258.
- Schouten, W.J.A., 'Gereformeerde Oecumenische Synode', *G&W* 47 (1949) 187-188.
- Schouten, W.J.A., 'Een debat over de evolutieleer (Rondblik)', *G&W* 47 (1949) 185-187.
- Schouten, W.J.A., 'Rondblik. Het memorandum van de Utrechtse kring', *G&W* 49 (1951) 126-128.
- Schouten, W.J.A., 'Het gesprek tussen theologie en natuurwetenschap', *G&W* 51 (1953) 275-297.
- Schouten, W.J.A., 'Boekbespreking: Dr J. Lever, *Creatie en Evolutie* (1956)', *G&W* 55 (1957) 85-87.
- Schouten, W.J.A., 'Rondblik. Een zeer geslaagd congres', *G&W* 59 (1961) 212-213.
- Segaar, J., 'Brief aan een Delftse student', *Wending* 8 (1953/1954) 388-405.
- Segaar, J., 'Scheppingsgeloof en evolutieleer', *Wending* 12 (1957-58) 60-68.
- Segaar, J., 'Bijbel en biologie', *Wending* 14 (1959-1960) 668-685.
- Sizoo, G.J., *Radioactiviteit* (Kampen 1933).
- Sizoo, G.J., 'Fragmenten uit de geschiedenis der betrekkingen tusschen Natuurwetenschap en Religie', *Orgaan CVNG* (1937) 1-21.
- Sizoo, G.J., 'Het scheppingsverhaal en de historische geologie', *G&W* 49 (1951) 3-5.
- Sizoo, G.J. e.a., *De ouderdom der aarde* (1^e druk, 1951; 4^e uitgebreide druk, Kampen 1955).
- Sizoo, G.J., 'Na vijfendertig jaar', *G&W* 63 (1965) 253-269.
- Smelik, P.G., 'Verslag van de huishoudelijke vergadering der CVNG op zaterdag 12 juni 1971', *G&W* 69 (1971) 143-150.
- Smit, P., 'Houding en reactie van het katholieke volksdeel ten aanzien van de evolutiegedachte', in: B.J. Alfrink red., *De identiteit van katholieke wetenschapsmensen* (Baarn 1980).
- Smit, P., 'Hubrecht, Ambrosius Arnold Willem', *Biografisch woordenboek van Nederland* ('s-Gravenhage 1979) I, 256-258.
- Smulders, E., "'Het glazen huis der openbaarheid". Televisie in de jaren vijftig: de moeizame groei van een modern medium', in: P. Luykx en P. Slot, red., *Een stille revolutie? Cultuur en mentaliteit van de lange jaren vijftig* (Hilversum 1997) 249-279.
- Stellingwerff, J., *Dr. Abraham Kuiper en de Vrije Universiteit* (Kampen 1987).
- Stellingwerff, J., *De Vrije Universiteit na Kuiper. De Vrije Universiteit van 1905 tot 1955, een halve eeuw geestesgeschiedenis van een civitas academica* (Kampen 1987).
- Stoffels, H.C., 'Nieuw Jeruzalem in aanbouw', *GTT* 99 (1999) 314-326.
- Stoker, H.G., G. Eloff en S. du Toit, 'Rapport van de Commissie inzake Schepping en Evolutie, benoemd door de Eerste Gereformeerde Oecumenische Synode (Grand Rapids 1946), uitgebracht aan de Gereformeerde Oecumenische Synode, bijeen te roepen te Amsterdam in Augustus 1949', in: *Rapporten Gereformeerde Oecumenische Synode* (z.p. z.j. [1949]) 67-85.
- Stoker, W., 'Een gereformeerde theologische traditie na 2000?', *GTT* 99 (1999) 327-331.
- Studenten Almanak Vrije Universiteit 1959* (Amsterdam 1959).
- Sturm, J.C., red., *Leven en werk van prof. dr. Jan Waterink, een Nederlands pedagoog, psycholoog en theoloog (1890-1966)* (Kampen 1991).
- Talstra, E., 'Clio en de agenda van de toekomst', *GTT* 89 (1989) 212-225.

- Teilhard de Chardin, P., *Het verschijnsel mens* (1^e druk, 1958; 3^e druk, Utrecht en Antwerpen 1958).
- Vaart Smit, H.W. van der, *De natuurphilosophie en het theïsme* (Goes 1917).
- Vaart Smit, H.W. van der, *De evolutietheorie* (serie Ons Arsenal, Zutphen 1921).
- Vaart Smit, H.W. van der, 'De scheppingsweek', *GTT* 28 (1927-1928) 145-176.
- Veen, J.M. van, '110 jaar na 'Darwin'', *Wending* 14 (1959-1960) 644-650.
- Veen, R.J. van der, 'Boekbespreking W.H. Gispen, *Schepping en paradijs* (Kampen 1966)', *G&W* 65 (1967) 196-198.
- Veenhof, J., 'Het GTT ging een eeuw lang mee. Hoofdmomenten uit een geschiedenis van honderd jaar theologiseren', *GTT* 99 (1999) 9-58.
- Veenendaal, H.J., 'Dr Abraham Kuyper en de natuurwetenschap', *G&W* 49 (1951) 137-149.
- Veerman, M.P., *Mondig-bondig-zondig. Drie stromingen binnen de gereformeerde wereld in Nederland* (Proefschrift VU, z.p. 1995).
- Veltenaar, C., *Bijbelcritiek* (Zutphen z.j. [1917]).
- Venemans, B.A., 'Geelkerken, Johannes Gerardus', *BLGNP* 2 (1983) 206-209.
- Venemans, B.A., 'Aalders, Johannes Christiaan', *BLGNP* 2 (1983) 10.
- Vermij, R., 'Science and belief in Dutch History', in: K. van Berkel, A. van Helden and L. Palm eds., *A history of science in the Netherlands. Survey, themes and reference* (Leiden, Boston en Keulen 1999) 332-347.
- Verseveldt, J., 'De waardeering der geologie in orthodox-Christelijke kringen', *Orgaan CVNG* 30 (1932) 41-58; discussie: 81-94.
- Verseveldt, J., 'Geologische ouderdomsbepalingen', *G&W* 49 (1951) 53-67.
- Verseveldt, J., 'Boekbespreking Dr J. Lever: Het creationisme', *G&W* 51 (1953) 108-110.
- Visscher, H., 'De Dood', *Orgaan CVNG* 1923, 16-25.
- Visser, R.P.W., 'Van afwijzing naar aanpassing. Nederlandse gereformeerden over Darwins evolutietheorie, 1900-1960', *Gewina* 17 (1994) 112-127.
- Visser, R.P.W., 'De opkomst van evolutionistische denkbeelden in Rooms-Katholiek Nederland, 1900-1920', in: K. van der Horst, P.A. Koolmees en A. Monna red., *Over beesten en boeken. Opstellen over de geschiedenis van de diergeneeskunde en de boekwetenschap, aangeboden aan Guus Mathijssen bij zijn afscheid als bibliothecaris van de Faculteit der Diergeneeskunde te Utrecht* (Rotterdam 1995) 211-226.
- Visser, R.P.W., 'Dutch Calvinists and darwinism', in: J. van der Meer en S. Mandelbrote eds., *Nature and Scripture in the Abrahamic Religions: 1700-Present* (Leiden en Boston 2008) 11, 293-315.
- Vos, J.S., 'Het einde van de gereformeerde exegese', *GTT* 99 (1999) 88-135.
- Vree, J., 'Waterink als gereformeerd theoloog en leidsman', in: J.C. Sturm red., *Leven en werk van Prof. dr. Jan Waterink, een Nederlandse pedagoog, psycholoog en theoloog (1890-1966)* (Kampen 1991) 19-50.
- Vree, J., 'Tegen de evolutie de palingenesie', in: C. Augustijn en J. Vree, *Abraham Kuyper. Vast en veranderlijk* (Zoetermeer 1998) 149-164.
- Vree, J., *Kuyper in de kiem. De precalvinistische periode van Abraham Kuyper 1848-1874* (Hilversum 2006).
- Vuippens, I. de, *Le paradis terrestre au troisième ciel Exposé historique d'une conception chrétienne des premiers siècles* (Parijs 1925).
- Wallet, B., 'Kerkelijke stambomen', in: G. Harinck, H. Paul en B. Wallet red., *Het gereformeerde geheugen. Protestantse herinneringsculturen in Nederland, 1850-2000* (Amsterdam 2009) 625-634.

- Waterink, J., *Een kritische beschouwing over No. 1-2 Dr. C. Veltenaar, Bijbelcritiek. Ons Arsenal, 2^e serie, bijlage bij No. 3/5* (Zutphen z.j).
- Wieringa, W.J., 'De Vrije Universiteit als bijzondere instelling 1880-1980', in: M. van Os en W.J. Wieringa red., *Wetenschap en rekenschap. Een eeuw wetenschapsbeoefening en wetenschapsbeschouwing aan de Vrije Universiteit* (Kampen 1980) 11-43.
- Wilde, A. de, 'Christelijk geloof en wereldbeeld', *Wending* 8 (1953/1954) 181-191.
- Wit, W.-J. de, 'Herman Bavinck over de evolutieleer', *Nederlands Dagblad* 29 oktober 2004.
- Wit, W.-J. de, 'Beeld van gorilla en chimpansee of beeld van God? De eerste pagina's van Herman Bavincks manuscript "De mensch, Gods evenbeeld" (1884). Inleiding, tekst en commentaar', in: G. Harinck en G. Neven red., *Ontmoetingen met Herman Bavinck* (Barneveld 2006) 165-182.
- Woltjer, H.R., 'Physische ouderdomsbepaling der aarde', in: G.J. Sizoo e.a., *De ouderdom der aarde* (4^e uitgebreide druk, Kampen 1955) 111-114.
- Woltjer, H.R., 'Creatie en Evolutie', *Bezinning* 12 (1957) 7-15.
- Woltjer, H.R., 'Rondblik', *G&W* 56 (1958) 244-245.
- Woltjer, H.R., 'Gnagtiurethca' [achteruitgang], *G&W* 66 (1968) 65.
- Woudenberg, R. van, 'Inleiding', in: J. Lever, *Langs de mysterieuze grenzen van het leven* (Kampen 2006) 7-18.
- Zevenhuizen, E., *Vast in het spoor van Darwin. Biografie van Hugo de Vries* (Amsterdam en Antwerpen 2008).
- Zwaag, K. van der, 'Herinneringen aan Dooyeweerd', *Beweging* 58 (1994) 46-48.

Personenregister

- Aalders, G.Ch. 62, 93, 98, 102, 105, 111-113, 115, 119, 129-132, 139-144, 149-152, 154-158, 160-163, 173, 176, 178-185, 212-213, 215, 232, 247, 249, 252, 254, 269
- Aalders, J.C. 88-89
- Aalders, M.J. 93, 95, 115, 240, 256, 259
- Aristoteles 18, 117, 169
- Arntzen, M.J. 252
- Augustijn, C. 32-33, 238, 254, 256-260, 266, 279, 289-290, 295, 300, 302, 307-308
- Augustinus, Aurelius 34, 61, 68, 223, 227
- Aquino, Thomas van 117, 131, 165
- Baarda, Tj. 237-238, 240, 252-257, 259-260, 266, 271, 289, 291, 295, 300, 308
- Bakker, J.T. 288
- Barth, K. 21, 151, 240-241, 250, 266, 283, 290
- Bavinck, H. 15, 27, 41, 54-71, 76, 79-81, 85, 87-88, 96-99, 102, 104, 116, 118-119, 128, 130-131, 140, 144, 163, 167, 171, 173, 177, 183-185, 212, 214, 232, 239, 241-242, 246, 258, 269-270, 275, 282, 290, 298-299, 305
- Bekkum, K. van 110, 116
- Berg, J. van den 33
- Berger, Peter 290-291
- Berkhof, H. 204-205
- Berkouwer, G.C. 90, 128, 201, 209, 221, 225-226, 238-247, 256, 260, 263, 266, 272, 277, 283
- Biesterveld, A. 55
- Blom, J.C.H. 190
- Bölsche, W. 216
- Bos, F.L. 267
- Bouman, L. 69, 71, 113, 164
- Bremmer, R.H. 57
- Brown, Callum G. 196-197
- Bruin, J. 75-76
- Buekers, P.G. 68
- Bultmann, R. 250, 257, 290
- Buskes, J.J. 167, 270
- Buytendijk, F.J.J. 70-71, 74, 113, 118, 163-167, 169-171, 177, 182, 185, 220
- Calvijn, J. 211, 271
- Colijn, H. 85, 113
- Copernicus, Nicolaas 133, 136, 173
- Cuvier, G. 18, 63
- Darwin, Charles 9, 18-22, 41, 44-45, 49, 166, 170, 175, 216, 219, 227-228
- Darwin, Erasmus 18
- Davidse, J. 277-278, 285, 287
- Dawkins, Richard 22, 245
- Dekker, G. 10, 16, 17, 116, 120, 193, 196, 270, 289-292
- Delitzsch, F. 53
- Dennert, E. 134
- Delleman, Th. 267
- Deursen, A. van 144
- Deursen, A.Th. van 10, 71-72, 86, 117, 143-144, 214-215, 232, 254, 270, 289, 296
- Diemer, J.H. 144-145, 172, 177, 223
- Dooyeweerd, H. 116, 172, 216-218, 226-227
- Dijk, J.J.C. van 114
- Dijk, K. 107
- Egmond, A. van 288
- Endedijk, H.C. 10, 23
- Fernhout, K. 109
- Firet, J. 271, 274-277, 287

- Fliert, J.R. van de 247
 Froe, A. de 228
 Gaay Fortman, J.P. de 74, 76, 102, 108,
 117-118, 123-126, 129, 144-145, 149, 151-
 154, 162-163, 169-173, 177-178, 182, 184-
 185, 246, 262, 299, 305
 Gaay Fortman, W.F. de 76
 Geelkerken, J.G. 39, 42, 70-71, 85-86, 88-
 90, 92, 95-96, 99-119, 121, 124, 127, 129,
 132, 135, 138-139, 149-151, 156, 161, 163,
 166-167, 169, 171, 173, 182-184, 225, 267,
 270, 298, 305
 Geesink, G.H.J.W.J. 18, 27, 49-51, 61, 67,
 163
 Gelderen, C. van 71, 92-96, 102, 115-119,
 152, 176, 182
 Gispen, W.H. 251
 Goethe, J.W. von 217
 Gould, S.J. 22, 66, 245
 Greven, J. 255
 Groen van Prinsterer, G. 16, 98
 Grosheide, F.W. 129, 132-139, 157, 209,
 213, 252, 254
 Gunning, J.H. jr 32-33, 259
 't Hart, Maarten 239
 Haeckel, E. 19, 45-46, 171, 281
 Harinck, G. 110, 115-118
 Harting, P. 20
 Hartvelt, G.P. 238, 251
 Hendriks, J. 23, 116, 205
 Hepp, V. 129, 143, 145, 147-148, 152-154,
 159, 167, 185, 239
 Hermanides, S.R. 73
 Hooykaas, R. 269
 Houtman, C. 115, 215, 251
 Hubrecht, A.A.W. 49-50
 Hummelen, H. 114
 Huxley, Thomas H. 19
 Jansen, H. 92, 93, 96, 119
 Kant, Immanuël 117
 Kennedy, J.C. 190
 Keulen, D. van 23, 79, 90, 92, 98-99, 225,
 240-242, 256
 Klapwijk, J. 227
 Koch, J. 28, 33
 Kooi, C. van der 239-240
 Kruijt, J.P. 191, 193-194, 196-197
 Kruyswijk, P.N. 114
 Kuiper, D.Th. 23, 87, 115
 Kuitert, H.M. 72, 99, 205, 210, 215, 232,
 238, 240, 252, 260-266, 270-273, 283, 289,
 293, 295, 300-302, 307-308
 Kuyper, A. 9, 13-15, 27-55, 57-58, 60-61,
 63-70, 76, 79-81, 85, 87, 97, 102, 104, 106,
 111, 128, 130-131, 137, 143-144, 163, 166,
 173, 177-178, 184, 190, 205, 211-212, 214,
 217, 219, 226, 228, 232, 239, 241-242, 244,
 247, 249, 252, 254, 258-259, 265, 269-270,
 281, 305-306, 314
 Kuyper, H.H. 70-71, 88, 90, 93, 102, 105,
 129, 145-148, 152, 154, 163, 185
 Lam, H.J. 224
 Lamarck, J.B. de 18, 166
 Leene, H. 162
 Lever, J. 9-12, 48, 66, 143, 145, 172, 177,
 207, 209, 215-236, 245, 247, 260-261, 263-
 264, 266, 271, 281-282, 294, 307
 Linden, H.A.L. van der 228-230
 Lindeboom, A.M. 237
 Lindeboom, L. 72
 Linnaeus, C. 18, 68
 Lyell, Charles 18-19, 63, 175
 Malthus, Thomas 19, 41
 Marinus, H. 99-101
 McLeod, Hugh 197-198
 Moor, J.C. de 284-285
 Nauta, D. 254
 Netelenbos, J.B. 59, 85, 87-90, 92, 96-99,
 115, 118, 119
 Nieuwentijt, B. 139
 Noordtzij, A. 90-92, 140, 144-145, 152,
 155, 212, 300, 307
 Opzoomer, C. 20, 22, 50, 143
 Pannenberg, W. 243, 288
 Peursen, C.A. van 277
 Plato 169, 262

- Plomp, J. 283, 289
 Ptolemaeus 136
 Putten, J. van 203
 Ridderbos, H.N. 239, 243, 254, 257-258,
 266, 283
 Ridderbos, J. 62, 92-93, 103-109, 114, 119,
 129-130, 150-152, 171, 184
 Ridderbos, Nic.H. 141, 207, 210-215, 218,
 226-227, 236, 247, 249, 252, 262, 265-266,
 294-295, 300, 302, 306-308
 Rooden, P. van 197
 Runia, K. 284
 Schermers, D. 163
 Schiaparelli, G. 135
 Schilder, K. 116, 118
 Scholten, J.H. 20, 55
 Schouten, W.J.A. 73-74, 108, 118, 123-
 124, 126-128, 132-139, 144-145, 148-152,
 154-162, 171-179, 182-183, 185, 209-210,
 224-225, 246, 299, 305-306
 Segaar, J. 228
 Sizoo, G.J. 115, 142-144, 183, 207-209,
 233, 235, 246, 266, 294, 299-300, 306
 Talstra, E. 287-288
 Teilhard de Chardin, P. 169
 Vaart Smit, H.W. van der 87, 142, 163,
 166-169, 182, 185
 Veenendaal, H.J. 35
 Veerman, M.P. 203, 290-292
 Veltenaar, C. 92-93, 96, 119
 Verseveldt, J. 144
 Visser, R.P.W. 9-10, 12-13, 48, 185, 215,
 234, 265, 269, 289
 Vogt, C. 19-20
 Vollenhoven, D.Th. 116, 172, 227
 Vos, J.S. 33, 240, 257, 259
 Vuippens, I. de 155
 Waterink, J. 92
 Weber, Max, 196-198
 Wiersinga, H. 238, 240
 Woltjer, H.R. 76, 225
 Woltjer, R.H. 113

Curriculum Vitae

- 1939 geboren te Rotterdam (6 september).
1951-1957 Marnix Gymnasium Rotterdam.
1957-1966 Vrije Universiteit Amsterdam, studie geneeskunde.
1966-1967 militaire dienst (officier-arts Koninklijke Luchtmacht).
1968-1973 opleiding cardiologie
Onze Lieve Vrouwe Gasthuis en Wilhelmina Gasthuis Amsterdam.
1973-1976 wetenschappelijk (hoofd-)medewerker
afdeling cardiologie Wilhelmina Gasthuis Amsterdam.
1977 Promotie Universiteit van Amsterdam
(promotor: prof. dr D. Durrer).
titel proefschrift: *The radioimmunoassay of digoxin.*
1976-1999 cardioloog Maria Stichting en Diaconessenhuis,
later Spaarne Ziekenhuis Haarlem/Heemstede.
2000-2007 studie geschiedenis Universiteit Leiden.
2007 doctoraal examen Geschiedenis Universiteit Leiden (*cum laude*).

Hittjo H. Kruyswijk
Vondellaan 4, 2111 CN Aerdenhout
e-mail: hhkruyswijk@hetnet.nl

In *Baas in eigen Boek* wordt de ontwikkeling geschetst die zich in de Gereformeerde Kerken in Nederland (GKN) tussen ongeveer 1880 en 1980 voltrok wat betreft hun visie op de darwinistische evolutietheorie en in het bijzonder de daaruit voortvloeiende wereldbeschouwing.

De evolutietheorie bleek decennialang onverenigbaar met de ‘eenvoudig-historische’ en vrijwel letterlijke lezing van het scheppingsverhaal in het eerste Bijbelboek Genesis die in de GKN gangbaar was. Kerkelijke gezagsdragers, theologen en natuur-onderzoekers voerden hier verhitte debatten over, zo laat Kruyswijk zien. De ontzuiling van de jaren zestig van de twintigste eeuw droeg ertoe bij dat gereformeerde natuuronderzoekers deze lezing van Genesis niet langer konden volhouden. Mede door hun toedoen namen de GKN in 1981 officieel een narratieve interpretatie van de Bijbelse geschiedschrijving aan. Principiële bezwaren tegen de evolutie-theorie waren daarmee weggenomen. Veel gereformeerden bleven niettemin aan het ‘eenvoudig-historische’ gezag van de Bijbel vasthouden.

